

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa4V Dik-Ray

सारदाविनोदे

सिद्धान्तकौमुद्याः

Vol. 2, Pt. 2

समासप्रकरणम्

SECOND EDITION

REVISED AND ENLARGED

By

KUMUDRANJAN RAY, M. A., Ph. D (H).,

Bhishagacharyya.

मूल्यं साहं रूप्यकत्रयम्]

[Rs. 5/8/-

Michael Chao
11/10/53

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI.

Acc. No. .... 447. ....

13/10/53
समीक्षप्रकरणम् Sa 4 V/Sik/Ray.
Call No. ....

अथ सुप्तुपा

Vol. II - Pt. II.

६४७ । समर्थः पदविधिः ॥ २।१।२ ॥

दीक्षितः । पदसम्बन्धो यो विधिः स समर्थान्वितो बोध्यः ।

It is to be understood that injunctions regarding inflected words have to be carried out without alteration of sense.

मितभाषिणी । पदानां विधिः 'पदविधिः' पदसम्बन्धो विधिः । शेषषष्ठा समासः ॥ 'समर्थः' इत्यत्र अर्थशब्दः प्रयोजनवचनः । समासे 'सम्' इति तुल्यार्थे वर्तते । सम् तुल्यः अर्थः, यद्वा समः तुल्यः अर्थः, प्रयोजननेषां समर्थाः अभिप्रायबोधनं प्रति तुल्य-प्रयोजनाः । 'राज्ञः पुरुषः' इति राजस्वामिर्कं पुरुषं बोधयति । तत्र बोधे 'राज्ञः' इति यथा सप्रयोजनं 'पुरुषः' इत्यपि तथा । द्वावप्येह तुल्यप्रयोजनौ शब्दौ परस्पर-सापेक्षौ । एवं 'समर्थः' सापेक्षः । इह तु लक्ष्यया समर्थशब्दः समर्थान्विते वर्तते । 'पदविधिः समर्थान्वितः' समर्थमाश्रित इति बोध्यः । सापेक्षान् शब्दानामश्रित्य पदविधिः प्रवर्तते इति भावः ॥ प्रवृत्तेः पूर्वं यः सापेक्षशब्दानां समुदायः वाक्यमिति विरह इति विरहवाक्यमिति च कथ्यते । प्रवृत्ते विधौ जातं रूपं इतिरित्यभिधीयते । सामर्थ्यं सापेक्षता व्यपेक्षा इति पर्यायवचनानि ॥ किञ्च—अर्थशब्दः अभिधेयवचनः । संसृष्टः एकौभूतः अर्थः अस्मिन् विधौ इति 'समर्थः पदविधिः' । सत्यां ह्यसौ घटका-पदयोस्तुल्यार्थता जायते इत्यर्थः । राजपुरुषशब्दे राजशब्दः पुरुषयुक्तं राजान-माह न राजमात्रम् । एवं पुरुषशब्दोऽपि राजयुक्तं पुरुषमाह न पुरुषमात्रम् । इत्यं राजशब्दस्य पुरुषशब्दस्य च अर्थः संसृष्टो जातः । सति संसर्गे मानर्थ्यं, तच्च एकार्थीभाव इत्यपि कथ्यते ॥ इत्यं समर्थशब्दस्य इह द्वावर्थौ—समर्थः सापेक्षः, समर्थः संसृष्टार्थे एकार्थीभूत इति । तत्र सापेक्षता वाक्ये एकार्थीभावो वृत्ताविव ॥ अत्रच विधिप्रवृत्तेः प्रागपि वाक्ये योऽर्थः परमपि ह्यसौ स एव । 'राज्ञः पुरुषः' इति

च 'राजपुरुषः' इति च तुल्यमेव राजस्वामिकं पुरुषं गमयतः । इयमेव पदविधिगमकता नाम । सत्यामस्यानसमर्थोऽपि क्वचित् प्रवर्तते विधिः, यथा 'असूर्यं स्पृश्या राजदाराः' इत्यत्र । अमति तु गमकत्वे अप्रवृत्तिरेव विधिः ॥ समासः, एकशेषः (सविभक्तिक पक्षे), तद्धितः, सनाद्यन्तधातुः, क्तु इति पदविधयः पञ्च ॥

६४८ । प्राक् कङ्कारात् समासः ॥ ३।१।३ ॥

दा-- । 'कङ्काराः कर्मधारये' (७५१—२।२।६८) इत्यतः प्राक् 'समासः' इत्यधिक्रियते ।

The name समास attaches itself to all injunctions up to "कङ्काराः—" (751),

नित— । इह प्रागिति द्विरावर्धनीयम् । 'कङ्कारात् प्राक् प्राक् समासः' इत्यन्वयः । 'कङ्कारात् प्राक्' कङ्कारशब्दोच्चारणात् पूर्वं 'प्राक्' प्रथमं समाससंज्ञा जायते ततः अव्ययीभावादयः इत्यर्थः । अव्ययीभावादिभिः संज्ञाभिः समाससंज्ञा न प्रतिविध्यते श्लेषाशयः । यथा कारकमिति सामान्यतो नाम अपादानादयस्तद्विशेषाः तथा समास इति सामान्यमव्ययीभावादयो विशेषाः इत्यर्थः ॥ समासो हि इतिमेदः । समसगम् एकत्र निक्षेपः एकस्थां वृत्तौ अन्तर्भावः समासः ॥

६४९ । सह सुपा ॥ २।१।४ ॥

दी— । 'सह' इति योगो विभव्यति । सुवन्तं समर्थेन सह समस्यते । योगविभागस्य इष्टसिद्धार्थत्वात् कतिपयतिङन्तोत्तरपदोऽयं समासः, स च छन्दस्येव । पर्यभूषयत् । अनुव्यचलत् ॥ 'सुपा' । सुप्सुपा सह समस्यते । समासत्वात् प्रातिपदिकत्वम् ।

The word सह has to be separated from its connection in this rule. This gives सुवन्तं &c.—A सुवन्त word may be compounded with any word having syntactical relation with it. But a योगविभाग is made to serve some special purpose only ; hence this समास is but with a few तिङन्त words and appears in

the Vedas only. Thus पर्यभूषयत् अतुव्यचलत् । Next comes सुपा । This gives सुप्सुपा &c.—A सुवन्त word may be compounded with another सुवन्त word: After the compounding the name समास is attached and hence the whole becomes a प्रातिपदिक ।

मित— । ‘सुवामन्त्रिते—’ (२६५६—२११२) इत्यतः ‘सुप्’ इत्यनुवर्तते । पूर्वेसुवात् ‘समासः’ इति च । समास इति संपूर्वस्य अस्यतेः रूपमावस्थोपलक्षणम् । इह तु ‘समस्यते’ इति रूपं गृह्यते । तेन ‘सुप् सह समस्यते’ इति जातम् ॥ सुविति सुवन्तम् । केन सह तत् समस्यते इत्याकाङ्क्षायां—‘व्यपेक्षावता येन केनचित्’ इत्युत्तरम् । तदाह—‘सुवन्त’ समर्थेन व्यपेक्षावता शब्देन ‘सह समस्यते’ लब्धस्य शब्दस्य च समास-संज्ञा ॥ नाथं योगविभागः सार्वैविकः । ‘इष्टानाम्’ अभिमतानां, प्रयोगार्था ‘सिद्धिरिव’ अस्य ‘अर्थः’ प्रयोजनम् । कानि इह इष्टानि इत्याह—‘अथ समासः कतिपये तिरुन्नाः’ शब्दाः ‘उत्तरपदं यस्य तादृशः । कुत्र तथा दृश्यते ? ‘सं च इन्दस्त्रेव’ न भाषायाम् । ‘पर्यभूषयत्’ इति परिशब्दस्य अभूषयत् इत्यनेन समासः । ‘अनु-व्यचलत्’ इति विशब्दस्य ‘अचलत्’ इत्यनेन, ततोऽनुशब्दस्य व्यचलत् इत्यनेन ॥ कर्ते योगविभागे ‘सुपा’ इति शिष्यते । ततोऽनुशब्दां सह जातं ‘सुप् सुपा समस्यते’ इति । सुवन्तं पदं समर्थेन सुवन्तेन सह समस्यते इत्यर्थः ॥ ‘सुप्’ इत्येकवचनं ‘सुपा’ इति च । एकत्वं विवक्षितं, तेन एकमेव पदमेकेनैव पदेन समस्यते इति प्रायेण बहूनां समासो न भवति । इन्द्रवज्रोच्छोस्त ‘अनेकम्’ इति विशिष्योक्तेर्बहुपदत्वं न दोषाय ॥ समस्यन्तु परं समाससंज्ञा ॥ ‘पूर्वं भूतः’ इति विग्रहे ‘सुप्सुपा’ इति समासः । ततः ‘ल्लसहित-समासाश्च’ (१०८—११२।४६) इति प्रातिपदिकसंज्ञायाम्—

६५० । सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ॥ २।४।८१ ॥

दी— । एतयोरवयवस्य सुपो लुक् स्यात् । “भूतपूर्वं चरट्” (१८८८—५।३।५३) इति निदर्शात् भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ।

A case-affix forming part of a धातु or a प्रातिपदिक disappears. Now पूर्वं भूतः when compounded becomes a प्रातिपदिक ; hence

dropping the case-affixes the form is पूर्व भूत । But Panini himself writes भूतपूर्वं in the rule “भूतपूर्वं—” (1999); hence the form of the प्रातिपदिक is भूतपूर्वं with the word भूत leading in it.

मित— । “ख्यञ्चिदाप्ये—” (१२६७—२।४।५८) इत्यसौ ‘लृक्’ इत्यनुवर्त्तते । तदपेक्षया ‘सुपः’ इति षष्ठी । ‘सुपो लृक्’ सुप् लृष्यते इत्यर्थः । सुवपेक्षया घातु-प्रातिपदिकयोरिति अवयवावयविभावसम्बन्धे षष्ठी । धात्ववयवः सुप् प्रातिपदिकावयवस्य सुप् लृष्यत इत्यर्थः । ‘पूर्वं भूतः’ पदमसुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा । विभक्ति-लोपे ‘पूर्वभूते’ इति प्राप्ते “भूतपूर्वं—” इति निर्देशात् ज्ञापकात् ‘भूतपूर्वं’ इति प्राति-पदिकम् । ततः प्रातिपदिकार्थे प्रथमा—भूतपूर्वं । समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा, घटकपदयोरु लृतेऽपि प्रत्यये “प्रत्ययलोपे—” (२६३—१।१।६२) इति पदसंज्ञा प्रायेण न हीयते ॥

दी— । “इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च”(वाचिक) । जीमूतस्येव ।

A word having syntactical relation with इव is compounded with it and leads in the compound retaining its विभक्ति । Thus जीमूतस्येव—As of the cloud.

मित— । इह ‘पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च’ इत्यधिकं भाष्ये । ‘सुप् इवेन सहस्यते स च सुप् न लृष्यते’ इत्यर्थः । ‘सुप् सुपा’ इति समासः ‘इवेन’ इति तृतीयान्तत्वात् इवशब्दस्य परनिपातः । इवशब्दे तु अव्ययत्वात् समासात् प्रागपि लुप्ता विभक्तिः । ‘जीमूतस्य’ इति “सुपो घातु—” (६५०—२।४।७१) इत्यनेन प्राप्ते लोपः ‘विभक्त्यलोपः’ इति प्रतिषिध्यते ॥ इवार्थस्य प्राधान्यात् समुदायस्यापि अव्ययत्वम् । इदं तत्पुरुषप्रकरणेऽपि पठितम् ॥

अथाव्ययीभावः

३५१ । अव्ययीभावः ॥ २।१।५ ॥

दी— । अधिकारोऽयम् ।

What follows comes under the jurisdiction of अव्ययीभाव, i. e., this संज्ञा attaches to what follows.

६५२ । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिलक्षणार्थाभावात्प्राप्तिसम्प्रति-
शब्दप्रादुर्भावपश्चादुपसर्जनपूर्व्यं यौगपद्यसादृश्यसम्प्रतिसाकल्यान्त-
वचनेषु ॥ २।१।६ ॥

दो— । 'अव्ययम्' इति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन
सह समस्यते । सोऽव्ययीभावः ।

Here अव्ययम् has to be separated from its context and forms a rule by itself. The sense then is—An अव्यय may be compounded with anything syntactically connected with it, and the compound is an अव्ययीभाव । The object of this योगविभाग is to compound अप, in the sense नध्य, with दिशयोः, for the compound अपदिशम् ।

मित— । 'सुप् सुपा' इति वर्धते । यस्मिन् यस्मिन् अव्ययस्य विभक्त्यादिरर्थः तत्तत्
समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते इति सूत्रार्थः ॥ नन्विह 'विभक्ति—' इत्यादिषु मध्यार्थो न
गृह्यते, तत् 'अपदिशम्' इत्यादिषु मध्यार्थो वर्तमानस्य 'अप' इत्यव्ययस्य कथं समासः ?
एतदर्थम् 'अव्ययम्' इति योगविभागः । ततः दिशयोर्मध्ये इत्यर्थे 'दिशयोः अप'
इति समासे "सुपो धातु—" (६५०—२।४।७१) इति सुबल्लुकि 'दिशा अप' इति
जाते, 'अप दिशा' इति 'दिशा अप' इति वा विन्यासः स्यात् इति सन्देहे—

६५३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ १।२।४३ ॥

दो— । समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

In the rules under समास the word that occurs in the प्रथमा विभक्ति is called an उपसर्जन । Here the rule is 'अव्ययम्' and प्रथमा is in the word अव्यय ; so the अव्यय in an अव्ययीभाव is an उपसर्जन ।

मित—। इह समास इति लक्षणया समासशास्त्रम् समासप्रकरणोक्तानि सूत्राणि । तदाह—‘समासशास्त्रे’ इति । ‘अव्ययं विभक्ति—’ इति सूत्रे अव्ययमिति प्रथमानिर्दिष्टम् । तदेवाव्ययीभावे उपसर्जनम् । उदाहरणे ‘अप’ प्रत्युपसर्जनम् ॥ भवतु, तस्य किम् ?

६५४ । उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २।२।३० ॥

दी—। समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ।

In a compound, it is the उपसर्जनं that leads. Thus अपदिशा is the order of the constituents.

मित—। समासे कृते यदुपसर्जनं तत् प्राक् पतति । इह ‘अप’ इत्यस्य पूर्वनिपाते ‘अप दिशा’ इति जातम् ॥ प्रसङ्गात् उपसर्जनस्य लक्षणान्तरमाह—

६५५ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १।२।४४ ॥

दी—। विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं न तु तस्य पूर्वनिपातः ।

In the two words that are being compounded, that which does not change its विभक्ति while that of the other changes, is also an उपसर्जनं but will not lead in the compound. Here, in the samasa अप (मध्यं) दिशयोः the विभक्ति in दिशयोः, does not change while that in अप (मध्य) changes according to the context. Thus अप (मध्यं) दिशयोः पश्यामि, अप (मध्यं) दिशयोः गच्छामि, अप (मध्यात्) दिशयोः आगच्छति, अप (मध्यं) दिशयोः निक्षीयते । Hence दिशा also is an उपसर्जनं here but not in the matter of leading in the compound.

मित—। ‘समासे’ इति पूर्वस्वादनुवर्धते । समाससंज्ञे समाससंज्ञितं सविभक्तिकं पदद्वयम्, तदाह ‘विग्रहे’ इति । एका नियता विभक्तिर्यस्मिन् तदेकविभक्तिः । भिन्नेऽपि वाक्येषु प्रविष्टे पदद्वये यस्य विभक्तिर्न भिद्यते तदित्यर्थः । ‘समासे एकविभक्ति-

च अपूर्वनिपाते विषये उपसर्जनम् इत्यन्वयः । पूर्वेनिपाते कर्तव्ये तु यदेकविभक्ति तस्य उपसर्जनसंज्ञा न भवति । अतएव 'राशः पुरुषः' इत्यस्य पूर्वेष्वेव संज्ञा नानेन ॥ उदाहरणे दिशयोर्मध्यं पश्चामि, दिशयोर्मध्यं न गच्छामि, दिशयोर्मध्यादागच्छति इत्यादिषु प्रकरणवशात् मध्यशब्दादनेकविभक्तिरुत्पद्यते, दिशाशब्दे तु एकैव पक्षी-विभक्तिः स्थिता । यदेव अप इति तदेव मध्यामिति । एवमिह दिशा इत्युपसर्जनम्, तस्य तु पूर्वेनिपातो न । यद्येवं किं संज्ञया इत्याह—

६५६ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ १।२।४८ ॥

दी— । उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तञ्च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ङस्त्वः स्यात् । "अव्ययीभावश्च" (४५१—१।१।४१) इत्यव्ययत्वम् ।

The word गौ and a word with a feminine affix, if an उपसर्जन and at the end of a प्रातिपदिक, will have its final vowel shortened. Thus दिशा which has the feminine affix टाप् becomes दिश । The compound now is अपदिश, and it is an अव्ययीभाव ; also it is an अव्यय by the rule "अव्ययीभावश्च" (451—I. I. 41).

मित— । "ङस्त्वो नटुंसकी प्रातिपदिकस्य" (३१८—१।२।४७) इत्यतो 'ङस्त्वः प्रातिपदिकस्य' इत्यनुवर्तते । तदन्तविधिः । प्रातिपदिकस्य अने यदि उपसर्जनगोशब्दः यदि वा उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तशब्दः तदा तस्य ङस्त्वादंशः स्यात् इति सरलार्थः । गोशब्दस्य उदाहरणं चितवुः । "एच इक्—" (३१२—१।१।४८) इति श्रौकारस्य ङस्त्व उकारः । स्त्रीप्रत्ययान्तेषु दिशा इति टावन्तः । दिश इत्येव स्त्रियों वर्त्तते ततः "वष्टि भागुरि-रज्ञोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपश्चापि हलान्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥" इति पुन-ष्टाप् । अने श्वेतत् प्रतिपदिकस्य । ततो ङस्त्वे 'अपदिश' इति जातम् । समास-घटकवाक्यं तु 'दिशयोर्मध्यं' इति अधिकरणप्रधानम्, तेन 'अपदिशे' इति "अव्ययीभावश्च" इत्यव्ययत्वम् (४५१—१।१।४१) । प्राते "अव्ययादाप्सुपः" (४५२—२।४।८२) इति सुब्लुका भाव्यम् । तदाह—

६५७ । नाव्ययीभावादतोऽमृत्वपञ्चम्याः ॥ २।४।८२ ।

दी— । अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुक् । तस्यतु पञ्चमी

विना अमादेशश्च स्यात् । दिशयोर्मध्ये अपदिशम् । “क्लीवा-
व्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

An अव्ययीभाव ending in च does not drop its सुप्, but, except in पञ्चमी, the सुप् becomes अम् । Thus finally दिशयोर्मध्ये gives अप-
दिशम् in the सप्तमी । Amara confirms this sense by “क्लीव—” &c.

मित— । ‘अत्’ इत्यवर्णो ङ्रस्वः । ‘लुक्’ ‘सुप्’ इत्यनुवृत्तम् । ‘अतः अव्ययीभावात्
सुपो लुक् न, अपञ्चम्यास्तु अम्’ इत्यन्वयः । सुप् न लुप्यते किन्तु तस्व सुपः अमादेशः
स्यात्, पञ्चम्यां तु सुप् स्वरुक्त्वेव तिष्ठति ॥ इह सप्तम्या अमादेशे अपदिशमिति रूपम् ॥
‘अपञ्चम्याः’ किम् ? अपदिशात् अपदिशाभ्यामपदिशेभ्यः ॥ अमरोक्तं दिशोर्मध्ये इत्यर्थे
निर्देशः न विग्रहः ॥

६५८ । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ २।४।८४ ॥

दो— । अदन्तादव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योर्बहुलमन्भावः
स्यात् । अपदिशम्—अपदिशेन । अपदिशम्—अपदिशे । बहुल-
ग्रहणात् ‘सुमद्रम्’ ‘उन्नत्तगङ्गम्’ इत्यादौ सप्तम्या नित्यमन्भावः ।

There is diversity in the change into अम् in the तृतीया and
सप्तमी after an अव्ययीभाव ending in च । Thus both अपदिशम् and
अपदिशेन in the तृतीया, also अपदिशम् and अपदिशे in the सप्तमी are
seen ; while after सुमद्र, उन्नत्तगङ्ग, &c, the सप्तमी is invariably
changed giving सुमद्रम् and उन्नत्तगङ्गम् and not सुमद्रे and उन्नत्तगङ्गे
also.

मित— । बहुलमिति अनिश्चययोक्तं न विकल्पार्थकम् । “क्वचित् प्रवृत्तिः
क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विकल्पः क्वचिदन्वयः । विधेर्विधानं बहुधा समीत्य चतुर्विधं बाहुलकं
वदन्ति ॥” द्विवचनवचनयोरपि अपदिशमित्येव । अमभावे—अपदिशेन अपदिशाभ्याम्
अपदिशेभ्यः इति तृतीयायाम्, अपदिशे अपदिशयोः अपदिशेषु इति सप्तम्याम् ॥ सम्प्रति
“अव्ययम्—” इति सूत्रस्य शिष्टमंशं व्याचष्टे—

दो— । “विभक्ति—” इत्यादेरयमर्थः—विभक्त्यर्थ्यादिषु

वर्त्तमानभवप्रयं सुवन्तेन सह सभस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत्—हरौ इत्यधिहरि । सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि ङि अधि इत्यलौकिकां वियहवाक्यम् । अथ निपातेन अभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात् सप्तमी ।

After the श्लोकविभाग of अव्ययम्, the part that remains means this—An अव्यय having the sense of some विभक्ति or meaning सप्तमी, सप्तङ्गि etc, is compounded with a सुवन्त word syntactically connected with it and the compound is called an अव्ययीभाव । Thus—(विभक्ति) अधिहरि in the sense of हरौ । Here अधि merely expresses the sense of सप्तमी । The वियहवाक्य is हरि ङि अधि which exists on paper only and cannot be used in ordinary language. Here though the अव्यय indicates the अधिकरण, there is still ङि because the rule wants to have a समास ।

मित— । 'हरौ' इत्यर्थे 'अधिहरि' इत्यव्ययीभावो नित्यसमासः । हरिरित्यधिकरणम् । अधिरिति सप्तम्यर्थनाश्रं वक्ति, तेन तव प्रातिपदिकार्थे प्रथमा, अव्ययत्वात् लुप्ता । तदिह 'हरौ अधि' इति समासघटकं पदद्वयम् । सूत्रे च अव्ययमिति प्रथमान्तम् । तत उपसर्जनत्वात् अव्ययपूर्वनिपातः तेन च 'अधि हरौ' इति विन्यासः । समाससंज्ञा, सुब्लोपः—'अधिहरि' इति प्रातिपदिकम् । अव्ययीभावसंज्ञायामव्ययत्वम् । अधिकरणाथं सप्तमी । "अव्ययात्—" (४५२—२।५।२२) इति पुनः सुब्लोपः । अम् तु न भवति अदन्तत्वाभात् ॥ नित्यसमासत्वाद्भौतिकं प्रयोगार्हं वियहवाक्यं नास्ति । अलौकिकं शास्त्रीयम् हरि ङि अधि इति ॥ इह ङिरिति अधिरिति च तुल्यार्थो, तदनयोरेकत्वतो भासते । नैवम् । अधिरित्यसति 'हरि ङि' इत्येकमेवैह पदं कृतः समासः ? असति च ङौ 'हरि' इति प्रातिपदिकमात्रं न सुबन्तम् । 'सुप्नुपा' इति च वर्त्तते, तत्तद्वैव असमासः । द्रश्यते च विभक्त्यर्थे समासः यतोऽयं 'अव्ययं विभक्ति' इति शास्त्रि । तत् सूत्रकारवचनसामर्थ्यादिह अधिना उक्तमप्यर्थं ङिः पुनर्वक्ति ॥

६५८ । अवयवीभावश्च ॥ २।४।२८ ॥

टी— अयं नपुंसकं स्यात् । "ऋस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य"

(३१८—१।२।८७) । गोपायतीति, गाः पातोति वा, गोपाः ।
तस्मिन्—अधिगोपम् ।

An अव्ययीभाव compound is in the neuter. Hence with the exposition गोपायति—guards, or गाः पाति—preserves the earth, we have गोपाः । Compounding with अधि in the sense of ङि (विभक्त्यर्थे) we have अधि गोपि or अधि गोपे । Dropping the सुप् the result is अधिगोपा । This is to be in the neuter. Hence by “ऋसो नपुंसके—” (318) we have अधिगोप as the final form of the प्रातिपदिक । In the सप्तमी this yields अधिगोपम् with अम् attached by “नाव्ययी—” (675—2. 4. 83).

मित— । गोपायतीति ङिपि—“अतो लोपः” (२३०८—६।४।४८), ‘लोपो व्योः—’ (८०३—६।१।६६), “विरपुक्तस्य” (३०५—६।१।६७)—गोपाः । यदा गाः पातीति ङिपि विधि वा गोपाः । तस्मिन् इति “आतो धातोः” (२४०—६।४।१४०) इत्याकारलोपे ‘गोपि । गोपि इत्यर्थे अधिना समासे सुब्लुकि अधिगोपा । अव्ययत्वे नपुंसकत्वम् । “ऋसो नपुंसके—” (३१८) इति ऋसत्वम् । अधिगोप । ततः सप्तम्यां “नाव्ययी—” (६५७) इत्याभावे अधिगोपम् ।

दौ— । समीपे—कृष्यस्य समीपमुपकृष्यम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आरादनात्, इत्यत्र तु नाव्ययीभावः “अभितः परितः—” (५४४, वा—) “अन्वारात्—” (५८५—२।३।२८) इति द्वितीयापञ्चम्योर्विधानसामर्थ्यात् ॥

In the sense of समीप—neighbourhood—उपकृष्यन् is an example, the meaning being ‘neighbourhood of Krishna.’ समया ग्रामम् etc., are un-compounded and not instances of अव्ययीभाव, the reason being that the declaration of द्वितीया and पञ्चमी by “अभितः—” and “अन्वारात्—” then becomes meaningless.

मित— । समीपमिति सन्निधिमात्रम् । उप इति समीपायंकमव्ययं प्रथमान्तम् । कृष्णस्य समीपमित्यर्थनिर्देशः न विच्छेदः । प्राग्वत् सुब्लुगादौ उपकृष्णम् । प्रथमाया अम्भावः ॥ समया यामम् इत्यादिषु भिन्ने पदे, न समासः । सति समासे “अभितः—” (५४४) इति, “अन्यारात—” (५८५) इति च व्यर्थं स्यात् । द्वितीयायां सव्यामस-
त्याच्च समयायाममित्येव समासे रूपम् किं कृतं द्वितीयाया ? किञ्च नित्योऽर्थं समासः, तेन यानं समया इत्यादि व्यस्तनिर्देशं परिकल्प्या विधिसमर्थनमप्ययुक्तमेव । तदाह ‘विधानसामर्थ्यात् नाव्ययीभावः’ इति । नागेशस्तु—‘समया’ इत्यादीनां ‘समीपे’ इत्यादाधिकरणप्रधान एवार्थः । ततः ‘समीपम्’ इत्यर्थे असति, समासस्य प्राप्तिरेव नास्ति—इत्याह ॥

दी— । मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां दृष्टिदुः-
र्यवनम् । विगता ऋद्धिर्दृष्टिः । मच्छिकाणामभावो निर्मच्छिकम् ।
हिमस्य अत्ययः अतिहिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा सम्प्रति न
युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरिशब्दस्य प्रकाशः इतिहरि ।

समृद्धि prosperity—सुमद्रम् prosperity of the Madras. व्युद्धि
adversity—दुर्यवनम् । अर्थाभाव absence of a substance—निर्मच्छिकम्
absence of flies. अत्यय dis-appearance, destruction—अतिहिमम्
absence of cold. असम्प्रति unsuitability—अतिनिद्रम् unsuitability
of sleep. शब्दप्रादुर्भाव notoriety, spread of fame—इतिहरि spread
of Hari's fame.

मित— । सुमद्रमिति समृद्धार्थकसुशब्देन अव्ययेन समासः । सु इति प्रथमा-
न्तम् । मद्राणामिति षष्ठान्तेन समासः ॥ विगता ऋद्धिरिति प्रादितत्पुरुषः ॥ दृष्टिव्य-
व्ययम् इह ऋद्धिनाशे वर्तते । तस्य प्रथमान्तस्य यवनानामिति षष्ठान्तेन समासः । एव-
मुत्तरत्वापि षष्ठ्या एव समासः ॥ निरित्यभावादेकमव्ययम् । ‘अर्थाभाव’ इति उत्तरपद-
वाच्यस्य अर्थस्य अभावः । तेन दुर्यवनमित्यादौ नानेन प्रसङ्गः, तत्र हि अभावे
यवनानामृद्धेर्न तु उत्तरपदवाच्यानां यवनानामेव । निर्मच्छिकमिति उपसर्जनदङ्गस्यो
नपुंसकत्वादस्यो वा । एवमितिनिद्रमित्यपि ॥ असम्प्रति इत्यस्य सम्प्रति न युज्यते

प्रत्ययः । प्रथमान्तस्य प्रथमान्तेन समासः ॥ प्रादुर्भावः प्रकाशः । इतिशब्द इह शब्द-
प्रादुर्भाववचनः ॥ सर्वत्र नित्यः समासः । अव्ययीभावे अव्ययार्थस्य प्राधान्यम् ।
पूनुपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः ॥

दी— । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नायं
समासः, “ततः पश्चात् स्रंस्यते” इति भाष्यप्रयोगात् ।

In अनुविष्णु, अनु means पश्चात् । पश्चात् itself cannot be com-
pounded by this rule as is evident from ततः पश्चात् used un-
compounded in the भाष्य ।

मित— । पश्चाच्छब्दस्य समासे तु नित्यत्वात् समासस्य ‘ततः पश्चात्’ इति वाक्यं
“तासाञ्च पश्चात् कानकप्रभाषाम्” इत्यादि च दुर्लभम् । ज्ञापितश्चेदमनेन यत् सूत्रेऽभिन्
तत्तदर्थनिर्देशे गृहीतानि अव्ययानि तेषु तेषु अर्थेषु नानेन समस्यन्ते इति । तेन
अतिहिममित्ययुक्तमव्ययस्योदाहरणम्, अव्ययशब्दे अतिर्यङ्गात् । निर्दिष्टमिति
इत्युक्तेनैव व्याय इति नागेशः ॥

दी— । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः ।
अनुरूपम्—रूपस्य योम्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् ।
प्रतिशब्दस्य वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् तद्योगे
द्वितीयागर्भं वाक्यमपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरः
सादृश्यं सहरि । वक्ष्यमाणेन सहस्य सः ।

The senses of यथा are—Suitability, Repetition, Non-trans-
gression, Similitude. Thus (योग्यता) अनुरूपम् which means ‘befitting
the looks.’ (वीप्सा) प्रत्यर्थम् towards all. प्रति has been declared a
कर्मप्रवचनीय in the matter of वीप्सा, hence in connection with it
a वाक्य with the द्वितीया is also allowable—अर्थमर्थे प्रति । (पदार्था-
नतिवृत्ति) यथाशक्ति, again, in the sense ‘not going beyond one’s
powers.’ (सादृश्य) सहरि in the sense resemblance with हरि

is a compound of सह and हरि where सह implies साहचर्य and is changed into स in the compound by the rule following.

मित—। योग्यता सामान्यम् । पदार्थस्य अनतिवृत्तिरनतिक्रमः ॥ अनुरूप-
मित्यत्र योग्यता अनुशब्दस्य मुख्योऽर्थः, योग्य इति गौणः । अथवा मुख्यार्थे एव
समासः । क्रिया काचिदध्याहर्त्तव्या । तथा हि रूपस्य योग्यता अनुरूपम् । तत्
यथा भवति यथा करोति अनुरूपं करोति ॥ अर्थमर्थं प्रति इति साकाङ्क्षं वाक्यम् ।
अर्थमर्थं प्रति शब्दः प्रयुज्यते इत्याकाङ्क्षानिर्दिष्टः । इह हिरण्येन वीणा गम्यते प्रतिना
च वीणायुक्तस्य शब्दप्रयोगस्य अर्थेन सम्बन्धः । समासे तु प्रतिना एव द्योतिता वीणा,
तत् तदर्थं पुनरर्थशब्दो न हिरुच्यते ॥ ननु नित्यसमासे कथमर्थमर्थं प्रति इति स्वपद-
वियङ्गो दर्शितः ? उच्यते—“लक्षणेत्वम्भूत—” (५५२—१४६०) इति वीणायां
प्रतेः कर्मप्रवचनीयता उक्ता । तस्याः सार्थकता वाक्ये एव स्यात् । नित्ये तु समासे
प्रत्यर्थमित्यम्भावो यथा द्वितीयायां तथा षष्ठ्यामपि तुल्य एवेति निष्फला कर्मप्रवचनीय-
द्वितीया । तत् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् इह समासे वैकल्पिको न
नित्यः । वस्तुतस्तु अर्थमर्थेप्रति इत्यत्र प्रतेर्वीणाश्रवणाभावात् व्याख्यानमात्रमेतन्न वियङ्गः ।
तेन निर्वाधा समासस्य नित्यता ॥ शक्तिमनतिक्रम्य इत्यपि साकाङ्क्षम् । शक्ति-
मनतिक्रम्य यतते इत्यादि पूरणीयम् । इह शक्तेरनतिक्रमः यथाशक्ति, तत् यथा तथा
यतते इत्याद्यर्थः । शक्तिमनतिक्रम्य यतते इति स एवार्थः ॥ आस्तान्नेतत्, परं यथा
पेयाच्छब्दस्य नायं समासः इति प्रागुक्तं, तथा मन्थे यथाशब्दस्यापि न, तत् कथं यथा-
शक्ति ? सत्यं न, अतएव हि “यथाऽसाहश्ये” (६६१—२।१।७) इत्यनुपदमेव वक्तव्यं ॥
सहरोति मुख्यतः सहशवाचिनो गौण्या ब्रह्मा साहचर्यार्थकस्य सहशब्दस्य प्रथमान्तस्य
‘हरेः’ इति षष्ठान्तेन समासः । “अव्ययी—” (६६०—६।१।८१) इति सहस्य स
आदेशः ॥

दो—। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येण इत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत्
इति वियङ्गो—

आनुपूर्व्यं precedence. Thus अनु etc., which means—In order
of seniority. यौगपद्य is simultaneity. With the exposition.

चक्रंण युगपत् we compound सह in the sense युगपत् with चक्रंण and look forward.

मित— । अनुगतः पूर्वम् अतुपूर्वं प्रादिसमासः । तस्य भावः आनुपूर्वम् अनुक्रमः । आश्रयणदित्वात् थञ् । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः इत्यादि पूरणीयम् । क्रियाविशेषणे द्वितीया । अन्भावः ॥ योगपदवाचिनः सहशब्दस्य 'चक्रंण' इत्यनेन समासे—

६६० । अवयवीभावे चाकाले ॥ ६।३।८१ ॥

दी— । सहस्य सः स्यात् अवयवीभावे न तु काले । सचक्रम् । काले तु सहपूर्वाङ्गम् ॥ सदृशः सख्या ससखि । यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येव-
मर्थम् ।

In an अवयवीभाव, सह is changed into स but not if the परपद means some 'time'. Thus सह चक्रंण in the sense simultaneously with the discus, becomes सचक्रम् with अन्भाव of द्वितीया । But witness सहपूर्वाङ्गम् where the उत्तरपद is a काल and सह is retained. सादृश्य is illustrated by ससखि which is a compound of सह and सख्या with सह changed into स as above. This समास is already enjoined and is available because सादृश्य is one of the meanings of यथा, yet सादृश्य is separately mentioned only to ensure समास even when the सादृश्य is indirectly stated.

मित— । पूर्वाङ्गमप्यपरित्यज्य इत्यर्थे सहपूर्वाङ्गम्, साकल्येऽव्ययीभावः । ससखि इति सदृशार्थकसदृशशब्दस्य 'सख्या' इत्यनेन समासः । ननु सूत्रे सादृश्यमित्यस्ति न सदृशमिति, तत् कुतः सदृशार्थकस्य समासः ? तदाह "यथाश्लेनैव—" इत्यादि । अयमाशयः—सादृश्यवान् खलु सदृश इत्युच्यते । सदृश इत्युक्ते साचादनुक्तमपि सादृश्यं गम्यते एव । सादृश्यं तत्र गौणम्, सादृश्यवान् मुख्यः । सादृश्यस्य यथाश्लेनैव । तस्मिन् निहित एव समासः । इह पूर्वाङ्गमित्वात् गौणेऽपि सादृश्ये सदृशार्थे समासार्थम् । यथाकथञ्चित् सादृश्ये प्रतीयमानेऽपि समास इति भावः एतेन अनुकूपमित्यादिवु सर्वेव मुख्यायै समास एव न्यायः प्रतिभाति ॥

दी—। चत्राणां सम्पत्तिः सच्चत्रम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः, अनुरूप आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति, साकल्येन इत्यर्थः । न त्वत्र तृणमक्षणे तात्पर्यम् ॥ अन्ते— अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि ॥

सम्पत्ति development. सह in this sense is compounded with चत्राणाम् yielding सच्चत्रम् । सम्पत्ति is different from समृद्धि । The latter means "exuberance of wealth" while सम्पत्ति is only "proper development." As an instance of साकल्य—thoroughness—we have सतृणम् which is a compound of सह and तृणेन । सतृणमत्ति does not imply that grass was actually eaten, but that all that was offered was eaten up. अन्त completion—साग्नि a compound of सह and अग्निना, is an illustration. अग्नि stands here for the section relating to fire. साग्नि अधीते means—reads to the end of the section dealing with अन्याधान ।

मित—। इह सर्वत्र सहशब्दस्य समासः । 'अव्ययी—' इति सः ॥ सम्बद्धौ समासः प्राग्विहितः । सम्पत्तिस्तु न समृद्धिरिति भेदं दर्शयति—आत्मनो भावः आत्मभाव' निजपरिणतिः । अनुरूप इति प्रादिसमासः, नाव्ययीभावः । अनुरूप आत्मभावो यथावयवं निजपरिणतिः । यादृशो विपरिणामो युक्तसादृश इत्यर्थः । तत् सम्पत्तेः पृथक् निर्देशो युक्त एव ॥ सतृणमत्ति इति वाक्यस्य तृणमक्षणं न तात्पर्यम् इत्याह नत्वनेति ॥ अन्त इति एतावदध्येतव्यमद्य इति प्रकान्तस्य अध्ययनस्य अन्तः, न तु तावतो गन्तव्यः । तत् साकल्यात् पृथक् अन्त इत्युच्यते । अग्निरिति लक्षणाया अग्निसम्बन्धौ गन्तव्यः ॥

६६१ यथाऽसादृश्ये ॥ ३।१।७ ॥

दी—। असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेन इह न—यथा हरिस्तथा हरः । हररूपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति, तेन 'सादृश्ये' इति वा 'यथाय' इति वा प्राप्तं प्रतिषिध्यते ।

The word यथा is compounded only when it does not imply resemblance. Thus there is no समास in यथा etc. Here यथा implies resemblance with हरि, hence the समास which comes in either through सादृश्य or through यथायै is prohibited.

मित— । यथा इत्यव्ययं सुपा सङ्ग समस्यते. सादृश्यायै तु न, इत्यर्थः । यथा हरिस्तथा हरः इत्यत्र यथाशब्दः हरिनिर्णय सादृश्यस्य अनुवादकः । तथाशब्दस्तु तस्यैव सादृश्यस्य हरि विधायकः । विधानात् प्राक् हरौ एव सादृश्यस्य सत्ता, तदाह हरिरूपमानत्वमित्यादि । एतेन 'यथा हरिः' इत्यत्रैव समासप्रसङ्गः न 'तथा हरः' इत्यत्र । स च समासो निषिध्यते ॥ ननु प्राप्तस्यैव प्रतिषेधो भवति, कुत इह प्राप्तिः ? आह च "सादृश्ये इति वा" इत्यादि । "यथायै" इति तु न युक्तम् । यथाशब्दस्य स्त्रे ष्टुहीतत्वात् तदर्थे तस्य समासो न । भाष्यकार आह "सादृश्यसम्पत्ति—" इति प्राप्नोति । एतेन योग्यता धीष्ठा पदार्थानतिवृत्तिरिति विषयेषु यथाशब्दस्य अप्राप्तः समासो विधीयते इति फलितम् । तत् 'यथाशक्ति' इति प्रागुक्तम् असंबोदाहरणम् ॥

६६२ । यावदवधारणे ॥ २।२।८ ॥

दी— । यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽप्युत्प्राणामाः, यावच्छ्लोकानिम् ।

अवधारण is 'estimate or determination of amount'; यावत् should be compounded when meaning अवधारण । Thus यावच्छ्लोकान्युत्प्राणामाः which means that the prostrations were as many as the number of verses recited.

मिते— । अवधारणमित्युत्प्राणपरिच्छेदः । तस्मिन् श्लोके यावदित्यव्ययं नित्यं समस्यते । ननु कथं नित्यं समासो यावन्तः श्लोकाः इति स्वपदविग्रहः ? अर्धनिर्देशोऽयं न विग्रहः । यावदित्यव्ययेन तुल्यार्थको यावदिति तद्विज्ञानोऽप्यस्ति "यत्तदित्यभ्यः परिमाणे वतुप्" (१५४०—५।२।३८) इति वतुपा सिद्धः । इह अव्ययस्य समासः, तद्विज्ञानेन अस्वपदविग्रहः । 'अवधारणे' किम् ? यावद्वत्तां तावदमुक्तम्, कियदमुक्तं नावधारयामि इत्यत्र न समासः ॥

६६३ । सुप् प्रतिना मात्रार्थे ॥ २॥१८ ॥

दी— । शाकस्य लेशः शाकप्रति । 'मात्रार्थे' किम् ? वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

A सूबन्त word should be compounded with प्रति in the sense 'a little', 'a trace.' Thus शाकप्रति—a trace of vegetables. Why मात्रार्थे ? Witness वृत्तं प्रति etc. where वृत्तम् is un-compounded'

मित— । सुबिति प्रथमानं समासो पूर्वं पठति । मात्रा इत्युत्पत्त्यर्थे । प्रतीत्यव्ययमपि अल्पार्थकमस्ति । 'मात्रार्थे' अल्पाथे वचनानेन 'प्रतिना' अव्ययेन सह अव्ययार्थे 'सूबन्तं' समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति इत्यर्थः ॥ 'सुप्' इति वचनाने पुनः सुब्यङ्गणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥ वृत्तं प्रति इत्यत्र प्रतिलिङ्गणे न मात्रार्थे, अतो न समासः ॥

६६४ । अक्षशलाकासंस्थाः परिणा ॥ २॥१२० ॥

दी— । द्यूतव्यवहारि पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तम् अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ।

Numerals and the words अक्ष and शलाका are compounded with परि । This समास is allowed in gambling parlance and to imply loss only. Thus अक्षपरि etc., meaning 'reverse caused by an अक्ष etc.'

N. B.—It is not clear what अक्ष and शलाका are here. It seems these are small bodies of metal or bone shaped so as to have a face and a back only. When a cast is made with them they fall either face or back upwards like ordinary shells.

मित— । अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संस्थावाचकशब्दश्च अव्ययीभावार्थे वर्तमानेन परिणा अव्ययेन समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति । द्यूते यो व्यवहारः अक्षपातः शलाकापातो वा, तस्मिन्, तत्रापि पराजयवर्धनायानिर्वायं समास इत्यर्थः ॥ वृत्तमिति भावे ऋः । अक्षेणेति अनुक्ते कर्त्तरि ङीष् । विपरीतं विरुद्धं यथा तथा ॥

वृत्तं, जयविरुद्धतया अचो वा शलाका वा वर्तते इति भावः । परि इति पर्याभवने अव्ययम् । प्रथमान्तेन तेन सह 'अचेष्ट' इत्यस्य समासः । पञ्चभिरचैः शलाकाभिर्वा दूरतव्यवहारः । तत्र सर्वेषामिव अवाक्पाते उत्तानपाते वा जयः, एकस्यापि विपर्यये पराजय इति जयादित्यः । 'एकपरि' इति एकस्य अचस्य अन्यथापातात् पराजय इत्यर्थः ॥

६६५ । विभाषा ॥ ३।१।११ ॥

दी— । अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वम् । 'सुप् सुपा' इति तु न नित्यसमासः, 'अव्ययम्' इत्यादि समासविधानात् ज्ञापकात् ।

Hence-forward all that is ordained is optional. On the strength of this very statement those here-in-before mentioned are obligatory. सुप् सुपा is not obligatory, for then समाससंज्ञा by "अव्ययम्—" (652—2-1-6) etc., would be unnecessary, the संज्ञा having been already attached by सुप्सुपा ।

मित— । 'अधिकारोऽयम्' इत्यस्य विभाषा इत्यधिक्रियते आ समासपरिसमाप्तेः इत्यर्थः । इत उत्तरं यद्वदुच्यते तत्तत् वैकल्पिकमिति भावः । 'प्राचीनानां' प्रागुक्तानाम् ॥ भाष्यकारेण विस्पष्टपटुरिति 'सुप् सुपा' समासे विस्पष्टं पटुः इति स्वपदविषयो दर्शितः । तत् 'सुप् सुपा' इति न नित्यः समासः । अत्र युक्तिसाह— 'सुप् सुपा' इत्यस्मैव विशेषा अव्ययीभावादयः । तत् सुप्सुपा इत्यस्य समाससंज्ञायां सत्यां अव्ययीभावादीनामपि प्राप्ता एव । तथापि यत् सूत्रकारः अतुष्यन् "प्राक् कङारात् समासः" (६४८—२।१।१) इति प्रत्येकमव्ययीभावादीनां पृथक् संज्ञा करोति तत् ज्ञापयति 'सुप् सुपा' इत्यत्र न नित्या समाससंज्ञा । अत एवाह 'समासविधानात् ज्ञापकात्' इति, समाससंज्ञाविधानादित्यर्थः ॥ अन्यच्च "समर्थः पदविधिः" इत्यत आरभ्य "सह सुपा" इति यावत् उपक्रममावम् । "अव्ययीभावः" ऋषीह शास्त्रारम्भः । सूत्रकारेण हि "सह सुपा" इति अधिकारसूत्ररूपेणैवोपन्यसं

न लक्षणरूपेण । सूतकाररीत्या "अव्ययम्—" (६५२) इत्यत्र एव लक्षणसुवारम्भः ।
नित्यता वा अनित्यता वा लक्षणेभ्यश्च प्रसज्यते । तत् कथं "सङ् सुपा" इत्यत्र तस्याः
प्रसङ्गः ? सर्वं, भगवान् भाष्यकारः सूत्रिर्द्वि विभज्य "सुप् सुपा" इत्यधिकारं लक्ष्यञ्च
कृतवान् । परं तेनापि स्वपदवियर्हं वदता विकल्पता एवास्व दर्शिता ॥ किञ्च "सुप्
सुपा" इति भाष्यकारस्य वचनं न सूत्रकारस्य । तद्विद्वि विभाषां वदन् सूत्रकारस्तस्यापि
नित्यतां नैवीतुपपन्नं । अतएव भाष्यकारेण विभष्टं पट्टरिति स्वपदवियर्हो दर्शितः ॥

६६६ । अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ २।१।१२ ॥

दी— । अपविष्णु संसारः—अप विष्णोः । परिविष्णु—परि
विष्णोः । वह्निर्वनम्—वह्निर्वनात् । प्राग्वनम्—प्राग्वनात् ।

The indeclinables, अप, परि, वहिस् and those thā: are deriva-
tives of the root च्च् to go, are optionally compounded with
पञ्चम्यन्त words with which they are syntactically connected.
Thus अपविष्णु compounded, or अप विष्णोः un-compounded etc.

नित— । 'अच्' इति अच्त्तरपदः शब्दो लक्ष्यते । अपादीनि अच्त्तरपदानि
च अव्ययानि पञ्चम्यन्तेन वा समस्यन्ते अव्ययीभावश्च समासो भवति ॥ "अपपरी वर्जने"
(५८६—१।४।८८) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । "पञ्चम्याङ्—" (५८८—२।१।१०)
इति पञ्चमी ॥ अद्यादेव सूत्रात् शापकात् वह्नियोगे पञ्चमी ॥ "अन्यारात्—" (५८५—२।१।२६) इत्यच्त्तरपदयोगे पञ्चमी । प्राग्वा दिशि इति "दिक्शब्दभ्यः—" (१८७८—५।१।२६) इति स्वार्थे अस्तासिः । 'प्राग्वा अस्तात्' इति स्थिति "अस्तेर्लुक्"
(१८८०—५।१।३०) । प्राग्वा इति जाते "लुक् तद्धितलुकि" (१४०८—१।२।४८) ।
माक् । "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः" (४४८—१।१।२८) इत्यवयवम् ॥

६६७ । आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ २।१।१३ ॥

दी— । एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः ।
आमुक्ति संसारः—आमुक्तेः । आवालं हरिभक्तिः—आ वालेभ्यः ।

The indeclinable आङ् implying 'inclusion' or 'exclusion' is optionally compounded with the पञ्चम्यन्त word syntactically connected with it. Thus आमुक्ति &c., implying exclusion, आवाले &c. implying inclusion.

मित—। 'पञ्चम्या' इत्यन्ति । 'एतयोः' मर्यादायामभिविधौ च वर्तमानम् 'आङ्' इत्यव्ययं 'पञ्चम्या' समस्यते इत्यन्वयः ॥ सुक्तौ सन्धा न संसारः, तेन 'आमुक्ति' इति मर्यादा । बाला अपि हरिभक्ताः, तत् 'आवालम्' इति अभिविधिः । उभयत 'आङ् मर्यादावचने' इति कर्मप्रवचनीयता । ततश्च "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति पञ्चमी ॥

६६८ । लक्षणोनाभिप्रती अभिसुख्ये ॥ २।१।१४ ॥

दो—। अभिसुख्यद्योतकौ अभिप्रती चिह्नचाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति—अग्निमभि । प्रत्यग्नि—अग्निं प्रति ।

When अभि and प्रति imply 'facing towards' they are optionally compounded with the indicator of that facing. Thus अभ्यग्नि &c.—Locusts rush towards fire ; also un-compounded अग्निमभि &c.

मित—। लक्षणं चिह्नम् । 'प्राग्वत्' इत्यस्य 'वा समस्यते' इत्यादिदर्शः ॥ "लक्षणेत्थं च" (५५२—१।४।२०) इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयता, "अभिरसागे" (५५३—१।४।२१) इति च अमेः ॥ इह अग्निर्लक्षणम् तदभिसुख्यत्वं शलभपातस्य प्रसिद्धमेव ॥

६६९ । अनुयत् समये ॥ २।१।१५ ॥

दो—। यं पदार्थं समये द्योत्यते तेन लक्षणभूतेन अनुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ।

अनु is optionally compounded into an अव्ययीभाव with that indicator whose neighbourhood is implied. Thus अनुवनम् &c.—

the meaning being 'the thunder-bolt passed close to the forest.'

मित—। समया समीपे । 'यत्' इति सामान्ये नपुंसके समयाद्योमे द्वितीयान्तम् । 'लक्षणेन' इत्यनुवर्तते । वनस्य समीपे अशनिर्गत इत्यनेन वनं लक्षणमित्युच्यते । सामीप्यकृतं लक्षणत्वम् । ईदृशस्यै एतल्लक्षणमित्युक्ते तस्य पदार्थस्य समीपे किञ्चिज्जातमिति प्रतीयते । तादृशस्य पदार्थस्य वाचकशब्देन अनुवां समस्यते इत्यर्थः ॥ "अव्ययं विभक्तिसमीपम्—" (६५२) इति न सिद्धिः । इह तु 'वनस्य समीपे' इति विशद न हि 'वनस्य समीपम्' इति । अतो न प्राप्तिः ॥ तृती "वनस्य समीपं गतः" इति अर्थप्रदर्शनमात्रं न विशदः । विशदं समीपमिति प्रथमान्तं स्यात् इह च द्वितीयान्तम् ॥ समासाभावे वनमनु इति कर्मप्रवचनीयद्योमे द्वितीया । यद्वा 'यत् समया' इत्यस्य द्योत्वत्वात् लक्ष्यलक्षणभावद्योतनं नास्ति तेन कर्मप्रवचनीयता न, अतो वनस्य अनु इति युक्तम् ॥

६७० । यस्य चायामः ॥ २।१।१३ ॥

दो—। यस्यदैर्घ्यं मनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेन अनुः समस्यते । अनुगङ्गा वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यं सदृशदंर्घ्यापलक्षिता इत्यर्थः ।

अनु is optionally compounded with the indicator whose length is expressed by it. Thus अनुगङ्गम् etc., which means—Varanasi is like Ganga in length. Optionally un-compounded—गङ्गाया अनु ।

मित—। 'लक्षणेन' इत्यस्मिन् 'अनुः' इति च । अनुः समस्यते लक्षणेन यस्य आशामय इत्यन्वयः । यस्य लक्षणस्य आयामो दैर्घ्यं द्योत्यते तेन लक्षणेन अनुः समस्यते इत्यर्थः । तदाह—यस्य दैर्घ्यमित्यादि ॥ उदाहरणे अनुगङ्गामिति वाराणसीति च समानाधिकरणे परे । समानाधिकरणता च उपमानोपमेयभावाद्भवति । उपमानमिह पुनर्न गङ्गा किन्तु गङ्गाया दैर्घ्यम् । तदेव अनुना द्योत्यते । दैर्घ्यं विषये गङ्गासदृशो वाराणसी । तदाह—गङ्गादैर्घ्यादिति । गङ्गेव उत्तरदक्षिणतो दीर्घा वाराणसी इत्यर्थः । इहापि लक्ष्यलक्षणभावद्योतनं नास्तीति गङ्गाया अनु इति भवति ॥

६७१ । तिष्ठद्गुप्रभृतौनि च ॥ २।१।१७ ॥

दी— एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः । आयतौगवम् । इह शत्रादेशः पुंवद्भाव-
विरहः समासान्तश्च निपात्यते । खलेयवम् । इत्यादि ।

तिष्ठद्गु and similar words that are listed together are obtained irregularly and are treated as अव्ययीभाव compounds. Thus तिष्ठद्गु, the time when cows stand still—time for milking, *i. e.*, dawn. Similarly आयतौ etc., the time when cows return—dusk. Here the substitution of शत्र for लट्, absence of the masculine form, and the attachment of the समासान्त affix are irregularities. In खलेयवम्, which means the time when wheat is placed in the mortar for husking, the सप्तमी is irregularly retained.

सित— । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले सः इति स्थिते, लटः स्थाने शत्रादेशः, तिष्ठन्त्यः गावो यस्मिन् इति । इहैव निपातनात् प्रथमासमानाधिकरणेषुऽपि शत्र । ततः समासे पुंवद्भावे “गोस्त्रियोः—” (६५८—१।२।४८) इत्युपसर्जनक्रस्त्रे, अव्ययीभाव-
त्वादव्ययत्वे तिष्ठद्गु ॥ एवम् आयन्ति गावो यस्मिन् काले स इति स्थिते, निपातनात् शत्रादेशः, ततः समासे निपातनादेव पुंवद्भावाभावे, आयतौ गो इति जाति, निपातनात् अव्ययीभावेऽपि तत्पुरुषाधिकारोक्तः समासान्तश्च । तेन आयतौगव इति रूपम् । ततः प्रथमाया अन्भावः ॥ खले ललुखले यवा चिप्यन्ते यस्मिन् काले स खलेयवम् ॥ चकार इह अवधारणार्थः । तिष्ठद्गु प्रभृतौन्वेष, अन्यः समासो मा भूत्, परमतिष्ठद्गु इति ॥

६७२ । पारि मध्ये षष्ठ्या वा ॥ २।१।१८ ॥

दी— । पारिमध्यशब्दौ पठ्यन्तेन वा समस्येते । एदन्तत्व-
ञ्चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठोत्पुरुषः । पारिगङ्गादानय—गङ्गा-

पारात् । मध्ये गङ्गात्—गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्य-
मपि—गङ्गायाः पारात्, गङ्गाया मध्यात् ।

This words पार and मध्य are optionally compounded into an अव्ययीभाव with the syntactically connected षष्ठीन्त word. When an अव्ययीभाव, the words end in ए, otherwise there is a षष्ठीतत्पुरुष । Thus (अव्ययी—) पारिगङ्गात् etc., (षष्ठीतत्—) गङ्गा-
पारात् etc., From the original optionality that pervades the whole subject, वाक्य is also allowed ; thus गङ्गायाः पारात् etc.

मित— । इह गङ्गायाः पारम् इति वाक्ये विभाषा समासः । एतच्च “विभाषा”
(६६५—२।१।११) इति प्रकृत्याया ‘महाविभाषया’—व्यापिन्या विभाषया । समासपक्षे
पुनरनेन अव्ययीभावो वा षष्ठीतत्पुरुषो वा । तत् वैकल्प्यं भवति—(असमासे)
गङ्गायाः पारम्, (षष्ठीतत्पुरुषे) गङ्गापारम्, (अव्ययीभावे) पारिगङ्गामिति ॥ पारि-
गङ्गादिव्यव लपुंसकङ्कस्त् पारिगङ्ग इति प्रातिपदिकम् । “नाव्ययी—” (६६७—
२।४।८३) इति षष्ठ्या अभावाभावे पारिगङ्गात् ॥ एवं पारिमध्यात् ॥

६७३ । संख्या वंश्येन ॥ २।१।१८ ॥

दो— । वंशो द्विधा—विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः ।
तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि
व्याकरणस्य । विद्यातद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् ॥
एकविंशतिभारद्वाजम् ।

Succession is of two kinds—that by birth and that by
initiation. A descendant is one coming in through succession.
A numeral is compounded into an अव्ययीभाव with a descendant.
Thus द्विमुनि means two sages as descendants by initiation, as in
the case of Grammar which has the first sage Panini and then
Katyayana. Similarly त्रिमुनि counting पतञ्जलि as the third

descendant. Taking the sage as identical with his science, we may also say त्रिमुनि व्याकरणम्—three sages constituting Grammar. For descent by birth, witness एकविंशति etc.,—twenty one descendants of Bharadvaja.

मित— । वंशः सन्तानपरम्परा । स च जन्मना पुत्रपरम्परा, विद्यया शिष्य-
परम्परा । वंशे भवः वंशः “दिगादिभ्यो यत्” (१४२०—४।३।५४) इति यत् ।
वंशस्य संख्या वंशेन समानाधिकरणेन समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति ॥
व्याकरणमिति विद्या । तत्र पाणिनिः, कात्यायनः, पतञ्जलिरिति त्रयो मुनयो वंश्याः
शिष्यपरम्परा । द्वौ मुनौ पाणिनिकात्यायनौ त्रिमुनि वंश्या व्याकरणस्य ॥ पाणिनिरिव
व्याकरणम्, कात्यायन एव व्याकरणम्, पतञ्जलिरिव व्याकरणम्, इत्यभेदे विवक्षिते
त्रिमुनि व्याकरणम् त्रिमुनि व्याकरणम् ॥ भरद्वाजस्य गोत्रापत्यानि भरद्वाजाः वंश्याः
पुत्रपरम्पराः । भरद्वाजशब्दाद्गोत्रे अच् । “यञ्जोश्” (११०८—२।४।६४) इति बहुषु
लुक् । एकविंशतिः भरद्वाजा एकविंशतिभारद्वाजम् । समासे तु लुगभावः, ‘तृतीया-
सप्तम्योर्बहुलम्’ (६५८—२।४।८४) इति सूत्रे ‘एकविंशतिभारद्वाजम्’ इति
भाष्यप्रयोगात् ॥ नागेशस्तु वाक्ये लुकि सति समासे लुगभावं नाद्रियते, तेन एक-
विंशतिभारद्वाजवंश्या इत्येव वाक्यमाह । किञ्च अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् भरद्वाजशब्दस्य
उपकादिषु (११५१—२।४।६८) पाठं कल्पयति । तथा सति वैकल्पिके लोपाभावे
भरद्वाजस्य गोत्रापत्यानि भारद्वाजा इत्यपि भवति । तत् एकविंशतिभारद्वाजा
इति वाक्ये एकविंशतिभारद्वाजम् ॥

६७४ । नदीभिश्च ॥ २।१।२० ॥

दी— । नदीभिः संख्या प्राग्वत् ।

Numerals are optionally compounded into an अव्ययीभाव with words designating rivers.

मित— । ‘संख्या’ इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । नदीवाचकशब्देन सप्त संख्या वा
समस्यते अव्ययीभावश्च समासो भवति ॥ इह बहुवचनेन नदीति न नदीविशेषः नापि

नदीशब्दमात्रम् इत्यनुमीयते । तेन नदीति यस्य अर्थः तेन समासो लभ्यते । नदी-
शब्देनापि भवति ॥

दो— । “समाहारे चायमिष्यते” (वार्त्तिक) । सप्तगङ्गम् ।
द्वियसुनम् ।

This applies only in case of समाहारे । Thus सप्तगङ्गम् etc.

मित— । अकारोऽवधारणार्थः समाहारे एवेति । सप्तानां गङ्गानां समाहारः
सप्तगङ्गम् । नपुंसकशब्दः । अमभावः ॥ इह लक्षणया ‘गङ्गा’, ‘यमुना’ इत्यादि
नदीमात्रस्य वाचकम् ॥ समाहारेऽपि अव्ययीभाव एव दिगुर्न । यदा तु न समाहारः
तदा एका नदी एकनदी, “पूर्वकालेक—” (७२६—२।१।४८) इति समासः ॥

ई७५ । अन्यपदार्थं च संज्ञायाम् ॥ २।१।२१ ॥

दो— । अन्यपदार्थं विद्यमानं सुवन्तं नदीभिः सह नित्यं
समस्यते संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्ये न संज्ञानवगमादिह
नित्यसमासः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । लोहितगङ्गम् ।

Any सुवन्त word is compounded into an अव्ययीभाव with words
designuating rivers when the whole is a proper name of some-
thing not denoted by the constituents of the compound. Such
compounds are obligatory, though enunciated in the section of
optional compounds, because the वाक्य does not give the im-
pression of a proper name. Thus उन्मत्त etc., which is the
name of a country. Similarly लोहित etc.

मित— । संख्या इति निवृत्तम् । पूर्वसूत्रान् नदीभिरित्यनुवर्त्तते । अव्ययीभावस्य
समासो भवति बहुव्रीहिरपवादः ॥ उन्मत्ता गङ्गा अयिन् इति विशदः । परन्तु विशदेषु
देशो नाभिधीयते । अत आह—नित्यसमास इति । इह वाक्यं नास्ति इति न, वाक्ये
अर्थो भिन्न इत्येव । समासस्तु वैकल्पिक एव इति “द्वितीयवृत्तीय—” (७।४—२।१।२)
इत्यत्र भाष्यम् ॥

६७६ । समासान्ताः ॥ ५।३।६८ ॥

दी— । इत्यधिक्त्य—

Having taken up this subject, viz, समासान्त affixes—

मित— । समासस्य अन्ताः अन्तावयवाः समासान्ताः तद्धिता एते स्वार्यिकाः ॥

एतैः सह समुदायस्य समाससंज्ञा ॥

६७७ । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ ५।४।१०७ ॥

दी— । शरदादिभ्यश्च स्यात् समासान्तः अव्ययीभावे ।

शरदः समीपम् उपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाशम् ।
अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् ।
दृश् । विश् । चेतस् । चतुर् । त्यद् । तद् । यद् । कियत् ।

In an अव्ययीभावे the समासान्त affix टच् comes in after words listed with शरद् leading. Thus उपशरदम् proximity of शरद् । प्रतिविपाशम् towards the river Vipasa. The list is शरद् etc.

मित— । शरदः समीपम् इति समीपाद्येऽव्ययीभावः । “भ्यः” (६८२—
५।४।१११) इति विकल्पे प्राप्ते इह पाठान्नित्यश्च । उपशरदं टच् इति समुदायस्य
अव्ययीभावसंज्ञा । तेन ‘उपशरदं’ इति अदन्ते प्रातिपदिके “नाव्ययी—” (८५७—
२।४।८७) इत्यम् ॥ प्रतिविपाशमिति “लचपोनाभि—” (६६८—२।१।१४) इत्यव्ययी-
भावः । प्राग्गत्य प्रक्रिया । अथ शरत्प्रभृतयो निर्दिश्यन्ते—शरदिति ॥

दी— । “जराया जरस् च” (गणसूत्र) । उपजरसम् ।

जरा is शरदादि and is changed into जरस् when टच् follows.
Thus उपजरसम् proximity of old age.

मित— । टचि परे जराशब्दस्य जरादेशः स्यादित्यर्थः । जरायाः समीपमिति ।
वियद् । प्रक्रिया प्राग्गत्य ॥

दौ—। “प्रतिपरसमनुभ्योऽच्चाः” (गणसूत्र) । “यस्येति च” (३११—६।४।१४८) । प्रत्यक्षम् । अच्चाः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । “परोक्षे लिट्” (२२७१—३।२।११४) इति निपातनात् परस्य ओकारादेशः । परोक्षम् । ‘परोक्षा क्रिया’ इत्यादि तु अर्शश्चाद्यच्चि । समक्षम् । अन्वक्षम् ।

अच्चि directs टच् when coming after प्रति, पर, सम् and अनु । Thus अच्चि प्रति when compounded gives प्रति अच्चि टच्, i. e. प्रत्यक्षि च । Now the इ of अच्चि disappears by the rule “यस्येति च” । Hence प्रत्यक्षम् with चम् by “नाव्यधी—” (657—2. 4. 83) । Again अच्चाः परम्—beyond the range of vision—cannot be compounded into an अव्ययीभाव, there being no rule for it. Yet the समास is allowed, because otherwise this rule to attach टच् becomes meaningless in the case of पर । Hence we have पर अच्चि टच् । Dropping इ by “यस्येति च” पराक्ष is expected, but परोक्ष follows by निपातन in the rule “परोक्षे लिट्” । With चम्, the form is परोक्षम् । Statements like परोक्षा क्रिया are defended by attaching अच् in the sense of अनुप् । समक्षम् means अक्षोर्योग्यम्, and अन्वक्षम् means अक्षोः पश्चात् ।

मित—। प्रति, पर, सम्, अनु इत्येतेभ्यः परो यः अक्षिशब्दः ततटच् स्यात् अव्ययीभावचरमावयवः ॥ अच्चि प्रति इति वाक्ये, लक्षणेनाभि—” (६६८—२।१।१४) इति समासे, प्रति अच्चि टच् इति स्थिते, ‘यस्येति च’ (२११) इति इकार-लोपे प्रत्यक्षम् ॥ अच्चाः परमिति वाक्ये अव्ययीभावविधेरभावादाच्च समासान्तविधाने-त्यादि । असति समासे कुतः समासान्तः ? तदिच्च समासीऽस्ति इत्यस्य टञ्जिधिरिव शापकः । कृते समासे पर अच्चि टच् इत्यादि प्राप्सन् । ‘पराक्ष’ इति प्राप्तं ‘परोक्षे लिट्’ इति निपातनात् परशब्दस्य परो भावः । ततः परो अच्च परोक्ष । ‘एकः

पदान्नादति' (८६—६।१।१०८) इति पूर्वस्यम् ॥ भवतु, कथं 'परोक्षा क्रिया' इति ? अव्ययीभावे तु 'परोक्ष क्रिया' इत्यापद्यते । उच्यते—'परोक्ष' इति 'परोक्षता' इत्यर्थे लक्षणा । ततः परोक्षं परोक्षता अस्ति अस्या इति मत्वर्थो वि अचि परोक्षा अक्षोरगोचरा इति । वस्तुतस्तु परशब्द इह गणसूत्रे प्रचिन्त इति नामिशः ॥ समश्चनिति यद्यर्थेऽव्ययीभावः अक्षोर्योग्यमित्यर्थः ॥ अन्वचनिति अक्षोः पश्चादिति वाक्ये पश्चादर्थेऽव्ययीभावः ॥

६७८ । अनञ्च ॥ ५।४।१०८ ॥

दी— । अनन्तादव्ययीभावात् टच् स्यात् ।

टच् is attached after the second member of an अव्ययीभाव ending in अन् ।

मित— । अव्ययीभावस्य द्वितीये पदे अनन्ते सति ततटच् स्यात् । टच् समेतस्य समुदायस्य अव्ययीभावसंज्ञा, न तु टचः पूर्वस्य अनन्तस्य अङ्गस्य केवलस्य । तेन अव्ययीभावादिति अव्ययीभावाद्द्वितीयपदादित्यर्थे लक्षणा ॥ पूर्वसूत्रात् 'अव्ययीभावे' इत्यनुवच्य—अव्ययीभावे कर्तव्ये अनः परं टच् स्यात् समासान्त इति व्याख्यानं युक्ततरं प्रतिभाति ॥

६७९ । नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४ ॥

दी— । नान्तस्य भस्मटिलोपः स्यात् तद्धिते । उपराजम् ।

अध्यात्मम् ।

When a तद्धित affix beginning with च or a vowel follows, the stem drops the whole of its portion beginning with its last vowel. Thus उपराजन् टच् gives उपराजन् च which drops अन् from the stem, the result being उपराज and then अन् is substituted for सु । Similarly अध्यात्मन् टच् etc.

मित— । इह समीपार्थे अव्ययीभावे उपराजन् टच् इति स्थिते उपराजन् च इति जाते उपराजन् इत्यस्य भसंज्ञा । ततटिलोपार्थम् "अव्यायानां भसाद्वे टिलोपः"

इति न प्रवर्तते, अवयवसंज्ञाभावात् । टच्समेतस्य समुदायस्यैव संज्ञा इत्युक्तं प्राक् ।
तेन 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः ॥ एवम् विभक्त्यर्थेऽवयवीभावे अध्यात्मम् ॥

६८० । नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ ५।४।१०८ ॥

द्वी— । अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादवयवीभावात् टच् वा
स्यात् । उपचर्मम्—उपचर्मम् ।

If the अन्नन्त word is neuter, टच् is optional. Thus उपचर्मम्
with टच् and उपचर्म without it.

मित— । इहापि अवयवीभावादिति अवयवीभावोत्तरपदादित्यर्थे लक्षणा । यदा—
अवयवीभावे कर्तव्यं नपुंसकादुत्तरपदात् टच् वा इति प्राग्वत् व्याख्येयम् ॥ टचि—
टिलोपे उपचर्मम् । टजभावे उपचर्मम् इति अदन्तत्वाभावादम् न ॥

६८१ । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ५।४।११० ॥

द्वी— । वा टच् स्यात् । उपनदम्—उपनदि । उपपौर्ण-
मासम्—उपपौर्णमासि । उपाग्रहायणम्—उपाग्रहायणि ।

टच् is attached optionally after the words नदी, पौर्णमासी and
अग्रहायणी final in an अव्ययीभाव । Thus उपनदम् with टच् and
उपनदि without it, the vowel being shortened by 'इस्यो नपुंसके—'
(318—1. 2. 47). Similarly उपपौर्ण etc.

मित— । अव्ययीभावे इति वर्तते । नदन्तस्य पौर्णमासन्तस्य अग्रहायणन्तस्य च
अवयवीभावस्य टच् फलनावयवो वा स्यात् ॥ उपनदि इत्यादि नपुंसकज्ञेयम् ॥ इह
नदीति न "दुस्त्राख्यी—" (२६६—३।४।३) इति नदीसंज्ञकशब्दः । तथा सति पौर्ण-
मास्याग्रहायणीरीकारानयोः स्त्राख्ययोः नदीसंज्ञयोः प्रथमपदानं न स्यात् ॥

६८२ । भयः ॥ ५।४।१११ ॥

द्वी— । भयन्तादवयवीभावात् टच् वा स्यात् । उपसमिधम्
—उपसमित् ।

टच् is optionally attached after the second member in an अव्ययीभाव if it ends in a वर्गीय वर्ग except the nasals. Thus उपसमिधम् with टच् and उपसमित् without it.

मित—। भव इत्यपचमवर्गीयाः। अव्ययीभावादिति प्राग्वह्यत्वात्। यदा—अव्ययीभावे इत्यनुवर्तते। भवः इति भवन्तादित्यर्थः।

६८३। गिरिश्च सेनकस्य ॥ ५।४।११२ ॥

दो—। गिर्यन्तादव्ययीभावात् टच् वा स्यात्। सेनकग्रहणं पूजार्थम्। उपगिरम्—उपगिरि ॥

The worthy teacher सेनक wants टच् to be optionally attached to गिरि when it is the second member in an अव्ययीभाव। सेनक is mentioned out of respect. Thus उपगिरिम् with टच् and उपगिरि without it.

मित—। अव्ययीभावादिति प्राग्वह्यत्वात्। यदा—अव्ययीभावे इति वर्तते। अव्ययीभावे गिरिः परं टच् समासान्तः स्यात् इत्यन्वयः ॥ पूजार्थं न विकल्पार्थम्। विकल्पस्तु अन्यतरस्याद्यद्वयानुवर्तते लभ्यते ॥

अथ तत्पुरुषः

७८४। तत्पुरुषः ॥ २।१।२२ ॥

दो—। अधिकारोऽयं प्राग्वह्यब्रह्मैः।

The designation तत्पुरुष continues so long as the word ब्रह्मैः is not pronounced (829—2.2.23).

मित—। 'शेषो ब्रह्मैः' (८२८—२।१।२३) इत्यतः प्राक् तत्पुरुषप्रकरणमित्यर्थः ॥

६८५ । द्विगुञ्च ॥ २।१।२३ ॥

दी— । द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तं शक्यम्, “संख्यापूर्वो द्विगुञ्च” (७३०—२।१।५२) इति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वयसमावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ।

द्विगु compounds also are deemed as तत्पुरुष । The rule for द्विगु is “संख्यापूर्वो द्विगुः” which supplants the name तत्पुरुष । If we add a च the sense becomes “द्विगु also.” The ‘also’ secures तत्पुरुष संज्ञा too ; and then the present rule becomes superfluous. The object of giving तत्पुरुषसंज्ञा to द्विगु compounds is to have समासान्त affixes that are enjoined after तत्पुरुष compounds. Thus पञ्चानां राज्ञां समाहारः gives द्विगुसंज्ञा to ‘पञ्चराजम्’ । If this is to be a तत्पुरुष the समासान्त affix टच् comes in by “राजाङ्—” (788—२.4.91). Thus पञ्चराजन् टच् इ. ट., पञ्चराज । Now this is in the neuter by “स नपुंसकम्” (821—2.4. 17). Hence पञ्चराजम् ।

मित— । सूत्रेणैतेन यो द्विगुः स तत्पुरुषोऽपि इति संज्ञाद्वयसमावेश लभ्यते । एतच्च लघुत्वरेण प्रयत्ने न कर्तुं शक्यमिति दर्शयति संख्यापूर्वेति । “तद्वितार्थ—” (७२८—२।१।५१) इत्यत्र यः संख्यापूर्वस्तत्पुरुषः तस्य द्विगुसंज्ञा क्रियते । सूत्रं “संख्यापूर्वो द्विगुः” (७३०—२।१।५२) इति । एतेन तत्पुरुषसंज्ञा निवर्तते । यदि तु सूत्रे चकारः क्रियते, “संख्यापूर्वो द्विगुञ्च” इति, तदा चकारेण तत्पुरुषस्यानुवर्तनात् संज्ञाद्वयसमावेशो भवति ॥ भवतु, द्विगोः पुनस्तत्पुरुषसंज्ञया किं प्रयोजनम् ? समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चानां राज्ञां समाहार इति समाससंज्ञायां सुबुक्तिकं ‘पञ्चन् राजन्’ इति स्थिते “नलोप—” (२३६—२।२।७) इति पञ्चन्शब्दस्य पदसंज्ञकस्य नकारो लुप्यते, ‘पञ्चराजन्’ इति भवति । समासचरभावयवानां तु “उत्तरपटले चापदादिविधौ” (वा, १।१।६२) इति पदसंज्ञा निबिद्धा । तेन राजन्शब्दस्य नैव लोपः । ततस्तत्पुरुषसंज्ञासमावेशश्च एव टजुत्पद्यते । “नक्षद्विते” (६७६—

६।४।१४४) इति टिलोपे पञ्चराज इति च भवति । अस्त्व "स नपुंसकम्" (८२१—
२।४।१७) इति नपुंसकत्वे पञ्चराजम् । स्त्रीत्वं तु न भवति समुदायस्त्वेव अका-
रान्त्वा न हि उत्तरपदस्य, तेन "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः" (सू ८२१—
वा) इति न प्रवर्तते ॥

६८६ । द्वितीया श्रितातीतपतितगतत्वस्तप्राप्तापन्नैः ॥२।१।२४॥

दो— । द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह वा
समास्यते स तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतोतो
दुःखातीतः इत्यादि ।

द्वितीयान्त words are optionally compounded into a तत्पुरुष
with श्रित, श्रिता, पतित, गत, अव्यक्त, प्राप्त, चापन्न having a suitable सुप
attached. Thus कृष्णं श्रितः gives कृष्णश्रितः where कृष्ण leads because
द्वितीया is an उपसर्जन here. Similarly दुःखम् etc.

श्रित— । द्वितीया इति द्वितीयान्तं लक्ष्यते । श्रितादीनि प्रातिपदिकानि ।
सुप्सुपा इति वर्तन्ते, तेन सुपा युक्तैः श्रितादिभिः सह समासः । तदाह श्रितादिप्रकृ-
तिकैरिति । श्रितादयः प्रकृतिः प्रकृतयो वा सुर्विषयो वेषां तैरिव्यर्थः ॥ 'प्राति-
पदिकयङ्ग्ये लिङ्गविशिष्टस्यापि गृहणम्" इति 'श्रिता श्रिता' इत्यादिभिः
स्त्रीलिङ्गैरपि समासो भवति । कष्टं श्रिता कष्टश्रिता । श्रिताद्यन्तैस्तु न भवति
'समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधः' (२६, वा) इति वचनात् ॥ पत्त इति प्राप्ते
पतित इति इष्टैव निपातनादिट् । अव्यक्त इति विशिष्टः । एभिर्योगि कर्मणि द्वितीया,
सा समस्यते ॥

दो— । "गम्यादीनामुपसंख्यानम्" (वार्त्तिक) । ग्रामं
गमी ग्रामगमी । अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः ।

Words listed with गमि leading have to be enumerated along
with श्रित etc. Thus ग्रामं गमी gives ग्रामगमी etc.

श्रित— । "गमैरितिः" इत्याद्यादिक इति: "नविध्यति गम्यादयः" (११७१—

१।१।२) इति भविष्यत्कालविषयः । ततः *‘चकीनोः—’ (६२८—२।१।७०) इति षष्ठीनिषेधात् याममित्यनुक्ते कर्मणि द्वितीया ॥

६८७ । स्वयं क्त्विन् ॥ २।१।२५ ॥

दी— । ‘द्वितीया’ इति न सम्बध्यते । अयोग्यत्वात् । स्वयं-
कृतस्य अपत्यं स्वायंकृतिः ।

The indeclinable स्वयम् is compounded in a तत्पुरुष with a word having क्त्विन् attached. Here द्वितीया does not come in from the preceding rule because द्वितीया cannot be attached to स्वयम् which has the sense of वृत्तीया । Thus स्वयं कृतः स्वयंकृतः । स्वयम् being an अव्यय, the compounded form looks like the un-compounded ; but witness the same with a तद्धित attached as in, स्वायंकृतिः having the first-vowel lengthened.

मित— । स्वयमिति वृत्तीयासमर्थम् । तदाह ‘द्वितीया न सम्बध्यते अयोग्य-
त्वात्’ इति । समासस्तु वृत्तीयातत्पुरुषः । समासफलश्च इद्विहितौ तद्धिते आदिष्ठश्चिः,
स्वायंकृतिरिति ॥ क्त्विन् इति लक्षण्यात् क्तान्तप्रकृतिकः सुप् ॥

६८८ । खट्वा क्षेपे ॥ २।१।२६ ॥

दी— । खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन सुबन्तेन
समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जात्स्वः । नित्यसमासोऽयम् । न
हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

The word खट्वा with द्वितीया attached is compounded with a क्तान्त word having a suitable सुप् to express deprecation. Thus खट्वाखट्वाः which means a fool. The समास is obligatory, because the वाक्य will not imply censure.

मित— । ‘क्त्विन्’ इति वर्तते ‘द्वितीया’ इति च । खट्वा इति लक्षण्यात् ‘खट्वा-
प्रकृतिका’ । ततः “खट्वाप्रकृतिका द्वितीया क्तान्तप्रकृतिकेन सुपा समस्यते क्षेपे”

इत्यन्वयः । सेमे-तिन्दा । 'विद्यार्षो हि भूमिशयो भवति इति नियमः । समासविद्यो
शुक्लाभ्यनुज्ञातो गृहो भूत्वा खट्वारोहणमर्हति । यस्मै प्रायेण तथा कुर्वते, जाकः
किल सः । ततः परित्यक्तयोगार्थः अववाकारिमाते अयं रुदः । खट्वामारुद इत्युक्ते तु
खट्वारोहणमावमिव गच्छते न सूखता, तदाह नृदि वाक्येनेति । नित्यसमासता च
उन्मत्तगङ्गवत् द्रष्टव्या ॥

६८८ । सामि ॥ २।१।२७ ॥

दी— । सामिकृतम् ।

The indeclinable सामि (semi?) meaning 'half' is com-
pounded with a क्त्वन्त word. Thus सामिकृतम् ।

मित— । 'क्तेन' इत्यस्ति । सामि इत्यङ्गार्थे अवयवम् । क्रियाविशेषणे द्वितीया ।
सामिप्रकृतिका द्वितीया क्त्वन्तप्रकृतिकेन सुपा समास्यते । सामि यथा तथा कृतं
सामिकृतम् ॥

६८९ । कालाः ॥ २।१।२८ ॥

दी— । 'क्तेन' इत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् ।
मासप्रमितः प्रतिपञ्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ।

Words meaning 'time', when in the द्वितीया, are optionally
compounded with a क्त्वन्त word. This rule covers cases where
there is no pervasion. Thus मासप्रमितः in काल इति etc. means 'it has
commenced to measure a fresh month.'

मित— । कालाः इति लक्षण्या कालवाचकशब्दप्रकृतिकाः । 'द्वितीया'
इत्यस्ति 'क्तेन' इति च । ततः कालवाचकशब्दप्रकृतिका 'द्वितीयाः क्त्वन्तप्रकृतिकेन
सुपा समस्यन्ते इत्यन्वयः ॥ सामान्येन विधानं व्याप्ती च अव्याप्ती च प्राप्नोति । अकृते
शब्दे उत्तरसूत्रेण व्याप्ती सिध्यति अव्याप्ती तु न सिध्यति । तदाह—अनत्यन्तसंयोगार्थं
वचनमिति ॥ श्लोकप्रतिपदि मासारब्धः । तत् प्रतिपञ्चन्द्र एव मासं प्रमातुमारभते ।

स हि चन्द्रो मासप्रमित इत्युच्यते । तत्र प्रमित इति प्रमातृनाम्बु इत्यर्थे चादि-
कर्मणि कर्त्तरि क्तः । मासं प्रमित इति विग्रहे न हि प्रतिपद्यन्तेषु मासस्य सर्वात्मना
योगो गम्यते । तेन नाख्यत्यन्तसंयोगः ॥

६८१ । अत्यन्तसंयोगे च ॥ २।१।२८ ॥

दो— । 'कालाः इत्येव । अज्ञान्तार्थं वचनम् । मुहूर्त्तं
सुखं मुहूर्त्तसुखम् ।

Words meaning 'time' are also compounded with a suitable
सुबन्त word when there is pervasion. Thus मुहूर्त्तं &c.

मित— । कालाः द्वितीयास्ताः समर्थेन समस्यन्ते व्याप्ती सत्यान् इत्यर्थः ॥ सामा-
न्यतो विहितोऽर्थं समासः ज्ञानेन च अज्ञानेन च भवति । ज्ञानेन तु पूर्वेषु चिह्नः ।
तदाह—अज्ञान्तार्थं वचनमिति ॥ एवमिह कालस्य समासे चत्वारः पदाः—व्याप्ती
क्तेन इत्येकः, अव्याप्ती क्तेन इति द्वितीयः, व्याप्ती अक्तेन तृतीयः, अव्याप्ती अक्तेन
चतुर्थः । एषु चतुर्थे समासो नैव्यते, अन्वेषु इष्टः समासः ॥ उदाहरणानि च,
व्याप्ती क्तेन मासमधीतो मासाधीतः (६८१), अव्याप्ती क्तेन—मासप्रमितः (६८०),
व्याप्ती अक्तेन मुहूर्त्तसुखम् (६८१) ॥

६८२ । तृतीयातत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २।१।३० ॥

दो— । 'तत्कृत' इति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं
तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेन अर्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्खु, लया
खण्डः शङ्खु, लाखण्डः । धान्येन अर्थः धान्यार्थः । 'तत्कृत'
इति किम् ? अच्चा काणः ।

Here तत्कृत is not compounded with अर्थ, but is a separate
word in the तृतीया विभक्ति which has been dropped irregularly.
Hence the sense is—A word expressing the cause is optionally
compounded in the तृतीया with the word expressing the change
the cause works in—a substance and also with the word अर्थ ।

Thus शङ्खुणा &c.—divided by a pair of nippers, also धान्यार्धं— Money from paddy. Why तत्कृत—caused by it? Witness चष्ठा काणः which stands uncompounded because काणल is not caused by चषि ।

मित्— । सुप्रवर्तनीयानिमिति चोर्वी विभक्तिज्ञोप- इत्यर्थः । द्वतीयान्तमिति 'द्वतीया' इत्यतो लभ्यते तदन्तविधिना । गुणमुक्तवत् न तु सम्प्रति जृज्जिइति गुणवचनम्, यच्चि प्राक् गुणमुक्ता सम्प्रति तद्गुणविशिष्टं द्रव्यामाह तत् । बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट् । सुवाचराशामन्वयस्तु—द्वतीया तत्कृत गुणवचनेन अर्थेन (च समस्यते) । अयमर्थः—'द्वतीया' द्वतीयान्तं पदं 'तेन' तैनेव द्वतीयान्तपदार्थेन 'कृतो' यो 'गुणः' तस्य 'वचनेन' तद्गुणविशिष्टद्रव्यवाचकेन पदेन 'अर्थे'—शब्देन च सह समस्यते ॥ शङ्खुला शस्त्रविशेषः । तेन कृतः 'खण्डः' तेन खण्डितं खण्डगुणवत् जातं वस्तु 'शङ्खुलाखण्डः' ॥ ननु तत्कृतो यो गुणः इति व्याख्याने 'गुण-शब्दस्य 'तत्कृत'-शब्देन सामर्थ्यं भवति, न 'वचन'-शब्देन । तर्हि कृतो 'गुणवचनेन' इति समासः? उच्यते—इह सापेक्षस्य समासोऽपि सौत एव बोद्धव्यः ॥ 'अर्थो' धनम् । धान्येन इति द्वितीया द्वतीया । धान्यार्ध इति धान्यहेतुकं धनमाह ॥ 'काणः' इति तद्गुणविशिष्टं द्रव्यं यत्किं सत्यं, परम् चष्ठा कृतः काणः इति तु नेहार्थः, तेन न समासः ॥

५८३ । पूर्वसदृशतसोनाथं कलहनिपुणमिश्रश्चक्षुः ॥२॥१॥३॥

द्वी— । द्वतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मासदृशः । पितृसमः । जन्मार्थे—मासोनं कार्षापणम्, मासविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुह्यमिथः । आचारसञ्ज्ञाः ।

Words with द्वतीया may be compounded with पूर्व etc., having syntactical relation with them. Thus मासेन पूर्वः मासपूर्वः— anterior by a month etc.

मित— । 'द्वतीया' इत्यनुवर्त्तते । तदन्तविधिः । तदाह द्वतीयान्तमिति । 'एतैः' इति पूर्वादयो लक्ष्यन्ते । 'अर्थे' इति जगत्शब्देनैव सम्बध्यते ॥ मासपूर्व

इत्यत्र मासः पूर्वत्वे हेतुः । हेतुवतीयायाः समासः । मात्प्रदशः पितृसम इति तुल्यार्थवतीयायाः समासः । माषोर्न माषविकल्पमिति हेतुवतीयायाः । एवं शिष्टेष्वपि यथायथं वतीया ॥

दी— । मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । “मिश्रञ्चानुपसर्ग-
मसन्धौ” (३८८८—६।२।१५४) इत्यञ्चानुपसर्गग्रहणात् । गुड-
मिश्रा धानाः ।

मिश्र in the rule includes मिश्र with an उपसर्ग preceding, because Panini in the rule “मिश्रञ्च—” (3888) refers to वतीया-
तत्पुरुष compounds with मिश्र having an उपसर्ग prefixed. Thus गुड etc.

मित— । न तु धातुग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं भवति । इह तु ‘मिश्र’ इति प्रातिपदिकं न धातुः । तदन्तविधिय समासविधौ प्रतिसिद्धः, तेन मिश्रस्य यः समासः स मिश्रान्तस्य न स्यात् । तत् कथं ‘गुडसंमिश्राः’ इति सोपसर्गेण समासः ? उच्यते—
“मिश्रञ्चानुप—” इति उत्तरपदस्य मिश्रशब्दस्य वतीयासमासे अन्तोदात्तता विधेयते सोपसर्गस्य तु तस्य प्रतिषिध्यते । प्राप्तस्यैव प्रतिषेधो भवति । तेन सोपसर्गेनापि मिश्रशब्दनाचं समासो ज्ञाप्यते ॥

दी— । “अवरस्योपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । मासेन
अवरो मासावरः ।

अवर should be included in the list in the rule. Thus मासावरः ।

मित— । अवर इति कनिष्ठः पद्यादर्थो वा । न तु झीमः, तस्य उनाचोर्नेव
ग्रहणात् ॥

६८८ । कर्त्तृकरणे कृता बहलम् ॥२।१।३२॥

दी— । कर्त्तरि करणे च वतीया कृदन्ते न बहलं प्राग्वत् ।
हरिणा व्रातो हरिव्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ।

A तृतीयान्त word meaning a कर्ता or a करण is, though not uniformly, compounded with a कृदन्त word. Thus हरिवातः where हरि is कर्ता ; नखभिन्नः in which नख is करण ।

मित— । 'तृतीया इत्यनुवर्तते । कर्ता च करणश्च कर्तृकरणम् इत्यः । 'सर्वो ह्यन्यो विभाषया (? विभाषा) एकवद्भवति' (परिभाषा) इति एकवद्भावः । तच्चिन् या तृतीया । अनुक्ते कर्त्तरि करणे च या तृतीया सा इत्यर्थः ।

दी— । "कृद्यहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्" (परिभाषा) । नखनिर्भिन्नः । 'कर्त्तृकरणे' इति किम् ? भिन्नाभिरुच्यतः । हेताविषा तृतीया ॥ बहुलग्रहणं सर्वापाधिव्यभिचारार्थम् । तेन 'दात्रेण लूनवान्' इत्यादौ न । 'कृता' किम् ? काष्टैः पचतितराम् ।

कृत् does not mean a simple कृदन्त only, but also includes कृदन्त words with a गति or a कारक prefixed. Thus नखनिर्भिन्नः where the कृदन्त word has निः, which is a गति, prefixed to it. Why say कर्त्तृकरणे ? Witness भिन्नाभिः etc. uncompounded because the तृतीया in भिन्नाभिः is हेतौ and does not express a कर्ता or a करण । बहुल implies all manner of irregularities ; thus दात्रेण etc. are uncompounded though the rule applies. Why say कृता ? Witness काष्टैः etc., which cannot be compounded because though the तृतीया is करणे the second member is a तद्धित not a कृत् ।

मित— । 'कृत्' इत्युक्ते शब्दः कृत्, गतिपूर्वः कृत्, कारकपूर्वश्च कृत् गृह्यते इत्यर्थः ॥ गतिपूर्वं उदाह्रियते । तदन्तविधौ प्रतिषिद्धेऽपि भिन्नशब्देन य इह 'कृता' इति समासः स निर्भिन्नशब्देनापि भवति ॥ कारकपूर्वस्य उदाहरणमिह नास्ति ॥ 'सर्वोपाधि—' इत्यादिरयमर्थः । सर्वे 'कर्त्तृकरणे' इत्येक उपाधिः 'कृता' इति द्वितीयः ।

अनुवृत्तित्वा 'द्वितीया' इत्यपरः । 'समासः' इति चतुर्थः । सर्वेषामेषां व्यभिचारी दृश्यते । पचतितराम् इति "किमेतिङ्—" (२००४—५।४।११) इत्यादिना क्रियाप्रकर्षे चाम् तद्धितम् । आमन्तादादव्ययम् । सुन्लोपः । अकृत्वात् करण-
द्वितीयया न समासः । तेन 'कृता' इति तद्धितनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ॥

६८५ । कृत्यैरधिकार्थवचने ॥२।१।३३॥

दो— । स्तुतिनिन्दाफलकम् अर्थवादवचनम् अधिकार्थ-
वचनम् । तत्र कर्त्तरि करणे च द्वितीया कृत्यैः सह प्राग्बत् ।
वातच्छेद्यं वृणम् । काकपेया नदो ।

अधिकार्थवचनम् means a hyperbole resulting in appreciation or deprecation. In such cases a द्वितीयान्त word meaning a कर्त्ता or a करण is optionally compounded with a कृत्यप्रत्ययान्त word. Thus वात etc., which may be either an appreciation on the fineness of the reed or a deprecation of its rottenness. Similarly काक etc.

मित— । द्वितीया इत्यस्ति कर्त्तृकरणे इति च । अर्थवादः आरोपितोऽर्थः
अधिकार्थ इति भावः ॥ वातच्छेद्यमिति वातेनापि क्षितुं शक्यम् । तीरस्थैः काकैः
पीयते इति बहुजलतया स्तुतिः । काकैः पीत्वा परिशोधयते इति स्वल्पजलतया
निन्दा वा ॥

६८६ । अन्नेन व्यञ्जनम् ॥२।१।३४॥

दो— । संस्कारकद्रव्यवाचकं द्वितीयान्तम् अन्नेन प्राग्बत् ।
दध्ना ओदनो दध्योदनः । इह अन्तर्भूतोपसेवक्रियाद्वारा
सामर्थ्यम् ॥

A word in the द्वितीया meaning a flavouring substance is optionally compounded with a word meaning food. Thus

दध्ना etc. Here syntactical connection between दधि and ओदन is established through उपसर्कक्रिया which is implied.

मित—। व्यञ्जनमिति संस्कारकम् । व्यन्धते रसः अनेन इति ल्य ट् करणे । अन्नं संस्कार्यम् । तृतीया इत्यस्ति । तदाह 'संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तम्' इत्यादि ॥ इह दध्ना ओदनस्य कथं सामर्थ्यं मित्याह—इत्थौ अन्नभूता या उपसर्कक्रिया तद्द्वारा सामर्थ्यं नस्ति । दध्युपसिक्तं ओदन इत्यर्थो गम्यते, तेन सामर्थ्यं नस्ति समासश्च भवति इति भावः ॥

६८७ । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥२।१।३५॥

दी—। गुडेन धानाः गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

भक्ष्य is hard food. A तृतीयान्त word meaning some hard food is compounded optionally with a word meaning something that is mixed with the food to improve its taste. Thus गुडेन etc. Syntactical connection is due to मिश्रणक्रिया ।

मित—। 'तृतीया' इत्यस्ति । भक्ष्यं कठिनम्, अन्नं कोमलम् । अनिश्चं मिश्रं क्रियते अनेन इति मिश्रीकरणम्—करणे ल्य ट् । एतदपि अद्रवम् । एवं भक्ष्य-मन्नाद्भिन्नं मिश्रीकरणञ्च व्यञ्जनात् । तेन नास्य पूर्वमूलेण गन्तार्यता । मिश्रीकरणं तृतीयान्तं भक्ष्येण समस्यते इत्यन्वयः ॥ सामर्थ्यं च पूर्वव यथा उपसर्कक्रियाद्वारा तथा इह मिश्रणक्रियाद्वारा । कठिना गुडाः कठिनाभिर्धानाभिर्निर्मलित्वा ता मिश्रीकुर्वन्ति । इदमपि स्वादुतासम्पादनार्थम् ॥

६८८ । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरचितैः ॥२।१।३६॥

दी—। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावे एव, बलिरक्षितग्रहणात् प्रापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह—रन्धनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः ।

A चतुर्थ्यन्त word is compounded optionally with the words अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित and words denoting things intended for the substance designated by the चतुर्थ्यन्त word (तदर्थे) । The समास with तदर्थे is allowed only when the relation of transformation and the thing transformed exists, i. e., when something is made of something else ; this is inferred from the separate mention of बलि and रक्षित in the rule. A simple तदर्थे includes these two also. Thus शूपाय &c., where दारु (wood) is the material which is transformed into a शूप (a sacrificial stake). Witness also रत्ननाय etc., where समास is not allowed because स्थाली is not transformed into रत्नम् । Compounds like अश्वघास where घास etc., are intended for अश्व etc., which are not transformation, have to be expounded as अश्वस्य not अश्वाय घासः etc.

मित— । 'चतुर्थी' इति चतुर्थ्यन्तं पदमित्यर्थः । तदर्थे अर्थ—इति षष्ठे दः । तथै इदं तदर्थम् । यद्वा स प्रयोजनमस्य तदर्थम् । वाक्ययोरित्योः 'तथै' इति 'स' इति च चतुर्थ्यन्तपदस्य अर्थः अभिप्रेतं वस्तु लक्ष्यते । तेन 'चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्' तत् 'तदर्थम्' इति फलितम् । समासस्तु वस्तुना न सम्भवति किन्तु वस्तुवाचिना शब्देन । तदाह 'चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना' इति ॥ सदाहरणे 'शूपाय' इति चतुर्थ्यन्तं तदर्थेयं शूपनामकं पशुवन्धनम् । तच्च दारुणां क्रियते तत् दारु इति शूपार्थे भवति । तेन 'शूपाय' इति चतुर्थ्यन्तः शब्दः 'दारु' इति प्रथमान्तेन शब्देन समस्यते ॥ तदर्थेन य इह समासः स प्रकृतिविकृतिभावे एव भवति नाम्बन्ध । विकृतिरेव चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या प्रथमान्तेन समस्यते इति भावः । तथा शैवीदाहृतम् ॥ कृत इयं व्यग्रस्या इत्याह—सुखे बलिशब्दो रक्षितशब्दश्च पृथगुपासः । परं यः कुबेराय बलिः स कुबेराय एव । एवं 'तदर्थे' इति यदि तादर्थ्यंभावस्य द्योतकं स्यात् बलिशब्दोऽपि तद्वैवान्तर्भूतः स्यात् पृथङ् नोच्येत । तत् 'तदर्थे' इति न तादर्थ्यंभावमाह किन्तु प्रकृतिविकारभावे सति या तदर्थेता तस्या एव आपकम् । एवं रक्षितशब्दादप्युक्तम् ॥ रत्ननाय स्थाली इति प्रकृतिविकारभावो नास्ति न च समासः । अश्वाय घासः

इत्यपि न समासः । अश्वघासशब्दस्तु अश्वस्य घास इति कृत्वा लभ्यते—इति वार्त्तिक-
भाष्यकारादीनामाशयः ॥

दो—। “अथेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्”
(वार्त्तिक) । द्विजार्थायं द्विजार्थः सूपः, द्विजार्था यवागूः, द्विजार्थं
पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् ।

The समास with अथे is obligatory and the compound has the
gender in the word it qualifies. Thus द्विजाथं अथं द्विजार्थः in the
masculine, द्विजाय अथं द्विजार्था in the feminine, द्विजाय अथं द्विजार्थम्
in the neuter. Again भूतबलिः etc., are also चतुर्थीतत्पुरुषः ॥

मित—। नित्यसमास इति अक्षपदविग्रहो दृश्यते द्विजाय अथमित्यादि । इह
अश्वशब्दः प्रयोगनवचनः । विशेष्यलिङ्गता इति “परबलिङ्गं इत्यतत्पुरुषयोः” (८१२—
२।४।२६) इत्यापावादः । अश्वघा अश्वशब्दस्य पुं स्त्री नित्यपुंलिङ्गता स्यात् । यूपदार,
द्विजार्थः, भूतबलिः इत्यादिषु सर्वत्र पूर्वपदे तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ गोभ्यो हितमिति
हितशब्दयोगे चतुर्थीचानेन भाष्यते इति केषाञ्चिदाशयः ॥

६८८ । पञ्चमी भयेन ॥२।१।३७॥

दो—। चोराङ्गयं चोरभयम् । “भयभौतभौतिभौभिरिति
वाच्यम्” (वार्त्तिक) । वृकभौतः ।

A पञ्चम्यन्त word is compounded optionally with the word
भय । Thus चोरभयम् । Along with भय have to be mentioned
भौत, भौति, भौ also. Thus वृकभौतः ।

मित—। पञ्चम्यन्तं भयशब्देन प्रथमान्तेन समस्यते । “भौतार्थाङ्गम्—”
(५८८—१।४.२५) इत्यपादानत्वात् चोरशब्दात् पञ्चमी ।

७०० । अपेतापोढमुक्तपतितापचस्तरल्पशः ॥२।१।३८॥

दो—। एतैः सह अल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः
सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गपत्रस्तः ।
‘अल्पशः’ किम् ? प्रासादात् पतितः ।

A few words with पञ्चमी are compounded with अचेत, अपोद, मुक्त, पतित, अपवस optionally in a तत्पुरुष । Thus मुख &c., strayed from happiness, कल्पना &c., carried away from the original resolve, चक्र &c., saved from the discus, स्वर्ग &c., dropped from heaven, तरङ्ग &c., scared by waves. Why अल्पशः ? Witness absence of compound in प्रासाद etc.

मित— । पञ्चमी इत्यस्मि । अल्पा पञ्चमी इति अल्पशः पञ्चमी । अल्पायात् कर्मणि कारके शस् । मङ्गलामङ्गलवचनाभावात् इहैव निपातनात् शस् इति इन्द्रदत्त-नामेशी । वस्तुतस्तु शसि मङ्गलामङ्गलवचनता कात्यायनस्य । सूत्रकारस्य तु तद्वचना-दृतेऽपि कारकत्वादे शस् । परवर्तिवार्तिककारप्रामाण्यात् सूत्रकारः प्रयुक्ते इति तु न श्लेथमेतत् ॥

७०१ । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ॥२११३८॥

दी— । स्तोकान्मुक्तः—अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः—
अभ्याशादागतः । दूरादागतः—विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः ।
“पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” (८५८—६।३।२) इत्यलुक् ।

Words meaning स्तोक, अन्तिक, दूर and the word कृच्छ्र, in the पञ्चमी, are compounded optionally with क्तान्त words. Thus स्तोकात् &c. In these examples पञ्चमी is retained in the compound by the rule “पञ्चम्याः—” (959).

मित— । पञ्चमी इत्यस्मि । तस्याथ पञ्चमीयुक्तानि इतीदार्थः ॥ स्तोकश्च अन्ति-
कश्चदूरश्च स्तोकान्तिकदूराणि । तानि अर्थ एषां स्तोकान्तिकदूरार्थानि । तानि च
कृच्छ्रश्च स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि । एतानि पञ्चम्यन्तानि क्तान्तैः सुवन्तेन समस्यन्ते
इत्यर्थः ॥ “करणे च स्तोक—” (६०४—२।३।२३) इति स्तोकात्पञ्चम्यन्तः पञ्चमी ।
“दूरान्तिक—” (६०५—२।३।२५) इति अन्तिकाभ्याशदूरैः पञ्चमी ॥

७०२ । षष्ठी ॥२।२।८॥

दी— । सन्नः पुरुषो राजपुरुषः ।
Words with षष्ठी are compounded optionally with what is syntactically connected with them. Thus सन्नः etc.

७०३ । याजकादिभिश्च ॥२।२।९॥

दी— । एभिः षष्ठ्यन्तं संमस्यते । “तृजकाभ्यां कर्त्तरि”
(७०९—२।२।१५) इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः ।
देवपूजकः ।

Words with षष्ठी are compounded optionally with words of the याजकादि class. This provides for exceptions of the prohibition “तृजकाभ्यां—” (709). Thus ब्राह्मण etc.

मित— । “षष्ठी” (७०२) इति सामान्यतो विहित एव समासः, तत् किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? आह च—“प्रतिप्रसवोऽयम्” इति । “तृजकाभ्याम्—” (७०९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं प्रतिप्रसवः । याजकः, पूजकः इत्यादयो याजकादिषु प्रथ्यन्ते । ततः समासः ॥

दी— । “गुणान्तरिण तरलोपश्चेति व्यक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च । “न निर्हारणे” (७०४) इति “पूरणगुण—” (७०५) इति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ।

The word सर्वे in the षष्ठी विभक्ति is optionally compounded with an attributive having तरप् attached and the तरप् is dropped. This is an exception to the prohibition “न निर्हारणे—” (704) and also to “पूरणगुण—” (705). Thus सर्वेषाम् etc.—whiter than the white colour of all; also सर्वेषाम् etc.—mightier than the might of all.

मित— । 'गुणात्' गुणवचनात् उत्तरो यः 'तरप्'-प्रत्ययः तदन्ते स ह षष्ठाः समासः स्यात् तरप्-प्रत्ययस्य च लोपो भवेत् । गुणवचनः शब्दस्तरपा युक्तोऽपि गुणवचन एव । तदाह 'तरवन्ते यद्गुणवाचि' इति ॥ सामान्यतो निर्देशः । वस्तुतस्तु "सर्वं गुणकात् खौ" (३८२७—४२।२३) इति सर्वशब्दमधिकृत्यैव उक्तत्वात् सर्वशब्दस्यैवायं समासः ॥ सर्वेषां श्रिततर इत्यस्य अयमर्थः—'सर्वेषां' प्रकृतादपरिणां यः 'श्रितो' गुणः तदपेक्षया सातिशयः श्रित इति 'श्रिततरः' एषः । "सर्वेषामिति गुणसम्बन्धे षष्ठी" इति "द्रव्यान्तराधारश्रितगुणापेक्षया सातिशयः श्रितो गुणः" इति चक्षेयतः । नाशेषस्तु "द्रव्यान्तराधेश्रिते" इति पठति । गुणसम्बन्धे षष्ठी इति श्रितापेक्षया षष्ठी, न तु निर्धारणे इत्यर्थः । निर्धारणे हि श्रिततम इति तमप् स्यात् । तेन मायं "न निर्धारणे" (७०४) इत्यस्य प्रतिप्रसवः किन्तु "पूरणगुण—" (७०५) इत्यस्य । इह हि यः श्रितोः गुणः स 'सर्वरूपे' आधारे स्थितोऽपि न तत्स्यः । तेन "तत्स्थे श्रिते गुणैः षष्ठी समस्यते" इति न प्राप्नोति । एवं सति निषेधे गुणेन समासः प्रतिप्रसूयते । सर्वेषां मङ्गलं सर्वमहान् इति "न निर्धारणे" इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥

दो— । "कृद्योगा च षष्ठी समस्यते इति वाच्यम्" (वार्त्तिक) । इधस्य प्रवचनः इधप्रवचनः ।

It should be noted that षष्ठी in connection with कृत् may also be compounded. Thus इधस्य etc.—Wood-chopper.

मित— । कृदन्तेन योगे लाता या षष्ठी सा समस्यते ॥ ननु कृतः समासाभावः यावत् "षष्ठी" (७०९) इति प्राप्त एव समासः ? उच्यते— "प्रतिपदविधाना—" (सु. ७०४, वा) इति विविद्धः समासः, तस्यायं प्रतिप्रसवः ॥ प्रवच्यते कियते अनेन इति प्रवचनः । इध काठम् । तस्य प्रवचनः । "कर्तृकर्मणोः कृति" (६२९—२।२।६५) इति कर्मणि षष्ठी ॥

७०४ । न निर्धारणे ॥२।२।३०॥

दो— । निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ।

षष्ठी arising out of निर्धारण (638) is not compounded. Thus नृणाम् etc., in which नृणां and षष्ठ, stand un-compounded.

मित—। यतो निर्द्धार्यते, यच्च निर्द्धार्यते, यच्च निर्द्धारणद्वित् एतत् वितयसन्निधाने एव निर्द्धारणं भवति इत्युक्तं प्राक् । तदेव हि समासनिषेधः । षष्ठीसमास एव निषिद्धः, सुप्सुपा तु भवत्येव ॥

द्वी—। “प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । सर्पिषो ज्ञानम् ।

षष्ठी enjoined by direct mention of कर्त्तृ, कर्म etc, is not compounded. Thus सर्पिषो etc., has षष्ठी करणे (612—2, 3, 5, 1) and cannot be compounded.

मित—। कारकविशेषे विहिता षष्ठी प्रतिपदविधानेऽनुच्यते । कर्त्तरि, कर्मणि करणे इत्यादिप्रकारेण पदे पदे विधानं यस्याः तादृशी षष्ठी न समस्यते ॥

७०५ । पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥

२।२।११ ॥

द्वी—। पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे—मतां षष्ठः । गुणे—काकस्य कार्णाग्रम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः “तदशित्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्” (१२८५—१।२।५३) इत्यादि निर्देशात् । तेन ‘अर्थानौरवम्’ ‘बुद्धिमान्द्यम्’ इत्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तुल्यार्थाः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत्—द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा । किङ्कर इत्यर्थः । अव्ययम्—ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते, तेन ‘तदुपरि’ इत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्यः—ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव—स्वकर्त्तव्यम् । स्वरे भेदः । समाना-

धिकरणे—तत्त्वकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्तु इह बहुलग्रह-
णात् न । 'गोर्धनोः' इत्यादिषु "घोटा युवति—(७४४—
२।१।६५) इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थांगां परत्वादबाधकः
यष्टीसमासः प्राप्तः सोऽप्यनेन वार्यते ।

A word with the sixth case-ending is not compounded with ordinal numbers, attributives, words meaning satiety, words ending in श्य or शानच्, indeclinables, words ending in त्व्य and collocative words (co-inherent? समानाधिकरण) । Thus— (Ordinals) सर्ता etc. ; (attributives) काकस्य etc. ब्राह्मणस्य शुकः is also an example but only when from the context शुक stands for something white in the person of the Brahmana such as दन्त । The prohibition of a गुण has exceptions, because Panini himself writes संज्ञाप्रमाणत्वात् in "तदश्वि—" (1295). Hence अथंगीरवम्, बुद्धिमान्दा etc., are defended. सुहितार्थं means दत्तार्थं । Thus फलानाम् etc., फलसुहितः is a तृतीयातत्पुरुष not यष्टी-तत्पुरुष । The difference is in the pitch. (सत्,) i. e. श्य and शानच् ; द्विजस्य etc.—the Brahman's servant. (Indeclinable) ब्राह्मणस्य etc. Here क्त indeclinables are intended as it appears from the context. Hence तदुपरि etc., are obtained—so says रचित । (त्व्य), ब्राह्मणस्य etc., स्तकसंबन्धम् is a तृतीयातत्पुरुष, the difference lying in the pitch, (collocative—समानाधिकरण) तत्त्वकस्य etc. विशेषण समास (736—2.1.57) is irregular, and is not available here. In गोर्धनोः etc., यष्टीसमास bars the समानाधिकरण समास guided by "घोटा युवति—" (744) because the former is subsequent in Panini's arrangement and the latter still has its scope in case.

other than the sixth. This rule, however, bars the षष्ठी समास also.

मित— । पूरयेति पूरणप्रत्ययः । गुणेति गुणवत् द्रव्यम्, तद्भावश्च । सुहितकृतः । पूरणार्थाय गुणार्थाय सुहितार्थाय पूरणगुणसुहितार्थाः । अर्थशब्दः प्रत्येकं इत्याहः सम्बध्यते । “तौ सत्” (३१०१—३१२/१२७) इत्यनेन सहिति शतशान्तोः संज्ञा । समानाधिकरणम् एकद्रव्यनिष्ठम् । षष्ठां पूरणः इति षष्ठः, पूरणार्थकस्यक्प्रत्ययः । काष्ठां कृष्णता कृष्णगुणयुक्तस्य द्रव्यस्य भावः । सोऽपि गुणेन गृह्यते । युक्लाः युक्तगुणयुक्तानि द्रव्याणि । कानि तानि ? दन्ताः, पक्काः, इत्यादि । एतच्च प्रकरणाद्बोध्यम् । तदाह—यदा प्रकरणादिना इत्यादि । ‘दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातम्’ इत्यस्य नायमर्थः ; ‘दन्ता’ इति विशेष्यमध्याहृत्य “ब्राह्मणस्य युक्ता दन्ताः” इति वाक्यं पूरणीयमिति । तथा सति “ब्राह्मणस्य युक्ताः” इति सामर्थ्ये नास्ति समासश्च न प्राप्नोति । तत् कृतः प्रतिषेधः ? वस्तुस्तु ‘युक्लाः’ इति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचो शब्दः, युक्लाः दन्ता इत्यर्थकः, स्वयमेव विशेष्यं विशेष्यान्तरं नापेक्षते । उदाहरणमिदं गुणोपसर्जनद्रव्यस्य, अपरस्य—काकस्य काष्ठांमिति—भावप्रत्ययान्तस्य तादृशद्रव्यवाचकशब्दस्य ॥ नायं सार्वत्रिको निषेधः । तथाहि “तदर्थिण्यं—” (१२८५) इति सूत्रे “संज्ञाप्रमाणत्वात्” इति सूत्रकारस्य प्रयोगः । प्रमाणत्वं हि प्रमाणगुणवतो द्रव्यस्य भावः । प्रमाणमितीह गुणमुक्त्वा सम्प्रति गुणोपसर्जनद्रव्यमाह । तादृशाः शब्दाः, भावप्रत्ययान्ताश्च ते, निषेधस्य विषयः । अस्मादेव सूतोपासात् समासात् प्रापकात् अन्यत्वाप्येवविधे स्थले सिद्धः समासः । तथाहि ‘अर्थगौरवम्’ इत्यत्र ‘गुरु’ इति केवलं गुणमुक्त्वा सम्प्रति गुणवत् द्रव्यमाह । गौरवश्च तद्भावः, तेन निषिद्धोऽपि भापकसिद्धः समासः ॥ एवं बुद्धिमान्द्रामित्यपि ॥ सुहितं द्विभिः । भावे क्तः । तदाह सुहितार्थांश्च प्रार्थाः । तृतीयासमासे तु ‘सुहित’ इति कर्मणि क्तः । तृतीयासमासे ज्ञानस्य प्रकृतिसंस्वरः, षष्ठीसमासे अन्तोदासः इत्याह स्वरं विशेष्यं इति ॥ द्विजस्य कुर्वन् इति शेषे षष्ठी, न कर्मणि “न लोक्—” (६२७—११८८) इति निषेधात् । तदाह कुर्वन्निति किञ्चकार्लोकम् ॥ कृत्वा इति “अव्ययकृतो भावे” इति भावे क्त्वा । करणमित्यर्थः । ब्राह्मणस्य कृत्वा इति ब्राह्मणस्य कार्यमित्यर्थः । शेषवद्गताः समासप्रतिषेधः ॥ ‘उपरि’ इति रिक्तप्रत्ययस्तद्धितः न क्तः । तेन समासः ॥ ब्राह्मणस्य कर्तव्यमिति कर्त्तरि षष्ठी । स्वकर्तव्यमिति तव्यता समासे अन्यस्वरितम् ।

मव्ये न तु मध्योदात्तं स्यात् ॥ तच्चकस्य सर्पस्य इति द्रव्यान्तरापेक्षा षष्ठी, तच्चकस्य सर्पस्य विलमिति । परिनिहितविभक्त्या प्राप्तः समासाधिकरणसमासो निविध्यते, तच्चकसर्पस्य विलमिति न भवति ॥ ननु तच्चकयासौ सर्पस्य इति कर्मधारये, पश्चाद्विष्णु-सम्बन्धयोगात् षष्ठा, भविष्यति तच्चकसर्पस्य विलमिति, तत् किं प्रतिषेधन ? इत्याह— विशेषणसमासस्तु नेति । बहुलपद्व्यभिचिन्ति “विशेष्यं विशेष्येण बहुलम्” (७१६—२।१।५७) इति सूत्रे षष्ठ्यम् ॥ अन्वदपि फलमाह गोर्धेनोरिति । एषापि द्रव्यान्तरापेक्षा षष्ठी, गोर्धेनोर्घांस इति । ननु किमिह “षोडशुवति—” (७४४—२।१।६५) इति कर्मधारयः षष्ठीसमासो वा प्राप्तः ? षष्ठीसमास इत्याह । “षष्ठी” (७०२—२।२।८) इति परा प्राप्तिः “षोडशुवति—” इति पूर्वा प्राप्तिं भाधते । नेतावता “षोडशुवति—” इति निविध्यं भवति । गोर्धेनुश्चरति गोर्धेनुश्चरति, गां धेनुं धारय गोर्धेनुं चारय इत्यादिषु सावकाशं सूत्रम् । एवं विभक्त्यन्तरे चरिताद्यस्य नायमयुक्तः षष्ठीमात्रे बाधः । एवमिह गोर्धेनोर्घांस इति प्राप्तः षष्ठीसमासः “पूरणगुण—” इति निविध्यते ॥

७०६ । क्तेन च पूजायान् ॥२।२।१२॥

दो— । “मतिबुद्धि—” (३०८८—३।२।१८८) इति सूत्रेण विहितो यः क्तः तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । ‘राजपूजितः’ इत्यादौ तु भूते क्तान्तेन सह द्वितीयान्तस्य समासः ।

Words with the sixth case-ending are not compounded with क्तान्त words. got from the rule “मतिबुद्धि—” (308g) Thus राज्ञां मतो बुद्धः etc. राजपूजितः etc. have राजभिः in the द्वितीया, compounded with पूजितः etc., with क्त in the past as usual.

मित— । ‘न’ इति वर्तते । ‘पूजायाम्’ इति क्तस्य विशेषणम् । पूजायाः क्तः क्तः तेन इत्यर्थः । क्त्वं पूजायां क्तः ? “मतिबुद्धि—” इति सूत्रे । ‘पूजायाम्’ इति तत्सूत्रोक्तानां सर्वेषामध्यर्थानामुपलक्षणम् । तदाह ‘मतो बुद्धः पूजितो वा’ इति । वर्तमाने क्तः । राज्ञामिति “क्तस्य ऋ—” (६२५—२।३।६७) इति कर्तरि, षष्ठी ॥ अथच वर्तमाने क्तस्य अप्राप्ते विधिः, न हि प्राप्तस्य भूते क्तस्य प्रतिषेधः ॥ “पूजितो

यः सुरासुरैः' इत्यादिषु सूतेऽपि प्रयुज्यते । तत्र चतुक्ते कर्त्तरि ष्टोथैव "न लोक—"
(६२०—२।१।६८) इति षष्ठाः प्रतिषेधात् । तेन ष्टोथासमासे 'राजपूजितः'
इत्याद्यपि भवति ॥

७०७ । अधिकरणवाचिना च ॥२।२।१३॥

दो— । क्तेन षष्ठी न समस्यते । इदमेवासितं गतं भुक्तं वा ।

Words in the sixth case-ending are not compounded with words having क्त in the locative. Thus इदम् etc.

मित— । षष्ठी 'क्तेन' इत्यादिकं सूत्राच्चरन्वितम् । अधिकरणवाचिना क्तेन च
षष्ठी न समस्यते इति ॥ आसितमित्यादिषु "क्तेऽधिकरणे—" (६०८०—३।४।७६)
इति क्तः । ततः "अधिकरणवाचिनश्च" (६२६—२।३।३८) इति 'एषाम्'
इत्यत्र षष्ठी ॥

७०८ । कर्मणि च ॥२।२।१४॥

दो— । "उभयप्राप्ती कर्मणि" (६२४—२।३।३६) इति या
षष्ठी सा न समस्यते । आखर्य्यां गवां दोहोऽगोपेन ।

Words in the sixth case-ending directed by "उभय—" (624)
are not compounded with the corresponding क्तन्त word. Thus
आखर्य्याः etc., where we cannot have the compound गोदोहः ।

मित— । 'न' इत्यनुवर्त्तते 'षष्ठी' इति च । 'कर्मणि' इति तु षष्ठा न विशेषणं
'कर्मणि या षष्ठी सा' इति । तथा सति निखिलत्वात् अपि कर्मषष्ठाः समासनिषेधं
पादयते । "द्वजकाभ्यां कर्त्तरि" (७०८) इति च निषेधः पुनः कर्त्तव्यो न भवति ॥
'क्तेन' इत्यनुवर्त्तते 'कर्मणि विहितो यः क्तः तेनापि सष षष्ठी न समस्यते' इत्यपि
न्याख्यानमसङ्गतम् । सत्ययिन् "क्तेन च—" (७०६) इत्यनयेकः प्रतिषेधः स्यात् ॥
तद्विद्म सूत्रे चमस्य इति-शब्दस्याद्यै न्याख्येया, निपातानामनेकाद्यत्वात् । एवञ्च
'क्तेन' इति निवृत्तम् ॥ 'कर्मणि च' कर्मणि इति विहिता या षष्ठी सा न समस्यते ।
कुत्र सा 'कर्मणि' इति विहिता ? "उभयप्राप्ती कर्मणि" इत्यत्र ॥

७०८ । वृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥२।२।१५॥

दो— । कर्त्तर्यवृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अपां स्त्रष्टा ।
वृजस्य भर्त्ता । श्रोदनस्य पाचकः । कर्त्तरि किम् ? इच्छुणां
भक्षणमिच्छुभक्षिका । पत्यर्थभर्त्तृशब्दस्य याजकादित्वात् समासः
—भूमर्त्ता । कथं तर्हि “घटानां निर्मातुविभुवनविधातुश्च
कलहः” इति ? शेषषष्ठ्याः समास इति कैयटः ।

Words having the sixth case-ending are not compounded with words ending in वृच् or षक् in the कर्त्तृवाच । Thus अपाम् etc. Why say कर्त्तरि ? Witness इच्छुभक्षिका where भक्षिका has षक् in the भाववाच्य and the compound is allowed. In compounds like भूमर्त्ता the word भून् in the sense ‘lord’ ‘master’ etc., though with वृच्, is of the याजकादि class, and the समास is allowed (703). What about the compound विभुवनविधातुः in the line “घटानाम्—” ? कैयट says विभुवनस्य विधाता has ऋधे not कर्मणि, hence the समास is not barred,

मिन— । ‘कर्त्तर्यं’ इति ‘कर्त्तृवाचि’ इत्यर्थः । ननु वृच् कर्त्तर्येव, तत् कथं ‘कर्त्तरि’ इति प्फुटोक्तिः ? अकार्थं तत् । तच्च भावेऽपि भवति । ‘कर्त्तरि’ वाच्यं यौ ‘वृजकौ’ ताभ्यां कर्मषष्ठौ न समस्यते ॥ वृजस्य भर्त्ता इति वृजस्य पीषक इत्यर्थः न तु वृजस्य पतिरिति । पत्यर्थे इष्यते एव समास इत्यनुपपत्तेरिव वक्ष्यति ‘याजकादित्वात् समासः’ इति ॥ भक्षणे भक्षिका । धात्वर्थनिर्द्देशे ष्णुन् भावे । भुवो भर्त्ता पतिः भूमर्त्ता, “याजकादिभिश्च” (७०१—२।२।८) इति समासः ॥ अयं हि कामषष्ठ्याः समासनिर्देशः । शेषषष्ठौ तु समस्यते एव । तथा च भवभूतः ‘विभुवनविधातुः’ इति ॥

७१० । कर्त्तरि च ॥२।२।१६॥

दो— । कर्त्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः
श्रायिका । नेह वृजनुवर्त्तते । तद्योगे कर्त्तरिभिहितत्वेन कर्त्तृ-
षष्ठ्या अभावात् ।

Words having the sixth case-ending in the कर्त्तरि are not compounded with words ending in अक । Thus भवतः etc.— It is your turn to sleep. टच् does not come in here, because, being in the कर्त्तृवाच्ये, it cannot give the sixth case-ending to the कर्त्तरि ।

मित— । 'कर्त्तरि' इति षष्ठा विशेषणम् । कर्त्तरि या षष्ठी तस्या इत्यर्थः । पूर्वस्वादक इति इन्द्राङ्गमनुवर्त्तते न च टजित्यङ्गान्तरम्, असम्भवात् । टच् कर्त्तर्येव, तेन योगे कर्त्तरि षष्ठाः सुतरामभावः । 'अकेन' इति भावे विहितेन अकेन ॥ शायिका शयनपर्यायः । "पर्यायार्थ—" (३२८८—३३१११) इति खुच् भावे ॥

७११ । नित्यं क्रौड्याजीविकयोः ॥ २।२।१७ ॥

दौ— । एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते । उद्दालक-
मुष्पभञ्जिका । क्रौड्याविशेषस्य संज्ञा । "संज्ञायाम्" (३२८६—
३३११०८) इति भावे खुल् । जीविकायाम्—दन्तलेखकः ।
तत्र क्रौड्यायां विकल्पे, जीविकायां "टजकाभ्यां कर्त्तरि" (७०८
—२।२।१५) इति निषेधे प्राप्ते वचनम् ।

A word with the sixth case-ending is compounded with one ending in the affix अक, the compounded being a संज्ञा of some sport or profession. The समास is obligatory (नित्य) । Thus उद्दालक etc., which is the name of a kind of sport. The खुल् is भावे by the rule "संज्ञायाम्" (3286). Again दन्त etc., is the designation of a dentist by profession. In the case of sport, the खुल् (अक) is भावे, the समास was expected to be optional, this rule makes it obligatory. Implying a profession, the खुल् (अक) is कर्त्तरि, and the prohibition "टजकाभ्यां—" (709) comes in, but is barred by this rule.

मित— । इतो निषेधाधिकारः ॥ टजनेन क्रौड्याजीविकयोः संज्ञा नास्ति, तदाङ्-
अकेन इति 'एतयोरर्थयोः' इति क्रौड्यायां जीविकायाङ्ग वाच्यतायाम् इत्यर्थः ॥ नित्य-

समासत्वादस्वपदविग्रहः । उद्दालको वृक्षविशेषः, झंघातक इति हरदत्तः । तस्य पुण्याणि उद्दालकपुण्याणि । तानि भग्यन्ते अस्यां क्रीडायासिति कर्मोपपदे अन् अधि-
करणे, इति हरदत्तः । अन्तपञ्चमन्तरं तु तत् व्याख्यानमात्रत्वेन उपस्थापितम् । इह भावे
अन्तमेव षष्ठाः समास इष्टः । भङ्गिका भङ्गनम् । उद्दालकपुण्याणां भङ्गनम्,
नित्यसमासः । बालानां क्रीडाविशेषस्य संज्ञामात्रमेतत् न हि तत्र तत्त्वतः पुण्याणि
भग्यन्ते । महाविभाषया भावे अकेन विकल्पः प्राक्तः, नित्यता विधीयते । कर्त्तरि
अकेन निविद्धः समासः (७०८), स विह नित्यं विधीयते ॥

७१२ । पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ॥२१२॥

दो— । अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते, एकत्व-
संख्याविशिष्टञ्चेदवयवौ । षष्ठोसमासापवादः । पूर्वं कायस्य
पूर्वकायः । अपरकायः । 'एकदेशिना' किम् ? पूर्वं नामिः
कायस्य । 'एकाधिकरणे' किम् ? पूर्वश्चात्राणाम् ।

पूर्वं, अपर, अधर, उत्तर, denoting parts, are compounded with
the word denoting the whole in the sixth case-ending if
the whole is a single object and not a collection of distinct
objects. This bars षष्ठोसमास (702—2. 2. 8). Thus पूर्वम् etc., the
fore part of the body. Here पूर्वं refers to a part of the entire
काय and the काय is a single object ; hence the समास । Similarly
अपर etc. Why say 'एकदेशिना'—with the whole ? Witness पूर्वम्
etc , where नामि, not being the whole of which पूर्वं is a part, we
have no समास of पूर्वं with नामि ।

मित— । एकोदेश एकदेशः अवयवः । सः अस्ति अस्या इत्येकदेशी अवयवौ ।
तेन । अधिक्तयन्ते अस्मिन् गुणादयो धर्मो इति अधिकरणं द्रव्यम् । एकमधिकरण-
मेकाधिकरणमेकद्रव्यम्, तस्मिन् सति, तदाह एकत्वसंख्याविशिष्ट इत्यादि । मतान्तरं—

‘एकाधिकरणे’ इति ‘एकदेशिना’ इत्यस्य विशेषणम् । तृतीयाद्यैः सप्तमी सौत्री । पूर्वस्य अपरस्य अधरस्य उत्तरस्य पूर्वापराधरोत्तरम् । इत्थं क्तम् ॥ पूर्वापराधरोत्तरम् एकदेशः एकदेशिना षष्ठान्तेन सह समस्यते एकाधिकरणे सति इत्यन्वयः ॥ पूर्वापरति प्रथमान्तत्वादुपसर्जनम् । अतः समासि पूर्वादयः प्राक् पतन्ति षष्ठान्तं परम् । तदाह ‘षष्ठीसमासापवादः’ इति ॥ उदाहरणैः पूर्वादीनां पूर्वभागादयः अर्थाः । दिग्योगलक्षणां पञ्चमीं बाधित्वा कायस्य इत्यवयवावयविसम्बन्धे षष्ठी “तस्य परमात्मेदितम्” (८३—८१२) इति निर्देशात् ॥ ‘एकदेशिना’ इत्यनुक्ते तु असति एकदेशिनि अवयवावयविसम्बन्धो नास्ति, तेन ‘पूर्वं नामिः कायस्य’ इत्यवयवस्य ‘नामिः’ इति पञ्चम्येव । नामिर्यत् पूर्वं तत् कायस्य इत्यर्थः । न हि नाभिरिकदेशिनी । पूर्वं नामिः इति समासस्य न भवति ॥ ‘पूर्वश्चावाणाम्’ इत्यवयवितयसन्निधानाभावात् निर्वाचनम् । अस्ति च अवयवावयविसम्बन्धः, ततः षष्ठी । अवयवौ तु बहुत्वविशिष्टः, तेन न समासः ॥

दी— । सर्वोऽपि कदेशः अङ्गा समस्यते, “संख्याविसाय—” (२३८—६।३।११०) इति ज्ञापकात् । मध्याङ्गः । सायाङ्गः । केचित्तु—सर्वे एकदेशः कालेन समस्यते न तु अङ्गैव, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन ‘मध्यरात्रः’ ‘उपारताः पश्चिमरात्र-गोचरात्’ इत्यादि सिद्धम्—इत्याहुः ।

All its parts are compounded with अङ्गन् as the whole, not merely the parts पूर्व &c. This is implied by the rule “संख्याविसाय—” (238). Thus मध्याङ्गः etc. Others again contend that parts are compounded with time as the whole, not merely with अङ्गन्, because the implication rests upon generalisation. Thus मध्यरात्र, पश्चिमरात्र etc.

मित— । सर्वोऽपि, न केवलं पूर्वादयः स्वोक्ता एकदेशाः । “संख्याविसाय—” इति सूत्रं ‘सायाङ्ग’-शब्दस्य सिद्धतामाश्रित्य प्रवर्तते । कथं पुनस्तस्य सिद्धिः ? साय इति सो अन्तकर्मणि इति दैवादिकस्य अधिकरणे घञि रूपम् । सौवर्तेऽस्मिन्निति

सायः चरमा भागः । भागस्य भागवता अर्धद्विवचनया सायस्य तद्वचस्य इति कर्मधारये सायाहः इति भवति न तु सायाङ् इति । अङ् साय इति वियष्टे तु षष्ठीसमासे अहःसाय इति प्राप्नोति । एकदेशिसमासे एव सायाहन् टच् इति स्थिते “अङ्गोऽङ् एतेभ्यः” (७६०—५।४।८८) इति सायाह्नशब्दः सिध्यति । एवं कृत्वा ज्ञापकता भवति पूर्वादिभ्यतिरिक्तोऽप्येकदेशः समस्यते इति । ततो मध्यमङ् इति वियष्टे मध्याङ् ईभ्यपिसाधु । ननु “संख्याविधाय—” इति सूत्रेण ‘साय’ इति एकदेशविशेषस्यैव समासो ज्ञाप्यते कथं पुनर्भवान् विशेषणतिसंज्ञक्य सामान्यत आह ‘सर्वोऽप्येकदेश’ इति ? उच्यते—ज्ञापकमिह विशेषपरमपि सामान्यमपेक्षते इति ॥ यद्येवमेकदेशे सामान्यापेक्षा, एकदेशिनि अपि किं सा न स्यात् ? तदस्तु सामान्यापेक्षा एकदेशिनि अपि । तेन इदं भवति विज्ञापितम्—“सर्वोऽपि एकदेशः, न केवलं पूर्वादयः, सर्वेषामपि कालीन एकदेशिना, न केवलमह्ना, समस्यते” इति । ततश्च मध्यं रात्रेः मध्यरातः, पश्चिमं शेषः रात्रेः पश्चिमरातः, इत्यादि सिध्यति । इह रात्र इति अच् समासान्तः (७८०—५।४।८०), पुंसन् (८१४—२।४।२६) ॥

७१३ । अर्धं नपुंसकम् ॥२।२।२॥

दो— । समांशवाची अर्धशब्दो नित्यं क्लीबे । स प्राग्वत् ।

The word अर्ध meaning 'half' is always in the neuter. It is optionally compounded with the whole in the sixth case-ending. Now if we compound अर्धे पिप्यक्षाः we expect अर्धपिप्यक्षिः because पिप्यक्षी here is an उपसर्जन and becomes इच्छ by “गोस्त्रिभ्योः—” (656—1. 2. 48) Hence—

मित— । “अर्धे समेऽशके” इत्यमरः । तदाह ‘नित्यं क्लीबे’ इति ॥ प्राग्वदिति एकदेशिना समस्यते एकाधिकरणे सति इति कृत्यते । अर्धे पिप्यक्षा इति वाक्ये अर्धे प्रधानं पिप्यक्षीत्यप्रधानमुपसर्जनम् । शास्त्रतश्च अर्धं पिप्यक्षासिद्धति, अर्धं पिप्यक्षा मुहूर्त्ते, अर्धेन पिप्यक्षाकृत्यति इत्यादिषु पिप्यक्षीशब्दे नित्यवशीदशनात्

“एकविभक्ति—” (६५५—१।२।४४) इति तस्य उपसर्जनत्वमीव । ततः समासे
 “शोस्त्रियोः—” (६५६—१।२।४८) इति ङखत्वे अर्द्धपिप्पलिः इति प्राप्ते—

दी— । “एकविभक्तावषष्ठान्तवचनम्” (वार्त्तिक) ।
 एकदेशिसमासविषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषधः । ‘तेन पञ्चखट्वी’
 इत्यादि सिध्यति । अर्द्धं पिप्पल्याअर्द्ध-पिप्पली । स्त्रीवे किम् ?
 यामार्द्धः । द्रव्यैक्ये एव अर्द्धं पिप्पलीनाम् ।

The sixth case-ending even though invariable, does not make an उपसर्जन । Thus the ई of पिप्पली is not shortened and the form is अर्द्धपिप्पली । This prohibition relates to the एकदेशिसमास only. Hence पञ्चानां खट्वानां समाहारः gives an optional form पञ्चखट्वी । Why speak of the neuter अर्द्धं ? Witness यामार्द्धः where we have the ordinary षष्ठीसमास with अर्द्धं, meaning a part only, in the masculine. All this is the case of a single object only. Thus there is no एकदेशिसमास in अर्द्धं पिप्पलीनाम् with पिप्पली in the plural.

नित— । एकविभक्तौ विषये यदुक्तं तत्र षष्पञ्चान्तस्य अवचनमनुक्तिः, ज्ञेयमिति शेषः । यथा—तन् अषष्ठान्तस्य षष्ठान्तवर्जितस्य वचनमिति मन्तव्यम् । एकविभक्तौ उपसर्जनसंज्ञा उक्ता, सा षष्ठ्यां विभक्तौ न भवतीत्यर्थः । तेनेह षष्ठान्तपिप्पलीशब्दो जोपसर्जनम् । अतो न ङखत्, ‘अर्द्धपिप्पली’ इति च रूपम् ॥ भवतु, पञ्चानां खट्वानां समाहार इति वाक्ये द्विगौ, ‘पञ्चखट्वा’ इति प्रातिपदिके जाते, “आवनो वा” (सू. ८१२—वा) इति वैकल्पिके स्त्रीत्वे, यदा नपुंसकं तदा “ङखो नपुंसके—” (३१८—१।२।४७) इति ङखत्वे पञ्चखट्वम् । स्त्रीत्वपक्षे ‘खट्वानाम्’ इति षष्ठान्तत्वाद् उपसर्जनता नास्ति । तेन ङखो न, पञ्चखट्वा इत्येव रूपम् । “द्विगोः” (४७६—४।१।२१) इति लोपत्तु न, अदन्तस्यैव हि तत्, न तु आदन्तस्यापि । भाष्य पुनः पञ्चखट्वीति दृश्यते । तदाह—अयं षष्ठान्तस्य उपसर्जनसंज्ञानिषधेः एकदेशिसमासे

एव प्रवर्तते नान्यत् । तेन द्विगौ सिद्धा संज्ञा । उपसर्जनप्रत्ययेन च पञ्चस्रष्टु इति व्याप्ति-
अदन्तत्वात् ङीप्ति पञ्चस्रष्टुति भाष्यं सङ्गच्छते ॥ यामाङ् इति षष्ठीसमासः । यामस्य
भागमात्रं नार्हम् ॥

७१४ । द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थ्याख्यन्यतरस्याम् ॥२।२।३॥

दी— । एतानि एकदेशिना सह प्राग्बद्धा । द्वितीयं भिक्षाया
द्वितीयभिक्षा । 'एकदेशिना' किम् ? द्वितीयं भिक्षाया भिक्षु-
कस्य । अन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात् "पूरणगुण—" (७०५—
२।२।११) इति निषेधं बाधित्वा पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ।

The words द्वितीय, द्वितीय, चतुर्थ, तुर्थ are optionally compounded
with an एकदेशिन् as before. Thus द्वितीयम् etc.—the second
portion of the alms. Why say एकदेशिना ? Witness द्वितीयम् etc.—
The beggar's second half of his alms—where there is no समास ।
The word अन्यतरस्याम् in the rule makes the एकदेशिसमास optional
with षष्ठीसमास । This implies that the prohibition "पूरणगुण—"
(705) is barred in this case. Hence भिक्षा etc.—half of the alms.

मित— । एकदेशिना इत्यस्ति एकाधिकरणे इति च । भिक्षाया एकदेशित्वे
द्वितीयमिति द्वितीयो भागः यथा पूर्वमिति पूर्वी भागः ॥ प्रत्युदाहरणे भिक्षुकस्य
भिक्षाया द्वितीयं द्वितीयो भागः इत्यन्वयः । तत्र द्वितीयं भिक्षुकस्य इति न एकदेशि-
समासः । कुतः ? भिक्षुकस्य इति श्रेये षष्ठी । भिक्षाया यद्वितीयं तस्य स्वामी भिक्षुकः ।
एतन्म अचयवाचयविसम्बन्धाभावात् समासाभावः ॥ अन्यतरस्यामिति विकल्पं बोधयति ।
कस्य विकल्पः ? न हि वाक्यस्य, स च 'विभाषा' (६६५—२।२।११) इति महा-
विभाषयैव सिद्धः । तत् षष्ठीसमासेन विकल्पः । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा
'भिक्षाद्वितीयं वा ॥ ननु द्वयोः पूरणं द्वितीयमिति पूरणप्रत्ययान्तेन कथं षष्ठीसमासः ?
अन्यतरस्याग्रहणसामर्थ्यात् "पूरणगुण—" (७०५—२।२।११) इति निषेधो नैव
प्रवर्तते ॥

७१५ । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥२।२।४॥

दो— । पक्षे “द्वितीया चित—” (६८६—२।१।२४) इति समासः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः—जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः—जीविकापन्नः । इह सूत्रे ‘द्वितीयया च’ इति क्त्वा अकारोऽपि विधेयते, तेन जीविकां प्राप्ता स्त्री-प्राप्तजीविका—आपन्नजीविका ।

प्राप्त and आपन्न are optionally compounded with a द्वितीयान्त- word, the alternative being a compound by “द्वितीया चित—” (686). Thus प्राप्तो जीविकाम् yields प्राप्तजीविकः by this rule and जीविकाप्राप्तः by ‘द्वितीयाचित—’ । Similarly आपन्न etc. Here द्वितीयया in the rule is a सन्धि of द्वितीया and च following. The च thus obtained goes with प्राप्त and आपन्न, the sense being that प्राप्त and आपन्न will become अकारान्त when compounded by the rule. This makes no difference when प्राप्त and आपन्न are in the masculine ; but in the feminine प्राप्तजीविका, the form expected, is replaced by प्राप्तजीविका etc.

मित— । इत्त एकदेशिसमासः । अन्यतरस्यामित्यस्ति । प्राप्तशब्दः आपन्नशब्द- द्वितीयान्तेन सङ्घ वा समस्यते इत्यर्थः । तेन “द्वितीया चित—” इत्यनेन विकल्पः । तदाह ‘पक्षे—’ इत्यादि ॥ प्राप्तो जीविकामिति वाक्ये अनेन प्राप्तापन्नयोः प्रथमा- निङ्घिःटयोः पूर्वनिपाते प्राप्तजीविका इति स्थिते “एकविभक्ति—” (६५५—१।२।४४) इति जीविकाशब्दस्य उपसर्जनत्वे “गोस्त्रियोः—” (६५६—१।२।४८) इति ङस्त्वः “द्विप्राप्त—” (सू ८१—वा) इति परषत्विङ्गत्वापवादः । ततः प्राप्तःशब्दात्प्रयात्- ङस्त्वे प्राप्तजीविकः ॥ “द्वितीया च’ इति क्त्वे—‘प्राप्तापन्ने द्वितीयया’ अन्यतरस्यां समस्यते ‘अ च’ प्राप्तापन्नयोर्भवति इत्यन्वयः ॥ ननु प्राप्तापन्ने अदन्ते एक, तत् क्लिप्तनेन अकारेण क्रियते ? एतदर्थं स्त्रियामुदाहरति । जीविकां प्राप्ता इति वाक्ये प्राप्तजीविका इति स्थिते प्राप्तशब्दस्य अकारः—प्राप्तजीविका । उपसर्जनङ्गस्त्वे प्राप्तजीविक । स्त्रियात्

टापि प्राप्तश्रीविका ॥ 'प्राप्तापन्नं च च' इति छेदः, अप्रत्यक्षत्वं सौम्यम्, इति तु भाष्याशय इति नाशयः ॥

७१६ । कालाः परिमाणिना ॥ २।२।५ ॥

दी— । परिच्छेद्यवाचिना सुबन्ते न सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः । द्वयज्जातः । द्वयोरङ्गोः समाहारो द्वयहः । द्वयहो जातस्य इति विग्रहः ।

Words meaning time are compounded with what is measured in time. Thus मासजातः—born a month ; द्वयज्जातः—born two days. In the latter case द्वयह is first obtained as a समाहार द्वय, and then द्वयहो जातस्य is the वाक्य । विग्रहे is a misreading.

मित— । परिमाणं कालपरिमाणमस्तीति परिमाणी । 'परिच्छेद्यं परिमेयम् ! 'कालाः' मासादयः परिमाणाणि 'परिमाणिना' तेनैव कालिन यत् परिमितं तेन समस्यन्ते इत्यर्थः ॥ परिमाणपरिमाणिसम्बन्धे परिमाणिनि षष्ठी । षष्ठान्तेन समासः । तदाह—मासो जातस्य इति । इह वाक्ये मासः प्रधानम्, समासे तु प्रधानं जात इति । एवं इतिविग्रहयोर्भिन्नाद्ये लोके समकता नास्ति तथापि वचनबलात् समासः । केचित्तु 'मासो जातस्य यस्य सः' इति पठन्ति, अपवादः सः । एतदुत्तरत्वं श्कुटीभवति ॥ द्वयह इति "न संख्यादिः—" (७८२—५।४।८८) इति अह्नादेश-प्रतिषेधः । "राताह्नाहाः—" (८२४—२।४।२६) इति पुंस्त्वम् । 'दशोरङ्गोः—' इत्यादि द्वयज्जातशब्दस्य विवरणम् । 'विग्रहः' इत्यत्र 'विग्रहे' इति अन्ये पठन्ति तदसमञ्जसम् । सप्तमी च उत्तरेश्च सम्बन्धं कथयति, तद्यु न सङ्गच्छते । उत्तरस्य हि बहूनां तत्पुरुषो विषयः । तत्र 'द्वयहो जातस्य' इति द्विपदविग्रहो विकृत एव । वस्तुतस्तु 'द्वयहो जातस्य' इति 'द्वयज्जातः' इत्यस्यैव विग्रहः । एवं सति मन्वे पूर्ववापि 'मासो जातस्य' इत्येव विग्रहो दर्शितो दीर्घितेन लेखकेभ्यो योजित् 'दस्य सः' इति प्रचिन्तम् ॥

दी—। “उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषोपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । इ अहनी जातस्य यस्य स (?) द्वाहजातः । “अह्नोऽह्नः—” (७८०—५।४।८८) इति वक्ष्यमाणः अह्नादेशः । पूर्वत्र तु “न संख्यादेः समाहारे” (७८३—५।४।८९) इति निषेधः ।

Special provision has to be made for a तत्पुरुष of more than one पद with a view to secure द्विगु compounds with an उत्तरपद meaning something measured by what is denoted by the द्विगु । Thus द्वाहजातः—born two days. Here इ अहनी जातस्य are compounded all at the same time, the whole being a तत्पुरुष and the first two members forming a द्विगु । अहन् becomes अह्न by ‘अह्नोऽह्नः—’ (790). In द्वाहजातः there is no अह्न because of the prohibition “न संख्यादेः—” (793).

मित—। ‘सुप्सुपा’ इत्यस्ति । तत्र एकत्वं विवक्षितमित्युक्तं प्राक् । ततः एकं सुबन्तमपरेण सुबन्तेन एवैवैव समस्यते इत्यर्थो लभ्यते । तथा सति ‘इ अहनी जातस्य’ इति विपदतत्पुरुषो दुर्लभः । तदाह—‘परिमाणिना उत्तरपदेन सहेव युगपत्, परिमाणावाचके उत्तरपदे सति इत्यर्थः, पूर्वयोः पदयोः द्विगोः सिद्धये बहूनां पदानां ‘तत्पुरुषस्य उपसंख्यानं’ कर्तव्यम् इत्यर्थः ॥ इ अहनी जातस्य इति विषये समुदायस्य तत्पुरुषसंज्ञा । आयशोय द्विगुसंज्ञा । द्विगुश्च तत्पुरुषमेव । तेन इ अहनी इत्यतः परं तदवयवः समाधानरूपं प्राप्नोति । यस्मिंश्च सति अह्नोऽह्नः— ‘इत्यह्नादेशे द्वाहजातः । इहापि ‘इ अहनी जातस्य’ इत्यतः परं ‘यस्य सः’ इति प्रथितमिवास्ति ॥ द्वाहजात इत्यत्र तु नहि वधायां युगपत् समासः । पूर्वयोः समाहारात् परं तृतीयं समासः । तेन “न संख्यादेः—इत्यह्नादेशनिषेधः ॥

७१७ । समसो शौण्डेः ॥ २।१।४० ॥

दी—। समस्यन्तं शौण्डादिभिः प्राख्दवा । अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । अधिशब्दोऽत्र पठ्यते । “—अध्नुत्तरपदात्—” (२०७६—५।४।७) इति खः । ईश्वराधीनः ।

A word with the seventh case-ending is optionally compounded with words listed with शीष्ट-leading. Thus अक्षेपु etc.—adept at dice. The word अधि occurs in this list; hence ईश्वराधीनः—dependent upon God, or a master. In this example the तद्धित affix ख is compulsory by “—अध्युत्तर—” (2079).

सित—। शीष्ट इति आसक्त उच्यते । शीष्टादिषु अधिबन्धः पठ्यते । तत्र समासे ‘ईश्वरे अधि’ इत्यत्र नित्यं खप्रत्यये ईश्वराधीनः । “अधिरीश्वरे” (६४४—१।३।६७) इति कर्मप्रवचनीयता । “—यस्य चेश्वरवचनम्—” (६४५—२।१।८) इति कर्मप्रवचनीययोगे समसौ ॥ ‘शीष्टैः’ इति बहुवचननिर्देशात् आकृतिगर्भोपमं इति कौयट—वहंमानादयः ।

७१८ । सिद्धशुष्कपक्कवन्धैश्च ॥२।१।११॥

दी—। एतैः समस्यन्तं प्राग्वत् । साङ्गाश्लसिद्धः ।

आतपशुष्कः । स्थालीपक्कः । चक्रवन्धः ।

A word in the समसौ is compounded optionally with सिद्ध, शुष्क, पक्क, वन्ध । Thus साङ्गाश्ल etc.—Attained success in Samkasya etc.

सित—। सङ्गाश्लेन केनचित् सुनिना निर्वर्त्तितं वनं साङ्गाश्लम् । आतपशुष्कोऽश्लः (१२८२—४।१।८०) । तत्र सिद्धः तपसा कर्मसिद्धिः साङ्गाश्लसिद्धः । एवमातपे शुष्क इत्यादि ॥

७१९ । ध्वाङ्क्षवाचिना सह समस्यन्तं समस्यति निन्दायाम् ।

दी—। ध्वङ्क्षवाचिना सह समस्यन्तं समस्यति निन्दायाम् ।

तीर्थं ध्वाङ्क्ष इव तीर्थं ध्वाङ्क्षः । तीर्थं काक इत्यर्थः ।

A word in the समसौ is optionally compounded with words meaning a crow if censure is implied thereby. Thus तीर्थं ध्वाङ्क्ष, तीर्थं काक etc. which imply desultory habit and therefore censure.

मित—। भ्वाङ्घ्रः काकः । अर्थग्रहणमेतत्, तदाह भ्वाङ्घ्रवाचिना इति । चेपी
निन्दा ॥ विग्रहे 'इव' इति सादृश्यसुक्ता निन्दामाह न तु वाक्याङ्गं तत् । तीर्थे इतस्ततो
बलिभक्षबाधं धावन्नवस्थितः काकः । एवं यो गुरुकुले चिरं न वसति सोऽपि
सादृश्यात् तीर्थकाक इत्युच्यते । अनवस्थितता तव निन्दा ॥

७२० । कृत्यै ऋण्ये ॥२।१।४३॥

दी—। सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्बदावश्यकैः ।
मासेदेयम् ऋणम् । ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम् । पूर्वाङ्गे गेयं
साम ।

A word in the सप्तमी is compounded with a word ending
in a कृत्य affix to imply the inevitable or unavoidable character
of something. Thus मासेदेयम् to be paid back in a month.
The rule has ऋण—debt; this stands for anything unavoidable
like the repayment of a debt. Thus पूर्वाङ्गे गेयम्—to be chanted
in the morning.

मित—कृत्या यदादयः । तेषु च यत्प्रत्यय एव इह इत्यते । तदन्तविधिना
यत्प्रत्ययान्ता ष्टछन्ने । तादृशानां शब्दानां बहुत्वात् बहुवचनम् ॥ मासेदेयमिति
“तत्पुरुषे कृति—” (८७२—६।१।१४) इति सप्तम्या अलुक् ॥ ऋणमिति न
केवलऋणमेव, अपि तु यत् यत् ऋणनिर्यातनमिव अवश्यकर्तव्यं तत् सर्वस्योपलक्ष-
णम् । तदाह आवश्यके इति नियमेति च । तेन सिद्धं पूर्वाङ्गे गेयमिति ॥

७२१ । संज्ञायाम् ॥२।१।४४॥

दी—। सप्तम्यन्तं सुपा प्राग्बत् संज्ञायाम् । वाक्येन
संज्ञानवगमादित्यसमासोऽयम् । अरस्थे तिलकाः । वनेकशेरुकाः ।
“हलदन्तात् सप्तम्याः—” (८६३—६।३।८) इत्यलुक् ।

A word in the सप्तमी is compounded with a syntactically
connected सुबन्त word to imply a proper name. A वाक्य does

not give one the impression of a proper name, hence the समास here is obligatory. Thus अरुणतिलकाः a kind of flower, etc. The समासो is retained, not elided, by the rule "हलदन्तात्—" (966).

मिथ— । 'वाक्येन संग्रा—' इत्यादि व्याख्यातं प्राक् (६०५) । अरुणतिलका इत्यादयः पुष्पमिदाः । संग्राशब्दा एते न हि योगार्थं नैव व्यभिचरन्ति । तेन अरुण एव जातानि पुष्पाणि इति न ॥

७२२ । क्लेनाहोरात्रावयवाः ॥२।१।४५॥

दी— । अह्नो रात्रेश्च अवयवाः सप्तम्यन्ता ज्ञान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्नकृतम् । अपवरात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् ? अहिं दृष्टम् ।

Words indicating stages of day or night and in the समासो are optionally compounded with words ending in क्तप्रत्यय । Thus पूर्वाह्ण etc. Why say 'अवयव' ? Witness अहिं दृष्टम् un-compounded, अहिं referring to the day in general not to any particular stage of it.

मिथ— । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । तस्य अवयवाः । पूर्वाह्ण इति अहः पूर्वाह्णम् अवयव-एव । अपवरात्र इति रात्रेर्द्वितीयाह्णम् अवयवः ॥

७२३ । तत्र ॥२।१।४६॥

दी— । 'तत्र' इत्येतत् सप्तम्यन्तं ज्ञान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ।

The word तत्र, which is in the समासो when implying an अधिकरण, is optionally compounded with a ज्ञान्ता word. Thus तत्रभुक्तम्—the meal taken there.

मिथ— । 'तत्र' इति स्मार्धिकस्य । स्मार्थश्च सप्तम्यर्थः । अधिकरणे समासो । सप्तम्यर्थोऽपि प्रत्यये पुनः समासो तदाह सप्तम्यन्तमिति ॥ इदं हरदत्तादीनाम् । अन्ये तु स्मार्धिकेन सप्तम्यर्थस्य उक्तत्वात् न पुनः समासो । सप्तम्यन्तमिति तु सप्तम्यन्तसहस्रमित्यर्थः इति नान्यन्ते । भुक्तमिति भावे क्तः ॥

७२४ । क्षेपे ॥२।१।४७॥

दी— । सम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतपते-
नकुलस्थितं त एतत् ।

A word in the सप्तमी is optionally compounded with a क्तान्त word to imply censure. Thus अवतपतेनकुलस्थितम् etc.—This of yours is like the stand of a weasel at a heated spot.

मित— । नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । भावे क्तः । अतुक्ते कर्त्तृणि द्वितीया ।
“कर्त्तृकरणे—” (६२४—२।१२२) इति समासः ॥ इह क इति क्तत् । “कृदपहणे
नतिकारकपूर्वस्यापि यदृष्यम्” इति परिभाषया ‘नकुलस्थितम्’ इति कर्त्तृकारक-
पूर्वोपि क्तप्रत्ययः ‘क्तम्’ इत्यनुबन्धा गृह्यते । अवतपते नकुलस्थितमिति विग्रहे
‘तत्पुरुषे कृति—’ (२७२—६।३।१४) इत्यलुक् ॥ ते एतदिति त एतत् । यथा
तत्रे देशे नकुला न चिरं तिष्ठन्ति तथा स्वमपि कर्म आरभ्य एव ततो निवृत्तः ।
इत्यनवस्थितता एवाव निन्दा ॥

७२५ । पात्रे समितादयश्च ॥२।१।४८॥

दी— । एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रे समिताः । भोजन-
समये एव सङ्गता न तु कार्य्ये । गेहेशूरः । गेहनदी । आकृति-
गणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकतया
प्रवेशो न । परमाः पात्रे समिताः ।

Words, listed with पात्रेसमित leading, are irregularly formed सप्तमी compounds implying censure. Thus पात्रेसमिताः implies appearance when plates are laid i. e. at meals, and disappearance when it is time for work. Similarly गेहेशूरः गेहनदी etc., are applied to an arm-chair hero. The list is not a closed one and is added to from usage. The ~~rule~~ in the rule is emphatic—पात्रेसमित etc. only and not also compounds made up

with पार्श्वसमित etc., as constituents. Thus परमाः पार्श्वसमिताः must stand uncompounded.

मित—। श्लेषे इत्यनुवर्तते । पार्श्वे भोजनपार्श्वे एव समिताः सम्प्राप्ताः कार्य-
काले षडश्या इति निन्दा ॥ एवं गेहे स्वगृहे एव यूरो नर्दनशीलो वा न तु रणे
इति निन्दा ॥ आज्ञया गच्छते संख्यायते इति आज्ञातिगणः । कर्मणि चञ् । प्रथोभे
दर्शनेन एषां गणनिर्णयः न तु पाठादित्यर्थः ॥ 'अकार—' इत्यादि व्याख्यातं
प्राक् (६०१) । पार्श्वसमित एव साधुः इत्यवधारणम् । समासान्तरे प्रविष्टः पार्श्व-
समितः न साधुरित्यर्थः तथा च कौस्तुभः "अकारोनुक्तसमुच्चयार्थः समासान्तरे
घटकतया प्रवेशोभाभवत्" ॥ सर्वत्र "तत्पुरुषे कृति—" (६०२—६३१५) इति
सप्तम्या अलुक् । इहैव निपातनादलुगित्यर्थः ॥

७२६ । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥

२।१।४८ ॥

दो—। "विशेषणं विशेष्येण—" (७३६—२।१।५७) इति
सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य "दिक्संख्ये
संज्ञायाम्" (७२७—२।१।५०) इति नियमबाधनार्थञ्च । पूर्व-
स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः ।
जरत्त्रैयायिकाः । पुराण-मीमांसकाः । नव-पाठकाः ।

केवलवैयाकरणाः।

Words expressive of what is antecedent and the words एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल, are compounded with collocative (समानाधिकरण) words. The compounds here intended are available by "विशेषणम्—" (736); the object of the rule is to restrict the lead in the compound to these particular words, and also in the case of एक, to remove the restriction introduced by "दिक्संख्ये—" (727). Thus स्नातानुलिप्तः—first bathed next anointed. Similarly एकनाथः—the sole master ; सर्वयाज्ञिकाः— all sacrificers ; जरत् etc.—old logicians ; पुराण etc.—old ritualists ; नव etc.—young reciters ; केवल etc.—mere grammarians.

अधिकरणं द्रव्यम्, पदार्थः । समानाधिकरणस्य समानाधिकरणम् एकपदार्थनिष्ठम् ॥ पूर्वः कालो यस्य पूर्वकालः तत्राचकः शब्द इत्यर्थः । पूर्वं इत्यापेक्षिकः (ःत्वात्) । तदपेक्षया पूर्वत्वं तत्सन्निधाने एव पूर्वशब्दः । एवं परकालत्वेपि संज्ञि ह्यन्यमर्थं सम्प्रदाते—पूर्वकालिकार्थवाचकः शब्दः एकद्रव्यनिष्ठेन परकालिकार्थ-
 क्रोधशब्दस्य समस्यते । एकादयश्च शब्दाः एकद्रव्यनिष्ठेन शब्दान्तरेण समस्यन्ते ॥ ननु 'आहो' इति विशेषणम् 'अनुलिप्त' इति विशेष्यम् । तत् "विशेषणं विशेष्येण" इति सिद्ध एकाहोऽन्ताह्वयिम्' इति, किमेतेन सूत्रेण ? उच्यते—वक्तु विवक्षाधीनो विशेष्यविशेषण-
 भोक्तृत्वात् अनुलिप्तेषु केचित् आलाः केचिदस्मात् इति विवक्षायां स्मात् इति अनुलिप्तस्य विशेषणं भवतीति । यदा तु स्मातेषु केचिदनुलिप्ताः केचिच्च न, इति विवक्षा तदा अनुलिप्त इति स्मात्स्य विशेषणं जायते समासश्च अनुलिप्तस्मात् इत्येव सम्प्रदाते ।
 तत्तु नैवेति । अतो नियमः क्रियते पूर्वकाल एव विशेषणं परकाल एव विशेष्यम् । पूर्वकालेतिव पूर्वनिपातो भवति । तदाह—'पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्' इति ॥
 एकशब्दस्य संख्यावाचो न मुख्यार्थकः । संख्यायाः "दिक्संख्ये—" इति संज्ञायामिव कश्चिदर्थः इति नियमः । तत् एकनाद्यः, एकवीरः इत्यादयः असंज्ञायामपि यथा सूत्रेणैव । सूत्रेण 'पुराण' इति इतिव निपातनात् न तुट् । "अनाद्यकान्यपि निपातनात्" इति 'पुरातन' इत्यपि भवति ॥ तद्वद इत्यर्थे याञ्चिकनेयाधिकौ ठक्, मीमांसकौ वृत्ति, वैयाकरणः अणि ॥ जरन् इहः । पुराणशब्दसाहचर्यात् 'नव' इति नूतनार्थकम् ॥

७२७ । दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥२१॥५०॥

द्वी 'समानाधिकरणेन' इत्यापादपरिसमाप्ते रधिकारः ।
 'संज्ञायामेव' इति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः ।
 नेह उक्तयोः सूत्राः । पञ्चब्राह्मणाः ।

Words meaning some दिक् or some संज्ञा are compounded with the corresponding noun (विशेष्य) only when the compound is intended as संज्ञा । The condition समानाधिकरणेन continues

to the end of the section. Now, दिक् and संज्ञा are attributives, hence can be compounded by the rule "विशेषणं विशेष्येण—" (736—3. 1. 57), hence this rule has to be interpreted as restrictive, allowing the compound only when it is a संज्ञा । Thus पूर्वेषु etc.—East Isukamasami, सप्तवैद्यः—The constellation Ursa Major ; but no compounding in उत्तरा; etc.—the trees to the North, पञ्च etc.—five Brahmanas.

मित—। दिग्वाचकाः संख्यावाचकाश्च शब्दाः संज्ञायामिव समाभाधिकरणेन समस्यन्ते । "विशेषणं विशेष्येण—" (७३६) इति सिद्धे समासे नियमार्थोऽयमारम्भः । विशेषणं यो दिग्वाचकः संख्यावाचकश्च शब्दः तस्य "विशेषणं विशेष्येण—" इति कर्मधारये कर्त्तव्ये संज्ञायामिव कर्त्तव्यो नान्यथा । कर्मधारये एवार्थं नियमः तेन पञ्चगुः इति बहुव्रीहौ, पञ्चगवमिति च द्विगौ सिध्यति ॥ कथं "दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी" "तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः" "पूर्वजन्मधनुषा समागतः" इत्यादयः ? जैते दिक्षु प्रयोदाः । क्व तर्हि ? काले । "पूर्वपदात् संज्ञायामगः" (८५०—८।१२), "तद्धितार्थोत्तरपद—" (७२८—२।१।५१), "अलुगुत्तरपदे" (८५८—६।३।१) इत्यादिषु च देशे ॥

७२८ । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥२।१।५१॥

द्वी—। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते "दिक्पूर्वपदादसंज्ञार्था अः" (१३२६—४।२।१०७) इति अः । आपरशालः ।

If the object is to attach a तद्धित, or if there is an उत्तरपद following, or again if समाहार is indicated, words implying दिक् or संख्या may be optionally compounded with a collocative (समाभाधिकरण) word. Thus पूर्वेषु etc.—born in the eastern

room—is the वाक्य of a तद्धित in the sense तत्र भवः । The rule “दिक्पूर्व—” (1328) directs अ ; but to attach it we want a प्रातिप दिक् by compounding पूर्वस्थां शालायाम् । The समास may therefore be allowed. Hence पौर्वशालः । Similarly आपर eic.

मित— । तद्धितः अद्यः प्रयोजनं यस्मिन् तस्मिन् विषये, किञ्चयत् किञ्चिदुत्तर-
पदं परं यत्र तत्र, एवं समाहारो यदा वाच्यस्तदा च. दिक्संख्ये समानाधिकरणेन वा
समस्येति इत्यर्थः । असंज्ञार्थमिदम् ॥ तद्धिताद्यमुदाहरति पूर्वस्थामित्यादि । जी कर्त्तव्य
समासः । असति समासे प्रातिपदिकत्वाभावात् “व्याप्प्रातिपदिकात्” (१८३—
४।१।१) इति विहितस्तद्धितो न स्यात् । सति समासे आदिद्विधिः—पौर्वशालः ॥ इत-
उत्तरम् ‘आपरशालः’ इत्यतः प्राक् मुद्रितेषु पुस्तकेषु “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः”
इति वार्त्तिकं दृश्यते । उत्तरपदीदाहरणविषयकं तत् । इह तु “पुंवद् कर्मधा—”
(७४६—६।३।४२) इत्यपि सिध्यति तदिदं वार्त्तिकमुपरिष्ठाद्दृष्टव्यम् ॥

दी— । “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः” (वार्त्तिक) ।
पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बच्चाहो कृते प्रियाशब्दे उत्तर-
पदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः । तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः—
पूर्वशालाप्रियः । दिक्षु समाहारो नास्ति—अनभिधानात् ।
संख्यायास्तद्धितार्थे—षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः । पञ्च
गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ अवान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे
प्राप्ते—

In any sort of a द्विधि, a सर्वनाम will appear in the masculine
form. Thus पूर्वा शाला etc. gives a बहुव्रीहि of the three words
पूर्वा, शाला, प्रिया । Hence, this being a द्विधि, the feminine form
पूर्वा is replaced by the masculine पूर्व । Also with प्रिया as
उत्तरपद the preceding two make a तत्पुरुष । The आ in शाला
is therefore of a high pitch—पूर्वशालाप्रियः । दिग्वाचक words
give no sense with a समाहार, hence no examples. As an

example of संख्या in तद्धितार्थे we have घर्षां &c, giving अण् in the sense तस्यापत्यम् । Hence compounding घर्षात् + अण् = घर्षात्तुरः where मात् become मात्तु by “मात्तुसंख्या—” (1118—4.1. 115) and र comes in by “उरण्—” (70—1. 1. 51). For an instance of उत्तरपद, if we compound पञ्च etc., into a बहुव्रीहि of the three-पञ्च, गावः, धनम् then the तत्पुरुष, in पञ्च गावः being optional, we get, where there is no तत्पुरुष, the undesirable form पञ्च-जोधनः । Hence—

नित—। इह बहुव्रीहौ ‘पूर्वा’ इति पूर्वपदं ‘शाला’ इति मध्यपदं ‘प्रिया’ इति चोत्तरपदम् । पूर्वमध्ययोस्तत्पुरुषो बहुव्रीहिणा समकालमेव भवति, तेन शालाशब्दस्य उत्तरपदसंज्ञा न. नापि सखिन् परतः पूर्वाशब्दस्य पुंवद्भावः । “स्त्रियाः पुंवत्—” (८३१—६।३.३४) इत्यत्र हि ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकारोऽस्ति । अत आह “सर्व-नाभो वृत्तिमात्रे—” इति ॥ पूर्वमध्ययोस्तत्पुरुषे शालाशब्दस्य अन्य आकार उदात्तो भवति, असति तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिसूत्रेण पूर्वशब्दस्य ऊकार उदात्तः स्यात् ॥ ‘दिक्षु’ इति विषयसप्तमी । दिक्षु विषये समाहारो नास्ति न सम्भवति । अनेकस्य एकत्वकरणं समाहारः । अनेकत्वत्वादिभिः संख्याशब्दैरेव प्रतीयते न दिक्शब्दैः । तदाह—अनभिधानादिति । एवंविधे दिक्शब्दः समाहारार्थे नाभिधत्ते इति भावः । तेन समाहार इह नोदाह्रियते ॥ घर्षात्तुर इति “मात्तुसं—” (१११८—४।१।११५) इत्युत् । “उरण्—” (७०—१।१।५१) इति रः ॥ ‘विकल्पे प्राप्त’ इति मद्वाविभावया विकल्पः प्राप्तः । तेन पक्षे तत्पुरुषाभावः स्यात् । तदा च पञ्चजोधन इत्यनष्टमापद्यते । तदाह—

दी—। “इन्द्रतस्यु रूषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्”
(वार्त्तिक) ।

In a इन्द्र or a तत्पुरुष, with an उत्तरपद outside either, the समास is obligatory. Hence the तत्पुरुष is compulsory in पञ्च गावो धनं यस्य सः । We now look forward—

मित— । चत्तरपदे परे पूर्वमध्ययोः यो हन्तः अथ तत्पुरुषः तस्य नित्यसमास-
संज्ञा वक्तव्या । नित्याविव तौ न वैकल्पिकौ । तेन पञ्च गावो धनमस्य इत्यत्र पञ्च ।
गाव इत्यंशे नित्ये तत्पुरुषे—

७२८ । गोरतद्धितलुकि ॥५॥५॥८२॥

दी— । गोऽन्तात् तत्परुषात् टच् स्यात् समासान्तः । न
तद्धितलुकि । पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः—

A तत्पुरुष ending in गो will have टच् affixed to it as a part
of the compound, but not if some तद्धित affix disappears from
it. Thus attaching टच् after the तत्पुरुष portion पञ्चगो above, we
get पञ्चगो + टच् + धन = पञ्चगवधनः । As an instance of समाहार let
us take the statement of पञ्चानां गवां समाहारः—

मित— । पञ्चगो इत्यत्र उत्तरं टचि कृते पञ्चगव इति जावम् । ततश्च पञ्चगवधन-
इत्यंशे रूपं न च पञ्चगोधन इत्यपि ॥ इन्द्रपत्ने वाक् च दृषदं प्रिया अस्य इति वाक्ये
पूर्वमधायोः समाहारि “इन्द्राच्चु—” (८२६—५॥४१०६) इति टचि वान्-दृषदप्रियः ॥
समाहारस्य उदाहरणं प्रति पञ्चानां गवां समाहार इति स्थितिः—

७३० । संख्यापूर्वो द्विगुः ॥२॥१॥५२॥

दी— । “तद्धितार्थ—” (७२८) इत्यत्रोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः
स्यात् ।

Compounds with numerals leading as directed by “तद्धि-
तार्थ—” (728) are called द्विगुः ।

मित— । पूर्वसूत्रे दिग्वाचकस्य संख्यावाचकस्य च समास उक्तः । तत्र संख्या-
वाचकस्य यः समासः स द्विगुसंज्ञः स्यात् । समाहार इत्यर्थनिर्देशः, न शार्थं समासस्य
अवयवः । तेन ‘पञ्चानां गवान्’ इत्येतावदेव समासशरीरम् । अस्य च द्विगुसंज्ञा ।
संज्ञायाः फलमाह—

७३१ । द्विगुरेकवचनम् ॥२।४।१॥

A A

shunav

दो— । द्विग्वर्थः समाहारः एकवत् स्यात् । “स नपुंसकम्”

aillaali

(८२१—) इति नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ।

sat

The समाहार, which is one of the senses of द्विगु above, always indicates a single object. Hence ‘पञ्चानां गवाम्’ in the sense of समाहार gives पञ्चगव (with टच् affixed) as a single object. This is to be in the neuter by “स नपुंसकम्” (821) yielding पञ्चगवम्

मित— । द्विगोरिह तयोऽर्था निहिंटाः—तद्विस्तार्ये, उत्तरपदे, समाहारे च स इति । तत्र समाहाररूपो थोऽर्थः स एकवत् स्यात् ॥ अथ किमर्थमिदमेकवत्तावचनं यावता समाहृतानां बहुनामपि अवयवानामभेदविवक्षया समूहस्य एकत्वेन सिद्धास्यैव एकवत्ताः सत्यं सिध्यति । यदा पुनरवयवानां भेदो विवक्ष्यते तदा न सिध्यति । तद्विस्तार्ये सूत्रम्—तिरोहितावयवभेद एव समासो यथा न तु पक्षे उद्गृतावयवभेदोऽपि । समाहारे एकाधिकव्यक्तेरुपस्थितावपि समुदाय एकवत् स्यात् । तस्य समुदायस्य अवयवानां भेदविवक्षा न स्यादित्यर्थः । कुतःसिद्धमर्थो लभ्यते ? उच्यते—एकवचनमिति अन्वयः शब्दः पारिभाषिकम् । वक्तौति वचन, बाहुलकात् कर्त्तरि ल्यट् । एकस्य एकद्रव्यस्य वचनम् । द्विगुः एकवचनम् एकं द्रव्यं वक्ति । सामान्ये नपुंसकम् । “उच्यते वचनम् । एकस्यार्थस्यवचनम्” इति तु मार्थम् । तत्र कैयटः—“लल्यल्यटो बहुलमिति कर्मणि ल्यट्, एकस्यार्थस्येति तावत्तावत्सम्बन्धे षष्ठी” इति । अयमवयवानां भेदविवक्षाभावो द्विगवेव न इतिऽपि । तेन इत्थं अवयवभेदस्य अविवक्षायां संसर्गोक्तिरिति, विवक्षायां तु संसर्गोक्तिरिति ॥ ननु समाहारस्य समुदायत्वात् पञ्चगवमित्यत्र “तस्य समूहः” १२४१—४।२।३७ इति तद्विस्तार्येणः कथं न भवति ? तद्विस्तार्यस्य समासिनैव उक्तत्वात् प्रत्ययो नोत्पद्यते ॥

७३२ । कुतःसितानि कुतःसनैः ॥२।१।५३॥

दो— । कुतःस्यमानानि कुतःसनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणस्य सूचिः । मोमांसकदुर्दुरुद्धः ।

A word, retering to one who is being deprecated, is compounded with the word attaching the deprecation. Thus वैया-
etc.—A, grammarian pointing at the sky; मीमांसक etc.—A
ritualist addicted to vicious habits.

मित—। “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३०८८) इत्यत्र चकारस्य अनुक्तससुचयार्थ-
त्वात् कुत्स अवचेषणे इति धातोर्वर्तमाने ऋः । कुत्सितानि कुत्समानानि इत्यर्थः ।
कुत्स्यते एभिरिति कुत्सनानि, करणे व्युट् ॥ खमाकाशं सूचयति दर्शयति पश्यति
वा स्वसूचिः, कर्त्तरि औनादिक इ-प्रत्ययः । वैयाकरणशासौ स्वसूचिश्च । यः प्रतिभाङ्गीनो
वैयाकरणः पृष्ठः प्रश्नं विस्मारयितुमाकाशं वर्णयति—अहो निमलं गगनमिति—
स एवमुच्यते । स्वसूचिल्लिङ्ग निन्दाप्रकारः वैयाकरणत्वं निन्दाविषयः ॥ दुर्दुष्ट
इति रुद्रिशब्दो द्रुष्कर्मनिरते वर्तते । अत्रापि मीमांसकत्वं निन्दाविषयः, दुर्दुष्टता
निन्दाप्रकारः ॥ इह यत् कुत्सितं तद्विशेष्यमेव, कुत्सनं तस्य विशेषणम् । एतयोः
समासे “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६—२।१५७) इति कुत्सनस्य विशेषणस्य
पूर्वनिपातः प्राप्तः, कुत्सितस्य विशेष्यस्य तु पूर्वनिपाताद्ये सूत्रम् ॥

७३३ । पापाणके कत्सितैः ॥२।१।५४॥

दौ—। पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

The words पाप and अणक are compounded with what is being deprecated. This is an exception to the previous rule.
Thus पाप etc.—a wicked barber, अणक etc.—A wicked potter.

मित—। पापनस्यास्तीति अर्थावाचि पापः पापीत्यर्थः । अणको गर्ह्यः ।
इवपि कुत्सगौ । एतौ कुत्सितैः सह समस्येते । पूर्वसूत्रेण कुत्सनस्य परनिपाते प्राप्ते
पूर्वनिपाताद्ये वचनम् ॥

७३४ । उपमानानि सामान्यवचनैः ॥२।१।५५॥

दौ—। घन इव श्यामो घनश्यामः । इह ‘पूर्वपदं तत्सदृशे
लाक्षणिकम्’ इति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः । प्रयुज्यते ।
पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ।

Words, referring to standards of comparison, are compounded with words expressing the basis of comparison. Thus 'घन इव' etc., which is a compound of घन, the standard, and ज्ञान, the basis, of comparison. The इव in the वाक्य is not a constituent of the compound and is used only to show that the first member in such compounds is an attributive meaning 'like it' by transference of epithets. The rule is to restrict the lead to the standard.

मित— । उपमीयते तोल्यते स्वरूपरिज्ञानार्थमित्युपमानं प्रसिद्धं परिचायकम् । इह उपमानमिति लक्षणया उपमानसदृशे वर्तते । ततश्च उपमेयं विशेषयति ॥ सामानं साधारणम् । तदेव सामान्यं व्यञ्ज् स्वार्थे । साधारणता च एकाधिकद्रव्यनिष्ठा भवति । अत्र तु उपमानसंशब्दनात् उपमेयमिति द्वितीयं द्रव्यमाधिष्यते । उपमानोपमेयोऽतु साधारणं, तदिह सामान्यम् । सामान्यसुकृत्वन् इति सामान्यवचनाः, ये पूर्वं सामान्यमुक्त्वा सम्प्रति सामान्यविशिष्टं द्रव्यमभिधत्ति ते, यथा गुणवचनशब्दाः । एतेऽपि विशेषणशब्दा एव ॥ घनज्ञानशब्दे घनशब्दः ज्ञानशब्दश्च उपमेयस्य देवदत्तस्य विशेषणम् । वस्तुवचनया दूयोविशेषणयोः कस्यापि विशेष्यता, इतरस्य च विशेष्यता जायते । सूत्रेणानेन तु नियमः क्रियते सामान्यवचनमेव विशेष्यम् उपमानवचनमेव विशेषणं, तेन च पूर्वनिपातो नियम्यते । एवं घनशब्दस्य पूर्वनिपाते सिद्धं घनज्ञान इति ॥ अथ कथमिवशब्दो वाक्यं प्रजुव्यते त्वथी च न दृश्यते ? नायं समासावयवः शब्दः किन्तु घनशब्दो घनसदृशे प्रयुक्त इत्यस्य ज्ञापकमात्रम् । एतदेव कथ्यते 'पूर्वपदं तत्सदृशे इत्यादिना ॥

७३५ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥२।१।५६॥

दो— । उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्, साधारणधर्मस्य अप्रयोगे इति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादिराकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ।

The subject of comparison is compounded with such standards as व्याघ्र सोम etc. if the basis of comparison is not mentioned. The rule is to give the lead to the विशेष्य in the compound. Thus पुरुष etc.—a tiger-like person, नृ etc.—a moon-like man. Words of the व्याघ्रादि class have to be gathered from usage. Why say सामान्य etc.—if the basis etc. ? Witness पुरुषो etc. where there is no समास because शूरः points out the सामान्य—basis.

मित—। उपमितं तोलितम् उपमेयमित्यर्थः । सामान्यं व्याख्यातं प्राक् । उपमितनिर्देशात् सामान्यशब्दोच्चारणाच्च व्याघ्रादय उपमानानि ॥ पूर्वसुप्ते इव इहापि उपमानशब्दा व्याघ्रादयो लक्षणश्च तत्सदृशे वर्त्तन्ते, ततश्च उपमितस्य उपमेयस्य इत्यर्थः, विशेषणानि सम्पद्यन्ते । तदेव ज्ञापयितुं वाक्ये प्राग्वत् इवशब्दस्य प्रयोगः ॥ पुरुषो व्याघ्रः, इव पुरुषव्याघ्रः, ना सोम इव नृसोम, इत्येवमादितु व्याघ्रः सोम इत्यादीनि विशेषणानि, पुरुषो विशेषम् । पुरुषस्यासौ व्याघ्रश्च इत्याद्यनवदां विग्रह-वाक्यम् ॥ 'विशेषणं—' (७३६) इत्यनेन विशेषणस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते अनेन विशेष्यस्य पूर्वनिपाता विधीयते । तच्च यदि विशेषणं व्याघ्रादिषु दृश्यते तदेव नान्यथा । कैऽनी व्याघ्रादय इत्यपेक्षायांभाङ्ग व्याघ्रादिः आकृत्या प्रयोगरूपेण गच्छते इत्याकृतिगणः । शिष्टप्रयोगादनुसर्तव्य इत्यर्थः ॥ प्रत्युदाहरणे शूर इत्यनेन शौर्यं सामान्यमुक्तमती न समासः ॥

७३६ । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥२।१।५७॥

दी—। मेदकं समानाधिकरणेन भेद्येन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलयग्रहात् क्वचिन्नित्यम्—क्वचिन्नित्यम् ; क्वचिन्न—रामो जामदग्न्यः ।

Differentiating epithets may be compounded with words denoting the differentiated, but there is no uniformity in this.

matter. Thus नौलौत्पलम् in which the compound is optional, कृष्णसर्पः where it is obligatory, रामो आमदध्याः in which it is not allowed at all.

मित—। विशेष्येने पृथक्त्वियते अनेन इति विशेषणं भेदकम् । यद्विशेष्यते तद्विशेष्यं भेद्यम् । नौलमिति भेदकं पौलौत्पलात् रक्तौत्पलाच्च उत्पलमिदं पृथक्-कारोति ॥ बहुलमिति भागत्वबोधकम् । तदेव दर्शयति—नौलौत्पलमिति समास-विकल्पः, कृष्णसर्प इति नित्यः, समासः, रामो आमदध्या इत्यसमास एव । “कचित् प्रकृतिः क्वचिदप्रकृतिः क्वचिद्विकल्पः क्वचिदन्वदेव । विशेष्येर्निधानं बहुधा समीच्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥” ‘समानाधिकरणेन’ किम् ? देवदत्तस्य गुरुः इत्यत्र नैतत् सूत्रं प्रवर्तते ॥

७३७ । पर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराद्य ॥

२।१।५८॥

दी—। पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्वद्वैयाकरणः ।

अपराध्यापकः ।

The words पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यक, वीर may be compounded with collocative (समानाधिकरण) words. This is only to restrict the lead in the compound to these words. Thus पूर्व etc.—an older grammarian ; अपर etc.—the other professor.

मित—। “विशेषणं विशेष्येक—” (७३६) इति सिद्धे समासे पूर्वादीनामेव विशेष्यता, द्वैयाकरणादीनामेव विशेष्यता इति नियमार्थेन, ततः पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । पूर्व इति नायं दिशिप्रयुक्तः शब्दः नाप्यपर इति ॥

दी—। “अपरस्वाहं पद्यभावा वक्तव्यः” (वार्त्तिक) । अपरस्वासावर्द्धंश्च पञ्चाहः । कथम् ‘एकवीर इति ? “पूर्वकालैक

—” (७२६—२।१।५८) इति वाधित्वा परत्वाद्नेन समासे
‘वीरैकः’ इति हि स्यात् । बहुलग्रहणाद्भविष्यति ।

In compounding by this rule, अपर changes into पश्च when
अहं follows. Thus पश्चाहं, the lower half. How can you have
एकवीरः? The rule पूर्वकालैक—’ (726) does not apply; because
एकः and वीरः being समानाधिकरण, the rule “पूर्वापर—”, which comes
later, over-rules “पूर्वकाल—” and gives the lead to वीरः, thus
yielding वीरैकः। The fact is बहुलम् comes in here from the
preceding rule and justifies the anomalous form एकवीरः ।

मित—। प्रथमशब्दः, चरमशब्दः, लघुशब्दः, समानशब्दः मध्यदेशः मध्यम-
पाश्चवः वीरपुरुषः इत्याद्यपि प्रत्ययसुदीहरणेषु ॥ एको वीरः इति समासे तुल्यवल्-
विधीयाः । “पूर्वकालैक—” (७२६) इत्येकशब्दस्य, अनेन च वीरशब्दस्य, पूर्वनिपातः
प्राप्तः । इदं तु सर्वं विन्यासे परं दृश्यते । तदनेन पूर्वस्य वाधि वीरैक इति भवति ।
दृश्यते च “इतः स राजन्यकर्मकवीरः” इति प्रयोगः कालिदासस्य । तत् कौशल
समाधिः ? आह च ‘बहुलग्रहणाद्भविष्यति’ इति । पूर्वमुवात् बहुलमित्यनुवर्तते,
तेन च सिद्धमेकवीर इति इत्याशयः ॥

७३६ । श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥२।१।५८॥

दी—। “श्रेण्यादिषु चुरर्थवचनं कर्त्तव्यम्” (वार्त्तिक) ।
अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः ।

Words listed with श्रेणि leading may be compounded with
कृत etc. It should be noted than श्रेण्यादि words convey the
sense of चि when compounded by the rule. Thus श्रेणिकृताः
means that those that were previously unclassified have now
been classed together and punished or rewarded collectively.

मित— । येष्वादयः शब्दाः कृतादिभिः शब्दैः समसन्ते वा समानाधिकरणत्वे सति । एकेन शिष्येन पण्डेन वा ये जीवन्ति तेषां समूहो येषिः । चिप्रत्ययस्य योऽर्थः अभूततद्भावस्वरूपः स इह वक्तव्यः । चिप्रत्ययस्य अर्धे समासः इति फलितम् । समासेनैव चूर्ध्वस्य उक्तत्वात् न पुनश्चिप्रत्ययः । तेन येषीकृताः इति यत् बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते अपपाठ एव सः । येषिकरणसिद्ध इवक्छितानामपि दण्डनादिषु तुल्यफलभासित्वेन व्यवस्थापनम् ॥

७२८ । क्त्विन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥२॥१॥६०॥

टी— । नञ्विशिष्टेन ज्ञान्तेन अनञ् ज्ञान्तं समस्यते ।

कृतञ्च तदकृतञ्च कृताकृतम् ।

A ज्ञान् word may be compounded with itself having नञ् added and referring to the same object (collocative—समानाधिकरण) । Thus कृताकृतम्—done yet not done—referring to something that is only partly done.

मित— । अनञ् इति प्रथमान्तम्, तस्य पूर्वनिपातो नियम्यते । समासश्च "विशेषणं—" (७२६) इति सिद्ध एव ॥ नञ्वा, नञ्वा एव न तु अन्येनापि केनचित्, विशिष्टः अधिकः नञ् विशिष्टः । यस्मिन् नञ् मात्रमधिकं सर्वमन्यत् समानं सः । एतेन इयोरपि ज्ञान्तेनैव प्रकृतिरिति लभ्यते । तथा च सिद्धञ्च तदभुक्तञ्च इत्यस्य सिद्धाभुक्तयोः समासे न नियमः, प्रकृतिभेदान् । तेन सिद्धाभुक्तम् अभुक्तसिद्धमिति दावपि भवतः ॥ इह नञ् अन्यथात्वबोधकाव्ययभावस्योपलक्षणम् । तेन कृतञ्च तदपकृतञ्च कृतापकृतमिति भवत्येव नियमः ॥ ननु समानाधिकरण्येन इत्यधिकृतमस्ति । कथञ्च कृताकृतयोः समानाधिकरण्यात् ? यदेव अंशतः कृतं तदेव अंशतः अपकृतम्, इत्यवयवमता कृताकृतता समुदाये आरोप्यते, समानाधिकरण्यात् च सिद्धा भवति ॥

टी— । "शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्थीप-संख्यानम्" (वार्त्तिक) । शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवब्राह्मणः ।

Words like शाकपार्थिव are derived by the elision of the last member of certain compounds. Thus शाकपार्थिवः comes from शाकप्रियः पार्थिवः—a king fond of vegetables. The compound शाकप्रिय is समानाधिकरण with पार्थिव and drops प्रिय which is its last member. Similarly देवपूजको ब्राह्मणः देवब्राह्मणः ।

मित— । शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः । अथ तु समानाधिकरणेन 'पार्थिवः' इत्यनेन समासि उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः ॥ नित्योऽयं लोपः तेन शाकप्रिय-पार्थिवः, देवपूजकब्राह्मणः, इत्यादयो न भवन्ति इति नागेशः ॥

७४० । सन्नहत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥११॥६१॥

दी— । सद्द्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन (८०७) महत् आकारः— महावैयाकरणः । 'पूज्यमानैः' किम् ? उत्कृष्टो गौः, पङ्कादुद्धृत इत्यर्थः ।

The words सत्, महत्, परम्, उत्तम्, उत्कृष्ट, may be compounded with what is honoured by the epithets. Thus सद्द्वैद्य—a good physician ; महा etc.—a great grammarian, महत् becoming महा by a subsequent rule (807). Why say पूज्यमानैः ? Witness उत्कृष्टो गौः, which means, a cow extricated from mud, and, therefore, no praise is implied ; the two stand uncompounded.

मित— । सदादयः पूजावचनाः प्रशंसावचना इत्यर्थः । वैद्यामैतैः पूजा मभ्यते तैरिति समसस्य समानाधिकरणत्वं सति । महान् वैद्याकरणः इति विग्रहे "शान्महतः—" (८०७—६।१।४६) इत्यात्वं महावैयाकरणः । एवं परमवैश्वः, उत्तमप्रसावः, उत्कृष्टवस्तु इत्यादि ॥ "विशेषणं विशेष्ये—" (७३६) इति सिद्ध एव समासः । वचनं तु गुणक्रियाशब्दरपि समासे सदादीनामेव पूर्वनिपातनिधमाद्यं स इति इच्छत् ॥ प्रत्युदाहरणे उत्कृष्टो गौः इत्यत्र उत्कृष्ट इति न पूजासाह किन्तु पङ्के सीदन् उदारम् । इह उत्कृष्टो गौः इति वाक्यसूक्तं पूजाभाषप्रवृत्त्यात् ॥

इति समासभावप्रापनार्थम् । तथा च "महापापमित्यादौ पूजाभावेऽपि विशेषणसमासो
 बोध्यः" इति नागेशः, "पूजाभावेऽपि विशेषणं विशेष्येण इति समासः" इति शब्दकौस्तुभः
 पदमञ्जरौ च । तदस्य समासे उत्कृष्टगवः, गजुत्कृष्टः, गवोत्कृष्टः इति कृपाणि ।
 यदि पूजा स्यात् उत्कृष्टगव इत्येकमेव रूपं स्यात् । गोलसुत्कृष्टता अभिचरति,
 उत्कृष्टता च गोलमित्यस्ति उभयथा समासप्राप्तिः ॥

७४१ । इन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥२।१।६२॥

दी— । गोइन्दारकः ! व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे
 सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् ।

Words refering to what is honoured may be compounded
 with इन्दारक, नाग and कुञ्जर implying honour. Thus गौ etc.—
 a fine cow. This समास is already available, because व्याघ्रादि is
 an open list to be filled in from usage. Hence the rule is to
 allow the mention of the basis of comparison.

नित— । इन्दारकनागकुञ्जरशब्दा यदा पूजां गमयन्ति तदा यस्य पूजा गन्तते
 तत् एभिः समस्यते वा । तत्र इन्दारकशब्दो देववाची, नागशब्दो गजवाची, सर्पवाची
 च, कुञ्जरशब्दो इक्ष्वाकी । नष्टेते स्थाभिधानेन पूजावचनाः उपमानत्वेन प्रयुक्ताश्च
 पूजां गमयन्ति । तत् गौइन्दारक इव इति विग्रहः । तथा सति इन्दारकशब्दस्य
 व्याघ्रादिषु पाठादेव "उपमितं व्याघ्रादिभिः—" (७३५—२।१।५६) इति सिद्धः
 समासः किमेतेन सूत्रेण ? इत्युच्यते यतो व्याघ्रादयः प्रयोगानुसर्गव्या न हि
 सूत्रकारेण निःशेषात् पठिताः । एतत् प्रत्याह सामान्यप्रयोगार्थां वचनमिति ।
 "उपमितं—" इत्यत्र 'सामान्यप्रयोगे' इत्यस्ति । इह च सामान्यप्रयोगे अपि समासो
 विधीयते—गौकुञ्जरः स्यात् ॥

७४२ । कतरकतमौ जातिपपिप्रश्ने ॥२।१।६३॥

दी— । कतरकठः । कतमकालापः । "गोवश्च चरस्यैः सह"
 इति जातित्वम् ।

The words कतर and कतम may be compounded with one of whom enquiry relating to caste or class is made. Thus कतर etc.—which of you two is of the class Katha? कतम etc.—Which of you belongs to the class Ka'la'pa? कठ and कालाप are taken class by the Ka'rika "गीतञ्च—".

मित—। यस्य जातिगतः परिप्रश्नः कतरकतमशब्दाभ्यां ज्ञाप्यते तेन सङ्घे तौ शब्दौ वा समस्यते ॥ भवतोः कतरः कठः इत्यर्थे भवतोः कतरकठः । भवतां कतमः कालापः इति भवतां कतमकालापः ॥ कठ इति ऋषिनाम । कठेन प्रोक्तः इति णिनिः । तस्य "कठचरकालाज्" (१४८७—४३/१०७) इति लुकि कठः वेदशाखाविशेषः । चरथः शाखा इति पर्यायशब्दौ । कठं तदाख्यं चरथाम्धीते इत्यण् । तस्य "प्रोक्ताज्" (१२७४—४१/१६४) इति लुकि कठः कठशाखाध्विता । "गीतञ्च चरणीः सङ्घ" इत्यत्र लक्षण्या चरथ इति चरथाध्विता गृह्यते । तस्य जातित्वे कठ इति जातिः ॥ एवं कलापो ऋषिः । तेन प्रोक्त इत्यणि टिलोपे कालापः शाखा चरथ इत्यर्थः । कालापमधीते इति अण्लुकि कालापौ जातिः । इह सुप्रतिषु पुस्तकेषु कतमकलाप इत्यपपाठः ॥ ननु जातिपरिप्रश्ने एव कतमच् विधीयते, तदनुक्तोऽप्येतस्मिन् जातिपरिप्रश्ने लभ्यते एव । तथाप्युच्यते ज्ञापनाद्येम्—अन्यथापि कतमच् भवति, समासस्तु अस्मिन्नेवाद्ये नान्यथे नान्यत् इति । तेन कतमः पठितो भवतामित्यत्र समासो न भवति । एवञ्च नाम्नो मन्थते ॥ यदा—भवतोः कतरः कठः, भवतां कतमः कालापः इत्यादिषु कतरः कतमः इत्येते भवतोः भवताम् इत्येताभ्यां सपिचौ । तेन असति सामर्थ्ये अप्राप्तः समासोऽनेन विधीयते । इत्थं वा दृश्यतामिदमसामर्थ्यम्—भवतोः कतरः भवतां कतमः इत्यत्र भवतोः भवताम् इत्येता कतरः कतमः इत्येतयोर्विशेषणम् । ततः "सविशेषणानां न वृत्तिः" इति भाष्यकृदचनानुसारात्, सङ्घस्य राजमातङ्ग इत्यादिषु यथा । देवदत्तस्य शुक्लजलम् इत्यादिषु तु स्फुटां गमकता ततः सविशेषणस्यापि वृत्तिः इति भाष्यम् । एवमप्राप्तः समासो विधिः ॥

७८३ । किं ज्ञेयं ॥२॥१॥६४॥

दो—। कुत्सितो राजा किंराजा, यो न रक्षति ।

When किम् implies censure, it may be compounded with the object censured. Thus किंराजा—a bad king—as applied to one that neglects the protection of his people.

मित—। किमित्यव्ययमनव्ययश्च । अव्ययं तु निन्दायामपि दृश्यते । निन्दिमेषु सङ्घे तन् वा समस्यते । कुतश्चित्तो राजा इत्यर्थे किंराजा । "किमाः संघे" (६५५—५१४।७०) इति टप्प्रतिषेधः । प्रजानामरक्षणात् निन्दा ॥

७४४ । पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वयक्यणो-
प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः ॥ २।१।६५ ॥

A class-name may be compounded with the words पोटा, युवति, स्तोक, कतिपय, गृष्टि, धेनु, वशा, वेहन्, वयक्यणी, प्रवक्तृ, श्रोत्रिय, अध्यापक and धूर्त्त when these are collocative (समानाधिकरण) with it. Thus suppose our वाक्य is इमी चासी पोटा च, we now look forward.

मित ।— आतिवाचकः शब्दः समानाधिकरणेन पोटाप्रवृत्तिना समस्यते । इमी चासी पोटा च इति विग्रहः—

७४५ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ १।२।४२ ॥

A तत्पुरुष in which the constituents refer to the same object (collocative—समानाधिकरण) is called a कर्मधारय । Hence इमी चासी पोटा च is a कर्मधारय ; we now look further forward.

मित—। आधिक्रियते गुणकर्मणो अस्मिन्निष्ठाधिकरणं द्रव्यम्, पदार्थः । समानम् एकम् अधिकरणं इयोरपि पदयोः अस्मिन् इति समानाधिकरणः । तादृशस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञा लभते । तत्पुरुषसंज्ञा तु न जहाति । इयोः संज्ञयोः समावेशः । अतएव भिन्नप्रकरणे कृतमेतत् सूत्रम् । बाधोद्विष्टः स्यात् इहैव तत्पुरुषाधिकारि

“समानाधिकरणः कर्मधारयः” इत्येतन्मावसुक्ता प्रयत्नलाघवं कुर्यात् ॥ प्रकृते एतावता इमौ चासौ पीटा च इत्यस्य कर्मधारयसंज्ञायाम्—

७४६ । पुं वत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६।३।४२ ॥

दो—। कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात् पर ऊङ्भावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुं वत् । पूरणौप्रियादिषु अप्राप्तः पुं वद्भावो विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महा-प्रिया ।

An attributive in the feminine, not ending in the affix ऊङ्, takes the corresponding masculine form when leading in a कर्मधारय and also when the affixes जातीयर् and देशीयर् follow. This enjoins the masculine form which was not available with an ordinal numeral or a word of the प्रियादि class following. Thus महा etc.—the great ninth phase of the moon, कृष्ण &c,—the dark fourteenth phase, महा &c.—a great favourite.

मित—। भाषितः प्रागुक्तः न तु भाष्यभाषः पुमान् येन स भाषितपुंस्काः शब्दः । यः शब्दः प्रथमं पुरुषसुक्ता सम्प्रति स्त्रियमाचष्टे सः । “स्त्रियाः पुं वत्—” (८२१—६।३।४४) इत्यत्र भाषितपुंस्काशब्दो व्याख्यासति । भाषितपुंस्काः शब्दः लङ्भिन्नस्त्रीप्रत्यययोगात् स्त्रियं चेद वक्ति, तस्य पुं वद् रूपं स्यात् यदि स कर्मधारयस्य पूर्वपदं भवति, यदि वा स जातीयदेशीयरास्यां प्रत्ययाभ्यां युज्यते इत्यर्थः । “स्त्रियाः पुं वत्—” (८२१) इति सामान्यतो विहितः पुं वद्भावः तत्रैव सूत्रे “अपूरणीप्रियादिषु” इति प्रतिषिद्धः । कर्मधारये तु पूरणीप्रियादिष्वपि अनेन पुं वद्भावो भवति । तथा च महती नवमी इत्यत्र पुं वद्भावे “आन्महत्तः—” (८०७—६।३।४६) इत्यात्वे च महानवमी ॥

दो—। तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुं वद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया । पाचकदेशीया । इत्यादि ।

Besides, in a कर्मधारय, and when जातीयर् or देशीयर् follows, provision is here made for the masculine form prohibited by the five rules beginning with "न कोपधायाः" (838—6.3.37). Thus पाचकस्त्री (कोपध); दत्त &c. (संज्ञा); पश्म etc. (पूरणी); शीघ्र etc. (इद्धि); सुकेश etc. (स्नाह); जात्र etc. (जाति); पाचक etc. (कोपध)—(like a cook, as good as a cook).

मित—। सूत्रस्य प्रयोजनान्तरय, "न कोपधायाः" (८३८) इत्यादि पञ्चमूर्ता प्रतिषिद्धस्य पुं वद्भावस्य कर्मधारयजातीयदेशीयेषु प्रतिप्रसवः । पाचिका स्त्री इति कर्मधारये "न कोपधायाः" (८३८) इति निषेधो निवर्तते । दत्तभाष्यार्थं पश्मभाष्यार्थं इति "संज्ञापूरण्योश्च" (८३९) इत्यस्य व्यावृत्तिः । शीघ्रीभाष्यार्थं इतीह "इद्धि-दिनिप्तस्य—" (८४०) इति निषेधो बाध्यते । सुकेशभाष्यार्थं इति "स्नाहवितः" (८४१) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । जात्रभाष्यार्थं इति "जातिश्च" (८४२) इत्यस्य । पाचिकातुल्या इत्यर्थे "प्रकारवचने—" (२०२४—५।२।६९) इति पाचिकाशब्दान् जातीयर्प्रत्यये पुं वद्भावः । ईषदसमाप्ता पाचिका इत्यर्थे, "ईषदसमाप्ती—" (२०२२—५।३।६०) इति देशीयर् पुं वद्भावश्च ॥

दी—। इमपोटा—"पोटा स्त्रोपुंसलक्षणा" । इमयुवतिः । अग्निस्तोकः । उदग्निवृत्तिपयम् । "गृष्टिः सल्लयसूता"—गोगृष्टिः । "धेनुर्नवप्रसूतिका"—गोधेनुः । वशा वन्ध्या—गोवशा । विहङ्गर्मघातिनी—गोविहत् । बष्कयणी तरुणवक्त्रा—गोबष्कयणी । कठप्रवक्त्रा । कठाध्यापकः । कठधूर्त्तः ।

In the rule "पोटा—" (744), पोटा is one with both male and female characteristics. पोटा इमौ gives इमपोटा with पुं वद्भाव and पूर्वनिपात of the class-name इम । Similarly इमयुवतिः । स्तोकः अग्निः a small fire. कृत्तिपयम् उदग्निम् a little thin curd etc. तरुण is well advanced towards maturity, etc.

मित— । इह पोटादयो विशेषणानि, जातिर्विशेष्यम् । “विशेषणम्—” (७३६—२।१।५७) इति विशेष्यस्य परनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थं वचनम् । स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंस्त्री । “अचतुर—” (२४५—५।४।७७) इति निपातः । तौ लल्यते सूध्येते अमया इति करणं लुटि स्त्रीपुंसलक्षणाः या स्तनादिभिः स्त्रीति उग्रशुभ्रतिभिश्च पुरुष इति प्रतीयते सा । पीटा इभी इति विग्रहे अनेन इभी इत्यस्य पूर्वनिपातः । “पुं वत्—” (७४६) इति पुं वद्भावः ॥ उदचित् तत्रम् ॥ तरुणो बाल्यधीवनयोरन्तरा वर्तमानः । अतरुणवत्सा इति पाठे तरुणो बालः ॥ कठः प्राग्वाख्यातः (७४९) ॥ कठधूर्त इत्येवमादिषु न हि कठत्वादिकं क्लृप्यते । तथा च “कुक्षितानि—” (७३२—२।१।५३) इत्यनेन न गतायेता ॥

७४७ । प्रशंसावचनैश्च ॥ २।१।६६ ॥

दी— । एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोम-
चर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गीतल्लजः । प्रशस्ता गौरि-
त्यर्थः । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः
किम् ? कुमारी मतल्लिका ।

A class-name may be compounded with words implying appreciation and referring to the same object with it (collo-
cative—समामाधिकरण) । Thus गो etc.—a fine cow, मतल्लिका etc.,
retain their gender and do not adopt the gender of what they
qualify. Why say जाति ? Witness कुमारी etc., un-compounded.

मित— । जातिरिति विशेष्यं वर्तते, तस्य च पूर्वनिपातः । मतल्लिकादयः प्रशंसा-
नमयन्ति । के पुनस्ते ? “मल्लिकोद्भिन्नाः स्युः प्रकाण्डस्यलभिचयः । इक्षपाशतटाः
पादपालीनचर्चिकादयः ॥” एते नियतलिङ्गाः शब्दाः । ततो मतल्लिका चासौ गीश्च
इति विग्रहे गोमतल्लिकेति तुल्यं धेन्वा इवमेव च । तथा प्रकाण्डं चासौ गीश्च गोप्रकाण्ड-
मिति पुंसि स्त्रियाश्च लोपमेव रूपम् ॥

७४८ । युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ २।१।६७ ॥

दी— । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरि-

भाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिर्युवखलतिः ।
युवतिः खलती युनखलती । युवजरती । युवत्यामिव जरतीधर्मा-
पलम्भेन तद्गुणोपात् सामानाधिकरस्यम् ।

The word युवन् leads when compounded with खलति, पलित, बलित, जरती । The object of the rule is to restrict the lead to युवन् । What is enjoined of a प्रातिपदिक is enjoined of it in all genders. Hence युवति in the feminine may also be compounded with the lead restricted to it. Thus युवा etc.—a bald-headed young man, युवतिः etc.—a bald-headed young woman, with पुंश्वाव of युवति (746). In युवजरती—young yet old—the same person having the characteristics of youth and age, such as darkness of the hair of youth, and wrinkles of age, etc., may be styled both young and old.

मित— । जातिरिति निवृत्तम् । युवा इति सामानाधिकरणेन खलत्यादिशब्देन समस्यते ॥ युवा इत्यस्य खलत्यादेव विशेषविशेषणभावः अनियतः । वक्तृविवक्षया यः कश्चिद्देशं विशेष्यं भवति तस्यो विशेषणम् । तदिह नियमः क्लियते—एभिः समासे युवा इति विशेष्यं वा विशेष्यं वा पूर्वमेव नियतति न कदापि परम् ॥ इह स्त्रियां जरतीशब्दो न्यस्यते, सामानाधिकरणेन इति न वर्धते । कथं न युवा इत्यस्य जरती इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् स्थात् ? उच्यते—एतदर्थं युवन्शब्दः स्त्रियां नियः । प्राप्यते चानेन—सर्वत्र भूते न्यस्येतानां प्रातिपदिकानां लिङ्गनियतमिति । अस्ति च परिभाषा “प्रातिपदिकवचने लिङ्गविशिष्टस्यापि वचनम्” इति ॥ खलतिर्लुङ्गकेशः पुरुषः । स्त्रियां ङीप् खलतीति । समासे युवतिशब्दस्य पुंश्वावे युवखलती ॥ एवं युवजरती । तथा युवपलितः युवपलिता इत्यादि ॥ युवजरती इत्यर्थं युवतिशब्दो न्यस्येतेऽपि युवतीत्वजरतीत्वयोः सामानाधिकरण्यात् दुर्लभा इत्याह युवत्यामिव इत्यादि । युवतिरेव इयं, जरतीत्वन्तु आनन्तको धर्म इत्यर्थः । तथा सति जरती इति युवतिरित्यस्य

विशेषणम्, निर्वोधा च समानाधिकरणता । विशेषणस्य जरतीशब्दस्य तु पूर्वनिपाते प्राप्तेः (७३६) अनेन विशेष्यस्य युवतिशब्दस्य पूर्वनिपातः । पुं वशाच्च युवजरती ऽ किञ्च स्यात् यदि इह जरत्या युवतिधर्मं उपलब्ध इत्यर्थं मन्यते ? तदा युवतिरिति विशेषणं जरतीति विशेष्यं भवति । “विशेषणं—” (७३६) इति विशेषणस्य च युवतिशब्दस्य पूर्वनिपाते युवजरतीति प्राग्बद्धे रूपम् । अजाने जरतीयस्यै युवत्या जरतीधर्मादीपे जरदयुवतिः, जरत्या युवतिधर्मादीपे च युवजरतीति रूपद्वयं स्यात् ॥

७४८ । कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ २।१।६८ ॥

दो— । भोज्योष्णम् । तुल्यखेतः । सदृशखेतः । अजात्या किम् ? भोज्य औदनः । प्रतिषेधसामर्थ्यात् विशेषणसमासोऽपि न ।

Words formed with कृत्य affixes, the word कृत्य and its synonyms, may be compounded with a collocative (समानाधिकरण) word but not if it is a class-name. Thus भोज्य etc.—hot food, तुल्य etc.—white like it. Why say अजात्या ? Witness भोज्य औदनः—food that has to be chewed and eaten—uncompounded, औदन being a class-name. Here the prohibition bars also the समास by “विशेषणं—” (736).

नित— । कृत्यप्रत्ययान्ताः शब्दाः, तुल्यशब्दः तत्पर्वीवशब्दाच्च, समानाधिकरणेन शब्देन समससन्ने जातिवाचिना तु न ॥ अर्थं भोज्यमिति विषये अणमिति विशेषणं भोज्यमिति विशेष्यम् । विशिष्यस्य पूर्वनिपातार्थं वचनम् । एषं खेत इति विशेष्यम्, तुल्य इति सदृश इति च विशेषणम् । तस्य च परनिपातः ॥ औदन इति जातिविशेष्यम्, भोज्यः चर्वणेन भक्ष्य इति विशेषणम् । ‘अजात्या’ इति विशेष्ये च विशेषणस्य प्रतिषेधः समासः “विशेषणं—” (७३६) इति सूत्रोपास्यसमासस्य प्रतिषेधे पर्यवस्यति, तदाह ‘विशेषणसमासोऽपि न’ इति ॥

७५० । वर्णो वर्णेन ॥ २।१।६९ ॥

दो— । समानाधिकरणेन सह प्राग्बत् । कृत्यसारङ्गः ।

A word meaning some colour may be compounded with another collocative word also meaning some colour. Thus कृष्ण etc.—dark and spotted.

मित—। वर्षं इति वर्षविशेषवाचो शब्दः । स तथाविधेन शब्दात्तरेण समानाधिकरणेन सङ्ग वा समस्यते ॥ सारङ्गशिवः बहुवचं इत्यर्थः । स हि कर्णयोः कृष्णो वा लोहितो वा इत्येकवर्णोऽपि सन् सारङ्गत्वं न लभति, भवति च तदा कृष्णवर्णः सारङ्गः लोहितवर्णः सारङ्ग इत्यादिष्वप्यवदेशः । एवं कृष्णो लोहित इत्यादि विशेषणं सारङ्ग इति विशेष्यम् । समासस्य “विशेषणं—” (७३६) इति न सिध्यति यावता कृष्णशब्दः कर्णयोर्वा चरणेषु वा पुच्छे वा वर्तमानः समुदाये भ्रमशरीरे वर्तमानेन सारङ्गशब्देन नैव समानाधिकरणः ॥ इह तु अवयवे स्थिता कृष्णता समुदाये आरोप्यते, तेन च समानाधिकरणता लभ्यते । ततो “द्विशेषणं—” (७३६) इत्येव सिद्धः समासः, व्यर्थेणैवं सूत्रम् ॥ अथवा आरोपणव्या समानाधिकरणता गौणी इति दृश्यता, न सुप्या । तत् गौणेऽपि समानाधिकरणत्वे यथा वर्षस्य वर्षेन समासः स्यात् तदर्थं वचनम् ॥

७५१ । कङ्काराः कर्मधारये ॥२।२।३८॥

दो—। कङ्कारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्व प्रयोज्याः ।
कङ्कारजैमिनिः । जैमिनिकङ्कारः ।

Words listed with कङ्कार at the head are optionally given the lead in कर्मधारय compounds. Thus कङ्कारी जैमिनिः—purple-headed Jaimini—gives कङ्कार etc.

मित—। कङ्कारः पिङ्गलः । विशेषणमेतत् जैमिनिः । “विशेषणं—” (७३६) इति मित्ये पूर्वनिपाते विकल्पो विधीयते ॥ ‘कङ्काराः’ इति बहुवचनेन गणो ज्ञयते । तदाह ‘कङ्कारादयः’ इत्यादि ॥

७५२ । कुमारः अमणादिभिः ॥२।१।७०॥

दो—। कुमारी अमणा कुमारअमणा । इह गणे अमणा ‘प्रव्रजिता’ गर्भिणी इत्यादयः खालिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्ट-परिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम् ।

The word कुमार may be compounded with words of the श्रमणादि class that are collocative with it. Thus कुमारी etc., with पु'बद्भाव of कुमारी । Feminine words श्रमणा, प्रव्रजिता, गर्भिणी etc. are here found in this list. But कुमार in the masculine cannot be collocative with them. Hence कुमारः must include कुमारी also and the latter has to be compounded, not the former, with these words. Thus the inference that some such परिभाषा as "प्रातिपदिकसङ्घे लिङ्गविशिष्टस्यापि सङ्घम्" exists.

मित— । कुमारशब्दः श्रमणादिगणे पठितेन समानाधिकरणेन शब्दान्तरेण वा समस्यते ॥ श्रमणा भिन्नः स्त्री । स्त्रीत्वात् कुमारः इति पु'लिङ्गेन समानाधिकरणता नास्ति । अतः कुमारीशब्दो ष्टद्यते । इयमेव प्रव्रजिता, गर्भिणी इत्यादिषु अपि इह पठितेषु शब्देषु गतिः ॥ विशिष्टः अधिकः । लिङ्गविशिष्टस्य येन केनचित् लिङ्गेन, तद्बोधकप्रत्ययेन इत्यर्थः, अधिकस्य सङ्घं प्रति "प्रातिपदिकसङ्घे—" (७४८ टोका) इति या परिभाषा प्रागुक्ता तस्याः प्रापकनेतदेव एतदपि इत्यर्थः । "युवा खलति—" (७४८) इत्यनेनाप्येतदुच्यते ॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ॥

७५३ । चतुष्पादो गर्भिण्या ॥२।१।७१॥

द्वौ— । चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी । "चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । नेह— स्वस्तिमती गर्भिणी ।

Class-names of four-footed animals may be compounded with the word गर्भिणी । Thus गो &c. Note that class-names only are compounded, hence there is no समास in स्वस्तिमती गर्भिणी ।

मित— । चत्वारः पादा एषां चतुष्पादः । "संख्यासु—" (८७६—५/४ १४०)

इति पादशब्दस्य लोपः समासान्तः । जातेरेव समासो न व्यक्तेः इति वार्तिकार्थः ॥
 प्रत्युदाहरणे सक्षिप्ततीति चतुष्पादपि न जातिः । तेनेदं गोविशेषस्य नाम,
 यथा नन्दिनीति । अतो न समासः ॥ सर्वत्र गमिंशो इति विशेषणम् । तस्य
 परिपातार्थं सूत्रम् ॥

७५४ । मयूरव्यंसकादयश्च ॥२।१।७२॥

दो— । एते निपात्वन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः ।
 व्यंसको धूर्त्तः । उदक् च अवाक् च उच्चावचम् । निश्चितश्च
 प्रचितश्च निश्चप्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः ।
 नास्ति कुतो भयं यस्य सः अकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् ।
 चिदेव चिन्मात्रम् ।

Compounds like मयूरव्यंसक are तत्पुरुष irregularly derived.
 Thus मयूर &c.—a decoy pea-fowl, व्यंसक meaning a cheat ;
 उच्च &c.—high and low ; निश्च &c.—collected and hoarded ;
 अकिञ्चनः—Possessing nothing whatever ; अकुतो etc.—Suspecting
 danger from no-where ; राज etc.—Another king ; चित् etc.—
 Consciousness in the abstract.

मित— । मयूरव्यंसकादयः अविहितलक्षणास्तत्पुरुषा निपात्वन्ते । 'मयूरव्यंसक'
 इति इष्ट निपातनातिशेषस्य परिपातः ॥ उच्चावचमिति चार्थे तत्पुरुषः, उदक्शब्दस्य
 उच्चभावः, अवाक्शब्दस्य अवचभावश्च । इति वीथि निपातनफलानि ॥ निश्चप्रचमिति
 निश्चितस्य निश्चभावः, प्रचितस्य प्रचभावः, चार्थे तत्पुरुषश्च, इति वीथि फलानि ॥ अकि-
 ञ्चन इति मञ् किम् चन इति त्रिपदी तत्पुरुषः, अन्यपदार्थे तत्पुरुषश्च, इति द्वे फले
 निपातनस्य परिपातः । अस्यपदवियङ्गी नित्यता बोधयति ॥ चिन्मात्रमिति मात्र-
 शब्दोऽवधारणे । चैतन्यसम्बन्धे अवधारणम् । विशेषणस्य परिपातः ॥ एते चका-
 रीऽवधारणार्थः । मयूरव्यंसकादय एव, अन्यः समासो न भवति परममयूरव्यंसक
 इति । विस्तरस्तु "तिष्ठद्—" (६०१—२।१।१०) इत्यत्र द्रष्टव्यः ॥

दी— । “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” (गणसूत्र) ।
अश्रीत पिवत इत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा अश्रीतपिवता ।
पचतभृजता । खादतमोदता ।

One तिङन्त word is compounded with another तिङन्त word when ceaselessness of their action is implied and the compound means some thing different from the sense of the constituents. अश्रीतपिवता—Some thing in which the cry “Eat and drink” is incessantly uttered. Similarly पचतभृजता—A function at which “Boil and bake” is constantly shouted. खादतमोदता—A function at which “Eat and be merry” is repeatedly uttered.

मिता— । आख्यातं तिङन्तं पदम् । तिङन्तस्य तिङन्तेन तदपुरुषो निपात्यते अन्यपदार्थे, तिङन्तबोधक्रिययोः सातत्ये नैरन्वये दोषे ॥ अश्रीतपिवता इति लोटन्तयोः समासः । अन्यपदार्थे इह ‘क्रिया’ काचित् । तस्याः स्त्रीत्वात् टापि अश्रीतपिवता । एवमुत्तरत्रापि । पचतमोदता इत्यतः मोदध्वमिति वक्तव्ये निपातनात् मोदत् इति । इह “एहोडादयोऽन्यपदार्थे” इत्यतः ‘अन्यपदार्थे’ इत्यनुवर्तते । तदेतत् “एहोड—” इत्यतः परं पाठ्यम् ॥

दी— । “एहोडादयोऽन्यपदार्थे” (गणसूत्र) । एहि ईड इति यस्मिन् कर्मणि तत् एहोडम् । उद्धर कोष्टात् उत्सृज देहि इति यस्यां क्रियायां उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्याय-
मिह पाठः ।

एहोड &c. are compounded to mean some thing different from the meaning of the constituents. Thus एहोडम् is a function in which the phrase “come and sing in praise” is pronounced. Similarly एहिपचम्—A function in which “come and cook” is shouted. Similarly उद्धर &c.—A function at

which is shouted "Bring out from the room and distribute"; उद्धम etc.—A function at which is shouted "Exhale and inhale" or "Inflate and deflate." These are separately mentioned here because ceaselessness is not implied by them.

मित— । इहापि तिङन्तस्य तिङन्तेन तत्पुरुषो निपात्यते अन्यपदार्थे, सातव्यं तु नास्ति ॥ एहोइम् इति केषिदेहि ईह इति विर्यङ्गन्ति, केषिञ्च एहि ईहं इति । आर्थे ईह इति लोटि रूपं परस्मैपदं तु निपात्यते । द्वितीये ईहं इति लटि रूपं तस्य च इह निपातनादीकादेशः ॥ इह अन्यपदार्थे 'कर्म' इति न क्रिया' इति । तस्य च लौबलात् एहोइम् न एहोइ ॥ उद्धर इति लोटि रूपम् ऊर्ध्वमानय इत्यर्थः । मूर्धस्य कोष्ठे भाष्यं निधीयते । तस्माद्भ्यादिक्रमादाय उतुञ्ज समासतैभ्यो दीहि इति यस्मानुच्यते सा उद्धरोतुञ्जा क्रिया ॥ उद्धम निद्रसिद्धि विधम प्रशसिद्धि—कर्मणि घटित्वा व्यायच्छस्—इति यस्मानुच्यते इत्यादि ॥ गथे इदमेव प्रथमं पठितमन्यपदार्थे इत्यनुवर्तनाद्यम् ।

द्वी— । "जहि कर्मणा बहुलमाभीक्षाये कर्त्तारश्चाभिधाति" (गणसूत्र) । जहि इत्येतत् कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्षाये गम्ये समासेन चेत् कर्त्ता अभिधीयते । जहिलोडः । जहिसुम्बः ।

जहि is compounded with its कर्म if frequency is implied, and the compound refers to the speaker ; there is, however, no uniformity in the matter. Thus जहिलोडः etc.—One who frequently shouts "sever connection." जहिसुम्बः—One who often says "destroy the trunk."

मित— । 'अन्यपदार्थे' इति वचंते । लघीति लोटि रूपम् । कर्मणा जहोत्यकैव कर्मणा । आभीक्ष्णमिह असङ्गदुष्कारं मनयति । कर्त्ता च कर्मसमेतजहिशब्दो-
च्चारणक्रियायाः कर्त्ता । अयमेव कर्त्ता इह अन्यपदार्थः । जुह वचने इत्यस्य घञि जोडः बन्धनम् । 'जहि जोह' मुक्तवचने कुरु इति यः असङ्गदाह स जहि-
जोडः । एवं जहिसुम्बः ॥

७५५ । ईषदक्तता ॥२।२।७ ॥

दी— । ईषत्पिङ्गलः । “ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्”
(वार्त्तिक) । ईषद्रक्तम् ।

The word ईषत् may be compounded with a collocative word not ending in क्त । Thus इषत् &c.—slightly brown. It should be said that ईषत् is compounded with a गुणवचन word. Thus ईषद्रक्तम्—slightly pink—though रक्त has a क्त ।

मित— । पिङ्गल इत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥ समानाधिकरणेन इत्यसि । पिङ्गलतावास्तथा पिङ्गलतानिष्ठाया ईषतायाश्च भिन्नोऽप्यधिकरणे परस्परसम्बन्धेन एकमेव अधिकरणम् ॥ अथवा असमानाधिकरणे एव विधिः ॥ कथमौषद्रक्तमिति ? रक्तशब्दश्च क्तदन्तः । एवमाद्यर्थं वार्त्तिककारः ‘अक्तता’ इत्यपाकृत्य ‘गुणवचनेन’ इति पठति ॥

७५६ । नञ् ॥२।२।६ ॥

दी— । नञ् सुपा सह समस्यते ।

The privative particle नञ् may be compounded with any सुबन्त word having syntactical connection with it. Thus with the statement न ब्राह्मणः we compound and look forward.

मित— । समानाधिकरणेन इति निवृत्तम् । अविद्यं नञ् निषेधार्थकः । ‘तत्तन्माहृग्यमभावश्च तदन्वयं तदल्पता । अत्राशब्द’ विरोधश्च नञ्पूर्वाः षट् प्रकीर्तिताः ॥ न ब्राह्मण इति विद्यते—

७५७ । नलोपो नञ् ॥६।३।७३ ॥

दी— । नलो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः
अब्राह्मणः ।

nञ् drops its न् before the last member of a compound.

Thus न् being an इत्, the final form is च । Hence the compound
अब्राह्मणः ।

मिश्र— । “अनुपलब्धिः” (८५८—६।३।१) इत्यतः ‘उत्तरपदे’ इत्यनुवर्तते ।
नलोपे सति अकारमात्रमवशिष्यते । ततश्च अब्राह्मण इति रूपम् । ब्राह्मणसदृश
इत्यर्थः । निषेधादिव सादृश्यनिष्ठ प्रतीयते । अर्थ गौः इति वचनं गौसदृशे गवये
उपपद्यते न तु अत्यन्तसदृशे लोष्टे ॥

७५८ । तस्मान्नुडचि ॥६।३।८४॥

श्री— । लुप्तनकारान्नञ् उत्तरपदस्य अजादेर्नुडागमः स्यात् ।
अनञ्चः । अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह अयं विकल्पते, “रचोद्वाग-
मलवृसन्देहाः प्रयोजनम्” इति “अद्रुतायामसंहितम्” इति च
भाष्यवार्त्तिकप्रयोगात् । तेन ‘अनुपलब्धिः’ ‘अविवादः’ ‘अविघ्नम्’
इत्यादि सिद्धम् ।

After नञ् has dropped न, the final member of the compound,
if beginning with a vowel, will have नृट् prefixed to it. Thus न
अञ्च gives अञ्चः dropping न । Now अञ्चः becomes नञ्चः with नृट्
prefixed. Hence अनञ्चः । This समास alternates with अव्ययीभाव
that implies privation, i. e., the absence of some thing, because
such alternation is seen in both भाष्य and वार्त्तिक । Thus the
भाष्य writes असन्देहाः with a तत्पुरुष in “रचोद्वाग—” and the वार्त्तिककार
has both अद्रुता, a तत्पुरुष, and असंहितम्, an अव्ययीभाव in the same
line in “अद्रुतायाम्—” —all in the sense अर्थाभाव । Hence अनुपलब्धिः
etc. are justified.

मिश्र— । ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति । ‘अचि’ इति तद्विशेषणम् । “यस्मिन् विधिसदा-
दावक्यस्ये” इति अचि इत्यस्य अजादी इत्यर्थः । अजादी उत्तरपदे अयं नुञ्विधिः ॥
ननु कस्यायं विधिः, पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य वा ? ‘अचि’ इति सप्तमीनिर्देशात् “तस्मि-
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” (४०—१।१।६६) इति पूर्वपदस्य नञः प्राप्नोति । ‘तस्मान्’

इति पञ्चमीनिर्देशात् "तद्यादित्युत्तरस्य" (४१—१।१।६०) इति अजादीकत्तरपदस्य प्राप्नोति । किमत्र कर्त्तव्यम् ? तस्यात्—" इति सूत्रं परत्वात् बलवत्तरम् । अत उत्तरस्य अयं विधिः । किञ्च "आदिः परस्य" (४४—१।१।५४) इति परस्य यो विधिः स परस्य य आदिवर्गस्यैव भवति । एवमुत्तरपदस्य आदीरसो नृद् स्यात् इत्यर्थः सम्पद्यते ॥ अत्रापि सन्देहः अत्रः 'स्थाने' आदिशो नृद्, उत 'प्राक्' वा 'परं' वा आगमः ? "आद्यन्तो टकितौ" (३६—१।१।४५) इति टित् अयं नृद् अत्रः प्राक् आगमः । तेन न अत्रः इति विघट्टे नलोपे (७५०) च अत्रः इति स्थिते नुडागमि च नृअत्रः इति जाते अनत्र इति रूपम् । अकृते परादित्वे अत्रश्च इति स्यात् ॥ कथं तर्हि "अविघ्नमस्तु ते स्त्रियाः पितृव धुरि पुत्रिषाम्" ? नक्ततत्पुरुषोऽयं परत्वादभावायै नञ्; अव्ययीभावं वाधेत । तेन अविघ्नः इति पुंसि स्यात् । समाधिमाह अव्ययीभावेन सृष्ट विकल्पते इति । विकल्पे प्रसाणम्—सन्देहस्य अभाव इत्यर्थे 'असन्देहः' इति पुंसि प्रयोगो भाष्ये, तथा द्रुताया अभाव इत्यर्थे 'अद्रुता' इति स्त्रियां प्रयोगो वार्त्तिके, तथा च संज्ञिताया अभाव इत्यर्थे 'असंज्ञितम्' इति स्त्रीव प्रयोगस्तत्रैव । आद्ययोस्तत्पुरुषः ततोऽन्यधीभावः ॥

दी— । "नञो नलोपस्तिङि क्षेपे" (वार्त्तिक) । अपचमि त्वं जाल्म । 'नैकधा' इत्यादौ तु नशब्देन "सह सुपा" (६४८—२।१।४) इति समासः ।

If censure is implied, नञ् is compounded with a तिङन्त word and drops न । Thus अपचमि etc.—you cook badly etc. नैकधा etc. are compounds of न not नञ्, by the rule "सहसुपा" (649—2.1.4).

मित— । 'सुपा' इति वचनान् तिङन्तेन समासो न प्राप्नोति । तदनेन विधीयते । अपचमि कृतमितं पचमि इत्यर्थः । न एकधा इति विघट्टे नायं नञ्, किन्तु अव्ययं तत्समानार्थको निरनुबन्धको नशब्द एवापरः । नञ्; समासे तु अनैकधा इत्येव भवति ॥

७५८ । नभ्राण्णपान्नवेदा नासत्या नमुचिनकुलनखनपुंसक-
नखतनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥६।३।७५॥

दो— । पादिति शत्रन्तः । वेदा इत्यमुन्नन्तः । न सत्याः
असत्याः । न असत्या नामत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न
कुलमस्य । न स्वमस्य । न स्त्री पुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो
निपातनात् । न चरतीति नचचम् । क्षीयतेः चरतीर्वा चत्रमिति
निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्डः । न अकमस्मिन्निति
नाकः ।

नञ् stands unaltered in नवान्, नपात्, नवेदस् नामत्य, नमुचि, नकुल,
नख, नपुंसक, नचच, नक्र, नाक । पात् ends in शट् । वेदस् has असन्
affixed. नामत्य, not inimical to the good. नमुचि—does not
relinquish. नकुल—without a pedigree, नस्त्र—not allowed in
heaven. नचच—Does not move ; चच is irregularly derived from
चि or चर । नक्र—does not stir ; the affix is ड after क्रम । नाक—
having no room for sin.

मित— । भजति इति क्विपि षाट् । न धाट् नभाट् नभाड् वा । “त्रयश्चञ्ज—”
(२८४—८:२।३६) इति जकारश्च षकारः । तस्य “भ्रूणां जशोऽने” (८४—८:२।३८)
इति डकारः । तस्य च “वाऽवसाने” (२०६—८:४।५६) इति पश्चे टकारः ॥ पातीति
पात् शत्रन्तः । अन्ते तु क्विपि निपातनात् तुक् इत्याहुः ॥ वेत्तीति वेदाः । श्रीणादिकः
अमुन् । सतसु साधवः सत्या । बहुवचनं वैचित्रादेनिति नामेशः ॥ अतारि एतानि
पृथक्पदानि । समस्यर्थे प्रथमा ॥ मुञ्चतीति मुचिः । श्रीणादिक इः ॥ स्त्री च पुमांश्च
स्त्रीपुंसी । “अचतुर—” (२४५—४:४।३३) इति निपातः । न स्त्रीपुं भौ नपुंसकम् ।
स्त्रीपुंसशब्दस्य पुंसकभाव एकवचनत्वञ्च समुदायस्य निपात्यते ॥ क्षियति चरति वा
चचम् । अचि निपात्यते । श्री इति दिवादिषु न पठितः । श्रीयते इति दीर्घपाठो
दिवादीनामाकृतिगणत्वात् ॥ अकं दुःखम् ॥ नभाजि नपाति नवेदासि नामत्य
नमुच्यादिषु च सप्तपु नञ् प्रकृत्या स्वभावेन सङ्ग तिष्ठति नलीपादिविकारं न भजति
इत्यर्थः । तेन नामत्यनाकयोर्न दुट् ॥

७६० । नगोऽप्राणिवन्धतरस्याम् ॥६।३।७७॥

दी—। 'नग' इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः—अगाः पर्वताः । 'अप्राणियु' इति किम् ? अगो वृषलः शीतेन ।

'नञ्' optionally stands unchanged in नग when it does not refer to an animate being. Thus a mountain may be termed नग or अग । Why say अप्राणियु ? Witness अगः etc.—the servant has become stiff with cold—where न-ल्लोप is compulsory, the reference being to the servant—an animate being.

नित—। न गच्छतीति नगः । गमिर्भः । समस्यर्थे प्रथमा । तदाह 'नग इत्यत्र' इति अप्राणियु इति विषयसप्तमी । 'नञ् प्रकृत्या' इत्यनुवर्त्तते । अप्राणियु विषये यो नगशब्दः तस्मिन् नञ् प्रकृत्या वा इत्यर्थः ॥

दी—। "नित्यं क्रोडा—" (७११—२।२।१७) इत्यतः 'नित्यम्' इत्यनुवर्त्तमाने—

The अनुवर्त्ति of नित्यम् being obtained from the rule "नित्यं क्रोडा—", we look forward.

नित—। चत्सरसुतेषु "कुगति—" (७६१) इत्यादिषु 'नित्यम्' इति सम्बध्यते इत्यर्थः ॥

७६१ । कुगतिप्रादयः ॥२।२।१८॥

दी—। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । "गतिश्च" (२३—१।४।६०) इत्यनुवर्त्तमाने—

The indeclinable क्त, words that are technically called गति, and the particle प्र etc. are always compounded with words syntactically related to them. Thus कुपुरुषः—one of disagreeable features. The designation गति attaches itself to the following—

नित—। गतिप्रादिसाङ्गवर्थात् क्त इत्यन्वर्थे षट्शते कुत्सितार्थकम् । नित्यः समासः इत्यस्वपदविषयः । गतिर्गङ्गा क्तिवासीने एव अस्ति । प्रादीनामपि तदानी-

मयं संज्ञा ॥ कुन्सितार्थः कुम्भः, गतिसंज्ञकाः शब्दाः, अक्रियायुक्ताश्च प्रादयः नित्यं समर्थेन समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥ इह “उपपदमतिक्र” (७८२—२।२।१८) इत्यतः ‘अतिष्’ इत्यपह्नव्य ‘गति’ इत्यनेन सम्बन्धते । तेन तिङ्शब्देन गतिर्न समस्यते प्रकरोति, करोकरोति, खाट्करोति इत्यादयः असमस्ताः एव ॥ के पुनर्गतिसंज्ञका इत्याकाङ्क्षायामाह—

७६२ । ऊर्थादिवृडाचश्च ॥१॥४॥६१॥

दो— । एतं क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । करोकृत्य । श्लोकीकृत्य । पटपटाकृत्य ।

Words listed with the indeclinable कृरी leading and words ending in चि or ङच् are termed गति when they are connected with some क्रिया । Thus करोकृत्य, having accepted, which is a compound of कृरी with कृत्वा ; श्लोकीकृत्य, having transformed into white, which is a compound of श्लू with चि added and कृत्वा ; पटपटाकृत्य, uttering a sound like पटत्, which is a compound of पटत् with ङच् added and कृत्वा ।

मित— । “उपसर्गाः क्रियायोगी” (२२—१।४।५८) इत्यतः ‘क्रियायोगे’ इत्यनुवर्तते । ऊर्थादयः शब्दाः, चिप्रत्ययान्ताश्च, तथा ङाच्प्रत्ययान्ताः शब्दाः क्रियायोगे गतिसंज्ञका भवन्ति । ततः “कुम्भगति—” (७६१—२।२।१८) इति क्रियाया नित्यं समस्यन्ते । करो इत्यङ्गीकारे । अङ्गीकृत्य इत्यर्थे करोशब्दस्य कृत्वाशब्देन समासः । “समासं ऽनञ् पूर्वम्—” (३३३२—७।१।३०) इति ङा-प्रत्ययस्य ङावर्द्धशः ॥ अथकं यत्कं सम्बन्ध-मानं कृत्वा इत्यर्थे “कृभूसिद्धीनि—” (२११०—३।४।५०) इति कृत्वाशब्दयोगे श्लूशब्दात् चिप्रत्यये श्लू चि इति जाति, ‘अस्य कृी’ (१११८—७।४।३२) इति अकारस्य ईकारे चिर्लपे च श्लो इति ङपम् । तस्य कृत्वाशब्देन समासे ङा-प्रत्ययस्य प्राग्वत् ङावर्द्धशः ॥ पटत्-सङ्घर्षे शब्दं कृत्वा इत्यत्र पटदिति अव्यक्तस्य शब्दविशेषस्यानुकरणम् । ततः पटत् कृत्वा इति स्थिते “अव्यक्तानु-करणान्—” (२१२८—३।४।३०) इति ङाच् । पटत् ङाच् कृत्वा इति जाते ।

“डाधि वङ्गलं इ” (८२—वा) इति द्विले—पटत् पटत् डाच् कृत्वा । ततः “नित्य-
साम्बद्धिते” (२११८—वा) इति पररूपे पटपटत् डाच् कृत्वा । डाचौ द्वित्वात्
टिलोपे पटपटा कृत्वा । “कुगति—” (७६१) इति समासि लायादेशे पटपटाकृत्य ॥
नैतत् परेष “अनुकरणश्च—” (७६१) इत्यादिना गतायम् । पटदित्यनुकरणं न तु
पटपटति, तेन पृथग्पठणम् ॥

दी— । “कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । कारिका
क्रिया । कारिकाकृत्य ।

The word कारिका has to be counted as a गति । कारिका
means क्रिया work. Thus कारिका etc.—having finished the
work.

नित— । कारिका-शब्दस्य गतिषु उपसंख्यानं परिगणनं कर्तव्यम् । कारिका
इति भावे प्लुल्, तदाह क्रिया इति । कारिका कृत्वा इत्यर्थे कारिकाकृत्य कर्म समाप्य
इत्यर्थः ॥

७६३ । अनुकरणञ्चानितिपरम् ॥१॥४॥६२॥

दी— । खाट्कृत्य । ‘अनितिपरम्’ किम् ? “खाडिति
कृत्वा निरष्टोवत्” ।

A word in imitation of an inarticulate sound is a गति in
connection with a क्रिया if not followed by इति । Thus खाट्कृत्य
uttering a sound like खाट् । Why say अनितिपरम् ? Witness
खाडिति कृत्वा ।

नित— । इति परं यस्मात् इतिपरम् । न तथा अनितिपरम् । तादृशः
अनुकरणशब्दः क्रियायोगे गतिसंज्ञः स्यात् । ततश्च तत्रैव क्रियया नित्यसमासः ॥
खाट्शब्दो निष्ठीयनध्वनेरनुकरणम् । इति-शब्दं परे गतिसंज्ञा नास्ति, ततः धातोः
प्रायेव प्रयोज्य इति नियमो न । तथा च ‘खाडिति कृत्वा’ ‘कृत्वा खाडिति’ यथेच्छं
भवति ॥

७६४ । आदरानादरयोः सदसतो ॥१।४।६३॥

दी— । सत्कृत्य । असत्कृत्य ।

सत् and असत् are गति when respectively implying honour and dis-honour in connection with some क्रिया । Thus सत्कृत्य having honoured ; असत्कृत्य having dis-honoured.

मित— । सदित्यशब्दं क्रियाधीने गतिसंज्ञं यदा आदरे वर्तते, असदिति च यदा अनादरे ॥

७६५ । भूषणेऽलम् ॥१।४।६४॥

दी— । अलङ्कृत्य । 'भूषणे' किम् ? अलं कृत्वा शोदनं गतः, पर्याप्तमित्यर्थः । "अनुकरणम्—" (७६३) इत्यादि तिसूत्री स्वभावात् कञ् विषया ।

अलम् is a गति in connection with a क्रिया when it implies decoration. Thus अलङ्कृत्य । Why भूषणे ? Witness अलं कृत्वा etc.—Left after having cooked enough food—where अलम् implies पर्याप्ति and therefore, not being a गति, is not compounded. The three rules beginning with "अनुकरणम्—" (763) naturally refer to the root कृ ।

मित— । भूषण-पर्याप्ति-सामर्थ्य-प्रतिषेधाः अलमर्थाः । ततः भूषणे क्रियाधीने अलमिति गतिसंज्ञकं भवति । अलङ्कृत्य प्रसाध्य इत्यर्थः ॥ कञ् विषयो यस्मात् सा कञ् विषया, गतिसंज्ञायां कञ्चेवानुप्रवीण्य इत्यर्थः । संज्ञाभावे अलमिधानमेव इति तु न । तथा च इतिकारः प्रवृत्तौ अलं भूत्वा शोदनं गत इति ॥

७६६ । अन्तरपरिग्रहे ॥१।३।६५॥

दी— । अन्तर्हृत्य । मध्ये हत्वा इत्यर्थः । 'अपरिग्रहे' किम् ? अन्तर्हत्वा गतः, हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ।

The indeclinable अन्तर is a गति in connection with a क्रिया when there is no seizure implied. Thus अन्तर्हृत्य—Having killed

in the middle of flight. Why अपरियह? Witness the absence of समास in अन्तर्हत्वा गतः which means—went away having killed and carried off in the middle of flight.

मित—। आच्छिद्य नयने परियहः । न परियहः अपरियहः । तस्मिन् योऽप्ये अन्तरशब्दो गतिसंज्ञकः स्यात् क्रियायोगे ॥ अन्तर्मध्ये प्रयाणोक्तदेशे हत्वा प्राणैविधीयते गतः अन्तर्हत्वा गतः ॥ यदा तु हत्वा इति प्राणैर्विधीयते शक्यं च यद्गीत्वा इत्यर्थः, तदा न गतिः ॥ प्रयोगदर्शनाद्गनुनेयः प्रयोगरुद्राशयः—समासो अपरियहः असमासो परियह इति ॥

७६७ । कणोमनसी अज्ञाप्रतीघाते ॥१४।६५॥

दी—। कणोऽहत्वा पयः पिवति । मनोऽहत्वा । कणेशब्दः सप्तमौप्रतिरूपको निपातः अभिलाषातिशये वर्तते । मनः-शब्दोऽपि अत्रैव ।

The indeclinables कणे and मनस् are गति in connection with a क्रिया when satiety is implied. Thus कणोऽहत्वा etc.—drinks till satiety. कणे looks like a सप्तम्यन्त word ; it is in fact an अव्यय meaning 'ardent desire.' मनस् too means the same.

मित—। कणे इत्यव्ययम् । साहचर्यात् मन इत्यपि अव्ययमेव । “मनघनः प्रेत्यमितःशनैसः” इत्यव्ययगणो वर्णमानः ॥ यद्वायाः पयःपानप्रतिः प्रतीघातः निहननम् अपाकरणमित्यर्थः । अभिलाषातिशयं हत्वा इत्यर्थे कणोऽहत्वा । पयःपानात् परमभिलाषनिवृत्तिः तथापि आर्षं व्यादाय-स्रपिति इतिवत् समाधिभ्यम् । मनःशब्दोऽपि अत्रैव इति अव्ययेष्वेव अभिलाषातिशये एव इत्याशयः ॥

७६८ । पुरोऽव्ययम् ॥१३।६७॥

दी—। पुरस्कृत्य ।

The indeclinable पुरस् is a गति in connection with some क्रिया । Thus पुरस्कृत्य—Having placed in front.

मित—। अव्ययं यः पुरस्शब्दस्य गतिसंज्ञा सात् क्रियायोगे ॥ अव्ययं किम् ?

- नगरवाचिनः पुरशब्दस्य द्वितीयाया बहुवचने यत् पुरः इति रूपं तस्य संज्ञा मा सूत ।
दानवानां पुरो दग्धः भस्मसादकरोद्दिभुः ॥

७६८ । अस्तञ्च ॥१४॥६८॥

दी— । अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तंगत्य ।

The indeclinable अस्तम् is a गति in connection with some क्तिया ।
Thus अस्तंगत्य—Having dis-appeared.

- मित— । अव्ययमिति वर्तते । अस्तमित्यनुपलब्धी । अव्ययस्य तु—शरवेणैव
रिपुं दूरमन्तं कृत्वा जघाम ॥

७७० । अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥१४॥६८॥

दी— । अव्ययमित्येव । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं
गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः । 'अव्ययं' किम् ? जलमच्छं गच्छति ।

The indeclinable अच्छ is a गति in connection with गत्यर्थे roots
and the root वृत् । Thus अच्छ etc.—Moving towards, अच्छी etc.—
Shouting at. Why say अव्ययम् ? Witness जलम् etc.—plunges
into or makes for clear water.

- मित— । अव्ययम् अच्छशब्दः अभिशब्दस्यार्थं वर्तते । अस्मि अ अच्छशब्दो विगद-
शब्दस्यार्थं अनव्ययम् । तस्य तु क्तियायोगेऽपि गतिसंज्ञा न भवति । जलमच्छमित्यत्र
अच्छमित्यसि रूपम् । गतिसंज्ञार्था निपातत्वे सुपी लृक् स्यात् ॥

७७१ । अदोऽनुपदेशे ॥१४॥७०॥

दी— । अदःकृत्य अदः कृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम्
—अदः कृत्वा अदः कुरु ।

The pronoun अदम् is a गति in connection, with a verb but not
when used in instructing another. Thus अदःकृत्य etc.—This was
done by him after having done that. The rule does not apply

when another person is to be instructed ; thus अदः कृत्वा etc.—Do this after having done that.

मित—। अथयमिति नेह संबध्यते असम्भवात् । अदस्यष्टः क्रियायोगे गतिसंज्ञः स्यात् न चेत् परस्य अपूर्वबोधने प्रयुक्तः । मन्वो 'अदः कृत्य' इदं कर्म कृत्वा तेन 'अदः कृतम्' इदमन्वत् कृतम् इति साधनेन कथितं पर्यालोचयति । इह अदःकृत्य इति गतिसंज्ञायां नित्यसमासः ॥ परप्रबोधने न संज्ञा । तथाहि—त्वम् 'अदः कृत्वा अदः कुरु' प्रथममिदं कुरु पश्चात् एतत् ॥

७७२ । तिरोऽन्तर्द्धौ ॥१।४।७१॥

दी—। तिरोभूय ।

The indeclinable तिरोस् is a गति in connection with some क्रिया when implying dis-appearance. Thus तिरोभूय ।

मित—। अन्तर्द्धिव्यवधानं नेत्रयोरगोचरता । तद्विपर्ययो न संमानं तिरोस् इत्यव्ययं क्रियायोगे गतिसंज्ञं स्यात् । अन्तर्द्धौ किम् ? तिरो भूत्वा स्थितः, पार्थतो भूत्वा इत्यर्थः ॥

७७३ । विभाषा कृञि ॥१।४।७२॥

दी—। तिरस्कृत्य—तिरःकृत्य—तिरः कृत्वा ।

The गतिसंज्ञा of तिरस् is optional in connection with the root कृ । Thus, if तिरस् is a गति, we get कृ for विसर्गं optionally, resulting in तिरस्कृत्य and तिरःकृत्य if it is not a गति the only form is तिरः कृत्वा un-compounded.

मित—। पूर्वश्रुत्वमनुवर्तते । तिरस् इत्यव्ययमन्तर्द्धौ विभाषा गतिसंज्ञं स्यात् । कृपाल्यर्थयोगे गतिसंज्ञायां "तिरसोऽन्ततरस्याम्" (१।५६—७३।५३) इति विसर्गनीयस्य विकल्पिकः सः ॥

७७४ । उपाजिऽन्वाजि ॥ १।४।७३ ॥

दी—। एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजिकृत्य—उपाजि कृत्वा । अन्वाजिकृत्य—अन्वाजि कृत्वा । दुर्वलस्यः बलमाधाय इत्यर्थः ।

The indeclinables उपाले and अन्वाले are optionally मति in connection with the root कृ। Thus उपालेकृत्य etc., which means—Having imparted strength to the weak.

मित—। उपाले अन्वाले इति विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दर्शकस्य बलाधाने वर्तेते। विभाषा कृञि इत्यस्ति, तदाह एतौ इत्यादि ॥

७७५। साक्षात्प्रभृतीनि च ॥१।४।७५॥

दी—। कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः। “चूर्ध्वे इति वाच्यम्” (वार्त्तिक)। साक्षात्कृत्य—साक्षात् कृत्वा। लवणंकृत्य—लवणं कृत्वा। मान्तत्वं निपातनात्।

Words, listed with the indeclinable साक्षात् leading, are optionally मति in connection with the root कृ the sense being that imparted by the affix चि। Thus साक्षात्कृत्य or साक्षात् कृत्वा—Having seen what was unseen; लवणंकृत्य etc.—Having salted what was not salted. The म in लवणंकृत्य does not disappear because in the साक्षात् प्रभृति list लवणम् उच्यम् etc. are listed with म attached.

मित—। विभाषा कृञि इत्यस्ति। तदाह कृञि वा इत्यादि। “चूर्ध्वे” इति संज्ञेन अन्वयः—साक्षात्प्रभृतीनि च चूर्ध्वे कृञि वा गतिसंज्ञानि स्युः—इति। तेन साक्षात् कृत्वा, लवणं कृत्वा, इत्यादिष्वपि चूर्ध्वोलभ्यते ॥ मान्तत्वं निपातनादिति इहैव मने मकारान्तपाठमर्थ्यात् समासेऽपि मकारो न लुप्यते इत्यर्थः ॥

७७६। अनत्याधान उरसिमनसौ ॥१।४।७५॥

दी—। उरसिकृत्य—उरसि कृत्वा, अभ्युपगम्य इत्यर्थः। मनसिकृत्य—मनसि कृत्वा, निश्चित्य इत्यर्थः। अनत्याधानमुपप्ले-
षणम्, तत्र न। उरसि कृत्वा, पाणिं श्रेते।

The indeclinables उरसि and मनसि are optionally मति in

connection with the root कृ when no contact is implied. Thus उरसि etc. the sense being 'having accepted'; मनसि etc. meaning 'having resolved.' The संज्ञा is not available with अन्वयाधान which is contact; thus उरसि etc.—Sleeps with hand on his chest.

सित—। विभाषा कृञि इत्यक्षि । उरसिमनसौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ अनन्वयाधाने वर्तेते । प्रत्युदाहरणे तु अन्वयाधाने सप्तमनौ अनन्वयशब्दावेतौ न निपातौ ।

७७७ । मध्येपदेनिवचने च ॥१॥४॥७६॥

दा—। एते कृञि वा गतिसंज्ञाः स्युरनन्वयाधाने । मध्ये कृत्य—मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य—पदेकृत्वा । निवचनेकृत्य—निवचने कृत्वा, वाचं नियम्येत्यर्थः ।

The indeclinables मध्ये and पदे and the word निवचन are गति optionally in connection with कृ when no contact is implied. Thus मध्ये etc.—having exposed the middle (?), पदे etc.—having raised the foot (?), निवचने etc.—having restrained speech.

सित—। विभाषा कृञि इत्यक्षि अनन्वयाधाने इति चानुवर्तते । मध्ये पदे विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ मध्यपदशब्दयोरर्थे । निवचनमित्यव्ययीभावो वचनाभावाच्च । इहैव निपातनादिकारान्मता । मध्यं कृत्वा पदं कृत्वा निवचनं कृत्वा इति तन्निर्णयः । नागेशदा "अनन्वयाधाने इति चानुवर्तते तत्र वैधामेदन्तं निपात्यते । सप्तमौ तु न" इत्याह । अन्वयाधाने सप्तमैव वक्षिणः पदे कृत्वा शिरः शिरो इति इति ।

७७८ । नित्यं हस्तेपाण्युपयमने ॥१॥४॥७७॥

दी—। कृञि । उपयमनं विवाहः । स्त्रीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाण्यौकृत्य ।

The indeclinables हस्तं and पाण्यौ are गति optionally in connection with कृ when marriage or, according to others, mere

acceptance is implied. Thus हस्ते etc., having taken by the hand.

मित—। अनव्याधाने इति निवृत्तम्, क्वञि इत्यस्ति । हस्त पाथी विभक्तिप्रति-
रूपकौ निपातौ हस्तपाणिशब्दयोरर्थे । एतौ क्वञि नित्यं गतिसंज्ञौ सः । नागेशशु-
हस्तपाणिशब्दयोः सन्नम्यन्तयोः “तत्पुरुषे क्वञि—” (८७२—६।३।१४) इत्यनुक्तमाह ॥

७७८ । प्राध्वं बन्धने ॥१।४।७८॥

दी—। प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वं कृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं
क्वत्वित्यर्थः । प्रार्थनादिना तु श्रानुकूल्यकरणे—प्राध्वं कृत्वा ।

The indeclinable प्राध्वम् is a गति in connection with क्व when restraint is implied. Thus प्राध्वं कृत्य implies that force has been applied in winning over or securing co-operation. Witness प्राध्वं कृत्वा when one is won over with entreaties.

मित—। क्वञि इत्यस्ति नित्यमित्यनुवर्त्तते । प्राध्वमितिमान्तमव्ययमानुकूल्यं
वर्त्तते । तच्चानुकूल्यं यदा बन्धनभयं प्रदर्श्य लभ्यते तदा प्राध्वमिति नित्यं गतिसंज्ञकं
भवति क्वञि । इह लिपिकरप्रसाददुष्टः शब्देन्दुशेखरः पठति “इदं मान्तमव्ययं बन्धने-
नानुकूल्यं वर्त्तते” इति । तदसत् । श्रानुकूल्यमान्तमेवार्थः । बन्धनेनानुकूल्यं तु
‘बन्धने’ इति व्यर्थं स्यात् सूत्रम् । “अव्ययमानुकूल्यं वर्त्तते” इति काशिका शब्दकौस्तुभम् ।
तथाच बन्धनाभाविऽपि कालिदासस्य “सभाजने मी भुजसूक्तं वाहुः सव्येतर प्राध्वमितः
प्रयुक्तो” इति ॥

७८० । जीविकापनिषदावौपम्ये ॥१।४।७८॥

दी—। जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव
कृत्वा उपनिषत्कृत्य । ‘औपम्ये’ किम् ? जीविकां कृत्वा ।

The words जीविका and उपनिषद् are गति in connection with क्व if comparison is implied. Thus जीविकाकृत्य—treating as livelihood, उपनिषत्कृत्य—treating like an Upanishad. Why say

औपम्य—implying comparison. Witness जीविका कृत्वा—making a livelihood of it—which makes it actually the livelihood not merely like livelihood.

मित—। कृति इत्यस्ति । औपम्यतीति जीविका औपम्योपायः । अणु कर्त्तरि । उपनिषत् वेदानविद्या । औपम्यसुपमाया भावः । औपम्ये विषये जीविकाशब्दः उपनिषद्व्युत्पद्य कृति नित्यं गतिसंज्ञः स्यात् । जीविका नाम सर्वप्राणानुक्षियते । तत् जीविकाकृत्य इत्यस्य अत्यन्ततो निषेव्य इत्यर्थः ॥ उपनिषद्य रहसि आख्यायते । तेन उपनिषत्कृत्य इत्यस्य सुगुप्तं कृत्वा इत्यर्थः ॥ हाव्यतावर्धौ । औपम्याद्भावेति ॥ प्रत्युदाहरणे जीविका कृत्वा इति तत्तुक्कथनम् ॥ एवं “कृगति—” (७६१—२।२।१८) इत्येतत् गतिसमासं निरूप्य प्रादिसमासं व्याचष्टे—

दी—। प्रादिग्रहणमगतार्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्त्तिकानि—

The rule “कृगति—” (761) mention प्रादि separately to provide for cases in which प्र etc. are not गति । Thus सुपुरुषः a fine-looking person. Here are the following Varttikas—

मित—। “कृगति—” (७६१—२।२।१८) इत्यत्र गतिवद्भावेन प्रादयोऽपि गृहीताः, अनर्थकं तेषां पृथग्वद्भावेत् इति सा विज्ञायि । क्रियायोगे एव प्रादयो गतिसंज्ञका भवन्ति गतिवद्भावेन च गृह्यन्ते नाम्ना । क्रियायोगभावेऽपि यथा तेषां समासः स्यात् तदर्थमुच्यते ‘प्रादयः’ इति । शोभनः पुरुषः इत्यर्थे सुपुरुषः इति नित्यः समासः । प्रादितनुपुरुष इत्यस्य समासस्य नाम ॥

दी—। “प्रादयो गताव्यर्थे प्रथमया” (वार्त्तिक) । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ।

The particles प्र etc. are always compounded with a प्रथमान्क- word when they mean ‘past’ etc. Thus प्राचार्यः means the late professor, the professor that is dead.

मित—। इह प्र इत्यस्य आचार्य इत्यनेन नित्यः समासः । प्रथमस्य प्रगत

इत्यर्थः । अतशब्दस्य तु न समासः ॥ अशब्दस्य आचार्यशब्दं प्रति गतित्वं न सम्भवति अतो वचनम् ॥

दो— । “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” (वार्त्तिक) ।

अतिक्रान्तो मालामतिमालः ।

The particles अति &c. are always compounded with a द्वितीयान्त word when they mean ‘surpassed’, ‘exceeded’ etc. Thus अतिमालः means over-passed the garland.

मित— । इह अतिशब्दस्य अतिक्रान्त इत्यर्थः । मालामित्युपसर्जनम् । नित्यः समासः । उपसर्जनश्रृङ्खलः । अतिमालः । ईश्वराय मालां व्यतीत्य स्थिताः यदा सौरभसदृशा मालां विजित्य स्थिताः इत्यर्थः ॥

दो— । “अवाद्यः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया” (वार्त्तिक) ।

अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः ।

The particles अव etc. are always compounded with a तृतीयान्त word when they mean ‘cried down’ etc. Thus अवकोकिलः—cried down by a female cuckoo.

मित— । आत्मक्रोशनमिव क्रोशनं सुखा निवोधया यदुच्चैश्चर क्रोशनं तदवक्रोशनम् । अवशब्दस्य अवक्रुष्ट इत्यर्थः । कोकिलया इत्युपसर्जनम् । नित्यः समासः । उपसर्जनश्रृङ्खलः । अवकोकिलः ॥

दो— । “पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” (वार्त्तिक) ।

परिग्लानोऽध्यानाय पर्यध्ययनः ।

The particles परि etc. are always compounded with a चतुर्थान्त word when they mean ‘toiling’, ‘weary’ etc. Thus पर्यध्ययनः— toiling for study.

मित— । अध्ययनात् परिग्लानः अध्ययनमभिमित्य परिग्लानः अध्ययनविषये परिग्लान इत्यर्थः । “क्रियाधोपपदस्य—” (५८१—२।३।१४) चतुर्थी ॥

दो—। “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” (वार्त्तिक) ।

निष्क्रान्तः कौशाभ्या निष्कौशाभ्यः ।

The particles निर् etc. are always compounded with a पञ्चम्यन्त word when they mean ‘to come out of’, ‘to depart from’ etc. Thus निष्कौशाभ्यः—departed from Kausambi.

नित—। पञ्चमीसाङ्गवर्थादिषु कर्मिकर्मकः । “अत्यादयः—” इत्यत्र तु सकर्मकः । ‘कौशाभ्याः’ इत्युपसर्जनम् । नित्यः समासः । उपसर्जनप्रत्ययः । निष्कौशाभ्यः कौशाभ्या निर्गत्य नगरान्तरं प्रति अधुना प्रतिपन्न इत्यर्थः ॥

दो—। “कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः” (वार्त्तिक) । वृत्तं प्रति ।

The कर्मप्रवचनाय particles (646—1.4.83.) अनु etc. are not compounded. Thus वृत्तं प्रति stands as un-compounded.

नित—। अर्थविशेषे प्रादयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञका भवन्ति (५४६—१।४।८३) । तदा “--प्रादयः” (७६१२।२।१८) इति समासः प्राप्नोति । स इह निषिध्यते ॥

७८१ । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ॥३।१।८२॥

दो—। सप्तम्यन्ते पदे ‘कर्मणि’ इत्यादौ (२८१३—३।२।१) वाच्यत्वेन स्थितं कुभादि । तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव बध्यमाणः प्रत्ययः स्यात् ।

In some of the rules guiding affixes to roots, certain words appear with the सप्तमीविभक्ति, such as कर्मणि etc. in rules “कर्मण्यण्” (2913—3. 2. 1) etc. These words refer to such things as ‘a pitcher’ etc. Such words denoting ‘a pitcher’ etc. are termed उपपद, the corresponding affixes being available only in presence of the उपपद ।

नित—। कृतप्रकरणस्थं स्वामिदम् । “प्रत्ययः” (१८०—३।१।१) इत्यधिक्रियते “घातोः” (२८२८—३।१।८१) इति च । तेषामयमर्थः—घातोः प्रत्ययः स्यात् । ‘तस’ तद्धिन् प्रत्यये कर्तव्ये, विधायकस्ते येन ‘सप्तमीस्थ’ तत्

'उपपदं' भवति, उपपदसंज्ञा लब्धा उपतिष्ठते ॥ किमिदमुपपदमिति ? पद-
मिति सुबन्तं तिङन्तश्च । उप समीपे उच्चारितं पदम् उपपदम् । सामीप्यञ्च
अन्वयगतम् । अतो यस्य प्रत्ययार्थेन अन्वयः तदुपपदम्, तच्च तस्मिन् प्रत्यये समर्थम् ॥
अथ समीप्यमित्यस्य कीदृशः ? समीपेति समन्वयं पदम् । तस्मिन्तिष्ठतीति समीप्यम् ।
"सुपि षः" (२८१६—त्या२।४) इति कः । किञ्च तस्मिन् पदे तिष्ठति ? यत् तस्य पदस्य
वार्थं तदेव तस्मिन् तिष्ठति । एवं समीप्यमित्यस्य समन्वयपदवाच्यं द्रव्यं मुख्योऽर्थः ।
इदमिह उपपदमित्युच्यते । तदनेन पदेन केनचित् भाव्यम् । द्रव्यञ्च पदं न स्यात् इति
मुख्यार्थवाचे लक्षणेन समन्वयपदवाच्यद्रव्यस्य वाचकशब्दः समीप्यमित्यनेन गृह्यते ॥
एतच्च दृष्टान्तगर्भेण व्याख्यानेन परिष्करोति—"कर्मण्यल्" (२८१३—३।२।१)
इत्यण्विधायकं सूत्रम् । इह 'कर्मण' इति समन्वयम् । प्रथमार्थे सौती समीपे । अतः
पदे वाच्यत्वेन स्थितः 'कुम्भः' इति द्रव्यम् । अस्य च कर्मरूपेण वाचकं 'कुम्भम्'
इति पदमिह 'उपपदम्' । प्रत्यये कर्तव्ये उपपदमुपतिष्ठते इति 'तत्'-शब्द-व्याख्याने-
उक्तम् । तदसन्धिसुपपदे एष प्रत्ययो न स्यात् । तदाह तस्मिञ्च सन्धेः
इत्यादि ॥

७८२ । उपपदमतिङ् ॥२।२।१८॥

दी— । उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते, अतिङन्त-
श्चायं समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस्
कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । 'अतिङ्' किम् ? मा भवान्
भूत् । "माङ्ङि लुङ्" (२२१८—३।३।१७५) इति समीप्यनिर्देशात्
माङ्ङि उपपदम् ॥

An उपपद ending in a सुप् is always compounded with
what is syntactically connected with it, but not with a तिङन्त-
word as the last member of the compound. Thus कुम्भकारः,
meaning one who makes pitchers, a potter. Here the
exposition is the unusual one कुम्भ अस् कार which cannot
be used in ordinary language. Why say अतिङ्—not with a

तिङ्गन् word final? Witness मा and भूत् uncompounded in मा भवान् भूत्, though by the rule “माङ्—” (2219) माङ् is an उपपद, and should have been compounded with भूत् ।

मिग—। तिङ् इति तिङ्गन्तम् । इह भाष्ये ‘अतिङ्’ इति शीघो विभज्यते, पूर्वसूत्रात् ‘गति’ इति च पृथक् क्रियते । तेन “गतिः” “उपपदम्” “अतिङ्” इति विभूती प्राप्ता । ‘सुप्’ इति निष्ठात् । अतिङ् इति द्वयोरपि पूर्वयोः सम्बध्यते । व्याख्यानञ्च—“गतिः समर्थेन समस्यते अतिङ्” “उपपदं समर्थेन समस्यते अतिङ्” इति । तत्र अतिङ्गित कस्य विशेषणम् ? न हि समासे पूर्वपदे स्थितयोः गलुपपदयोः, गतिषु तिङ्गन्तशब्दाभावात् । यथा च नागेशो मन्यते तथा नापि अतिङ् इति अतिङ्गा, अतिङ्गन्तेन उत्तरपदेन, इत्यर्थे लुप्तततोयाकम्, भाष्ये “किनेदानो समासः” इति प्रथे “समर्थेन” इति वचनान् । यद्दि सूत्रे तृतीयान्तं तेनैव उत्तरपदेन समासो भवति । तत् तृतीयान्तशब्दाभावे एव “किनेदानो समासः” इति प्रथे सङ्गच्छते “समर्थेन” इति च उत्तरं भवति । तथा च “सङ् सुप्” इत्यत्र योगविभागेन “सङ्” इति तृतीयान्त-विरहिते सूत्रे लब्धे “सुप् समस्यते । केन सङ् ? समर्थेन” इत्युक्तं भाष्ये । अत इह लुप्तततोयापक्षे प्रश्नावकाश एव न स्यात्, सत्यपि “अतिङ्गा” इत्येव उत्तरं स्यात् इति हि नागेशस्याभिप्रायः । भवतु, “समासः” इत्यधिकृतमसि तस्मैवेदं विशेषणं भविष्यति । तदाह “अतिङ्गन्तं समासः” इति । अयमाशयः—अविदमानं तिङ् तिङ्गन्तम् अधिगन् अतिङ्, समास इत्यस्य विशेषणमितत् । उपपदस्य सुबन्तत्वात् उत्तरपदविशेषणत्वं पर्यवसानम् ॥ कुम्भकार इति कर्मण्यम् (२२१२—२१२१) इत्यण् प्रात्ययः । कुम्भशब्दस्य कारशब्देन मिथ्यसमासः । कुम्भं करोतीति व्याख्यानमात्रे न विशङ्कः लौकिकवियङ्कः प्रयोगार्ह इह नास्ति । अलौकिके वाक्ये अस् इति षष्ठौ कृत्योक्ता कर्मणि ॥ “माङ् लुङ्” (२२१८—२१२१०५) इत्यत्र माङ् उपपदम् । तस्य तिङ्गन्तेन समासे मा भूत् इति नित्यं समासः स्यात्, ततो ‘भवान्’ इति मध्ये ष्योमो न स्यात् ॥

दो—। ‘अतिङ्’-ग्रहणं ज्ञापयति—“सुप्” (६४८—२११४) इत्येतन्नेहानुवर्त्तते इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक्कृत्य

‘अतिङ्’-ग्रहणं तत्रापेक्ष्यते, “सुपा” इति च निवृत्तम् । तथाच
 “गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक्सुवृत्पत्तेः”
 (परिभाषा) इति सिद्धम् । व्याघ्रो । अश्वक्रीतो । कच्छपी ॥

The prohibition अतिङ्—not with a तिङ्ण word as final—implies that the general maxim “सुपा” (649—2.1.4) does not attach itself to this rule. In the former rule (761—2. 2. 18) again गति is detached and taken along with अतिङ्, also “सुपा” is counter-manded. Hence we paractically arrive at the Paribhasha “गतिकारक—” —गति, कारक and उपपद are compounded with कृदन्त words but before such words take सुप् । Thus व्याघ्रो, which is an उपपदसमास of अा and घृ, and then गति समास of वि and आघृ, the feminine symbol and सुप् coming in after the compound is finally formed. Similarly अश्वक्रीतो is a compound of अश्विन—which is a कारक, viz, करण—and क्रीत with no feminine symbol or सुप् attached. In कच्छपी too the समास is of कच्छेन—an उपपद—and प without any feminine symbol or सुप् ।

नित— । अतिङ् इति गत्युपपदयोर्न विशेषणं परन्तु उत्तरपदद्वारा समासं विशेषयति इत्युक्तं प्राक् । परं “सुपा” इत्यधिकारात् उत्तरपदे तिङ्ः प्रसङ्ग एव नास्ति कुतो निषेधः ‘अतिङ्’ इति ? तदाह अतिङ्ग्रहणमित्यादि । अयमाशयः—अस्मादेव ‘अतिङ्’-ग्रहणादनुमीयते गतिसमासे उपपदसमासे च ‘सुपा’ इत्यस्य न सम्बन्धः । उत्तरपदे सुवृत्पत्तेः प्रागेव समासो भवति । अतएव प्राग्वहिक-विपक्षे कृष्ण अस् कार इति कारशब्दः अविभक्तिकः प्रयुक्तः । एतच्च प्राचा “गतिकारको—” इति परिभाषाया अनुकूलम् । अथच परिभाषार्थे—गतिः कारकस्य उपपदस्य च कृदन्तेन सह नित्यसमासो वाच्यः स च समासः कृदन्ते सुवृत्पत्तेः प्रागेव भवति । स्त्रीप्रत्यययोगः सुवृत्तस्य समासात् परं क्रियते । तथाहि

व्याजिप्रति इयमित्यर्थे व्याञ्पूर्वात् प्राधातोः स्त्रियां क-प्रत्यये प्रथमं के आत्प्रथ 'प्र' इति निर्विभक्तिकेन कृदन्तेन तत्पुरुषः । तत्पुरुषः पुनस्त्रिपदं न भवति इति आञ्जे 'प्र' इत्यनेन उपपदसमासे कृते, विराप्र इत्यनेन गतिसमासः कियते । तेन जातं 'व्याप्र' इति निर्विभक्तिकं रूपम्, व्याजिप्रतीय-मित्यर्थेषु नायातः । तमर्थं प्रति यतमानेन प्रथमं स्त्रीत्वस्य लिङ्गमासन्ननीय ततः कर्तृत्वस्य । तेन जातिलक्षणे ङीष् (५१८—४।१।६३) सुपि च व्याञ्जी । सुवृत्पचे; परं समासे तु 'च'-शब्दं सुव्ययोगात् पूर्वं लिङ्गयोगः । ततो 'ञ्' शब्दस्य जातिपरत्वाभावात् टावेव । तेन जातं 'ञ्' इति । समासे 'व्याञ्' इति । व्याञ्जीति तु न सिद्धति ॥ एवम् अत्रेन क्रीता इत्यर्थे प्रथमम् 'अत्रेन' इत्यस्य 'क्रीत' इति निर्विभक्तिकेन ज्ञान्तेन समासः । तेन 'अत्रक्रीत' इति जाते स्त्रीत्वार्थं कर्मत्वाद्यं लिङ्गयोगः सुव्योगश्च । ततः "क्रीतात् करणपूर्वात्" (५०६—४।१।५०) इति ङीष् सुपि च अत्रक्रीतो । सुवृत्पचे; परं समासे अत्र-क्रीता इति स्यात् ॥ कच्छेन पिबति इयमित्यर्थे कच्छेन इति सुवन्तोपपदं प्राधातोः "सुपि स्यः" (२२१६—३।२।४) इति योगविभागात् स्त्रियां क-प्रत्यये प्रथमं कच्छेन इत्यस्य 'प' इति निर्विभक्तिकेन कृदन्तेन समासः । तेन कच्छेप इतिरूपे जाते स्त्रीत्वार्थं ङीष् ततः सुपि कच्छपी । सुवृत्पचे; परं समासे तु 'कच्छपा' इति स्यात् ॥ इह सर्वत्र टावृत्पचे; परं समासे स्त्रीत्वस्य समासे अन्तर्भावात् स्त्रियामेव प्रातिपदिकं वर्तते परन्तु अदन्तत्वाभावात् ङीष् न भवति ॥

७८३ । अमैवाव्ययेन ॥२।२।२०॥

टी— । अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेव अव्ययेन सह समस्यते । स्वादुद्धारम् । नेह—“कालसमयवेलासु तुमुन्” (३१७८—३।३।१६७) ; कालः समयो वेला वा भोक्तुम् ॥ 'अमैव' इति किम् ? अये भोजम्—अयेमुक्ता । “विभाषार्थे-प्रथमपूर्वेषु” (३३४५—३।४।२४) इति ज्ञानसुलो । अमा च अन्ये न च तुल्यविधानमेतत् ॥

An उपपद is not compounded with an indeclinable कृत्

except with षमुल् if the उपपद is enunciated with षमुल् alone and then the समास is obligatory. Thus स्वादुहारम्—having sweetened—is a नित्यसमास with षम् (षमुल्) । But there is no समास with भोक्तुम् in कालः &c.—though भोक्तुम् is an अव्यय and कालः etc. are उपपद । Why say अमैव—enunciated with षमुल् alone ? Witness the uncompounded form in अग्ने etc. because by “विभाषायै—” (3345—3. 4. 24) the उपपद arises not in connection with षमुल् alone, but with षमुल् as well as क्वा ।

मित— । उपपदमित्यस्ति । ‘षम्’ इति षमुल्खमुञ्जी । ‘अमैव’ इत्युपपद-विशेषणम् । अमा एव यत् उपपदम्, अमा एव सच्च यस्त्वं उपपदत्वम्, येन सूत्रेण षम् एव केवलं विधीयते तव यत् उपपदं तत्, इति फलितम् । तदाह ‘अमैव तुल्यविधानं यत् उपपदं तत्’ इति ॥ ‘अव्ययेन समस्यते’ इत्युच्यते । केनाव्ययेन ? प्रसङ्गात् अमा इति लभ्यते । अमैव तुल्यविधानत्वे अव्ययान्तरं प्रति उपपदत्वमेव नास्ति कुतः समासस्येन ? तर्हि यत् षमुल् च अव्ययं विधीयते तव अव्ययेन समासनिवृत्त्यर्थेभिदम् ॥ ‘तदेव समस्यते’ इत्युच्यते ‘तत् समस्यते’ इति तु नीकम् । कुतोऽयमेवकारः ? पूर्वसूत्रे उपपदमातस्य समास उक्तः, तस्य अव्ययेनापि सिद्धः समासः । एवं सिद्धे सति यत् पुनरिह उपपदविशेषस्य समासविधानं, तन्नियमार्थं भविष्यति, ईदृशमेवोपपदनव्ययेन समस्यते नाभ्यदिति । अत आह तदेवेति ॥ स्वादुहारम् इति स्वादुशब्दे निपातनात् नकारान्ते उपपदे कारमिति षमुला नित्यसमासः । “स्वादुभि षमुल्” (३३४७—३।४।२६) इति षमुला एव तुल्यविधानमिहोपपदम् ॥ अव्ययान्तरेण उपपदं न समस्यते । तथा च कालादीनां तुमुना उपपदत्वं न तु अमा तेन न समासः ॥ अग्ने भोक्तुम् इति षमुल्प्रत्ययेन क्वाप्रत्ययेन च तुल्यविधानमुपपदं न तु अमैव, तेन न समासः ॥ उपपद-समास एवेह नियम्यते । गतिसमासस्तु येन केनचिदव्यययेन भवति । तेन निश्चित्य उपपदन्तुम् इत्यादयो निर्वाधाः ॥

७८४ । तृतीयाप्रभृतौन्यतरस्याम् ॥ २।२।२१ ॥

दी—। “उपदंशस्तृतीयायाम्” । (३३६८—३।४।७)
इत्यादिन्युपपदानि अमन्तेन अव्ययेन सह वा समस्यन्ते ।
मूलकीनोपदंशं भुङ्क्ते—मूलकोपदंशम् । उच्चैःकारम् ॥

Upapadas enunciated in the rules commencing with “उपदंशः—” (3368—3. 4. 47) are optionally compounded with the corresponding अमन्त indeclinable. Thus मूलकेन etc. uncompounded and मूलकोप etc. compounded. Again in उच्चैः etc.—उच्चैः is an उपपद by “अव्यये—” (3381—3. 4. 59) but it is enunciated along with अमल् and क्त्वा as well ; yet it is optionally compounded with अमल् by this rule.

मित—। ‘अमेव इत्यनुवर्तते, अयंस्तु ‘अमेव समासः’ इति । इह तृतीयाप्रभृतिषु यानि अमेव तुल्यविधानानि तेषां पूर्वेण नित्ये प्राप्तं विकल्पार्थं वचनम्, यानि तु अमा च अन्तेन च तुल्यविधानानि तेषाप्राप्ते विकल्पः । मूलकेन इत्यादीनां नित्ये प्राप्तं विकल्पः, उच्चैःकारमित्यत्र “अव्यये—” (२२८१—३।४।५८) इति क्त्वाप्रत्ययेन अमला च तुल्यविधानत्वात् अप्राप्ते ॥ अमेव समासो नाम्नेन । तथा हि “पर्याप्त-वचनेषु—” (३१७८—३।४।६६) इति तृतीयाप्रभृतिषु पठ्यते, परं तमुनोऽर्थं विधि-न अमलः । तेन न समासः—पर्याप्तो भोक्तुम् ॥

७६५ । क्त्वा च ॥ २।२।२२ ॥

दी—। तृतीयाप्रभृतौन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य—उच्चैः कृत्वा “अव्ययेऽयथाभिप्रेत—” (३३८१—३।४।५८) इति क्त्वा । ‘तृतीयाप्रभृतौनि’ इति किम् ? अलं कृत्वा । खलु कृत्वा ।

Upapadas enunciated in the rules commencing with “उप-दंशः—” (3368—3.4.47) are optionally compounded with the

corresponding क्लान् indeclinable. Thus उच्चेः etc.—Aloud. The क्ल्वा is by “अव्यये—” (3381—3. 4. 59). समास is not available outside the range तृतीया प्रभृति । Thus अर्धं कृत्वा etc.—need not be done. The क्ल्वा is by “अलंखलोः—” (3316—3. 4. 11) which precedes “उपदेशः—” (3368—3. 4. 47)

मित— । ‘क्त्वा’ इति क्ल्वा-शब्दस्य तृतीयैकवचनम् । धातु-शब्देन धालधि-कारोक्तः प्रत्ययोऽपीह गृह्यते । तेन “आतो धातोः” (२४०—१।४।४०) इत्याकार-लोपे ‘क्त्वा’ इति रूपम् । तथा अन्यत्रापि “—क्त्वा लोप्” (३३३२—७।१।३७) इति । ‘तृतीयाप्रभृतीनि’ इति सर्वमस्ति । “अव्ययेऽव्यया—” इति तृतीयाप्रभृतिषु सूत्रम् । अतो विकल्पः । अप्राप्ते विकल्पः । तृतीयप्रभृतिषु यत्र यत्र क्ल्वा विधीयते तत्र तत्र वैकल्पिकः समासः । तिर्य्यक्कृत्वा—तिर्य्यक्कृत्य ॥ अलं कृत्वा इत्यादिषु “अलंखलोः...” (३३१६—३।४।१८) इति क्ल्वा. स च तृतीयादीनां पूर्ववर्ती विधिः अतो न समासः ॥

७८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलीः संख्याव्ययादेः ॥ ५।४।८६ ॥

दो— । संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तः अच् स्यात् । हे अङ्गुली प्रमाणमस्य इत्यङ्गुलं दातु । निर्गतम-ङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

The affix अच् is the समासान्त of a तत्पुरुष beginning with a numeral or an indeclinable and ending with अङ्गुलि । Thus इत्यङ्गुलम्—measuring two finger-breadths ; निरङ्गुलम्—projecting both ways when grasped with the fingers.

मित— । अच् इत्यनुवर्तते । संख्याव्ययादेस्तत्पुरुषस्य अन्तावयवः अच् स्यात् अङ्गुलीः परम्, इत्यन्वयः । यथा—संख्याव्ययादेस्तत्पुरुषस्य यो अच्, निशब्द उत्तरपदम् तस्मात् अच् स्यात् समासान्तः । आद्ये तत्पुरुषस्य इति समासान्तापेक्षया षष्ठी, द्वितीये अङ्गुल्यपेक्षया उभयत्र अङ्गुलीः इति पञ्चमी ॥ हे अङ्गुली प्रमाणमस्य इति प्रमाणे नावच् प्रत्ययः । तदर्थं ‘हे अङ्गुली’ इत्येतयोः “तदितार्थे—” (७२८—२।१।५१) इति तत्पुरुषो द्विगुसंज्ञकः । अनेन अच्, तद्धिता, इः “इत्येति च” (३११

—६।४।१४८) इतीकारलोपे “त्रिगोर्नित्यम्” (१८२८—५।२।३७ वा) इति मातृचो वृत्ति इत्युक्तं अच् इति स्थितम् । इत्युक्तम् ॥ निरङ्कुलमिति प्रादितत्पुरुषे अचि इकारलोपे रूपम् ॥

७८७। अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥५।४।८७॥

द्वी—। एभ्यो रात्रेरच् स्यात्, संख्याव्ययादेः । अह-
यं हणं इन्द्रार्थम् । अहश्च रत्रिश्च अहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्व-
रात्रः । पूर्व रात्रेः पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो
रात्रयोः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिम् अतिरात्रः ।

The word रात्रि coming after अहन्, सर्व, an एकदेश, संख्यात, and पुण्य also, in a तत्पुरुष, takes अच् as a समासान्त । By ‘also’ संख्या and अव्यय are included here. अहन् is mentioned for a इन्द्र compound with रात्रि । Thus अहोरात्रः means अहश्च रात्रिश्च with अच् added and इ of रात्रि dropped ; the compound being in the masculine by “रात्रा-
क्राडाः—” (S14—2.4.29). सर्वरात्रः has पुंवद्भाव by “पुंवत् कर्मधारय—” (746—6.3.42) etc. द्विरात्रम् is neuter by “संख्यापूर्वे रात्रं क्लीबम्” (S14, Varit).

मित—। अहन्मन्त्वं पुंवपदे रात्रिशब्दे चोत्तरपदे तत्पुरुषो न इत्यति ।
इत्वं च “अहोरात्रे” (११८८—२।४।२८) इति समासान्तो इत्यति । तदाह अह-
यं हणं इन्द्रार्थमिति । अहश्च रात्रिश्च इति समाहारे “अपररात्रि—” (१७२—८।२.६८,
वा) इति बलम् । “इति च” (१६८—६।१।११४) इत्युक्तम् । अचि इकारलोपः ।
समाहारश्च एकत्वादिकत्वम् । “रात्राक्राडाः—” (८२४—२।४।२८) इति पुंस्त्वम् ॥
सर्वरात्र इति “पूर्वकालौकसर्ग—” (७२८—२।१।४८) इति समासः, “पुंवत् कर्म—”
(७४६—६।१।४२) इति “सर्वमाप्तो इतिमात्रे—” (७२८—२।१।५१, वा) इति वा ।
पुंवत् ॥ द्विरात्रमिति “संख्यापूर्वे रात्रम्—” (८२४, वा) इति क्लीबत्वम् ॥

७८८। राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥५।४।८१॥

दी—। एतदन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यात् । परमराजः ।
अतिराजी । कृष्णसखः ।

A तत्पुरुष ending in राजन्, अहन्, and सखि takes the समासान्त affix टच् । Thus परमराजः—a great king, अतिराजी—a woman surpassing the king himself. कृष्णसखः—Krishna's friend.

मित—। 'तत्पुरुषस्य' इत्यनुवर्तते । तत्पुरुषस्य धी राजन्-शब्दः, अहन्-शब्दः, सखिशब्द इतः समासान्तश्च । पञ्चमौसामर्थ्यात् पञ्चमत्तरपटता गम्यते । तदाह 'एतदन्तात् तत्पुरुषात्' इति । परमराज इति टचि "जसहिते" (६७८—६७९१४४) इति टिलोपः । टचः टिल्लस्य फलं दर्शयति राजानमतिक्रान्ता इयमिति श्रियामतिराजीति—'टिड्दाणञ्—' (४७०—४९१२५) इति ङीप् ॥

७८८ । अङ्गष्टखोरिव ॥६७९४५॥

दी—। एतयोरिव परतः अङ्गष्टिलोपः स्यान्नान्यत्र । उत्तमाहः ।
ङ्गे अहनो भूतो (? भूतो) द्वयहीनः क्रतुः । तद्धितार्थं द्विगुः ।
"तमघीष्टः—" (१७४४—५११८०) इत्यधिकारि "द्विगोर्वा"
(१६५०—५११८६) इत्यनुवृत्तौ "रात्रयः संवत्सराच्च" (१७५१—
५११८७) इति खः ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वाद्देह
—मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ॥

The word अहन् drops its टि (अन्) only when ट or ख follows but not with any other affix. Thus उत्तमाहः with ट । As an instance of ख we have द्वयहीनः meaning "in progress for two days"—This is a द्विगु with a view to attach the तद्धित affix ख । The context is "तमघीष्टः—" (1744—5180); the rule "द्विगोर्वा" (1750—5.1.86) attaches itself to the rule "रात्रयः—" (1751—5.1.87). मद्राणां राज्ञी gives मद्रराज्ञी without टच् because the maxim "प्रातिपदिकयहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि यहणम्" (748, Mitabhashini) is not universal, and does not affect the समासान्त section.

मित—। टच् स्रञ् ट्छौ । तयोः । इत्वं प्रातिपदिकम् । परसमनी । तदाह 'एतयोरेव परतः' इति ॥ उभमाहन् टच् इति स्थिते टिलोपः । "राजा-
 ज्ञाहाः—" (८१४—२।४।२८) इति पुंस्त्वम् ॥ भूत इति लिपिकरप्रमादजः पाठः ।
 वेतनेन क्रीत इति भूतशब्दस्यार्थः स च कर्तौ न सन्नच्छते । भूत इत्वेन पाठः ।
 भूतः खसराया व्यापकात् । कालार्थे च दाहात्मकः । अथवा अलिखी भूताः इति
 नानुरपि भूत इत्युच्यते । ततो भूत इति पाठः । इं अहनी भूत भूतो वा इत्यर्थे
 'ख' इति तद्धितः कर्त्तव्यः । अस्मिन् कर्त्तव्ये इं अहनी ख इति जाते
 आद्ययोर्द्विगुः (७२८—२।१।५१) । आहन् ख इति जाते "राजाहः—" (७८८—
 ५।४।२१) इति टच् प्राप्तः, समासान्तविधिरित्य इति तु न कृतः । ततटिलोपे आहनी ।
 ख-प्रत्ययस्तु "समायाः खः" (१०४८—५।१।८५) इत्यत्र प्रकान्त उपरिष्ठादनुवृत्तयः ।
 ततो "द्विगोर्वा" इत्यप्यनुवर्त्तते । एतैः सद्धान्त्ये 'राजाहः' इत्यस्य 'संवत्सरान्ता-
 द्विगोर्वा खः' इत्यर्थः सम्पद्यते । तेन लब्धे इह खः ॥ कथं मद्राशीति ? राजन्-
 शब्दाद्विशिष्टत्वे राज्ञीशब्दादपि भवति । ततो मद्राशी टच् इति स्थिते, "भस्वाट्टे—"
 (८२६, वा) इति पुंवडावे मद्राजन् टच् इति जाते, टिलोपे, श्रिया मद्राजोति
 स्यात् । उत्तरमाह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
 ग्रहणम्" (७४८, मित—) इत्यस्याः अनिश्चलात् परिभाषे सर्वत्र न प्रवर्त्तते,
 समासान्तपु लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणं नास्ति । तेन राज्ञीशब्दात् टच् ॥

७८० । अज्ञोऽङ्ग एतेभ्यः ॥ ५।४।८८ ॥

दी—। सर्वादिभ्यः परस्य अहन्शब्दस्य अङ्गादेशः स्यात्
 समासान्ते परे ।

The word अहन् coming after a संख्या, an अव्यय, an एकदेश
 and the words सर्वे and संख्यात changes into अङ्ग, a समासान्त
 following.

मित—। 'तत्पुरुषस्य' इत्यनुवर्त्तते । तत्र च "राजाहः—" (७८८—

५।४।८१) इति समासान्तश्च भवति । तदाह 'समासान्ते परे इति । 'एतेभ्यः' इति प्रागुक्ताः परास्यन्ते । तानि च "तत्पुरुषस्य—" (७८६—५।४।८६) इत्यतः संख्या, अव्ययानि च, "अङ्गःसर्व—" (७८७—५।४।८७) इत्यतः अङ्गन्, सर्वं, एकदेश, संख्यात, पुण्य इत्यपि । तत्र अङ्गत्शब्दात् परः अङ्गन्शब्दो न भवति पुण्यशब्दाच्च प्रतिषिद्धः अङ्गादेशः (७८४—५।४।८०) । शिष्टानि तु नृत्सन्ते ॥

७८१ । अङ्गोऽदन्तात् ॥ ८।४।७ ॥

दी— । अदन्तपूर्वपदस्याद्रेफात् परस्य अङ्गः अङ्गादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाङ्गः । पूर्वाङ्गः । संख्याताङ्गः । ह्योरङ्गीर्भवः— "कालाट्ठञ्" (१३८१—४।३।११) । "द्विगोलुङ्गनपत्ये" (१०८०—८।१।८८) इति टञ् लुक्—ङ्गाङ्गः । स्त्रियामदन्तत्वात् टाप् ङाङ्गा । ङाङ्गप्रियः । अत्यङ्गः ॥

The word अङ्ग, substituted for अङ्गन्, changes its न into ण if the cause for the change (र) is in a पूर्वपद that ends in short अ । Thus सर्वाङ्गः &c. (790) with a cerebral (791). ङाङ्ग is compounded with a view to attach the तद्धित affix टञ् in the sense "तत्र भवः" by the rule "कालाट्ठञ्" (1381—4. 3. 11). The टञ् disappears by "द्विगोलुङ्क्—" (1080—4. 1. 88) and अङ्गन् changes to अङ्ग ।

नित— । 'अङ्गः' इति अङ्गन्शब्दस्य य आदेशः अङ्गशब्दः, तस्य प्रथमाया एकवचनम् । यद्यप्ये प्रथमा सीवी । अङ्गशब्दस्य इत्यर्थः । "रषाभ्याम्—" (२३५—८।४।१) इत्यतः 'रषाभ्यां नो षः' इत्यनुवर्तते । "पूर्वपदात्—" (८५७—८।४।३) इत्यतः 'पूर्वपदात्' इति च । "अट्ठञ्—" (१८७—८।४।२) इत्यर्थसि । तदेषोऽन्वयः—अदन्तात् पूर्वपदात् रषाभ्यां परस्य अङ्गशब्दस्य नो षः अङ्गादिव्यावायेऽपि । एतदेवाह अदन्तपूर्वेति । अङ्गादेशनिमित्तेषु अकाराभावादाह रेफादिति । 'ङाङ्गः' इति तद्धिते कर्तव्ये द्विगुः । ह्योरङ्गीर्भव इति भवाद्ये टञ् । ह्योः अङ्गीः टञ् इति

स्थिते पूर्वयोर्हिं गौ द्वि अहन् टच् ठञ् इति जाते संख्यायाः परम् अद्वादेशे हाद् टञ् इति । “द्विगोलुक्—” (१०८०—४।१।८८) इति ठञ्लुकि हाद्दुः । ‘हाद्वा’ इति द्वयोरङ्गोर्भवा । इह लुक् स्यानिवारण उच्य उचरं विहितो लोप प्राप्तेः, स तु “अपरिमाण—” (४८०—४।१।२२) इति निविध्यते, तेन टावेव ॥ हाद्प्रिय इति उत्तरपदे द्विगुः । द्वि अहनौ प्रिये यस्य इति विग्रहः ॥ अति-गतमहः अत्यहनः ॥ नन्विह सूत्रे ‘अद्वा’ इत्यहनशब्दात् षष्ठी इति व्याख्यानं को दोषः ? उच्यते—तथा सति “दीर्घाद्दी शरत्” इत्यत्र षत्वं प्रसज्यते, भाष्ये तु इत्यः पाठः । अतएवेह अकारान्तादहन्शब्दात् प्रथमा परिकल्प्यते इत्युचरत् व्यत्यि दूषयिष्यति च ॥

७८२ । चुम्नादिषु च ॥ ८।४।३८ ॥

दी— । एषु षत्वं न स्यात् । दीर्घाद्गो प्रावृट् । एवञ्च एतदर्थम् ‘अहन’ इत्यदन्तानुकरणे क्लेशो न कर्त्तव्यः “प्रातिपदिकान्त—” (१०५५—८।४।११) इति षत्ववारणाय चुम्नादिषु पाठस्य आवश्यकत्वात् । ‘अदन्तात्’ इति तपरकरणात्— परागतमहः पराहनः ॥

Words listed with चुम्ना leading do not change their न into ष । Thus दीर्घाहनौ is deemed to be of the चुम्नादि class and read with a dental न । If so, it is unnecessary to explain अहनः in the previous rule as the प्रथमा of अहन with अ final to defend the dental here. It cannot be said that by so doing the necessity of classing दीर्घाहनौ with चुम्ना is avoided ; for, the rule “प्रातिपदिकान्त—” (1055—8. 4. 11) still operates and makes ष optional in दीर्घाहनौ । If, however, listed with चुम्ना, this rule too is barred. पराद् with dental is with परा preceding, hence, the पूर्वपद not ending is short ष, we do not get ष ।

मित— । ‘चुम्ना’ इत्ययमादिषु शब्देषु विभिन्नेषु सत्यपि षत्वं न भवति ।

अस्त्रेणप्रयोजनं दीर्घाह्नीशब्दे षत्वप्रतिषेधः । यदुक्तं पूर्वसूत्रव्याख्यानं अह्न् इत्यकारान्तात् प्रथमेति, तदर्थं नालम् । तेन "अह्नी—" (७८१) इति सूत्रं बाध्यते सत्यं किन्तु "प्रातिपदिकान्तमुन्विभक्तिषु च" (१०५५) इत्यस्य तु न निवृत्तिः । तथा च दीर्घाह्नात्प्रत्ययानिति विग्रहे दीर्घाह्न् ङीप् इति स्थिते अकारलोपे दीर्घाह्नीति रूपम् । तत्र नकारो दीर्घाह्न् इति प्रातिपदिकस्य अन्ते स्थित इति सूत्रस्य प्राप्तिः । सा च चुभ्रादिषुपाठिनैव निवार्यते न पुनरह्न्शब्दस्य प्रथमान्ताव्याख्यानम् । तथास्तु तथाविधं व्याख्यानम् अह्न्शब्दस्य षष्ठां रूपमित्येवास्तु ॥

७६३ । न संख्यादेः समाहारि ॥ ५।४।८८ ॥

दी— । समाहारि वर्त्तमानस्यसंख्यादेरह्लादेशो न स्यात् । 'संख्यादेः' इति स्पष्टार्थम् । द्वयोरह्लोः समाहारो द्वयहः । त्रयहः ।

The substitute अह्न् is not available in a तत्पुरुष in the sense of समाहार with a numeral leading. The qualification 'with a numeral leading' (संख्यादेः) is added merely for a clear statement. Thus द्वयहः means a समाहारः of two days अह्न् disappears as before.

मित— । 'अह्नीऽह्न् इत्यस्ति । संख्याव्ययादिः सर्वैकदेशसंख्याताश्च अह्नादेश उक्तः । एषु संख्यादेरेव समाहारः सम्भवति नान्यस्य । तत् "न समाहारि" इत्येतावति उक्तं 'न संख्यादेः' इत्येतदर्थोदाघाति स्पष्टोक्तिं नापेक्षते । तथापि स्पष्टार्थमिह संख्यादेरित्युपगतम् ॥ द्वयह्नादिषु टच्टिलोपादि प्राग्वत् ॥

७६४ । उत्तमैकाभ्याञ्च ॥ ५।४।८८ ॥

दी । आभ्यामह्नादेशो न । उत्तमशब्दः अन्यार्थः पुख्यशब्दमाह । "पुख्यैकाभ्याम्" इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुखाहम् । सुदिनाहम् । सुदिनशब्दः प्रशस्तवाचो । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्तस्यापि संग्रहार्थमित्येके । संख्याताहः ।

अह्न is not substituted after एक and the last word above. उत्तम means 'last' and therefore refers to पुण्य in the above list. The rule is better worded with पुण्यैकाभ्याम् । Thus पुण्याहम् &c. सुदिन means 'fair' 'auspicious'. Some say उत्तम here is deliberately used to include the last but one also. Thus सुखाताहः ।

मित— । 'अह्नोऽह्नः' इत्यस्ति, नेति चानुवर्तते । उत्तम ऊर्ध्वतमः अन्व इत्यर्थः । "अहःसर्व—" (७८०—५।४ ८७) इति सूत्रे अन्वः । तदुच्यते 'पुण्यशब्दमाह' इति । 'पुण्यैकाभ्याम्' इत्युक्ते स्पष्टतरं स्यात् । पुण्याहसुदिनाहयोः "पुण्यसुदिनाभ्याम्—" (८२१—२।४।१७, वा) इति क्लीबत्वम् ॥ उपगतम् अन्वम् उपान्वम् अन्वात् पूर्वम्, संख्यातशब्द इति शेषः । अत पक्षे अरुचिज्ञापनाय आह 'इत्युक्ते' इति ॥

७८५ । अयाख्यायामुरसः ॥ ५।४।८३ ॥

दो— । टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम्, मुखोऽश्व इत्यर्थः ।

After उरस् final in a तत्पुरुष, टच् is added as a समासान्त if उरस् means 'best'. Thus अश्वोरसम्—like the chest among horses i. e. the best horse.

मित— । 'तत्पुरुषस्य' इत्येव । 'अयं प्रधानम् । आख्या अयः । तत्पुरुषस्य य उरस्शब्दः अन्तावयवः अयाख्यायां प्रधानार्थे वर्तते तस्मात् टच् स्यात् समासान्तः इत्यर्थः । यदा च उरस्शब्द उपमानं तदेवास्य प्रधानाहता । तदाह 'उर इव' इति । अह्नु यथा उरः प्रधानं तथायमह्नुषु । उर इव उर इति लक्षणया प्रधानमिति फलितम् । निर्धारणमिह नास्ति, अश्वानामिति शेषे षष्ठी । नाशेषस्तु 'अयाख्यायाम्' इति सवकारं पठति । 'अयं भवः अयाः प्रधानमित्यर्थः ॥

७८६ । अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ५।४।८४ ॥

दी— । टच्स्याज्जातौ संज्ञायाच्च । उपानसम् । अमृताश्मः ।
कालायसम् । मण्डूकसरसम् । इति जातिः ॥ महानसम् ।
पिण्डाश्मः । लोहितायसम् । जलसरसम् । इति संज्ञा ॥

In a तत्पुरुष, टच् is added as a समासान्त after अनस्, अश्मन्, अवन् and सरस् to signify a class or a proper name. Thus, as class names, उपा &c.—a kind of cart, अमृत &c. a kind of stone, काल &c.—a kind of iron, मण्डूक etc.—a frog-pond ; instances of proper names are महा etc.

नित— । अनः क्लीबे शकटम् । अश्मा पुंसि प्रसारः । अयः क्लीबे लौहम् । अनसादीनां इन्द्रः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी सौवी । अनः प्रभृतिभ्यस्तत्पुरुषान्तावयवैभ्यटच् स्यात् समासान्तो जातौ संज्ञायाच्च विषये ॥ समासान्ताः स्वार्षिकः प्रत्यया इति प्रकृतिवृद्धिप्रवचनानि । “परवृद्धिम्—” (८८२—२।४।२६) इति अमृताश्वः पिण्डाश्म इति पुंसि, क्लीबे चैतराणि ॥

७८७ । ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्चाः ॥ ५।४।८५ ॥

दी— । ग्रामस्य तच्चा ग्रामतच्चः । साधारण इत्यर्थः ।
कुट्यां भवः कौटः, स्वतन्त्रः । स चासौ तच्चा च कौटतच्चः ।

The word तच्चन्, a carpenter, coming after ग्राम or कौट in a तत्पुरुष will have the समासान्त affix टच् added after it. Thus ग्राम etc.—a village carpenter working at the house of any one in the village that might require his services ; कौट etc. a carpenter working at his own shop.

नित— । तच्चा स्वधरः । तत्पुरुषे एव । ग्रामस्य वृद्ध्यां साधारण इत्यर्थः । इत्यर्थे शव कुट्यापि गत्वा कर्मकरः । कुटी पण्यग्रामा । तत्रैव कर्मकरः स्वतन्त्र इत्यर्थः । उभयत टचि टिलोपः ॥

७८८ । अतिः शुनः ॥ ५।४।८६ ॥

दी— । अतिश्वो वराहः । अतिश्वो सेवा ।

The word अन् coming after अति in a तत्पुरुष takes टच् as समासान्त । Thus अतिश्वः etc.—the boar is faster than the hound ; अतिश्वी etc.—service beyond that of the dog even, i. e., meaner than or surpassing that of the dog even.

नित— । 'अतिः' इति पञ्चमी । 'शुनः' इति पञ्चमी वा षष्ठी वा । पञ्चमी-पञ्च—तत्पुरुषे अतिशब्दान् परी श्यः अन्शब्दः समासचरभावयकः ततः परं टच् स्यात् समासान्त इत्यर्थः । षष्ठीपञ्च—तस्य अस्मि टच् स्यात् समासान्तः इत्यर्थः । ज्ञानमतिक्रान्ती वेगेन अतिश्वः । टचि टिलोपः ॥ टचष्टित्करणफलं दर्शयति—ज्ञानमतिक्रान्ताः सर्वप्रयत्नेन कृता इत्यर्थः, अतिश्वी सेवा । "टिड्ढाणञ्—" (४७०—४।१।१५) इति ङीप् । नागेशस्तु ज्ञानमतिक्रान्ता नीचतया अतिश्वी अतिनीचा सेवा इत्याह ॥

७८९ । उपमानादप्राणिषु ॥ ५।४।८७ ॥

दी— । अप्राणिविषयकीपमानवाचिनः शुनष्टच् स्यात् । आकर्षः श्वेव आकर्षश्वः । 'अप्राणिषु' किम् ? वानरः श्वेव वानरश्वा ॥

टच् comes after अन् which is intended as a standard of comparison and is final in a तत्पुरुष, the reference being to something inanimate, i. e., if something inanimate is compared to अन् । Thus आकर्षश्वः meaning an wooden आकर्ष resembling a dog in shape. Why say अप्राणिषु ? Witness वानरश्वा without टच्, the sense being—a monkey, which is not अप्राणिन्, resembling a dog.

नित— । तत्पुरुषोत्तरपदान् उपमानवाचकात् अन्शब्दान् टच् स्यात् समासान्तः अप्राणिषु विषये अप्राणी चेदुपमेयः पूर्वपदम् इत्यर्थः । पञ्चाङ्गुली धान्यादिकर्षकः काष्ठविशेष आकर्षः, येन आतपे शोषणार्थं धान्यादिकं प्राङ्गने आल्लथ्य विक्षिप्यते आतपात्यर्थे च सञ्चिप्यते नः ॥ उपमानादेव । कृष्णं वा कर्षं वा इति न टच् ॥

८०० । उत्तरसृगपूर्वाच्च सकथ्यः ॥ ५।४।८६ ॥

दो—। चादुपमानात् । उत्तरसकथ्यम् । सृगसकथ्यम् । पूर्वसकथ्यम् । फलकमिव सकथि फलकमकथ्यम् ॥

टच् comes after सकथि in a तत्पुरुष if preceded by उत्तर, सृग and पूर्व। The च in the rule gives टच् also when an उपमान precedes. Thus उत्तर etc.—The lower part of the thigh etc. Also फलक etc.—thigh flat like a plank.

नित—। उत्तरस्य सृगश्च पूर्वश्च उत्तरसृगपूर्वम् । एकवद्भावः । एषां शब्दानाम् अन्तमे पूर्वपदे परपदं यः सकथिशब्दः तदन्तात् तत्पुरुषान् टच् स्यात् समासान्तः । चकारात् उपमानपूर्वपदेऽपि सकथिशब्दादृच् भवति ॥ उत्तरं सकथ्यः, पूर्वं सकथ्यः इत्येकदेशिसमासः । सृगस्य सकथि इति प्रथोसमासः । फलकसकथ्यमिति मयूरव्यंसकादि इति नागेशः । यदा—फलकमिव फलकम् । तच्च तत् सकथि च इति विशेषणसमासः । सर्वत्र टचि टिञोपः ॥

८०१ । नावो द्विगोः ॥ ५।४।८८ ॥

दो—। नौशब्दान्ताद्विगोष्ठच् स्यात्, न तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतो द्विनावरूप्यः । “द्विगोर्लुगनपत्ये” (१०८८—४।१।८८) इत्यत्र ‘अचि’ इत्यस्यापकर्षणात् हलादेः न लुक् । पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् ॥ ‘अतद्धितलुकि’ इति किम् ? पञ्चभिर्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः ॥

A तत्पुरुष, of the द्विगु variety with नौ final, takes टच्, but not if some तद्धित affix has disappeared. Thus द्विनावरूप्यः proceeding or resulting from two boats—a तद्धिताद्यद्विगु with टच् after नौ because the तद्धित affix रूप्य in the sense तत् आगतः does not disappear. The reason for the retention of the affix is that, in the rule “द्विगोर्लुक्—” (1080—4.1.88), अचि is incorporated from the next rule (“गोत्रेऽलमचि”); hence an affix with a consonant

leading, such as रुष्य, is not elided. Similarly पञ्चनाव् etc. is an उत्तरपदद्विगु with no तद्धित elided because none added. चिनावम् etc. are instances of समाहारद्विगु । Why say 'अतद्धितलुकि'? Witness पञ्चनीः—bought in exchange for five boats—without a टच् because the affix ठक् has disappeared from it.

मित—। "गौरतद्धितलुकि" (७२८—५।४।८२) इत्यतः 'अतद्धितलुकि' इति मख्ठूक-
द्रुत्या अनुवर्तते । तदाह न तु तद्धितलुकि इति ॥ द्वाभ्यां नौभ्याम् आगतं इत्यर्थे "हितु-
मनुष्येभ्योऽन्तरस्यां रुष्यः" (१४६१—४।३।८१) इति रुष्यप्रत्ययः । तस्य प्रत्ययस्य विषये
"तद्धितार्थ"—(७२८—२।१।५१) इति समासः, टच्—चिनावरुष्यः । अत्र अनपत्येऽपि
स्त्रीपामावे कारणमाह 'अचि इत्यपकर्षणात्' इति । अपकर्षणञ्च "गौत्रोऽलुगचि"
(१०८२—४।१।८३) इत्यतः ॥ पञ्च नावः प्रिया अस्य इति बहुव्रीहौ पूर्वयोर्द्विगुः, टच्—
पञ्चनावप्रियः ॥ इयोर्नावोः समाहार इति दिगुः, टच्—चिनावम् । "सनपुंसकम्"
(८२१—२।४।१७) इति क्लीबत्वम् । ननु टचि कृते अकारान्तात् "अकारान्तोत्तर-
पदी"—(८२१, वा) इति स्त्रियां क्लीबस्तु । सास्यः अकारोऽयं समासस्थान्तावयवो
न तु उत्तरपदावयवः ॥ एवं चिनावम् ॥ पञ्चनीः इत्यत्र 'तेन श्रौतम्' (१७०२—
५।१।३७) इत्यर्थे "आर्द्धदिगो"—(१६८१—५।१।१८) इति टचि कर्त्तव्ये
"तद्धितार्थ"— इति समासः । "अर्द्धपूर्वदिगोः"—(१६८३—५।१।२८) इति
उक्तौ लुक् । तेन न टच् ॥

८०२ । अर्धाच्च ॥ ५।४।१०० ॥

दी—। अर्धान्नावष्टच् स्यात् । नावः अर्द्धम् अर्धनावम् ।
क्लीबत्वं लोकात् ॥

नौ final in a तत्पुरुष takes टच् if अर्द्ध leads. Thus अर्धनावम्
meaning 'half the boat'. Feminine was expected, but we have
neuter through usage.

मित—। 'नावः' इत्यनुवर्तते । नौशब्दान्तात् अर्धशब्दपूर्वपदान् तत्पुरुषादित्यर्थः ।

अत एकदेशिसमासमुदाहरति । “परवज्जिह्व—” (८१२—२।४।२६) इति स्त्रीत्वं प्राप्ते “लिङ्गसगिथ्यं लोकाश्रयत्वान्निङ्गस्य” इति माध्यरीत्या क्लौबत्वम् ॥

८८३ । खार्याः प्राचाम् ॥ ५।३।१०१ ॥

दो— । द्विगोरर्द्धाच्च खार्याः टच् वा स्यात् । द्विखारम्—
द्विखारि । अर्द्धखारम्—अर्द्धस्वारो ॥

खारी final in a द्विगु or after अर्द्ध in a तत्पुरुषः, takes टच् according to the older grammarians, i.e., the टच् is optional. Thus द्विखारम्—two खारी measures—with टच् added, द्विखारि without टच् । Similarly अर्द्ध etc. the neuter here being through usage.

नित— । ‘द्विगोः’ इति ‘अर्द्धाच्च’ इत्यप्यनुवर्तते । खारीशब्दान्नात् द्विगोः खारीशब्दान्नात् अर्द्धपूर्वपदात् तत्पुरुषाच्च इत्यर्थः । ‘प्राचाम्’ इति विकल्पबोधकम् । एकं प्राचीनानामन्यद्वर्षाचीनानामिति विकल्पः । तदाह ‘टच् वा’ इति । द्विखार-
मिति समाहारि टचि नपुंसकम् । टजभावे नपुंसककृत्स्वे द्विखारि ॥ अर्द्धखारमिति अद्विगुत्वात् परवज्जिह्वतया स्त्रीत्वे प्राप्ते क्लौबत्वं लोकात् । ‘अर्द्धखारि’ इति टजभावे नपुंसककृत्स्वः, न तु उपसर्जनकृत्स्वः, “एकविभक्ती—” (७१९, वा) इति उपसर्जन-
संज्ञाया एव अभावात् ॥

८०४ । द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ॥ ५।३।१०२ ॥

दो— । टच् वा स्यात् द्विगौ । द्व्यञ्जलम्—द्व्यञ्जलि ।
‘अतद्वितलुकि’ इत्येव द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः ।

अञ्जलि final in a द्विगु with द्वि or द्वि leading takes टच् optionally. Thus द्व्यञ्जलम् etc.—two handfuls. The restriction अतद्वितलुकि persists. Thus द्व्यञ्जलिः without टच्, in the sense “bought with two handfuls of grain”, the affix टच् having disappeared from it by “अध्वर्द्ध—” (1623—5. 1. 28)

मित—। 'प्राचाम्' इत्यनुवर्तते 'द्विगोः' इति च । द्विगोः द्विविध्यासुत्तरे यः अञ्जलिशब्दः ततः समासान्तटच् वा स्यादित्यर्थः । इध्यामञ्जलिभ्यां क्रीत इत्यन्त-
अञ्जलिशब्दो लक्ष्यया अञ्जलिपरिमिति शक्ये वर्तते । तेनावं परिमाणवाचो इध्यामञ्जलि-
शब्दः । तस्य "आर्हात्—" (१६८१—५।१।१८) इति ठकि अप्राप्तिः "प्रात्वतेष्ठञ्" (१६८०—५।१।१८) इति ठञ् । तस्य "अध्वर्ह—" (१५८३ + ५।१।२८) इति लृञ्, तेन च न टच्—इध्यामञ्जलिः ॥

८०५ । ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ ५।४।२०४ ॥

दी—। ब्रह्मान्तात् तत्पुरुषात् टच् स्तात् समासेन-
जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ।

A तत्पुरुष ending in ब्रह्मन् takes टच् if the compound implies that the ब्रह्मन् is a provincial. Thus सुराष्ट्रब्रह्मः—A provincial Brahmana coming from Surashtra.

मित—। ब्रह्मा ब्राह्मणः । जनपदे भवः जानपदः । तस्य आख्या कथनम् । तस्यां द्योव्यायाम् । यो हि जनपदः सत्तात् नाद्या निर्दिष्टः तत्र भवत्येवेदनायसः, किन्तु जानपदेऽयं ब्राह्मण इतिमात्रं चेदवक्तुमिष्यते तदैव टच् ॥ सुराष्ट्रे ब्रह्मा इति अर्थकथनं सुराष्ट्रस्य ब्रह्मा इति विग्रहः सप्तमीतत्पुरुष इह दुर्लभः । सुराष्ट्रब्रह्म इति न हि सौराष्ट्रत्वमाख्यातुमिष्यते किन्तु जानपदत्वम् । एवं शूरसेनब्रह्म इत्यादयोऽपि ॥ 'जानपदाख्यायां' किम् ? पाटलिपुत्रस्य ब्रह्मा पाटलिपुत्रब्रह्मा । पाटलिपुत्रमिति नगरं न जनपदः ॥ देवीनां ब्रह्मा देवब्रह्मा नारदः ॥

८०६ । कुमहद्भ्रामन्यतरस्याम् ॥ ५।४।२०५ ॥

दी—। आभ्यांब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुतसितोः-
ब्रह्मा कुब्रह्मः—कुब्रह्मा ।

ब्रह्मन् final in a तत्पुरुष optionally takes टच् if coming after कु- or महत् । Thus कुब्रह्मा or कुब्रह्मः—a wicked-Brahmana. For महत्-

compounding in the sense महान् ब्रह्मा—a great Brahmana—we look forward.

मित—। 'ब्रह्मणः' इति वर्तते। ब्रह्मण्शब्देन कुशब्दस्य "कुशति—"
(७६१—२।२।१८) इति समासः। महच्छब्दस्य तु "विशेषणं विशेष्येण—"
(७३६—२।१।५७) इति। महान् ब्रह्मा इति वियहे—

८०७। आत्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥६।३।४६॥

दी—। महत आकारः अन्तादेशः स्यात् समानाधिकरणे
उत्तरपदे जातीये च परे। महाब्रह्मः—महाब्रह्मा। महादेवः।
महाजातीयः ॥ समानाधिकरणे किम् ? महतः सेवा महत्सेवा।

महत् will have its final letter changed into आ, i. e., महत् will become महा, if a collocative (समानाधिकरण) or the affix जातीयर् follows. Thus महाब्रह्मः or महाब्रह्मा—a great Brahmana, or the image of ब्रह्मन् in a यमशान। Similarly महादेवः &c. Why say समानाधिकरणे ? Witness महत्सेवा—the service of the great—with महत् unchanged.

मित—। 'जातीय' इति जातीयर् प्रत्ययो गृह्यते। "प्रकारवचने जातीयर्—"
(२०२४—५।१।६८)। "अनुत्तरपदे—"
(८५८—६।१।१) इत्यतः
'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते। तच्च 'समानाधिकरण' इत्यनेनैव सम्बध्यते न 'जातीय'
इत्यनेन, असम्भवात्। तदाह 'समानाधिकरणे उत्तरपदे' इति ॥ महाब्रह्म इति
'यमशानाद्यधिकृतो ब्रह्मा इति वा श्रवणः। तत्रापि सूक्तिं तद्यमशायाः तत्रैषु प्रसिद्धत्वात्"
इति नागिपः ॥

दी—। लाक्षणिकं विज्ञाय प्रतिपदोक्तः "सन्महत्—"
(७४०—२।१।६१) इति समासो ग्रहीष्यते इति चेत् 'महाबाहुः' न
स्यात्। तस्मात् "लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य" इति परि-
भाषा नेह प्रवर्तते, समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्।

The maxim “लक्षणप्रतिपदीकयोः—” here apparently requires that, when speaking of the समास of मङ्गत्, only *Samasas* enunciated by specifically mentioning (प्रतिपदीक) the word मङ्गत् are to be understood, and not such *Samasas* as are, in the ordinary course of the operation of a rule, available for मङ्गत् also (लाक्षणिक) without specific mention of मङ्गत् । In that case the समास of मङ्गत् here is to be that enunciated in “सङ्गङ्गत्—” (740—2.1.61), But then समानाधिकरण, in the rule here, becomes superfluous ; for, the rule “सङ्गङ्गत्—” is already enunciated as a समानाधिकरण समास । Consequently we must assume that the maxim “लक्षणप्रतिपदीकयोः—” does not apply to the present base. In other words, मङ्गत् here covers both kinds of cases, लाक्षणिक as well as प्रतिपदीक । Hence मङ्गान् बाङ्गुरस्य is also subject to this rule and gives मङ्गाबाङ्गुः । Had the maxim been allowed scope here also, the बहुव्रीहि form would have been मङ्गबाङ्गुः ।

मित— । इह प्राप्तिर्द्विविधा । एका सूत्रीकसामान्यलक्षणात् प्राप्तिः, या प्रकृते च प्रकृते चास्ति । तद् यथा—मङ्गच्छब्दस्य समासप्रसङ्गे “षष्ठी” (७०२—२।२।८) इति मङ्गत्, सेवा मङ्गत्सेवा इत्यत्र प्राप्तिः, परं इत्यत्र शाखा इत्यत्राशाखा इत्यादिष्वपि । इयं नाम ‘लाक्षणिकी’ प्राप्तिः । द्वितीया तु प्राप्तिः प्रकृते एव वर्तते नान्यत्र । तद् यथा—“अर्द्धं नपुंसकम्” (७१३—२।२।२) इति अर्द्धपदसंज्ञा विहितत्वात् तत्रैव प्राप्नोति नान्यत्र । इयञ्च ‘प्रतिपदीका’ प्राप्तिः ॥ अथात्र यी मङ्गच्छब्दे पूर्वपदे समास उच्यते स लाक्षणिको वा प्रतिपदीको वा? ननु प्रतिपदीक एव । “लक्षणप्रतिपदीकयोः प्रतिपदीकस्य” इति परिभाषया उभयसम्बन्धे प्रतिपदीका प्राप्तिर्युज्यते न लाक्षणिकी ॥ तथा सति मङ्गत्, सेवा मङ्गत्सेवा इत्यप्रसङ्गे एव चालस्य, असत्यपि ‘समानाधिकरणसङ्घर्षे’ लाक्षणिकत्वादेव चालमत नैव भविष्यति । किञ्च मङ्गान् बाङ्गुरस्य मङ्गाबाङ्गुरिति लाक्षणिके बहुव्रीहि, सत्यपि इह समानाधिकरण-

यद्यपि, आत्मं न सिध्यति । अत्र समाधिमाह 'लक्षणप्रतिपद—' इति परिभाषा नैव प्रवर्तते इति । आत्मविविरेव लक्षणिके प्रतिपदोक्ते अ समासे तुला प्रवर्तते इत्यर्थः । कुत एवमिति चेत् 'समानाधिकरणयद्सामर्थ्यात्' । अयमाशयः—प्रतिपदोक्ते एव चेदस्य ग्रहणः स्यात् 'सन्मदत्—' (७४०) इति समास एव गृह्यते । स च समानाधिकरणो एव विहितः । तदिह पुनः 'समानाधिकरणयद्ग्रहणं न स्यात् ॥

दो— । 'आत्' इति योगविभागादात्वम्, "प्रागिकादशभ्यः"—
—(१८८५—५।३।४८) इति निदेशाद्वा—एकादश ।

If आत् be separated (योगविभाग) from the rule "आन्मदत्ः—" it will stand by itself as a rule meaning—"आ of the पूर्वपद may be allowed in a compound." This defends आ of एका in एकादश । Or we may defend this from निपातन in the rule "प्रागिका—" (1995—३.3.49).

मित— । उत्तरमूलविषयकमेतत् द्विपि करप्रमादादिहोपन्यस्तुनिवाभाति । ननु यदि इष्टनोरिव आत्मं कथमेकादश इति ? उच्यते—"आन्मदत्ः—" इत्यत्र 'आत्' इति योगविभागः कर्तव्यः । अथवा भाष्ये योगविभागो न दृश्यते इति चेदस्यः "प्रागिकाशभ्यः—" इति निपातनादात्मवेदि ॥ जातीयरमुदाहरति—

दो— । महतीशब्दस्य 'पुंवत् कर्मधारय—" (६४६—
६।३।४२) इति पुंवदभावे कृते आत्वम् । महाजातीया ।

Attaching जातीयर् to महती by the rule "प्रकारवचने—" (2024—
३.3.69). in the sense महत्याः प्रकार इव प्रकारो यस्याः we get महत् through पुंवद्भाव by 'पुंवत्—(746); and the महत् becomes महा yielding महाजातीया ।

मित—महत्याः प्रकार इव प्रकारो यस्याः इत्यर्थे महतीशब्दः प्रकारवत्त्वात् वर्तते । ततः 'प्रकारवचने जातीयर्' (२०२४—३।३।६९) इति स्वार्थे

जातीयर् प्रत्ययः । प्रत्ययस्य उत्तरपदत्वाभावात् पृथक्चनम् ॥ महतो जातीयर् इति । स्यात् पुं वद्भावः तत आत्वम् । इह 'प्रातिपदिकयङ्गे लिङ्गविशिष्टस्यापि यङ्गणम्' इति परिभाषा न प्रवर्तते इति भाष्ये स्थितम् । तेन पुं वद्भावं व्युत्क्रम्य महतीशब्दस्यैव न आत्वम् ॥ प्रवृत्तायामप्यस्यां परिभाषायां जातीयरप्रत्यये न दोषः । तत्र हि "तसिलादिषु—" (८२६—६।३।३५) इति पुं वद्भावः, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पुनः "आन्महत्तः—" इति आत्वञ्च प्राप्नोति । परत्वात् आत्वेन पुं वद्भावस्य बाधः स्यात् । "पुं वत् कर्मधारय—" इति पुनर्जातीयरो यङ्गणात् स बाधो निवृत्तः । तेन प्रथमं पुं वत्पञ्चाञ्च "आन्महत्तः—" इत्यात्वम् । "सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव" इति नेह प्रवर्तते । गतिरेव न स्यात् कुतो विप्रतिषेधो बाधा वा ? तदाह पुं वद्भावे कृते आत्वम् इति ॥

दो— । "महादात्वे घासकरविशिष्टे षृसंख्यानं पुं वद्भावश्च" (वार्त्तिक) । असमानाधिकरणार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ।

"The substitution of आ in महत् has to be enjoined when घास कर or विशिष्ट is the उत्तरपद, also there is पुं वद्भाव" । This is for cases where there is no collocation. Thus महाघासः in the sense—grass for the great. Similarly महाकरः meaning—the hand of the mighty, &c.

मित— । महाविशिष्टशब्दे महत्या विशिष्ट इति इतीयान्तेन विग्रहः ।

दो— । "अष्टनः कपाले हविषि" (वार्त्तिक) । अष्टाकपालः ।

"अष्टन् takes the substitute आ when कपाल is the उत्तरपद and the reference is to sacrificial offerings." Thus अष्टाकपालः—an offering cooked in eight pans.

मित— । कपाले उत्तरपदे अष्टनः आत् स्यात् हविष्ये दुष्यते समासेन । अष्टसु कपालेषु संकृतः इत्येषि कर्त्तव्ये द्वियुः । ततो "द्विगोलुं क—" (१०८०—५।१।८८) इत्येषो लुक् ॥ एतदपि उत्तरपदसम्बन्धमेव ॥

दी—। “गवि च युक्ते” (वार्त्तिक) । गीशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये अष्टन आत्वं स्यात् । अष्टागवं शकटम् । “अच् प्रत्यन्वव—” (३४३—६।३।७५) इत्यन्न ‘अच्’ इति योगविभागात् बहुव्रीहावपि अच् ॥ अष्टानां गवां समाहारः अष्टगवम् । तदयुक्तत्वात् शकटमष्टागवमिति वा ॥

“अष्टन् becomes अष्टा when गो is the उत्तरपद and the sense ‘yoked’ is implied.” Thus अष्टा t.e.—A cart with eight oxen yoked on to it. Here we have a बहुव्रीहि in the sense अष्टौ गवः अभिन् । अच् comes in as a समासान्त by योगविभाग in the rule “अच् प्रति—” (943). Or, first derive अष्टगवम् by समाहार in the sense ‘a batch of eight oxen.’ Next transfer this epithet to the cart from the fact that this batch is yoked to it, and change अष्ट into अष्टा by this Varttika.

नित—। अस्यापि उत्तरसूते एव प्रसङ्गः । ‘उत्तरपदे’ इत्यधिक्रियते, तदाह ‘गीशब्दे परे’ इति ॥ इह प्रकारणे विशिष्य कश्चित् समासो नाधिकृतः, तत् तुला एव प्रातिवेश्या तत्पुरुषे तथा बहुव्रीह्यादिषु च । किञ्च समासान्तोऽपि यथा तत्पुरुषे टच् तथा बहुव्रीहौ अच् सुलभ एव । अष्टौ गवः अभिन् युक्ता इत्यर्थे बहुव्रीहौ अचि समासान्ते अष्टागवं शकटम् ॥ योगविभागोऽयं वृत्तावृत्तौ भाष्ये तु न दृश्यते इति व्याख्यानान्तरमाह ‘समाहारः’ इति । ‘अष्टगवम्’ इति द्विगुः । लक्षण्या यत् ‘अष्टगवयुक्तं’ तत् यदा उच्यते तदा अनेन वार्त्तिकेन अष्टन आत्वे अष्टागवमिति ॥

८०८ । द्वाष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥६।३।४७॥

दी—। आत् स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश, द्वाधिका दश इति वा । द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । ‘अबहुव्रीह्यशीत्योः’ किम् ? द्वित्राः । द्वाशीतिः ॥

हि and अष्टन् take the substitute आ if a numeral is the उत्तरपद but not in a बहुव्रीहि or if अशीति follows. Thus द्वादश meaning—

'two and ten' or 'ten increased by two.' Similarly द्वाविंशति etc. Why say 'अवङ्—'? Witness द्विवा: without the transformation द्वि, because the compound is a बहुव्रीहिः। Similarly द्वाशीति: does not change द्वि into द्वि।

मित—। द्विशब्दस्य अटन् शब्दस्य च आत् स्यात् संख्याशब्दे उत्तरपदे न तु बहुव्रीहि न वा अशीतौ उत्तरपदे इत्यर्थः। द्वौ च दश च इति समाहारः। द्वाधिका दश इति शाकपाथिवादि। द्वाविंशतिः इत्यपि समाहारः। स्त्रीलं लोकात्। पवमन्-वापि ॥ द्वौ वा त्रयो वा इति विग्रहे "संख्यायाव्यय—" (८४३—२।२।२५) इति बहुव्रीहिः। तत आत्वप्रतिषेधे "बहुव्रीहौ संख्ये—" (८५१—५।४।७३) इति ऊचि च द्विवाः ॥ एतदनन्तरं पूर्वसूत्रस्यम् "आदिति योगविभागात्—" इत्यादि, "अटनः कपाले—" इत्यादि च पाठ्यम् ॥

दी—। "प्राक् शताद्धक्तव्यम्" (वार्त्तिक)। नेह—द्विशतम्। द्विसहस्रम् ॥

"It should be noted that the उत्तरपद must be below a hundred." Thus द्विशतम् etc. do not change.

मित—। शतात् प्राक् या संख्या तस्यामेवोत्तरपदे द्वाटनोः प्रागुक्तमात्रं वक्तव्यमित्यर्थः। तेन शते उत्तरपदे न—द्विशतम्। द्वे शते इति विग्रहः ॥ एवं द्विसहस्रम् ॥

८०८। त्रैस्त्रयः ॥३।३।४८॥

दी—। त्रिशब्दस्य 'त्रयस्' स्यात् पूर्वविषये। त्रयोदश। त्रयोविंशतिः। बहुव्रीहौ तु त्रिदश त्रिदशाः, सुजर्थे बहुव्रीहिः। अशीतौ त्रशीतिः। 'प्राक् शतात्' इत्येव—त्रिशतम्। त्रिसहस्रम् ॥

Under similar conditions त्रि becomes त्रयस्। Thus त्रयोदश etc. The change does take place in a बहुव्रीहिः। Hence त्रिदशाः, which is a बहुव्रीहिः involving the sense of the affix सूच्—

'three times ten', etc. thirty. With अशीतिः again we get वाशीतिः without the change. The restriction 'below a hundred' also exists here ; thus त्रिंशत् & c.

नित— । 'त्रयोदश' इति सन्धिविज्ञादिषु पाठात् 'त्रयस्' इति सकारान्त आदेशः । 'पूर्वविषये' प्राकृत्यतीयायाम् अशीतिभिन्नायां संख्यायामुत्तरपदे अ बहुव्रीहिविषये च ॥ 'त्रयोदश' इति समाहारः, शाकपाणिंवादि कर्मधारयी वा ॥ इती 'त्रिंश' इति विग्रहवाक्यम् । 'त्रिः' इति सुजनाः । तिराङ्गता 'दश' इत्यर्थः । "संख्यायाव्यय—" (८५३—२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । "बहुव्रीही संख्ये—" (८५२—५।१।७३) इति ङच् समासान्तः । विदशाः विंशदित्यर्थः । समासेनैव सुच् प्रत्ययस्य अर्थ उक्त इति इती सुच् न दृश्यते, यद् एव विशब्द उपलभ्यते । तदाङ् 'सुजघे बहुव्रीहिः' इति ॥

८१० । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृती सर्वेषाम् ॥६।३।४८॥

दो— । द्वष्टनोस्त्रेश्च प्रागुक्तं वा स्यात् चत्वारिंशदादौ परे । द्विचत्वारिंशत्—द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत्—अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत्—त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥

The change in द्वि, अष्टन् and त्रि, as noted above, is optional if the उत्तरपद is a numeral from चत्वारिंशत् onwards. Thus द्विचत्वारिंशत् or द्वाचत्वारिंशत् etc. Similarly with पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्तति and नवति ।

नित— । 'प्रागुक्तम्' इति द्वाष्टनोरालं तेषु त्रयम् । 'चत्वारिंशदादिः' इह प्राकृत्यतीया संख्या । ताश्च चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्ततिः, नवतिश्च । अशीती ते प्रतिबिम्बो विकारः ॥

८११ । एकादिशैकस्य चादुक् ॥६।३।३६॥

दो— । एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यात् एकस्य चादुगागमश्च । नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह 'तृतीया' इति योग-

विभागात् समासः । अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशति
एकात्रविंशतिः—एकाद्विंशतिः एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥

नञ् stands unchanged coming after एक, and एक then takes the augment अद् or आद् (अद्) । Thus, with the exposition एकेन न विंशतिः we first compound न and विंशतिः into नविंशतिः with नञ् unchanged ; next एकेन is compounded with it by योगविभाग of द्वितीया in the rule “द्वितीया तत्कृत—” (692—2.1.30). Eliding the सुप् and changing एक into एक अद् or एक आद् we get एकाद् नविंशतिः । This optionally changes द् into न् by “यरोऽनु—” (116—8.4.45) ; hence the additional form एकात्रविंशतिः meaning एकोन-विंशतिः, etc., nineteen.

नित— । “नलोपो नञः” (७५६—६।३।७२) इत्यतो ‘नञः’ इत्यनुवृत्तं “नञाद्—” (७५६—६।३।७५) इत्यत्र ‘नञ्’ इति प्रथमया विपरिणतम् । तत्सम्बन्धा-
देव ‘प्रकृत्या’ इत्यप्यनुवृत्तम् । एताभ्यां सह ‘एकादिय नञ् प्रकृत्या’ इत्याद्यन्वयो
लभ्यते । आगमस्तु ‘अदुक्’ इति ह्रस्वकारः, ‘आदुक्’ इति षडक्षः । उभयत्र
दीर्घे एकादेशे ‘एकाद्’ इति रूपम् । अदुकि “अतो गुणे” : (१८१—६।१।८७) इति
न प्रवर्तते, पदत्वादिकशब्दश्च ॥ ‘एकेन’ इति द्वितीया द्वितीया । तस्य समासो न
विहितः । तत आह ‘योगविभागात् समास’ इति । “द्वितीया तत्कृत—” (६९२—
२।१।३०) इति सूत्रे योगविभागः इत्याशयः । अस्य तु योगविभागस्य भाष्ये अदर्शनात्
सुप्सुपा मयूरव्यंसकादिर्वेति वृत्तम् इति नानिश्च ॥ “यरोऽनु—” (११५—८।३।४५)
इति ‘अनुनासिकविकल्पः’ ॥

दो— । “षष्ठ उत्वं दददशधासूत्तरपदादिष्टुत्वञ्च धासु वेति
वाच्यम्” (वार्त्तिक) । षोडश । षोडश । षोडा—षड्धा ॥

“With दद्, दश and धा following, ष् changes its final into ष and the द् or ष changes into ष or द, but this is optional

with धा” । Thus षोडन्—having six teeth, षोडश—sixteen, षोडा
or षड्धा—in six ways.

नित— । ‘दृढ’ इति दन्तशब्दस्य “वयसि दन्तस्य—” (८८०—प्रा४।१४१)
इत्यादेशः । षकार इत् । दृत् इति स्थितम् । धा इति प्रत्ययः, अतएव नानाधि-
करणवाचित्वाद्दुल्ले ‘धासु’ इति बहुवचनम् । ‘टु’ इति टवर्गः ॥ तेन—दृढदशधासु
परतः षष उल्लं भवति, उत्तरपदस्य य आदिवर्णः तस्य च टवर्गादेशो भवति । धा-
प्रत्यये परे तु विकल्पः—इत्यर्धो लभ्यते । इह त्रीणि वाक्यानि, आद्यो उल्लं विधीयते,
द्वितीये टवर्गः, तृतीये विकल्पः । उल्लं षषः, टुल्लसुत्तरपदादौः । परं ‘धा’ इति
प्रत्ययः, न उत्तरपदम्, तेन प्रथमयोर्वाक्ययोः ‘धा’ इत्यस्य टुल्लं न विधीयते, षष उल्लं
‘धा’ इत्यपि निमित्तम् इत्येतावदेव लभ्यते । तच्च निमित्तं परवर्तिन्या ‘धासु वा’
इत्यवस्थया सप्तम्यापि कथ्यते । तत् ‘दृढदशधासु’ इत्यत्र ‘धासु’ इति व्यर्थम् ॥ वस्तुतस्तु
वार्षिकमिदं लिपिकरैरन्वष्टापादितमिव भाति । भाष्ये तु “षष उल्लं दृढदशतन्त्र-
पदादौटुल्लञ्च” इत्येकं वार्षिकम्, “धासु वेति वक्तव्यम्” इति द्वितीयम् । तत्र प्रथमात्
‘उल्लम्’ ‘टुल्लम्’ इति द्वयमपि अनुवर्तते परेषु च सम्बध्यते । तेन धासु उल्लं चेत्
टुल्लमपि, न चेदुल्लं नापि टुल्लम् । आद्ये षष् धा इत्युल्ले षष धा, टुल्ले षष ङा, षोडा ।
द्वितीये षष् धा इति जश्ले षडा धा इति ॥ एतच्च इरदत्तानुरोधेन । कैयटश्च
उल्लाभावेऽपि टुल्लमिच्छति । तन्मते षड्ङा इति द्वितीये रूपम् । नाशिश आह—
“कैयटोक्तं युक्तं भाष्येऽपि ‘षड्ङा’ इत्येव पाठस्य प्रायेणोपलभ्यात्” । ‘प्रायेण’ इत्युच्यते
तद्वद्वि षड्ङा इति सार्धविकः पाठः, क्वचित् षड्धा अपि दृश्यते । किञ्च नायमभि-
नियमः यत् प्रायिकमेव आदेश्यं हेयमेव कादाचित्कमिति । एकोऽपि ग्रन्थः सुलिखितः
शतादपि विशिष्येत दुर्लिखितेभ्यः । तन्मन्वो इरदत्तोक्तमेव न्याय्यम् । षट् दना
अस्य इति विषये “वयसि—” इति दवादेशे, षष्शब्दस्य उल्ले षोभावे दकारस्य ङकारे
षोडत् इति प्रातिपदिकम् । सुपि षोडन् ॥ षट् च दश च इति षडधिका दश इति
वा विषये षोडश ॥

८१२ । परवर्जिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोः ॥२।४।२६॥

दी— । एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्या-
विम । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्पली ॥

The gender of इन्द् and तत्पुरुष c ompounds is that of the final member. Thus कुक्कुट etc.

मित— । समाहारस्य नपुंसकलिङ्गता विहिता । तदिह 'इन्द्' इति इतर-
तरयोगो ष्टछति । तस्य उभयपदार्थप्रधानत्वात् भिन्नलिङ्गयोः समासे लिङ्गमनियतं
भवति । तदिह लिङ्गं परवत् स्यात् इति नियम्यते । कुक्कुटमयूर्यौ मयूरीकुक्कुटौ
इत्येक एवार्थः । तथापि परपदमात्रित्य लिङ्गं भिद्यते ॥ तत्पुरुषस्तु उत्तरपदार्थ-
प्रधानः. तुन वचशाखा इत्यादिषु विनापि वचनेन स्त्रीत्वादिकं लभ्यते एव । एक-
देशितत्पुरुषे तु पूर्वपदार्थप्रधानतया पूर्ववत्लिङ्गे प्राप्तं परवत्लिङ्गता विधीयते । तदुदा-
हरति अर्द्धपिप्पलीति ॥ अतिप्रसङ्गं निरस्यति—

दी— । “द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः”
(वार्त्तिक) । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः ।
प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अत-
एव ज्ञापकात् समासः । निष्कौशाम्बिः ।

“This should be prohibited in द्विगु compounds, compounds
withe प्राप्तः आपन्न and अलन् leading, and in गतिसमास । Thus
पञ्चकपाल is not neuter with कपाल, but has the gender of the
विशेष्य । Similarly प्राप्त etc. आपन्न etc. The compound अलं-
कुमारिः in the sense “master of the girl” is sanctioned by
this very *Varttika*, and is masculine. Likewise निष्कौशाम्बि is in
the masculine.”

मित— । 'द्विगु' इति "तद्विधायं—" (७२८—२।१।५१) इत्यनेनः समासः ।
'प्राप्तापन्न' इति "प्राप्तापन्नं च—" (७१५—२।२।४) इति समासः । 'अलं-
पूर्व' इति न केनचित् सूत्रेण विहितः समासः, तदाह 'अतएव' अत्रादेव वार्त्तिकान्
'ज्ञापकात् समासः' । निषेधसामर्थ्यात् अस्मि समास इत्यर्थः । 'गतिसमास' इति गतेः

समासो येन इति बहुव्रीहिषा “कुगति—” (७६१—२।१।१८) इति सूत्रस्यः प्रादिसमासः ॥ एषु परबलिङ्गता न भवति इत्यर्थः । तेन प्राधान्येन विवक्षितो योऽर्थः तदनुगतमेव लिङ्गमिति फलितम् । आद्यसिद्धमेतन्न वचनसापेक्षमित्यपेक्षितं नार्त्तिकमिदं भवति । सूत्रस्य “परबलिङ्गं इत्येकदेशिनीः” इत्येवं कर्त्तव्यमित्यात्मम् ॥

८१३ । पूर्ववदश्ववङ्गवौ ॥२।४।२७॥

दो— । द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववङ्गवौ । अश्ववङ्गवान् । अश्ववङ्गवैः ।

The gender of अश्ववङ्गवौ is that of the first member in the compound. The duality is not essential. Thus अश्ववङ्गवौ etc.—the horse and the mare etc.—all in the masculine because अश्व is masculine.

मित— । अश्वस्य वङ्गवा च इति विरुद्धे “विभाषा ब्रह्म—” (८१६—२।४।१२) इति वैकल्पिक एकवद्भावः । तस्य तु “स नपुंसकम्—” (८२१—२।४।१७) इति नपुंसकत्वम् । पक्षे एकवद्भावाभावे अश्ववङ्गवौ इति पुंसि । परबलिङ्गतापवादः । ‘द्विवचनमीव तन्त्र’ शास्त्रम् इति न मन्तव्यम् । अश्वस्य वङ्गवाश्च इति विरुद्धेऽपि पक्षे इतरितरयोगे अश्ववङ्गवाः इति पुंसि भवति । तान् अश्ववङ्गवान् पुंस्यप्रदर्शनार्थं शसि रूपं कृतम्, जसि तु स्त्रीपुंसयोरिकरूपता ॥ अश्ववङ्गवौ इति प्रथमायां द्वितीयायामपि भवति । एतेन प्रथमाद्वितीयोरिव विधिः इति न समितव्यम् । उतोर्यादित्थमपि भवति, तदाह अश्ववङ्गवैः इति ॥

८१४ । रात्राङ्गाहाः पुंसि ॥२।४।२८॥

दो— । एतदन्तौ इन्द्रतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात् परबलिङ्गतापवादोप्ययं परत्वात् समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः । इन्द्रः ।

इन्द्र and तत्पुरुष compounds ending in रात्र, अह् and अह, with the समासान्त affixes अच् and टच् attached, are in the masculine.

This restriction coming immediately after "परवर्द्धम्—" (812—2.4.26) supersedes that rule and, being subsequent, also bars the neuter enjoined of समाहार compounds. Thus अहीरात्रः (इन्द्र), पूर्वरात्रः (तत्पुरुष), पूर्वाह्नः (तत्पुरुष), द्वाहः (समाहार) ।

नित— । रात्रिशब्दान्तात् तत्पुरुषात् इन्द्राच्च समासान्ते अचि कृते क्वचित् समासाङ्गस्य 'रात्र' इति रूपं भवति, अह्नशब्दान्तात् तत्पुरुषात् टचि 'अह' इति 'अह' इति वा । तदा तु समासः पुंसि प्रयुज्यते । परवर्द्धितायां रात्रान्तस्य स्त्रीत्वे अह्नन्तस्य च स्त्रीवत्त्वं प्राप्तं इदं वचनम् । तदाह 'परवर्द्धितापवादोऽयम्' इति ॥ किञ्च द्वाहः इत्यादिषु समाहारविषयेषु "स नपुंसकम्" (८२१—१।४।१०) इति नपुंसकत्वम् अनेन च पुंस्त्वमिति विप्रतिषेधः प्रसज्यते । ततो "विप्रतिषेधे परम्—" (१७५—१।४।२) इतिपरवर्द्धितादस्य सूतस्य पुंस्त्वमेव भवति । तदाह 'अयं परत्वात् समाहारनपुंसकतां बाधते' इति ॥ अहीरात्र इति इन्द्रः । "अहः सर्वैक—" (७८०—५।४।८०) इत्यच् ॥ पूर्वरात्र इति एकदेशितत्पुरुषः, प्राग्वदच् ॥ पूर्वाह्न इत्यप्येकदेशिसमासः । "राजाहः—" (७८८—५।४।८१) इति टच् । "अहोऽहः—" (७८०—५।४।८८) इत्यह्नादेशः ॥ द्वाह इति समाहारः । टच् । "न सख्यादेः—" (७८३—५।४।८९) इति अह्नादेशो न । इह 'द्वाह' इति समुदायः अकारान्तः, उत्तरपदस्य अच् इति ह्यन्तमेव । तेन "अकारान्तोत्तरपदो हिगु—" (८२१ वा) इति स्त्रीत्वं न भवति इति नाशेषः । 'प' प्रथमभिवेतइति । अकारोऽयमुत्तरपदस्य अन्तः इति पक्षेऽपि परत्वात्तनेन पुंस्त्वमेव स्यात् ॥

दी— । "संख्यापूर्वं रात्रं क्लीवम्" (वाचस्पिक) । द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गणरात्रम् ।

रात्र preceded by a संख्या in a तत्पुरुष is neuter. Thus द्विरात्रम् etc. These are all समाहार हिगु । गण is a संख्या by "बहुगण—" (258—1.1.28).

नित— । 'संख्या पूर्व' पूर्वपदं यस्मिन् तादृशे 'रात्रं' रात्रान्तस्यत्पुरुषः इत्यर्थः 'क्लीवम्' । 'रात्रम्' इति तदन्तत्पुरुषे लक्षणा । समाहारे द्विरात्रमित्यादयः । "बहु-

गणवतु—” (१५८—११/२२) इति गणशब्दोऽपि संख्या । गणानां रात्रीणां समाहार इति विग्रहः ॥

८१५ । अपथं नपुंसकम् ॥ २।४।३० ॥

दौ— । तत्पुरुषः इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः ।
कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह—अपत्याः ।

The compound अपथ is neuter. This is in a तत्पुरुष only. Witness अपथो देशः—a country without a good road—where the बहुव्रीहि has the gender of the corresponding विशेष्य । The enunciation being with a समासान्त attached, the optional form अपत्याः, without a समासान्त, is masculine by “परवलिङ्गम्—” (४१२—२. ४. २६).

मित— । अपथम् इति तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । ‘तत्पुरुषः’ इत्यनुवृत्तिलक्ष्यम् । “परवलिङ्गम्—” (८१२) इत्यतो ‘हन्तत्पुरुषयोः’ इत्यनुवर्तते । असम्भवात् ‘हन्’ इति नेह सम्बध्यते । ‘तत्पुरुष’ इति च प्रथमया विपरिवर्त्यते । तदाह ‘तत्पुरुष इत्येव’ इति ॥ अपथः इति बहुव्रीहिः । “ऋक्पूः—” (२००—५।४।७४) इति अग्रन्वयः समासान्तः । विशेष्यलिङ्गः । न पत्याः इति विग्रहे “पथो विभाषा” (२५७—५।४।७२) इति समासान्ताभावे ‘परवलिङ्गम्—” (८१२) इति पथिन् शब्दस्य पुंस्मात् पुंस्त्वि अपत्याः ॥

८१६ । अर्धर्चाः पुंसि च ॥ २।४।३१ ॥

दौ— । अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि ल्लोवे च स्युः । अर्धर्चः—
अर्धर्चम् । ध्वजः—ध्वजम् । एवं तोर्थशरोरमण्डपीयूषदेहाङ्गुश-
कलशेत्यादि ।

Words the अर्धर्चादि class are both masculine and neuter. Thus अर्धर्चः—अर्धर्चम् with the समासान्त affix अ attached. Similarly ध्वजः—ध्वजम् । So are तीर्थे etc.

मित— । अर्धम् ऋचः अर्धर्चः अर्धर्चं वा इत्येकदेशिसमासः । “ऋक्पूः—”

(८४०—५।४।०४) इति समासान्तः अ-प्रत्ययः । “परवद्भिङ्गम्—” (८१२—२।४।२६) इति नित्यस्त्रीत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ अर्हंर्चाः इति आद्यर्थे बहुवचनम् । अर्हंर्चाः अर्हंर्चादिगले पठिताः शब्दा इत्यर्थः ॥

८१७ । जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ १।२।५८ ॥

दी— । एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः—

ब्राह्मणः पूज्यः ।

In speaking of a class, the plural may be optionally used though the class is but a single object. Thus ब्राह्मणाः etc.^१

नित— । ब्राह्मणत्वं च चिथलनित्यादिकं जातिः । सा च एकैव इति नित्यं व्यक्तिशब्दात् भावप्रत्ययान्तादेकवचनेन आख्यायते । यदा तु विनैव भावप्रत्ययं लक्ष्यः ‘जातेः’ ब्राह्मणत्वादेः ‘आख्या’ आख्यानं कथनमिष्यति तदापि जातेरेकत्वादेकवचनेनैव कथनं न्याय्यम् । बहुवचनस्यापि साधुत्वार्थमाह ‘एकस्मिन्’ जातिरूपे अर्थे अन्यतरस्यां विकल्पेन ‘बहुनाम’ अर्थानां ‘वचनम्’ उक्तिः कथनं स्यात् । तदाह ‘एकोऽप्यर्थो वा बहुवत्’ इति । यथा—एकम् एकत्वम् । एकस्मिन् एकत्वे अपि बहुवचनं वा स्यादित्यर्थः । तेन वैकल्पिकं बहुवचनं लभ्यते ॥ विशेषणानामपि भवति भ्रतः अनुपयोगः ‘पूज्याः’ ‘पूज्यः’ इति ॥

६१८ । अस्मदो द्वयोश्च ॥ १।२।५९ ॥

दी— । एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते अस्मदो बहुवचनं वा स्यात् ।

वयं ब्रूमः । पक्षे अहं ब्रवीमि—आवां ब्रूवः इति वा ।

The word अस्मद् takes the plural optionally when speaking of one person or two. Thus वयं ब्रूमः etc. Or again आवां ब्रूवः ।

नित— । पुर्यसृवात् ‘बहुवचनमन्यतरस्याम्’ इत्यनुवर्षति । ‘द्वयोः’ अर्थयोः बहुवचनं वा इत्यर्थो भवति । ‘च’ इत्यनेन ‘एकस्मिन्’ इति समुच्चयति । तदाह ‘एकत्वे द्वित्वे च’ इत्यादि ॥ ‘आवां ब्रूवः’ इत्यर्थे ‘वयं ब्रूमः’ । पक्षे सोऽपि भवति । एवम् ‘अहं ब्रवीमि’ इत्यर्थे ‘वयं ब्रूमः’ इत्यादि ॥

दी—। “सविशेषणस्य प्रतिषेधः” (वार्त्तिक) । पटुरहं
ब्रवीमि ।

The plural is prohibited if अस्मद् is qualified. Thus पटुः
etc.—I, an expert, say so.

मित—। विशिषणान्वितस्य अस्मच्छब्दस्य प्रागुक्तं न स्यात् इत्यर्थः । “अस्मान्
साधु विचिन्व्य संयमधनानुचैः कुलप्राक्कनः”, “लंराजा वयमपुत्रापासितगुरुप्रज्ञाभि-
मानोन्नताः” इत्यादिषु विशिषणस्य विधेयत्वकल्पनया बहुत्वं निश्चयति इति ह्रदशादयः ।
नागेशस्तु तत्राप्यभिहितं मन्वमानः “अस्मच्छब्दस्य स्रजटिते समुदाये लक्षणा” इत्याह ॥

८१८ । फलगुनोप्रोष्ठपदानाञ्च नञ्त्वे ॥ १।२।६० ॥

दी—। द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्य्यं वा स्यात् । पूर्वं
फल्गुन्यौ—पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे—पूर्वाः प्रोष्ठपदाः ।
'नञ्त्वे' किम् ? पूर्वं फल्गुन्यौ भाषणविके ।

फल्गुनी and प्रोष्ठपदा optionally take the plural (or dual) while
each means two stars. Thus पूर्वं etc. Why say नञ्त्वे ? Witness
पूर्वं etc.—The first two female children born with the moon in
the Phalguni star—which does not allow the plural.

मित—। 'बहुवचनमन्तरस्याम्' इत्यनुवर्त्तते । 'च' इति चकारेण पूर्वमुवात्,
'इयोः' इत्यनुक्तव्यते ॥ भल्गुनीति प्रोष्ठपदेति च प्रत्येकं नञ्त्वयुगलस्य आख्या । फल्गुनी
च प्रोष्ठपदे च फल्गुनीप्रोष्ठपदाः । तस्मात् । 'इयोः' इत्यपि चया षष्ठी । ततः
'फल्गुनीप्रोष्ठपदानां इयोः' अथेयोः 'बहुवचनमन्तरस्यां' वा भवति 'नञ्त्वे' व्यीतिषि
अभिधेये इत्यर्थो ज्ञायते । नागेशस्तु 'नञ्त्वे' इति प्रथमादिवचनं मत्वा 'नञ्त्वे
यद्यभिधीयते' इत्येव्यं व्याचष्टे ॥ द्वित्वात्त्रयं द्विवचनं न्वाय्यम्, अनेन तु बहुवचनमपि
भवति । तदाह 'द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्य्यम्' इति ॥ 'पूर्वाः फल्गुन्यः' इति हे तारके
'पूर्वाः प्रोष्ठपदाः' इति च ॥ फल्गुनीभ्यां नञ्त्वाम्भ्यां युक्तः कालः इति 'नञ्त्वेण—'
(१२०४—४।२।३) इत्यण् । “लुवविशेष” (१२०५—४।२।४) इति लुप् । “लुपि

युक्तवत्—” (१२६४—१२६५) इति द्विवचने फलगुण्यौ कालः । माणविके इति
 हे कन्दके । ते च कन्दके फलगुण्योर्जाते इति “फलगुण्यपादाभ्यां टानी वक्तव्यौ”
 (१४०८, वा) इति टः । तस्य च “अविडाफलगुण्यौ—” (१४०७—४१३४) इति-
 लृक् । “टिड् टाणञ्—” (४७०—४११५) इति ङीप् । तेन सिद्धं ‘फलगुण्यौ’
 इति माणविकाविशेषणम् । इह बहुलं न भवति ॥

८२० । तिथ्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं
 नित्यम् ॥ १२।६३ ॥

दो— । बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिथ्यश्च पुनर्वस्व च तिथ्य-
 पुनर्वस्व । ‘तिथ्य—’ इति किम् ? विशाखानुराधाः । नक्षत्र—’
 इति किम् ? तिथ्यपुनर्वसवो माणवकाः ।

A द्वन्द्व compound of तिथ्य and पुनर्वस्व, though with a plural
 idea, always takes the dual. Thus, तिथ्य is a single star and
 पुनर्वस्व a double star ; their द्वन्द्व gives a plural idea, but it is
 तिथ्यपुनर्वस्व in the dual. Why say तिथ्य etc. ? Witness विशाखा etc.
 in the plural. Why say नक्षत्र etc. ? Witness तिथ्य etc.—children
 born some when the moon is in the तिथ्य star and some when
 it is in the पुनर्वस्व stars—in the plural as expected.

सिद्धं— । तिथ्य इत्येका तारा पुंसि पुनर्वस्व इति हे पुंस्त्वे । सते तु
 अनुकरणशब्दौ । तयोर्द्वन्द्वे तिथ्यश्च पुनर्वस्वश्च तिथ्यपुनर्वस्व, तयोः । नक्षत्राणां नक्षत्र-
 वाचिनां द्वन्द्वः नक्षत्रद्वन्द्वः । तिथ्यपुनर्वस्वोर्द्वन्द्वे नक्षत्रद्वन्द्वः तस्मिन् न्यायप्राप्तस्य ।
 बहुवचनस्य नित्यं द्विवचनं भवति इत्यर्थः । तद्वाहं ‘बहुत्वं द्वित्ववद्भवति’ इति ॥
 द्वन्द्वे कृते तिथ्यां ताराणां बोध इति बहुत्वोऽपि द्विवचनं नित्यं तिथ्यपुनर्वस्व इति ।
 ‘तिथ्य—’ इत्युच्यते, अन्येषां तु यथा बोधसाध्या वचनम् । तथाहि विशाखे इति हे
 तारि, अनुराधाः इति तिथ्यः इति बहुत्वे बहुवचनमेव ॥ नक्षत्रवाचिनां द्वन्द्वे एव ।
 यदा तु फलगुण्योश्चद्वत् (८१६) अर्थात्तरे वर्त्तमानयोर्द्वन्द्वः तदा बहुवचनमेव । तथा-
 च—तिथ्यश्च नक्षत्रेषु युक्तः कालस्त्रिधा । तस्य जाता इति “सन्धवेलादि—”

(१३८०—४।३।१६) इत्यम् । तस्य लुकि तिथ्या माश्वकः । पुनर्वसुभ्यां नक्षत्राभ्यां युक्तः कालः पुनर्वसुः । तत्र जाताः पुनर्वसुवी माश्वकः । तिथ्याय पुनर्वसवय तिथ्यपुनर्वसुवी माश्वकः ॥

८२१ । स नपुंसकम् ॥ २।४।१७ ॥

दी— । समाहारि द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवस्त्रिणा-
पवादः । गञ्जगवम् । दन्तोष्टम् ।

द्विगु and द्वन्द्व compounds implying समाहार are in the neuter. This bars the rule "परवस्त्रिणं—" (812—2. 4. 26). Thus पञ्च etc.—a collection of five oxen, &c.

मित— । 'सः' इति कः ? 'यस्य एकवचनं विहितं सः इति एकवचनप्रकारथा-
ल्लभ्यते । कस्य च एकवचनं विहितम् ? "द्विसुरिकवचनम्" (७३१—२।४।१) इति द्विवीः ।
"द्वन्द्वश्च—" (८०६—२।४।२) इत्यादिभिर्द्वन्द्वस्य च । तत्र समाहारि एव ।
तदाह 'समाहारि—' इत्यादि ॥ पञ्चानां नवा समाहार इति टच् समासान्तः
(७२८—५।४।८९) ॥

दी— । "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ठः"
(वार्त्तिक) । पञ्चपूली ।

A द्विगु, with an अकार final in its last member, is in the feminine. Thus पञ्च etc.—a collection of five pans or bundles of hay &c.

मित— । द्विगु समाहारद्विगुः । पूलो भाजनविशेषः त्रयगुच्छो वा । पञ्चानां
पूलानां समाहारः इति वाक्ये समासे अनेन स्त्रीत्वे "द्विवीः" (४०८—४।१।२१ इति)
लौपि पञ्चपूली ॥ अकार इति ऋक्षदोर्ध्वीरुमद्योरपि यद्वयम् । तेन भुवं पातीति
भूपाः कर्तार क्विप् । पञ्चानां भूपां समाहारः पञ्चभूपो ॥

दी— । "आवन्तो वा" (वार्त्तिक) । पञ्च खट्वी—
पञ्चखट्वम् ।

A द्विगु ending in आप् in its last member is optionally in the feminine. Thus पञ्चखट्वौ (feminine) or पञ्चखट्वम् (neuter).

मित—। आविति स्त्रियां विहितष्टाप्प्रत्ययः। टावन्तोत्तरपदो द्विगुः समाहारं स्त्रियां वा स्यात्। पञ्चे सूत्रेष्वेव नपुंसकम्। खट्वाशब्दस्य उपसर्जनशङ्कः॥

दो—। “अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्” (वार्त्तिक)।
पञ्चतली—पञ्चतलम्।

A द्विगु ending in अन् in its final member drops the न् and then it is optionally in the feminine. Thus पञ्च etc.

मित—। अनः इति अत्रन्तोत्तरपदस्य द्विगोः॥

दो—। “पात्राद्यन्तस्य न” (वार्त्तिक)। पञ्चपात्रम्।
त्रिभुवनम्। चतुर्युगम्।

A द्विगु ending with a word of the पात्रादि class is not in the feminine. Thus पञ्च etc.

मित—। ‘द्विगुः स्त्रियाम्’ इत्यनुवर्त्तते, तत्र द्विगुरिति च षष्ठ्या विपरिणम्यते। ‘विधिः’ इत्यध्याहार्यम्। तेन ‘पात्राद्यन्तस्य द्विगुः स्त्रियां न विधिः’ इत्यन्वयो लभ्यते। एवं सूत्रे प्रतिषिद्धे सूत्रेण नपुंसकं भवति। पात्रादिराल्पतिगणः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्यः॥

दो—। “पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीवतेष्ठा” (वार्त्तिक)।
पुण्याहम्—सुदिनाहम्।

A तत्पुरुष, with पुण्य and सुदिन leading and having अहन् as final, is in the neuter. Thus पुण्य etc., in supercession of “शावाहू—” (814—2, 4. 29).

मित—। सुदिनशब्दः प्रमुखवाच्यो। ‘तत्पुरुष’ इति प्रकरणात्प्रथमम्। पुण्यशब्दान् सुदिनशब्दाच्च परो वः अहन्शब्दः तदनास्य तत्पुरुषस्य क्लीवता इष्यते इत्यर्थः। “शावाहू—” (८१४—२।४।२९) इत्यस्यापवादीऽयम्॥

दो—। “पथः संख्याव्ययादेः” (वार्त्तिक)। संख्या-
व्ययादेः परः कृतसमासान्तः पथशब्दः क्लीवमित्यर्थः। त्रयाणां
पन्थास्त्रिपथम्। विरूपः पन्था विपथम्। कृतसमासान्त-
निर्देशान्नेह—सुपन्थाः, अतिपन्थाः।

पथ, with the समासान्त attached, being the last member of
a तत्पुरुष in which a numeral or an indeclinable leads, is
in the neuter. Thus त्रिपथम्—passage for three; विपथम्—rug-
ged way. सुपन्थाः and अतिपन्थाः meaning ‘a fine road’ are in the
masculine by “परवङ्गिणम्—” (812—2. 4. 36) because no समासान्त
is attached.

मित—। तत्पुरुष इति प्रकरणाद्भवम्। ‘पथ’ इति कृतसमासान्तस्य तत्-
पुरुषस्य परार्थस्यानुकरणम्। प्रथमान्तम्। ‘संख्याव्ययादेः’ इति पञ्चमी। तदाह
‘संख्याव्ययादेः, परः’ इत्यादि। परवङ्गिणतापवादः ॥ सुपन्थाः इत्यत्र “न पूज-
नात्” (८५४—५।३।६८) इति समासान्तप्रतिषेधः। पूजनं प्रशंसा तच्च स्वतिभ्या-
मेव ॥ तत्पुरुष एव, नेह—विपथा नगरी ॥

दो—। “सामान्ये नपुंसकम्”। स्रद्धु पचति। प्रातः
कमनीयम्।

Reference in general terms (without an eye to any particu-
lar gender) should be in the neuter. Thus स्रद्धु etc.—cools
gently ; प्रातः, etc.—desirable in the morning.

मित—। सामान्यं लिङ्गविशेषनिरपेक्षम्। तादृशं यदि किञ्चिदुच्ये तत्
नपुंसकलिङ्गेन वक्तव्यम् इत्यर्थः। एतच्च व्यावसिद्धव्याघंष्य अनुवादः, न विधिः।
तत् वार्त्तिकमेतदिति न मन्तव्यम्। “व्यावसिद्धमेतत्, विशेषविशेषावधिधानि लिङ्ग-
सर्वनाम्नी नपुंसकस्य व्याख्यात्...दाखिनाचनेति कृते भाष्ये स्पष्टम्” इति नाशिशः ॥
‘स्रद्धु पचति’ इत्यत्र स्रद्धुता पाकधर्मः। तत् ‘स्रद्धु’ इति क्रियाविशेषणम् ॥ ननु
‘क्रिया’ इति स्त्रीलिङ्गम्। तत् ‘स्रद्धो’ पचति इत्यस्य। मान्—इह क्रिया’
इत्येव विशेषणम् इति नास्ति नियमः। ‘कर्म’, ‘पाकः’, ‘पक्तिः’, ‘पचनम्’ इत्याद्यपि

स्यात् । तदेवं बहुविध्यसम्भवे विशेष्यविशेषस्य अनुक्तौ नपुंसकत्वे सिद्धे 'सट् पचति' । भवतु नपुंसकम्, कथं पुनः कर्मत्वम् ? प्रवृत्ते पाके व्यापारजनितः फलांश इह 'सट्' इत्यभिधीयते, तेनास्य कर्मता ॥ 'प्रातः कर्मनीयम्' इत्यत्र 'कर्मनीय' इति विशेषणस्य विशेष्ये अनिर्दिष्टे प्राग्वत् सामान्ये नपुंसकम् ॥

८२२ । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ २।४।१६ ॥

दो— । अधिकारोऽयम् ।

What follows relates to तत्पुरुष compounds except नञ्कर्मधारय and कर्मधारय ।

मित— । इत उत्तरम् 'अनञ्कर्मधारयः' नञ्कर्मधारयवर्जितः 'तत्पुरुषः' इत्येतदनुवर्तते । यदतः परमुच्यते षट्सु मूलेषु, तत् तत्पुरुषसमासि वेदितव्यम् । नतु नञ्कर्मधारये कर्मधारये वा इत्यर्थः ॥

८२३ । संज्ञायो कन्योऽशीनरेषु ॥ २।४।२० ॥

दो— । कन्यान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात्, सा चेदुशीनर-देशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्वानि सौशमयः । तेषां कन्या सौशमिकन्यम् । 'संज्ञायाम्' किम् ? वीरणकन्या । 'उशीनरेषु' किम् ? दाक्षिकन्या ।

A तत्पुरुष ending in कन्या will be in the neuter if the compound is a class-name of wraps made in उशीनर । Thus descendants of सुशम are सौशमि, a clan in उशीनर । Wrap made by them is सौशमिकन्यम् । This is a general name of a peculiar sort of wraps. Why संज्ञायाम् ? Witness वीरणकन्या—a wrap of the Viranas (another clan in उशीनर)—which, not being a संज्ञा, has कन्या unchanged, though it is made in उशीनर । Why उशीनरेषु ? Witness दाक्षिकन्या—a wrap of the Dakshis—which, not being of उशीनर, retains कन्या though it is a संज्ञा of a kind of wraps.

मित—। 'उशीनरेषु कन्या' इति इतिहतात्मन्वः, नागेशस्य तु 'उशीनरेषु संज्ञा' इति । 'कन्या' कन्यान्तस्तत्पुरुषः । सुशस्यन्दादपत्यार्थे "अत इत्" (१००५—३।१।८५) इति इत्—सौमयः । "इत्सो नपुंसके—" (८१८—१।१।८७) इति इत्सं सौमनिकम् । उशीनरदेशजातस्य कन्याविशेषस्य संज्ञा इति इतिहतादयः, कन्याविशेषस्य उशीनरदेशविख्याता संज्ञा इति नागेशः ॥ 'वीरव' इति उशीनरदेशे सङ्घर्षः । तेषां कन्या ॥ यथा—वीरवानि उज्वीराः, तन्निर्मिता कन्या । उभयत्र संज्ञात्वाभावात् नपुंसकं न ॥ इत्सस्य अपत्यानि दास्यः, तेषां कन्या । संज्ञा एव, किन्तु नियमशीनरेषु संज्ञा इति नपुंसकाभावः ॥

८२४ । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २।४।२१ ॥

टी—। उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्, तयोरुपज्ञायमानोपक्रमस्यमाणयोरादिः प्रायस्यं चेदाखातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ।

A तत्पुरुष ending in उपज्ञा and उपक्रम is neuter if the object is to declare first inspiration or first introduction. Thus पाणिनि &c.—ग्रन्थ is originally Panini's inspiration. Here ग्रन्थ refers to the अष्टाध्यायी system of grammar devised by Panini. Similarly नन्द etc.—the measure द्रोण was first introduced by king Nanda.

मित—। उपज्ञायते इत्युपज्ञा उपज्ञायमानं परिहृष्यमानं वस्तु । कर्मणि अत् । उपक्रम्यते इत्युपक्रमः उपक्रम्यमाणं प्रारम्भमाणं कर्म । कर्मणि अत् । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम् । समाहारइत् । आदिः प्रायस्यम् । भावे लक्षणा । तस्य उपज्ञोपक्रमस्य आदिः तदादिः । आखातुमिष्या आचिख्यासा । तदादिः आचिख्यासा । तस्यां सव्याम् ॥ पाणिनेः इति कर्मणि लघोरा धटौ । ग्रन्थ इत्यष्टाध्यायी । 'पाणिनुपज्ञ' पाणिनिना ग्रन्थं परिज्ञातो 'ग्रन्थः' । ग्रहणे ग्रन्थे अन्वोऽपि तं जानाति—द्वैवदत्तोपज्ञा अष्टाध्यायी ॥ एवं नन्दोपक्रमं द्रोणः । अन्वामाद्याख्यायां द्वैवदत्तोपक्रमो धागः ॥

८२५ । क्राया बाहुल्ये ॥ २।४।२२ ॥

दी— । क्रायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थ-
बाहुल्ये । इच्छुषां क्राया इच्छुच्छायम् । “विभाषा सेना—”
(८२८—२।४।२५) इति विकल्पस्यायमपवादः ॥ “इच्छुच्छाया
निषादिभ्यः” इति तु ‘आ’ समन्तात् ‘निषादिभ्यः’ इत्याङ्-
प्रसङ्गो बोध्यः ॥

A तत्पुरुष ending in क्राया is in the neuter if the पूर्वपद is in
the plural. Thus इच्छु etc.—The shade of sugar canes. This
overrides the option allowed by “विभाषा—” (S2S). “इच्छुच्छायानिषा-
दिभ्यः” (Rag IV, Sl. 20) has to be explained with an आ introduced,
thus ‘इच्छुच्छायै आ’ समन्तात् ‘निषादिभ्यः’ ।

मित— । ‘क्राया’ इति क्रायान्तस्तत्पुरुषः । ‘बाहुल्ये’ गन्धमाने इति इति-
कारः । ‘बाहुल्ये’ सति इति नागेशः । बाहुल्यश्च क्रायाया एव । क्राया तु सर्वस्य
भावस्थानं जायते । तत् भावरकद्रव्यस्य बाहुल्ये क्रायाया बाहुल्यम् । भावरकद्रव्यश्च
क्रायाया समासे पूर्वपदम् । तदाह ‘पूर्वपदस्य’ यः ‘अर्थः’ इच्छुषां वटो वा तस्य बाहुल्ये
इति ॥ “इच्छुच्छायनिषादिभ्यः” इत्येव पाठो रचो अतुर्थे प्रायेण दृश्यते ॥ अबाहुल्ये
विकल्पो वक्ष्यते “विभाषा सेना—” (८२८—२।४।२५) इति ॥

८२६ । सभाराजामनुष्यपूर्वा ॥ २।४।२३ ॥

दी— । राजपर्यायपूर्वः अमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो
नपुंसकं स्यात् । इनसमम् ईश्वरसभम् । पर्यायैव इथ्यते ।
नेह, राजसभा—चन्द्रशुभसभा ॥ अमनुष्यशब्दी रुढ्या रक्षः
पिशाचादोनाह । रक्षःसभम्—पिशाचसभम् ।

A तत्पुरुष with सभा final, and some synonym of राजन् or some
word meaning a demon leading, is in the neuter. Thus इन
etc. The rule covers synonyms only ; hence राजसभा, चन्द्रशुभसभा

etc. are not in the neuter. The word अमनुष्य is restricted to mean राक्षस, पिशाच etc. Hence रक्षःसभम् etc.

नित— । 'सभा' इति समान्तस्तत्पुरुषः । सभा अराजामनुष्यपूर्वा इति अर्थः । न राजा अराजा राजसद्व्यय इत्यर्थः । तत्सादृश्ये नञ्, इवाच्ये इति शेषः । यी अ राज-
पर्यायाः तै खलु राजसद्व्ययाः । तदाह 'राजपर्यायपूर्वः' इति ॥ 'इन' ईश्वर
इत्यादयो राजपर्यायाः । 'राजम्' इति तु न राजन्शब्दसद्व्ययः किन्तु राजन्शब्द
एवायम् । पृथग्विषयचन्द्रगुहादयोऽपि न राजसद्व्ययाः किन्तु राजविशेषबोधका एव ।
तदेतेषां व्यावृत्तये एषकारेण आह 'पर्यायस्त्रैव' इति ॥ न मनुष्यः इति व्युत्पत्त्या
'अमनुष्यः' इति शिक्षा प्रतिपद्यते—एकस्मात्तु योगसद्व्ययः रक्षःपिशाचादिषु वर्तते, अन्यस्तु
श्रीनिकी मनुष्यादयमात्रे । इह प्रथमो गृह्यते । तदाह 'द्वया' इत्यादि । द्वितीयस्तु
'अमनुष्यकर्तृके च' (२६७—३२।५३) इत्यत्र । आसकारस्तु प्रथममनयोरेव्युत्-
पन्नमाह ॥ सभाशब्द इहः शालावचनः । तस्य उपरसृतेषु सामान्यतः क्लीबत्वनिषेधात्
अराजामनुष्यपूर्वत्वे विधीयते ॥

८२७ । अशाला च ॥ २।४।२४ ॥

दो— । सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं
स्यात् । स्त्रीसभम्, स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः । अशाला किम् ?
धर्मसभा, धर्मशाला इत्यर्थः ।

A तत्पुरुष ending in सभा—in the sense 'an assemblage'
not in the sense शाला, a house—is neuter. Thus स्त्री etc. meaning
a body of a females. Why say अशाला ? Witness धर्मसभा which
means धर्मशाला, a house in which religious meetings are held,
a rest-house for pilgrims, etc.

नित— । 'सभा' इति वर्तते, अशाला' इत्यनेन च विशिष्यते । 'शाला'
गृहम् । सभाशब्दः शालार्थे सङ्घातार्थे च वर्तते । तत्र 'अशाला' इति पर्युदासात्

सङ्घातार्थे इह नियः । तदाह 'सङ्घातार्था या सभा' इति ॥ धर्मात् सभा धर्मसभा पान्थनिवासः । स च शालाविशेष एव तेन न ह्यौघम् ॥

८२८ । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २।४।३५ ॥

दी— । एतदन्तस्तु त्पुरुषः कीवं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम्—
ब्राह्मणसेना । यवसुरम्—यवसुरा । कुब्जाच्छायम्—कुब्जाच्छाया ।
गोशालम्—गोशाला । खनिशम्—खनिशा ॥ “तत्पुरुषोऽनञ्
कर्मधारयः” (८२२—२।४।१८) इत्यनुवृत्तेर्नेह—दृढसेनो राजा,
असेना, परमसेना ॥

A तत्पुरुष ending in सेना, सुरा, शाला or निशा is optionally neuter. Thus ब्राह्मण etc. “तत्पुरुषः—” (822) following, we do not get neuter in दृढ etc. (बहुव्रीहि), असेना (नञ्), परम etc.—(कर्मधारय) ।

सित— । 'निशानाम्' इति प्रथमाद्ये षष्ठी । '—निशाः' इत्यर्थः । तत्पुरुष-
विशेषणम् । तदाह 'एतदन्तस्तत्पुरुषः' इति ॥ कुब्जास्य छाया इति विग्रहः । कुब्जाना-
मित्यज्ञो नित्यं स्यात् (८२५—१।४।२२) ॥ ग्रनो निशा कृष्णचतुर्दशौ । तस्यां हि
आन उपवसन्तीति प्रसिद्धिः इति न्यासपदपरार्थ्यौ ॥

अथ बहुव्रीहिः

८२८ । शेषो बहुव्रीहिः ॥ २।२।२३ ॥

दो—। अधिकारोऽयम् । “द्वितीयाञ्चित—” (६८६ —२।१।२४) इत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः, प्रथमान्तमित्यर्थः ।

The rest are called बहुव्रीहिः । This is the subject matter of the rules following. शेष is that particular triad of case-affixes of which no समास is specifically mentioned as in the case of द्वितीया, तृतीया &c. by rules such as “द्वितीयाञ्चित—” (686—” In other words शेष is प्रथमान्त ।

नित—। उक्तादन्यः शेषः । समासः इत्यस्मि । द्वितीयाद्या विभक्तयो विशिष्य इह समासमूलेषु उक्ताः । तद्यथा—“द्वितीयाञ्चित—” (६८६), “तृतीया तत्कृत—” (६९२—२।१।२०), “चतुर्थी—” (६९८—२।१।२६), “पञ्चमी—” (६९९—२।१।२७), “षष्ठी” (७०२—२।२।८), “सप्तमी—” (७१७—२।१।४०) इति । अमुक्ता प्रथमा । शेष शेषः । तदाह ‘शेषः प्रथमान्तम्’ । प्रथमान्तं समस्वते समासश्च बहुव्रीहिसंज्ञो भवति इत्यर्थः । न पीतावता नीलसुतपलं नीलीतपलमित्यादिव कर्मधारयेषु बहुव्रीहिसंज्ञाप्रसङ्गः । तेषां तु विशिष्यत्वं विशेष्य—” (७३७—२।१।५७) इत्यादिषु विधायकमूलेषु विशिष्य प्रथमा नोक्ता ॥

८३० । अनेकमन्यपदार्थे ॥ २।२।२४ ॥

दो—। अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थं वर्त्तमानं वा समस्यते, स बहुव्रीहिः । अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति, समानाधिकरणा-नामिति च, फलितम् । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथो ऽनड्वान् । उपहृतपशु रद्रः । उडृतौदना स्थाली । पीताम्बरो

हरिः । वीरपुरुषकोश्रामः ॥ प्रथमार्यं तु न । वृष्टे देवे गतः ॥
व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य ॥

Several mutually related words in the प्रथमाविभक्ति are compounded in the sense of some word other than those that are compounded and the compound is called a बहुव्रीहि । In effect, बहुव्रीहि is of collocated (समासाधिकरण) words and in the sense of a विभक्ति other than प्रथमा । Thus प्राप्नोदको ग्रामः—the village reached by the floods. Here the compound means neither प्राप्त nor उदक, but something different, viz, यम् which refers to ग्राम् ; also यम् is in the द्वितीयाविभक्ति not प्रथमा, and प्राप्त and उदक are collocatives. Similarly अक्षरयः etc. There is no समास if the sense is that of प्रथमा । Thus वृष्टे देवे गतः has वृष्टे and देवे uncompounded though these are collocative and the reference is to अन्यपदार्थ, viz, गतः which, however, being in the प्रथमा bars compounding. Non-collocative words again are not compounded. Thus पञ्चभिर्भुक्तमस्य—This man's share was eaten by five—has पञ्चभिः and भुक्तम् uncompounded though the reference is to अस्य which is an अन्यपदार्थ and not in the प्रथमा ।

निते— । 'शेषः' इत्यक्षि । अनेकं शेषः अन्यपदार्थे इति सूत्रशरीरम् । तदाह 'अनेकं प्रथमान्तम्' इति । 'वा' इति मङ्गाविभाषा । अन्यस्य पदस्य अर्थे 'अन्यपदार्थे' । अन्यत्वमिह अर्थकृतं विभक्तिकृतञ्च इत्युभयात्मकम् । अर्थकृतत्वात् अन्यत्वस्य समस्यमानानि यानि प्रथमान्तपदानि तेभ्यो भिन्नस्य कस्यचित् अर्थे बहुव्रीहिरित्यायाति । दीर्घवाहुर्देवदत्तः इत्यत्र दीर्घवाहुरिति बहुव्रीहिः, अन्यपदार्थे च देवदत्तः । विभक्तिकृतत्वान् पुनः समस्यमानपदानां या विभक्तिः, प्रथमा इति शेषः, तदातिरिक्त्याया विभक्तिरर्थे नवबहुव्रीहिरित्यप्यायाति । तदाह 'अप्रथमाविभक्तिरर्थे बहुव्रीहिः' इति ॥ किञ्च सति सामर्थ्या समासः । सामर्थ्यञ्च बाह्येनाद्येन सत्त्वात् शिवा प्रथमान्तानां समासाधि-

करणानामिव सम्भवति न व्यधिकरणानाम् । 'बलम्' 'बुद्धिः' इति व्यधिकरणेषु नैव समस्येति । 'तौष्ठा' 'बुद्धिः' इति समानाधिकरणेषु तु समस्येत एव । तत्र स्वपदार्थे 'तौष्ठाबुद्धिः' इति कर्मधारयः, अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति विवेकः । तद्विधाह 'समानाधिकरणानामिति च फलितम्' इति ॥ 'प्राप्तोदकः' इत्यादिषु यथाक्रमं 'यः' 'येन' 'यस्यै' 'यस्याः' 'यस्य' 'यस्मिन्' इति द्वितीयाद्यर्थे समासः । 'वीरपुरुषकः' इत्यत्र 'वीरपुरुषः' इति कर्मधारयो वा विज्ञायि इति कप् कृतः ॥ 'गच्छ दीपे' इत्यत्र 'गच्छदीपे' इति समासो न भवति, 'गतः' इत्यस्य प्रथमान्तत्वान् ॥ 'पञ्चभिः' पञ्चभिरिति विभक्तिभङ्गमस्याप्रमित्यर्थः । कथं तर्हि—“बद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो धनसंहतिकश्च कः । चारिण्यो द्रुतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥”—इति ? बुद्ध्यादिषु शस्त्रत्वादीरारोपात् समानाधिकरणत्वात् सिध्यतीति समासः । कथं वा “तन्मात्रजन्मानमजं चकार” इति ? अपाणिनीयं शिष्टैस्तु न परिहृतम् । तथा च वाचनः—“अवज्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणो जन्मात्तदुरपदः” इति ॥ “धातोर्लोपं यस्मिन्” इति व्यधिकरणबहुव्रीहिस्तु भाष्यकार-वचनात् साधुः । नाथं अन्येषां प्रयोजकः ॥

दो— । “प्रादिभ्यो धातुजस्य वाचरां वा चोत्तरपदलोपः” (वार्त्तिक) । प्रपतितपर्यः—प्रपर्यः ।

A compound, with a प्रादि particle leading and a derivative of some root following, optionally elides the उत्तरपद when further compounded in a बहुव्रीहि । Thus प्रपर्यः, with पतित dropped, or प्रपतितपर्यः with the same retained.

मित— । समासे 'प्रादिभ्यः' परं यदि 'धातुजः' कश्चित् शब्दः उत्तरपदं भवति तदा तुस्य समासस्य पदान्तरेण बहुव्रीही धातुजस्य उत्तरपदं वा लुप्यते इति 'वाच्यम्' इत्यर्थः । प्रपतितशब्दे 'प्र' इति 'प्रादि' 'पतित' इति 'धातुजम्' । पर्यं इत्यनेन बहुव्रीही पतितशब्दस्य वा लोपः ॥

दो— । “नजोऽस्त्वर्थानां वा चोत्तरपदलोपः” (वार्त्तिक) । अविद्यमानपुत्रः । 'अस्ति' इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्—अस्तिचोरा गौः ।

A compound, with a नञ् leading and some word meaning 'existent' following optionally elides the उत्तरपद when further compounded in a बहुव्रीहि. Thus अपुत्रः with विद्यमान dropped after नञ्, and अविद्यमानपुत्रः with the same retained. अस्ति in अस्तिचौरा here is an indeclinable looking like a तिङन्त word. Compare अस्तिचौरा गौः where the compound अस्तिचौरा is not available if अस्ति is तिङन्त ।

मित— 'अस्ति' इत्यव्ययं विद्यमानार्थे । अस्ति अर्थ एषाम् 'अस्तिर्थाः' विद्यमानार्थाः । तेषाम् समासे 'नञ्' परं यदि 'अस्तिर्थाः' विद्यमानार्थं किञ्चित् पदमुत्तरपदं भवति तदा तस्य समासस्य पदान्तरेण बहुव्रीहौ विद्यमानार्थमुत्तरपदं वा लुप्यते इत्यर्थः ॥ ननु 'अस्ति' इति प्रातुनिर्देशे तिप् क्रियताम् । ततश्च अस्तेः अस्मातोः अर्थः अस्तिर्थाः । अस्तिर्था इव अर्थ एषाम् 'अस्तिर्थाः' तेषाम्—इत्यन्तु व्याख्यानं किमव्ययम्? मास्तु । तथा सति अस्तिर्था इति प्रातवी निर्दिश्यन्ते ते नाम कथं नञ्समासस्य उत्तरपदे स्तुः? अतः सुदृक्तम् 'अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्' इति । "अस्तिचौरा" इति भाष्यप्रयोगश्च इह मानम् ॥

८३१ । स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम-
पुरणोप्रियादिषु ॥ ६।३।३४ ॥

टी— । भाषितपुंस्कात् अनूङ् ऊङ्ः अभावः अस्याम् इति बहुव्रीहिः । निपातनात् पञ्चम्या अलुक्, षष्ठ्याश्च लुक् ॥- तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते यत् उक्तपुंस्कं तस्मात् परः ऊङ्ः अभावो यत्र तथाभूतस्थस्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु पूरणां प्रियादौ च परतः । "गोस्त्रियोः—" (६५६ = १।२।४८) इति ङस्त्वः । चित्रा गावो यस्य इति लौकिकविग्रहे, चित्रयुः । रूपवद्भाष्यः ।

भाषितपुंस्कादनूङ् is a बहुव्रीहि compound with the sixth case-ending. The षठी disappeared and the पञ्चमी in भाषितपुंस्कात्

has not elided by निपातन is this very rule. भाषितपुंस्क is a word which, with the connotation unchanged, is applied equally to both males and females. Practically it is a word that can take feminine affixes. Hence the rule means—A masculine word, changed by an addition of a feminine affix other than ऊङ्, resumes its masculine form if the उत्तरपद is a feminine word collocative with it but neither has an ordinal termination nor is of the प्रियादि class. Thus in चित्रशुः (with the current exposition चित्रा गावो यश्च or with the book-exposition चित्रा अशु गो अश्), meaning 'one having brindled cows' चित्रा resumes the masculine form चित्र । गो is shortened into गु by "गोस्त्रियोः—" (556—1. 2. 48). Similarly रूपवद्वाच्ये with पुंवद्वाच्ये of रूपवती ।

नित— । 'उत्तरपदे' इत्यचिह्नतमिति । 'स्त्रियः' स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य 'पुं वत्' पुंवाचकस्यैव रूपं स्यात् । कदा ? 'समानाधिकरणे' एकद्रव्यनिष्ठे 'स्त्रियां' स्तोलिङ्गशब्दे 'उत्तरपदे' सति । किमविशेषण सर्वस्वैव स्त्रीवाचकस्य पुं वत् स्यात् ? न इत्याह 'भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रियाः' एव स्यात् न सर्वस्य स्त्रीवाचकस्य । 'भाषितः' स्त्रियां प्रयोगात् प्राक् उत्तः 'पुमान्' येन शब्देन तस्मैव स्यात् नाम्बन्ध । तत्रापि पुनः 'अनूङ्' एव, स्त्रियां विहितस्य ऊङ्प्रत्ययस्य अभावे यस्मिन् स्त्रीवाचके शब्दे तस्मैव ॥ किमिदं भाषिपुंस्कादनूङ्, इति ? ससु-
दाशोऽयं बहुव्रीहिः 'स्त्रियाः' इत्यस्य विशेषणम् । भाषितपुंस्कात्, परः 'अनूङ्' ऊङ्, अभावो यस्याः यस्यां वा तस्याः इत्यर्थः । तर्हि 'भाषितपुंस्कादनूङ्' इति यद्वाक्यं लुप्तपञ्चमीकमस्य । अत्राह 'निपातनात् पञ्चम्या अलुक् षष्ठ्याश्च लुक्' इति, इहैव सति निपातनादिति भावः ॥ 'भाषितपुंस्क' व्याचष्टे 'तुल्ये' इति । 'भाषितः' उत्तः पुमान्, यस्मिन्नर्थे स भाषितपुंस्कः ऊर्ध्वः । सः अर्थे अस्ति यस्मिन् स 'भाषितपुंस्कः' शब्दः । अर्थेऽथाद्यच् । इयमत्र प्रक्रिया—बहुव्रीहौ "उरःप्रभृतियः—" (८८६-५।४।११) इति कपि भाषितपुंस् कप् इति स्थिते "स्त्रादिष्वसर्वे—" (२९०

—१।४।१७) इति पूर्वस्य पदत्वम् । “संयोगान्तस्य लोपः—” (५४—८।२।२२) इति सलोपे भाषितपुम् क इति । “पुमः खयि—” (१२६—८।२।६) इति मकारस्य क्त्वे सत्वे च भाषितपुस् क इति । “अवानुनासिकः—” (१२६—८।२।२) इति “अनुनासिकान् परः—” (१३०—८।३।४) इति च अनुस्वारि भाषितपुंस्कः ॥ देन अर्थेन हेतुना पुंसि प्राक् प्रयुक्तः शब्दः, तेनैवार्थेन चेत् स शब्दः सम्प्रति प्रत्ययादिभिरिकदेशविकृतः सन् अविकृतो वा विज्ञानान्तरे वर्तते तदासौ ‘भाषितपुंस्कः’ शब्दः इति कथ्यते । एतदेवाह ‘तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते’ इति । प्रवृत्तिःशब्दप्रयोगः । तस्य निमित्तं हेतुः ‘प्रवृत्तिनिमित्तम्’ अर्थः, अर्थगतौ धर्म इति शेषः । अर्थं दृष्टैव लोके शब्दः प्रयुज्यते । सुखरः पुमान् इत्यत्र सुखरशब्दप्रयोगे पुंसि स्थितं किमपि वस्तु हेतुः प्रवृत्तिनिमित्तम् । ‘तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते’ अर्थे अभिन्ने इत्यर्थः । अथ पुंसि सुखरशब्दप्रयोगकाले प्रवृत्तिनिमित्तं यत् प्राङ्निद्विपितं वस्तु सुखरत्वद्वयः पदार्थः, तदेष कस्माच्चित् स्त्रियां लक्ष्यते, प्रयुज्यते च तस्यां स एव शब्दः, तदा ‘सुखर’ इति ‘भाषितपुंस्कः’ शब्दो भवति । परन्तु स्त्रियां प्रयुक्तत्वात् द्वयं तत्र स्त्रीप्रत्यययोगेन ‘सुखरा’ इति जायते । स च स्त्रीप्रत्यय इह टाप् न कङ् । तेन सुखरा’ इति ‘भाषितपुंस्कानुङ् स्त्री’ शब्दः तस्यैव पुंवहावो विधीयते । शेषमत्र यामचिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ‘अनेकम्’ इत्युक्ते बहुव्रीहौ समसस्मानपदानां सर्वेषामेवोपसर्जनत्वं प्राप्नोति । एवं पूर्वनिपातस्य अनियमे प्राप्ते नियमो वस्यति ‘सप्तमीविशेष्ये—’ (८८—२।३।३५) इति । तत् चित्वा भावो यस्य इति वाक्ये समासे चित्वाशब्दस्य पूर्वनिपातः । गोशब्दस्य स्त्रीत्वे चित्वाशब्दस्य भाषितपुंस्कस्य पुंवहावः । गोशब्दस्य तु “गोस्त्रयोः—” (६५६) इति इस्त्वे “एष इक्—” (१।३।१—१।१।४८) इति लोकारस्य टकारः—चित्वाप् । चित्वाप्सु गो अस् इत्यादिषु सञ्चिकार्ये न भवति “अकृतव्यङ्गाः—” (४५, परि—) इत्युक्ते ॥

दी— । चित्रा जरतो गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्वह-
नामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित्—चित्वाजरतौगुः—जरती-
चित्वागुर्वा । एवं दीर्घान्वीजङ्घः—त्वन्वीदीर्घाजङ्घः । त्रिपदे

बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत्, उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् ।
द्वितीयमपि न पुंवत्, पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि
समासस्य चरमावयवे रुढ़ः, पूर्वपदशब्दस्य प्रथमावयवे—इति
वदन्ति । वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमालिष्यते “आनङ् ऋतः—”
(८२३—६।३।२५) इत्यत्र यथा । तेन उपान्त्यस्य पुंवदेव—
चित्राजरद्गुः इत्यादि ॥

The rule says अनेक which means ‘several’ not necessarily
‘two’. Hence three or more words may enter into a बहुव्रीहि ।
We may therefore have a बहुव्रीहि with the exposition चित्रा
जरती गौर्यस्य । Here some say the form is चित्राजरतीगुः or
जरतीचित्रागुः—having an old brindled cow. Similarly दीर्घातन्वी-
जङ्गुः or तन्वीदीर्घाजङ्गुः—having long lean shanks. They contend
“When three words enter into a बहु—, the first cannot resume
the masculine form because the उत्तरपद is separated from it by
the middle word. The middle again does not resume the
masculine form because it is not the पूर्वपद । उत्तरपद and पूर्वपद
in compounds are restricted to mean the last word and the
first word in them. The fact is, as in the rule “आनङ्—” (921—
6. 3. 25) here too the विधि is उत्तरपदे—when an उत्तरपद follows.
This does not imply that the विधि is of the पूर्वपद, but of what-
ever immediately precedes the उत्तरपद । Thus the pen-ultimate
has द्वेषज्ञाव and the form is चित्राजरद्गुः etc.

मित-- । एकाधिकमनेकम् । तन् बहुभिरपि बहुव्रीहिः स्यात् ॥ उदाहरणे
या चित्रा सैव जरती गौः इति सामानाधिकरण्यात् । ततो बहुव्रीहिः । इयो-
र्विशेषणयोः चित्राजरत्योः पर्यायेण पूर्वनिपातः । एवं दीर्घा तन्वी जङ्गा चस्य
इत्यत्रापि ॥ समासे प्रथमं पदं पूर्वपदम् अन्यं पदम् उत्तरपदम् इति स्थिते
केचित् सूत्रार्थमेवं वर्णयन्ति—“स्त्रियाः पुंश्ववति । कदा ? उत्तरपदे परतः ।

कस्याः स्त्रियाः ? पूर्वपदभूताया इत्यर्थादायाति, उत्तरपदसामर्थ्यात् ।” —इति । इह च चित्रा इति पूर्वपदं गौः इत्युत्तरपदम् । तत्तयोर्भेदे चित्रा इत्यस्य विधिः गौः इत्यधिन् परे । न चेह गौरिति चित्रा इत्यस्मात् परमसि, जरतीशब्देन व्यवधानात् । तेन चित्राशब्दस्य न पुं वत् रूपम् । जरतीशब्दस्यापि न, यतोऽसौ न पूर्वपदम् । तथा च चित्राजरतीगुः जरतीचित्रागुः इति रूपद्वयम् । एवमन्यथापि ॥ इदमसत् । पूर्वपदस्य पारिभाषिकस्य नायं विधिः किन्तु अव्यवहितपूर्ववर्तिनः पदस्य । नेदमपूर्वमुच्यते । इहैव उत्तरपदाधिकारे “आनङ् ऋतः—” (२२१) इत्यत ङीत्वपोत्वनेष्टोद्गातारः इत्युदाहरणं स्थितं भाष्ये । तत्तु पारिभाषिके पूर्वपदे न सिध्यति । तेन उत्तरपदान् गौः इत्यस्मात् अव्यवहितस्य पूर्वस्य पुं वदव—चित्राजरदगुः—जरतीचित्तगुः इत्यादि ॥

दी— । अतएव चित्राजरत्वौ गावौ यस्य इति द्वन्द्वगर्भेऽपि चित्राजरद्गुः इति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुं वत्—जरचित्तगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्राजरद्वीकः ॥ ‘स्त्रियाः’ किम् ? ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । ‘भाषितपुंस्कात्’ किम् ? गङ्गाभार्य्यः । अनूङ् किम् ? वामोरु-भार्य्यः । ‘समानाधिकरणे’ किम् ? कल्याण्या माता कल्याणी-माता । ‘स्त्रियां’, किम् ? कल्याणी प्रधानं यस्य स कल्याणी-प्रधानः ॥ पूरण्यां तु—

Hence indeed even in a बहुव्रीहि covering a इष्ट with the exposition चित्राजरत्वौ गावौ यस्य—one having a brindled and an old cow—the form is चित्राजरदगुः, as appears from the भाष्य । But if the पूर्वपद is a कर्मधारय with the exposition जरचित्त गौर्यस्य—having a cow which is old and brindled—then both have पुं वदाव yielding जरचित्तगुः । If again the उत्तरपद is a कर्मधा—with the exposition चित्रा जवद्वी यस्य—having an old cow which is brindled—the form is चित्रा-जरद्वीकः । Why say स्त्रियाः ? Witness ग्रामणिदृष्टिः which means

one who sees matters not with his own eyes, but with those of the leading house in the village, i. e., an abject supporter of the leading house. In this रामणी is masculine with the meaning 'leader' ; without change of meaning, if it is applied to कृत्, which is neuter, the form becomes रामणि । रामणी then is भाषितपुंस्क here, but it is not स्त्रियाम्, hence no पुं'वद्भाव, and the final form is रामणिदृष्टिः । Why say 'भाषितपुंस्कात्—' ? Witness गङ्गाभाष्यः where, गङ्गा not being भाषितपुंस्क, we do not get गङ्गाभाष्यः । Why say '—अनूङ्' ? Witness वानोद्भाष्यः which does not become वानोद्भाष्यः with पुं'वद्भाव । Why say समानाधिकरणे ? Witness कल्याणीमाता without पुं'वद्भाव the exposition being कल्याणा माता which makes कल्याणी and माता as व्यधिकरण । Why स्त्रियाम् ? Witness कल्याणीप्रधानः with the exposition कल्याणी प्रधानं यस्य सः where the उत्तरपद not being feminine we have no पुं'वद्भाव । If the उत्तरपद has an ordinal affix, we look forward—

मित— । 'अत एव' अस्मादेव हेतोः, यतः पारिभाषिकं पूर्वपदं न आशिष्यते तत इत्यर्थः । तदेव दर्शयति । चिवा च जरती च इति द्वन्द्वे एका चिवा अपरा जरती गीः । समानाधिकरणता नास्ति इति न पुं'वद्भावः—चिवाजरती । ततो बहुव्रीहौ गीशब्दे उत्तरपदे पारिभाषिकं पूर्वपदं 'चिवाजरती' इति अव्यवहितपूर्वपदं तु 'जरती' इति । अतः पुंसि प्रयुक्तौ नास्ति कौऽपि शब्द यतः स्त्रीप्रत्यययोर्निवृत्तः चिवाजरतीशब्दो भवेत् । तेन चिवाजरतीशब्दस्य भाषितपुंस्कता नास्ति, अतो न पुं'वद्भावः, टाप् च चिवाशब्दान्न निवर्त्तते । जरतीशब्दः पुनर्गीशब्देन उत्तरपदेन समानाधिकरणं भाषितपुंस्कानूङ् च । तस्य पुं'वद्भावे चिवाजरदयुः ॥ 'इति' एवंविधं 'भाष्यम्' ईदृशव्याख्यानानुकूलमित्यर्थः । एतच्च भाष्ये प्रयुक्तात् 'पट्टीशब्दुभाष्यः' इति द्वन्द्वगर्भाद्बहुव्रीहिः प्रतीयते । पारिभाषिकपूर्वपदाद्येपि तु

भाष्यप्रयोग एष न सिध्यति ॥ कर्मधारयपूर्वपदे जरती चासौ चिवा च इति समानाधिकरणत्वात् जरञ्चिवा । ततो बहुव्रीहौ जरञ्चिन्नगुः । इह जरञ्चिवा इति भाषित-पुंस्त्वानङ् । अस्य पुं'वल्' 'चिवा' इत्यस्य वा पुं'वल्' रूपम् ॥ कर्मधारयोत्तरपदे जरती गौः जरदृगवौ । पुं'वद्भावः, टच् (७२८—५।४ ८२), ङीप् । ततो बहुव्रीहौ कप् (८३३) ॥ यामं नयतीति क्विपि यामणीः यामस्य नेता । यामनेतृत्वमिह प्रवृत्ति-निमित्तम् । तस्मिन्नर्थे पुंसि इह प्रथमं प्रयुक्तः शब्दः । ततो नेतृत्वं कश्चिञ्चित् कुलीऽप्यसि इति दृष्ट्वा यदा कुली शब्दः प्रयुज्यते, तदा कुलशब्दस्य नपुंसकत्वात् ङस्रत्वं यामणि इति रूपं जायते । तदेव यामणिशब्दो भाषितपुंसकः पुं'वद्भावस्य तु न विषयः, स्त्रियामप्रयुक्तत्वात् । तेन यामणि दृष्टिः अस्य इति बहुव्रीहौ पुं'वद्भावो न भवति ॥ 'गङ्गा' इति नित्यस्त्रीलिङ्गः शब्दः । नियतलिङ्गाः शब्दाः लिङ्गान्तरं न भजन्ते इति तेषां भाषितपुंसकता नास्ति । तेन 'गङ्गा' इत्यस्य भाषितपुंसकत्वा-भावात् गङ्गाभार्यशब्दे न पुं'वद्भावः ॥ कर्षोऽसौन्दर्ये दृष्ट्वा पुरुषे यथा यामौ सुन्दरी करु अस्य इति यामौरुशब्दः प्रयुज्यते तथा स्त्रियामपि । तत् 'यामोरु' इति भाषितपुंसकः शब्दः । परं तत्र "संज्ञित—" (५२५—४।१।७०) इत्यूङ्प्रत्ययः क्रियते रूपस्य 'यामोरु' इति भवति । अर्थं तु 'भाषितपुंसकानुक्' न । तेन न पुं'वत्—यामोरुभार्यः ॥ कल्याणी इति कस्याश्चित् नाम । प्रधानं नेवी, नित्यन-पुंसकम् । उत्तरपदस्य अस्त्रीलिङ्गत्वात् न पुं'वद्भावः ॥ 'अपूरणीप्रियादिषु' इति पुं'वद्भावप्रक्रियाविशेषं प्रक्रमते—'पूरण्यां तु' इति ॥

८३३ । अप् पूरणीप्रमाख्योः ॥५।४।११६॥

दो— । पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात् प्रमाख्यन्ताच्च बहुव्रीहेरपु स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । सूत्री प्रमाणी यस्य स सूत्रीप्रमाणः । पुं'वद्भाव-प्रतिषेधः अप्प्रत्ययस्य प्रधानपूरण्यामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या च इति उक्तोदाहरणे सुख्या । अन्यत्र तु—

A बहु—ending in प्रमाणी or a feminine word with an ordinal affix takes अप् as समासान्त । Thus कल्याणीपञ्चमा, the वाक्य being

कल्याणी &c.—a succession of nights in which the fifth night is auspicious. There is no पुं'वद्भाव in कल्याणी owing to the prohibition "अपूरणी" in the rule, and अप् is added after पञ्चमी । Similarly स्त्रीप्रमाणः, the वाक्य being स्त्री &c.—one to whom the wife is the guide. Here स्त्री cannot have पुं'वद्भाव because it is not भाषितपुं'क, and प्रमाणी becomes प्रमाण with the addition of अप् । A पूरणी word in the उत्तरपद bars पुं'वद्भाव and guides अप् only when the पूरणी is prominent. In the example above, the पूरणी is night, and the compound also refers to nights. This is supposed to give prominence to the पूरणी । In the statement कल्याणी पञ्चमी (रात्रिः) यस्य पचस्य, the पूरणी refers to रात्रि and the whole refers to पच—a fort-night—hence the पूरणी is not prominent, and, if compounded, the पुं'वद्भाव will not be barred, nor will अप् come in. We then look forward—

नित— । पूर्यते अनया इति पूरणी पूरणप्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः शब्दः । प्रनीयते अनया इति प्रमाणी । उभयत्र विशेष्यलिङ्गता, तेन ङीप् ॥ 'पञ्चमी' इति पूरणी-शब्दः । तस्यां पूरण्यामुत्तरपदे पुं'वद्भावप्रतिषेधः । तेन कल्याणीशब्दात् ङीप् न निवर्तते । अनेन सूत्रेण अप् समासान्तः । "यस्यति च" (३११—६।३।१४८) इति ईकार-लोपे टापि कल्याणोपञ्चनाः ॥ प्रमाणीशब्दे उत्तरपदे 'स्त्री' इति पूर्वपदम् । तसु न भाषितपुं'कं तेन न पुं'वद्भावः । अपि कृते ईकारलोपे स्त्रीप्रमाणः स्त्रीविधेयः इत्यर्थः ॥ "स्त्रियाः पुं'वत्—" (८११) इति सूत्रे तु "पूरण्यां प्रधानपूरणीयङ्घं"—इति वार्तिकम् । याद्दशः पदार्थः पूरणीशब्देन कल्प्यते ताद्दश एव सित् समासस्यापि स्वभावात् तदा पूरण्याः प्रधानता । तदेव च पुं'वद्भावप्रतिषेधः इति वार्तिकार्थः । उदाहरणे कल्याणीपञ्चमा इति काष्ठाखिद्रात्रीणां समुदायः पञ्चमीति पूरणी अपि रात्रिरिव । एवमिह पूरणी प्रधानम्, तेन न पुं'वद्भावः । अत्रैव वार्तिके "कल्याण-पञ्चमीकः पचः" इति भाष्योक्ते उदाहरणे 'पचः' इति समासवाच्यः, पूरणीकः च, तु

रात्रिः काचित् । वाच्योभिर्नजातीयत्वात् पूरणी अप्रधानम् । अतः पुंवद्भाव-
प्रतिषेधी न । किञ्च अप्प्रत्ययोऽपि छदाहरणे नास्ति । तेन अप्रधानत्वे अप्प्रत्ययोऽपि
न भवति इत्यनुमीयते । तदाह 'पुंवद्भावप्रतिषेधः' इत्यादि ॥ भाष्योक्तं "कलागण-
पञ्चमीकः पञ्चः" इति व्याख्यातुं प्रक्रमते 'अन्यत्र तु' इति—

८३३ । नद्व्यत्तञ्च ॥ ५।४।१५३ ॥

दी— । नद्व्यत्तरपदात् ऋदन्तीत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप्
स्यात् । पुंवद्भावः ।

A बहु—ending in a word with ऋ final or in a word techni-
cally known as नदी, will have कप् added to it as a समासान् ।
Hence compounding कलागणौ &c. we first get पुंवद्भाव yielding
कलागणपञ्चमी । Next कप् comes in. But in attaching कप् to it, we
look forward—

मित— । नदीति पारिभाषिकम्, नदीसंज्ञकः शब्द इत्यर्थः । ऋदिति ऋकारान्तः
शब्दः । नदी च ऋञ्च नद्यत्, इन् कालम् । 'बहुव्रीहौ' इत्यनुवर्तते, 'कप्' इति च ।
तेन बहुव्रीहौ यत् नद्यत्, ततः परं कप् स्यात् समासान्तः इत्यन्वयः । ततश्च नद्यत्
इति समासे उत्तरपदमित्यर्थादायाति । तदाह 'नद्यत्तरपदात्' इत्यादि ॥ कलागणौ
पञ्चमी (रात्रिः) यच्चिन् पञ्चे इति वाक्ये "पूरण्यां प्रधानम्—" इति वार्त्तिकेन पुंवद्भावे,
अवभावे च अनेन कप् । कलागणपञ्चमी कप् इति स्थिते—

८३४ । केऽणः ॥ ७।४।१३ ॥

दी— । के परे अणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्ते—

When क of an affix follows, the preceding षा, ई, क become
shortened. Thus the undersirable form कलागणपञ्चमीक comes in,
and we look further forward—

मित— । ऋञ्चः इति पूर्वसूत्रादननुवर्तते । अण् इति दीर्घः अवर्णः इवणः
उवर्णश्च ॥ तद्धिते एव विधिः तेन 'राका' इति कृति ऋञ्चो न इति नागेशः । अर्थात्
तु सामान्येन विधिं वर्णयन्ति, राका इत्यादिषु च "उणादयो बहुलम्" (३१६८—

१।१।१) इति बाहुलकात् ङस्व' वारयन्ति ॥ 'इति प्राप्ते' इत्यस्य 'ङस्वत्वे 'प्राप्ते'
कल्याणपञ्चमिक इति रूपे आपतिते इत्यर्थः ॥

८३५ । न कपि ॥ ७।४।१४ ॥

दौ— । कपि परे ङस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ।
अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्य अन्यपदार्थतया रात्रिर-
प्रधानम् ॥ बहुकर्तृकः ॥

आ, ई, ऊ, are not shortened if कप् follows. Hence finally
कल्याणपञ्चमीकः । In the बहु—here the अन्यपदार्थ is पक्ष with its
constituent nights undistinguished. Hence the पञ्चमी night is
unprominent. As an example of ष्ट् final, we have बहुकर्तृकः—
having many agents.

मित— । अनेन "केऽणः" इति प्रतिबिद्धे कल्याणपञ्चमीकः इति रूपम् । उपसर्जनं
ङस्वस्यापि अयं प्रतिषेधः ॥ ननु कथं रात्रिरिह अप्रधानम् ?—इह पक्षरूपे समुदाये
अवयवानां रात्रीणां पृथग्भवेत्तानं न भवति तत् ता रात्रयः अप्रधानम् । देवदत्तो
याति इत्यत्र देवदत्तस्य अवयवानां पृथग्भवेत्तानं भवति वा नापि वा भवति । सारस-
पंक्तिरिषा इत्यत्रापि सारसाः पृथक् पृथग् गृह्यन्ते वा नापि वा गृह्यन्ते । आद्यो
उद्भूतावयवभेदः समुदायः, अन्तो तिरोहितावयवभेदः । इह तिरोहितावयवभेदः
पक्षः, तेन तदवयवभूता पञ्चमी रात्रिरप्रधानम् ॥ अदन्तमुदाहरति—बहुवः कर्तारोऽत्र
बहुकर्तृकः ॥

बो— । 'अप्रियादिषु' किम् ? कल्याणीप्रियः ॥ प्रिया,
मनोज्ञा, कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, भक्तिः, सचिवा, स्वप्ना,
कान्ता, ज्ञान्ता, समा, चपला, दुहिता, वामा, अबला, तनया ॥
सामान्ये नपुंसकम्—दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः । स्त्रीत्व-
विवक्षायां तु दृढभक्तिः ।

Having now finished the consideration of the prohibition
अप्रियो in rule 831, he takes up the prohibition अप्रियादि । Why
say अप्रियादिषु ? Witness कल्याणीप्रियः—one whose wife is lucky—

without पुंवद्भाव of कल्याणी । प्रियादि words are प्रिया, मनोशा etc. But then the list including भक्ति, how is हृदभक्ति to be defended ? This is correct by the maxim "सामान्ये नपुंसकम्" । The exposition will be हृद' etc. the हृदता being considered in the abstract and not as भक्तिनिष्ठा । If we start with हृदा in the feminine, the compound will be हृदाभक्तिः ।

मित— । प्रियादिप्रतिषेधस्य फलमाह 'कल्याणीप्रयः' इति । कल्याणी प्रिया-
यस्य इति विग्रहः । पुंवद्भावः । उपसर्जनक्रमः ॥ प्रियामनोशाप्रभृतयः प्रियादयः ।
तेषु भक्तिशब्दः पठ्यते । कथं तर्हि "हृदभक्तिरिति जीरहे राग्यष्टथापरासुखः",
"भवति विरलभक्तिर्मानुष्योपहारः", "हृदभक्तिर्भवान्या" इत्यादयः प्रयोगाः ? उत्तरमाह
'सामान्ये नपुंसकम्' इति (८२१, वा) । अयमाशयः—हृद' भक्तिर्यस्य इति विग्रहे
हृद' यस्य इति प्रथमं स्थितिः, हृद' किम् इत्याकांशा । यत् हृद' सा भक्तिः इति
पूरणम् प्रथमं सामान्यतोऽभवसानं पश्चात् भक्तिशब्दस्यानुप्रवेशः इति । प्रागेव
यदि भक्तिनिष्ठा हृदता इति मन्यते तदा पुंवद्भावो न भवति, हृदाभक्तिः इति च रूपम् ॥
भोजस्तु भग्यते सैव्यते इयमिति कर्मसाधनो यो भक्तिशब्दस्यैव प्रियादिषु पाठं मन्यते ।
तेन भवानो भक्तिराराध्यदेयता यस्य स भवानोभक्तिः न तु पुंवद्भावेन भवभक्तिः । हृदा
भक्तिर्यस्य इति भावसाधनस्य तु हृदभक्तिरिति पुंवद्भावो भवत्येव इत्याह ॥ इह भवेन
सम्बन्धात् भवान्यामपि भवत्वमस्ति इति कृत्वा भवभवान्योर्दशाकर्थात् तुल्यं प्रवृत्ति-
निमित्तमनुसन्धयम् । तेन भावितपुंस्कत्वं सिद्धति उत्दाहरणस्य सङ्गच्छति । प्रापित-
मेतदुत्तरसूत्रे अग्रायीशब्दे पुंवद्भावं कुर्याता भाष्यकारिणोव ॥

८३६ । तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ॥ ६।३।३५ ॥

दी— । तसिलादिषु आकृत्वसुजन्तेषु (? कृत्वसुजन्तेषु)
परिषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । परिगणनं कर्त्तव्यम्, अव्याप्त्य-
तिव्याप्तिपरिहाराय—ततसौ, तरप्तमपौ, चरङ्जातीयरौ,
कल्पद्देशीयरौ, रूपप्पाशपौ, याल्, तिलथ्यनौ । बह्वीषु बहुत्र,
बहुतः । दर्शनीयतरा, दर्शनीयतमा । "घरूप—" (८८५—

६।८।४३) इति वक्ष्यमाणो ऋस्रः परत्वात् पुंवद्भावं बाधते—
पटितरा, पटितमा । पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा, दर्शनीयदेशीया ।
दर्शनीयरूपा, दर्शनीयपाशा । बहुया । प्रशस्ता वृको वृकतिः,
अजाभ्यो हिता अजय्या ।

Words that are भाषितपुंस्क will have पुंवद्भाव if one of the affixes from तसिल् (1958—5.3.7) down to क्लसुच् (2085—5.4.17) is attached. Enumeration is necessary to avoid the exclusion of the desired and the inclusion of the undesired. The affixes are व, तच् etc. Thus बहुव्र from वृही, दर्शनीय etc. from दर्शनीया । पट्टि etc. are from पट्टी without पुंवद्भाव because the rule “चरुप—” (985), being subsequent, supersedes this rule and substitutes the ऋस्र barring पुंवद्भाव । Again दर्शनीय etc. are from दर्शनीया, बहुया is from वृही, वृकतिः is from वृकी meaning ‘a fine wolf’, अजय्या is from अजा meaning ‘good for the goat’.

मित— । स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादनुङ् इत्यनुवर्त्तते । तेन वृत्तौ ‘स्त्रियाः’ इत्यस्य ‘भाषितपुंस्कानुङ् स्त्रियाः’ इत्यर्थः ॥ ‘तसिल्’ इति “पञ्चम्यास्तसिल्” (१९५३—५।३।७) इति विहितो गृह्यते, ‘क्लसुच्’ च “संख्यायाः क्रिया—” (२०८५—५।४।१७) इति । इह ‘आक्लसुजनन्तु’ इत्यपपाठः । ‘क्लसुजनन्तु’ इति विवक्षितम् । तसिल् आदौ येषां, क्लसुच् अन्ते येषां तेषु प्रत्ययेषु परतः पुंवद्भावी विधीयते । ‘आक्लसुच्’ इत्यव्ययीभावेन सिध्यति, आ क्लसुच्ः प्रत्ययाः इत्यर्थः । तत आक्लसुजनन्तशब्दः प्रत्ययान्तं वक्ति न प्रत्ययम् । सुद्रितेषु तु बहुषु पुंसकेषु अयमेव आङ्गुक्तः पाठो दृश्यते । तत्त्वबोधिन्यां पुनराकारो नास्ति ॥ बहुव्रीहि इह प्रत्यया विहितः, सर्वेषु तु पुंवद्भावी नेष्यते, इष्यते च ततोऽन्यथापि विहिते प्रत्यये । अतः आह ‘परिगणनं कर्त्तव्यम्’ इति । व्याप्तिशब्दः प्राप्तार्थकः । अव्याप्तिरप्राप्तिः इष्टस्य अप्राप्तिः । अतिव्याप्तिः अधिका प्राप्तिः अनिष्टस्य प्राप्तिः । तयोः ‘पतिहाराय वारणाय परिगणनं कर्त्तव्यम्’ । अथ परिगणने प्रत्ययाः— ‘व्रतसौ’ इत्यादि । इह ‘तिल्’ क्लसुच्ः परमुक्तः

'थ्यन्' तसिलात् प्राक् । अकृते परिगणने एतथोरभावे अव्याप्तिः स्यात् । देश्यादयः प्रत्ययाः तसिलादिषु प्रत्यन्ते, तेषु च प्राप्ते पुंवद्भावे अतिव्याप्तिरपि । परिगणनेन तु उभयं परिह्रियते ॥ बहुव इति बल् प्रत्यये परे बहुशब्दस्य पुंवद्भावः । बहुतः इति तसिल्परि तथा ॥ अतिशयेन दर्शनीया इत्यर्थे तरपि तमपि च पुंवद्भावः ॥ अतिशयेन पट्टी इत्यर्थे तरपि तमपि च अनेन 'पट्टु' इति पुंवद्भावः प्राप्तः । "बह्वप" (८८५—६।१।४३) इत्यनेन तु पट्टु' इति ङसः । परवर्त्तिलात् ङस्रविधिः प्रवर्त्तते—पट्टुतरा, पट्टितमा ॥ पूर्वे पट्टी इत्यर्थे पट्टीशब्दात् "भूतपूर्वे चरट्" (१८८६—५।१।५३) इति चरट् । पुंवद्भावः ॥ पठ्याः प्रकारिण युक्ता पट्टीप्रकारा इत्यर्थे पट्टीशब्दात् "प्रकारवचने जातीयर्" (२०२४—५।१।६८) इति जातीयर् । पुंवद्भावः ॥ ईषदसमाप्ता दर्शनीया दर्शनीयेव इत्यर्थे दर्शनीयाशब्दात् "ईषदसमाप्ती" इति कल्परदेशीयरी । पुंवद्भावः । प्रश्लादर्शनीया इत्यर्थेः । "प्रशंसायां रूपप्" (२०२१—५।१।६६) इति रूपप् । पुंवद्भावः ॥ याम्या कृतसिता दर्शनीया इत्यर्थे 'याम्ये पाशप्' (१८८३—५।१।४०) इति पाशप् । पुंवद्भावः ॥ बह्याः प्रकारिण इति बहुशब्दात् "प्रकारवचने घाल्" (१००१—५।१।२३) इति घाल् । पुंवद्भावः ॥ प्रमला इको इत्यर्थे इकीशब्दात् "इकजिह्वाभ्याम्—" (१५०४—५।१।४१) इति तिल् । पुंवद्भावः ॥ अजाभ्यो हिता इत्यर्थे अजाशब्दात् "अजाभिर्भा थ्यन्" (१६६८—५।१।८) इति थ्यन् । पुंवद्भावः ॥ परिगणनसामर्थ्यात् "जातिष" (८४२—६।१।४१) इति निषेधं बाधित्वा इकीशब्दे अजाशब्दे अपुंवद्भावः ॥

दी— । "शसि बहुल्यार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः" (वार्त्तिक) । बहुभ्यो देहि—बहुशः । अल्पाभ्यो देहि—अल्पशः ।

Words in the feminine meaning बहु and अल्प have पुंवद्भाव when शस् follows. Thus बहुशः etc, अल्पशः etc.

मित— । बहुभ्यो देहि इत्यर्थे "बहुल्यार्थात् शस्—" (२१०८—५।१।४२) इति बहुशब्दात् शस् । पुंवद्भावः—बहुशः । एवमल्पशः ॥

दी— । "त्वतलोर्गुणवचनस्य" (वार्त्तिक) । शुक्लाया भावः

शुक्लत्वम् । 'गुणवचनस्य' किम् ? कर्त्र्या भावः कर्त्वीत्वम् ।
"शरदः कृतार्थता" इत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ।

Words technically known as गुणवचन have पुं वद्भाव when ल्व or तल् follows. Thus शुक्लत्वम् from शुक्ला । Why say गुणवचनस्य ? Witness कर्त्वीत्वम् without पुं वद्भाव from कर्त्री which is not गुणवचन । कृतार्थता in "शरदः कृतार्थता" is not from कृतार्था but from कृतार्थे with सामान्ये नपुंसकम् ।

नित ।—त्वतलोः परयोः गुणवचनस्य पुं वद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । स च "सञ्ज्ञा-जाति-कृदन्त-तद्धितान्त-समस्त-सर्वनाम-संख्याशब्दा-तिरिक्तः शब्दः" इति नागेशः । शुक्लशब्दोऽप्युत्पन्नः गुणवचनः । भाषितपुं स्ल्लायाम् । तेन शुक्लाया भावः इति-त्व-प्रत्यये पुं वद्भावः ॥ कतृशब्दो भाषितपुंस्कः, परं कृदन्त इति न गुणवचनः, अतः कर्त्वीत्वम् इति पुं वद्भावो नास्ति ॥ ननु "निरीच्या मेने शरदः कृतार्थताम्" इत्यत्र 'कृतार्थता' इति शरदः, सम्बन्धे प्रयुक्तं दृश्यते । 'कृतार्थ' शब्दस्य भाषितपुंस्कत्वेऽपि बहुव्रीहिणा समस्तत्वात् कृतार्थशब्दस्य पुं वद्भावो न स्यात् । 'कृतार्थाताम्' इत्यपि कृन्दो विरुद्धम् । तत कथं नामैतत् ? उच्यते—नेह कृतः अर्थः अनया शरदा इति साक्षात् विवक्षा । किन्तु कृतः अर्थः येन तत् कृतार्थम् इति सामान्यतः कृतार्थेषु शरदः अन्तर्भावः ॥

दो— । "भस्याडे तद्धिते" (वार्त्तिक) । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । 'अडे' किम् ? रौहिणेयः । "स्तीभ्यो ढक्" (११२३— ४।१।२२०) इति ढोऽत्र गृह्यते । "अग्नेर्ढक्" । (१२३६— ४।२।३३) इति ढकि तु पुं वदेव—अग्नायी देवतास्य स्थाली-पाकस्य आग्नेयः ।

Feminine words have पुं वद्भाव when a तद्धित, other than ढ, beginning with य or a vowel follows. Thus हास्तिकम् from हस्तिनी in the sense 'a crowd of female elephants.' Why say अडे ? Witness रौहिणेय with ढक् attached to रौहिणी which does

not assume the masculine form रोहित । Here the ढ in अढे is that of 'स्त्रीभ्यो ढक्' (1.123—4.1.120); the ढ of "अयोढक्" 1236 4.2.33) allows पुं वद्भावः । Thus आयोयः &c. with ढक् attached to अयायो, the sense being, 'a saucer-full of pudding &c. having अयायो for the presiding deity'.

मित— । भसंज्ञकस्य भाषितपुंस्कानूढः स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुं वत् तद्धिते परे, न नु ढकारादौ तद्धिते ॥ हास्तिकमिति "अचित्त—" (१२५०—४।२।४७) इति ढक्प्रत्यये हस्तिनीशब्दस्य पुं वद्भावः । हस्तिन् ढक् (ढक) इति स्थिति "नक्षद्धिति" (६०८—६।४।१४४) इति टिलोपः । असति पुं वद्भावे हस्तिनी ढक् इति स्थिति "यस्येति च" (२११—६।४।१४८) इति ईकारलोपे हस्तिन् ढक् इति जाते 'इन्'-भागस्य लोपो न भवति । स हि लोपः "नक्षद्धिति" इति विधीयते । तच्चिन् कर्त्तव्ये "असिद्धवत्—" (२१८३—६।४।२२) इति मृतेषु "यस्येति च" इत्यस्य कार्यम् ईकारलोपः असिद्धः । तेन ईकारलोपेऽपि शिष्टं शब्दरूपम् ईकारान्तमेव मन्यन्तम् । ततो न इन्-लोपः । तेन 'हास्तिकम्' इति स्यात् ॥ रोहितलोहितौ पर्यायी । रोहितशब्दात् "वर्णात्—" (४८६—४।१।३८) इति स्त्रियां लोपि तकारस्य नकारे रोहितौ । तस्मा अपत्यमित्यर्थे इह ढकि पुं वद्भावाप्रतिषेधे, रीङ्घोषः, इतरथा हि रीङ्घोष इति स्यात् । नामशब्द प्रत्ययस्यापि निष्ठत्वात् इन् रीङ्घितिरित्याह ॥ अघि-शब्दस्य स्त्रियां "इषाकष्यघि—" (४८४—४।१।३७) इति ऐकारे अनादेशे लोपि च अयायो । "प्रातिप्रदिकयङ्घ्ये लिङ्गविशिष्टस्यापि यङ्घ्यम्" इति अयोर्विहितौ ढक् अयाया अपि भवति । किन्तु अघिसम्बन्धात् अघाव्यामपि अघिल्लमसि इत्यभ्युपगमे लभ्योस्तुलां प्रवृत्तिनिमित्तम् । एवम् 'अयायो' इति भाषितपुंस्कानूढः स्त्रीशब्दः । ततः पुं वच्चे 'अयो ढक्' इति जाते 'आयोयः' इति रूपम् । एवमिह भाष्यस्वरसः । असति पुं वच्चे 'अयायो' इत्यस्य ईकारलोपे आयोयौ इति स्यात् ॥

द्वी— । सपत्न्यशब्दस्ति धा—शत्रुपर्यायात् सपत्न्यशब्दात् शाङ्ग रवादित्वात् ङोनि एकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनपतिशब्दमात्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः ।

स्वामिपर्यायपतिशब्देन भाषितपुंस्कस्तृतीयः ॥ आद्ययोः
 शिवादयण्—सपत्न्या अपत्यं सापत्नः । तृतीयात्तु लिङ्गविशिष्ट-
 परिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो ण्य एव, न त्वण् ; शिवादौ
 रूढयोरेव ग्रहणात्—सापत्यः ॥

The word सपत्नी is derived in three ways. First, from समन्त्र which means an 'enemy' and, being of the शाङ्करवादि class, takes ङीन् in the feminine. सपत्न, having a technical sense, is रुढ् ; सपत्नी, derived from it, is भाषितपुंस्कानूङ् and subject to पुंवद्भाव । A second derivation is from सपति in the sense समानः पतिर्यस्याः where पति through marriage, means 'husband'. This sense of पति is technical and hence सपति also is रुढि । But सपत्नी derived from it always means a woman ; so it is not भाषित-पुंस्कानूङ्,—no पुंवद्भाव । Thirdly we may have the word from सपति with पति meaning 'master'—a यौगिक word. सपत्नी thus obtained is भाषितपुंस्कानूङ् and subject to पुंवद्भाव ।

Now with the exposition सपत्न्या अपत्यम् we observe that सपत्नी, derived in the first two ways above, is of the शिवादि class and receives ण्य yielding सापत्नः । But as the शिवादि class includes the रुढि derivatives only, the third, which is a यौगिक word, takes ण्य not ण्, by the rule “—पत्युत्तरपदाच्चाः” (1077—4.1.85) because by the maxim “—लिङ्गविशिष्टस्यापि सङ्गणम्”, पत्युत्तरपद includes पत्युत्तरपद । Hence with पुंवद्भाव we get सापत्यः ।

नित— । 'विधा' सिध्यति इति वाक्यशेषः । तदेव दर्शयति । सपत्न इत्यञ्च्युत्पन्नं प्रातिपदिकं शब्दौ रूढम् । "रिपौ वैरिसपत्वारिद्विषद्वेषणदुर्घटः" इत्यमरः । शाङ्करवादिषु पाठात् (पाठं परिकल्प्य) स्त्रियां ङीनि सपत्नी । इष्ट प्रवृत्तिनिमित्तं श्रुता । तच्च स्त्रियां पुंसि च दुल्लभम् । तत् 'सपत्नी' इति भाषितपुंस्कानूङ् शब्दः पुंवद्भावस्य विषयः । श्यमेका सिद्धिः ॥ पाति रचति इति श्रीणादिके ङतिप्रत्यये 'पतिः' भर्त्सरि योगरूढः स्वामिनि यौगिकः । "ध्वः प्रियः पतिर्भर्ता" स्वामीत्वोच्चरः पतिरौशिता" इति-

शामरः । 'समानः पतिरस्य जनस्य' इति विपक्षे सपतिः । इह प्रवृत्तिनिमित्तं भर्तृपक्षे एकभर्तृकता स्वामिपक्षे एकस्वामिकता । एतभर्तृकता पुनः स्त्रिया एव सम्भवति, एकस्वामिकता तु दासीदासादिषु सर्वत्र । आद्ये 'सपति' शब्दे नित्यं स्त्रियां वर्तते, "नित्यं सपत्रादिषु" (४८२—४।१।२५) इति च 'सपत्री' इति रूपं लभते । न चायं भाषितपुंस्कानूङ् नापि पुंवद्भावविषयः । इदं द्वितीया सिद्धिः ॥ एकस्वामिकतायां तर्द्वय रूपं सपत्रीति, परन्तु भाषितपुंस्कानूङ् अर्थं शब्दः पुंवद्भावस्य विषयः । एषा तृतीया सिद्धिः ॥ सपत्रा अपत्यम् इति विपक्षे "स्त्रीभ्यो ढक्" इति ढकि प्राप्ते प्रथमद्वितीययोः शिवादिषु पाठात् "शिवादिभ्योऽण्" (१११५—४।१।१२२) इत्यण् । ततः प्रथमस्य पुंवद्भावे ङीपो निवृत्त्या 'सापत्रः' ॥ द्वितीयस्य तु न पुंवद्भावः किन्तु "यस्त्रीति च" (१११—६।४।१४८) इति इकारलोपे 'सापत्रः' इत्येव । तृतीयस्य शिवादिषु न पाठते । तत्र ढकि प्राप्ते भाष्योक्तेन पूर्वविप्रतिषेधेन "दित्वदिति—" (१०७७—४।१।८५) इति ष्या-प्रत्ययो भवति । पुंवद्भावे 'सापत्रः' । ननु 'दित्वदिति—" इति सूत्रं पतिशब्दे उत्तरपदे प्रवर्तते, इह तु पत्रीशब्दे उत्तरपदम् । तत् ढकि 'सापतियः' एव स्यात् । उच्यते "प्रातिपदिकसङ्घे लिङ्गविशिष्टस्यापि षड्ढम्" इति पत्युत्तरपदे विधिः पत्रुत्तरपदेऽपि भवति । नागेशस्य ढकसेवाद्विद्यते ॥

दो— । "ठक्छसोय" (वार्त्तिक) । भवत्याम्हात्वा भावत्काः—भवदोयाः । एतद्वार्त्तिकम् "एकतद्धिते च (१००—६।३।६२) इति सूत्रञ्च न कर्त्तव्यम्, "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः" (७२८, वा) इति भाष्यकारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः—सर्वकाम्यति—सर्विका भार्थ्या यस्य सर्वकभार्थ्यः—सर्वप्रियः इत्यादि ॥ पूर्वस्यैवेदम् "भस्त्रैषाजान्नादा—" (४६६—७।३।४७) इति लिङ्गात् । तेन अकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका, सर्वाः ॥

There is पुंवद्भाव when ठक् or छम् is added to भवती । Thus भावत्काः with ठक् and भवदोयाः with छम् in the sense 'your pupils'.

This वार्तिक and the rule "एक—" (1000—6.3.62). are unnecessary, their purpose being served by "सर्वनाम्नो—" (728, V) the इटिस्त्व of the भाष्यकार । Thus सर्वमयः from सर्वा (तद्धितवृत्ति), सर्वकाम्यति from सर्वा (सनायन्तवृत्ति), सर्वकभाष्येः from सर्विका and सर्वप्रियः from सर्वा (समासवृत्ति) &c. The पुंवद्भाव is of what precedes the cause for it, as appears from the rule "भस्वा—" (466). Hence it is not available in an एकशेष or when अकच् follows. Thus सर्विका with अकच् and सर्वाः by एकशेष ।

मित— । "भवतश्चक्षुषी" (१२३५—४।२।११५) इति विहितौ ठक्छसौ इह गृह्यते । तत् व्यदादिषु पठितौ इह संश्रयो भवच्छब्द एवास्य विषयः । तस्य च स्त्रियां 'भवती' इति रूपम् । ठक् छसि च परे भवतीशब्दस्य पुंवद्भावः स्यात् । इति वार्तिकस्यार्थः ॥ अथ ठक् यङ्गं किमर्थे, यावता "भास्वटे—" इति सिद्ध एव ठक् पुंवद्भावः ? ठस्य इकादेशात् प्रागिव भवतीशब्दस्य अभत्वेऽपि पुंवद्भावो यथा स्यादेवमर्थं उच्यते । तेन 'भवत् ठक्' इति जाते "इसुसुक्—" (१२३१—७।४।५१) इति कादेशे भावत्कः । अकृते उच्यते भावतिक इति स्यात् ॥ छसि तु "सिति च" (१२५२—१।४।१६) इति पदत्वम् न तु भत्वम् । ततः अप्राप्तं पुंवद्भावे वचनम् ॥ इतिः पदविधिः । इत्थयः समासवृत्तिसहितवृत्तिरित्येवमादयः पञ्च इत्युक्तं प्राक् । 'गतः' अतीतः 'अर्थः' प्रयोजनं यस्य तत् 'गतार्थे' निष्प्रयोजनम् । तस्य भावो गतार्थत्वम् । तस्मात् प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ सर्वमय इति तद्धितवृत्तेरुदाहरणम् । सर्वस्या आगत इति मयद् । पदत्वादप्राप्ताऽपि पुंवद्भावः सर्वनाम्नो भवति । यस्तस्य 'सर्वः' इत्यत्र पुरुषविषयकमशेषत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम् 'सर्वा' इत्यत्र तु स्त्रीविषयकम् । एवं प्रवृत्तिनिमित्तमेदात् भाषितपुंस्त्वत्वात् नान्नीत्यप्रसङ्गः पुंवद्भावस्य ॥ सर्वकाम्यति इत्यत्र आत्मनः सर्वा इच्छति इत्यर्थे काम्यच् । पुंवद्भावः ॥ सर्विका इति नार्यं भाषितपुंस्कानुक्तं शब्दः । तेन अप्राप्तः पुंवद्भावः सर्वनाम्नो भवति । अथ भवानिह भाषितपुंस्कत्वमात्रियमाद्यः सूत्रेणैव प्राप्तिं मन्यते तदा षष्ठीसमासे सर्वप्रिय इत्युदाहरणम् । प्रियादिषु प्रतिषिद्धोऽपि सर्वासां प्रियः इति व्यधिकारणोऽपि पुंवद्भावः सर्वनाम्नो भवति ॥ एष सर्वनाम्नः पुंवद्भावः 'पूर्वैस्त्रिय' पूर्ववर्तिन एव शब्दस्य । येन इतिस्त्वस्मिन् परभूते एव भवति इत्यर्थः । एतत् "भस्वटे वा—" (४६६) इति सुदादनु-

सोद्यते । तेन हि सूत्रेण 'एषा' इति सर्वनामशब्दस्य अकचि 'एषका' 'एषिका' इति रूपद्वयं प्राच्यते । तत्र निमित्तं ककारात् परत्वात् । 'एषा अकच्' इति स्थिते अन्यादचः पूर्वमकच्, तेन एच् अकच् आ इति जाति एषका एषिका इति रूपद्वयम् । सति तु पुबद्भावे टापो निवृत्तिः स्यात्, निमित्ताभावात् इत्यपि न स्यात् रूपद्वयञ्च न सिद्धीत् । तदाह 'पूर्वस्यैव' इति ॥ फलम् अकचि सर्बिका न तु सर्वकः ॥ एकशेषे एक एव शिष्यते परपूर्तं किञ्चिदपि नास्ति इति न प'वत् । तेन सर्वाः न तु सर्वे इति ॥

दो—। "कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु" (वार्त्तिक) । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगचौरम् । काकशावः ।

कुक्कुटी &c. have पु'बद्भाष when अण्ड etc. follow in a compound. Thus कुक्कुटाण्डम् from कुक्कुटी, मृगपदम् from मृगी ; similarly मृगचौरम् etc.

मित—। उदाहरणेषु सर्वत्र यद्व्युत्पद्यते । कुक्कुटी मृगी इत्यादयो जातिशब्दा ज्ञीषन्ताः ॥

८३७ । क्यङ्मानिनोश्च ॥ ६।३।३६ ॥

दो—। एतयोः परतः पुं'वत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनोवाचरति श्येतायते । खभिन्नां काञ्चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानो चैत्रः ।

Feminine words resume the masculine form when क्यङ् is to be attached or when मानिन् is the उत्तरपद । Thus एतायते, behaves like a doe ; श्येतायते, behaves like a hawk. In these एनी becomes एत and श्येनी becomes श्येत by पुं'बद्भाष । Also दर्शनीयमानिनो comes from दर्शनीया the sense being 'she considers some girl other than herself as fine-looking' ; दर्शनीयमानो too, is from दर्शनीया in the sense 'Chaitra thinks the woman is good looking'.

मित—। काञ्चि परतो मानिनि चोत्तरपदे 'स्त्रिया पुं'वत् भाषितपुं'स्कादनुक्'

इत्यर्थः । एतच्चित्तान्नो मृगविशेषः । स्त्रियाम् एनौ । एतशब्दस्य सुख्यतो वर्णवाचित्वात् 'वर्णादनुदात्तात्' (४८६—४।१।३८) इति त्रैकल्पिके ङीपि तकारस्य नकारः । पक्षे एता । "कतुंः क्वञ्—" (२६६५—३।१।११) इति क्वञि पुंवद्भावे 'एत य लट्ते' इति स्थिते "अकृतसर्वं—" (२९८८—७।४।२५) इति दीर्घे एतायते । 'उत्तरप्रद्वे इत्यस्ति ॥ अपरां काश्चित् दर्शनीयां मन्यते इयम् इत्यर्थे दर्शनीया मन णिनि इति स्थिते दर्शनीया मानिन् इति स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव समासः । एतच्च "गतिकारक—" (७८२, वा) इत्यलौकिकं प्राक । तत दर्शनीयात् न मनश्च भिन्नाधिकरणस्यम् इति "स्त्रियाः पुंवत्—" (८३१—६।३।३४) इति अप्रातः पुंवद्भावः अनेन विधीयते । ततो दर्शनीयमानिन् इति जाते ङीपि सुपि दर्शनीयमानिनी ॥ एवं कामपि दर्शनीयां मन्यते श्वेदः इति दर्शनीया मानिन् इत्यादि प्राग्वत् ॥

८३८ । न कोपधायाः ॥ ६।३।३७ ॥

दो— । कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् । पाचिकाभार्य्यः । रसिकाभार्य्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी ।

Words having क् for their pen-ultimate do not resume the masculine form. Thus पाचिका etc.—one whose wife is a cook, रसिका etc.—one whose wife is witty. Here पाचिका and रसिका are भाषितपुंस्कानूङ् so by "स्त्रियाः पुंवत्—" (831) पाचक etc. रसिक etc. were expected and are barred. Again मद्रिका in the sense मद्रेषु जाता is भाषितपुंस्कानूङ्; hence the masculine form is expected when क्वञ् or मानिन् follows, but is here prohibited.

मित्त— । ककार उपधा अस्याः कोपधा । तस्याः । पचति इयमिति पाचिका । रसः अस्ति अस्या रसिका । उभयमपि भाषितपुंस्कानूङ् । 'स्त्रियाः पुंवत्—" (८३१) इति प्रातः पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते ॥ मद्रेषु जाता इत्यर्थे "मद्रहज्योः कन्" (१३५५—४।२।१३१) इति कन् प्रत्यये स्त्रियां मद्रिका । अयमपि भाषितपुंस्कानूङ् शब्दः । "क्वञ्मानिनीय" (६३७) इति प्रातः प्रतिषिध्यते ॥

दी—। “कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम्” (वार्त्तिक) ।

नेह—पाका भार्या यस्य स पाकभार्यः ।

This prohibition regarding words having क in the penultimate applies only to words got from a तद्धित or from an affix that has वु in its enunciation. Thus पाक derived irregularly with the लृष्णादि कृत affix कन् is exempted and admits of पुंवद्भाव ; hence पाकभार्यः—having a child wife.

मित—। ‘वु’ इति प्रत्ययावयवः ष्व लृञ्चुन्प्रभृतियु इष्टः । तद्धितश्च वुग्रहणम् । तयोः ‘यग्रहणम्’ । तद्धितयोगात् वुयोगाच्च या कोपधा जाता तस्या एवायं पुंवद्भावनिषेध इत्यर्थः । पाका शिष्यः । “पाकः परिणती शिष्यौ” इति मेदिनी । शीष्णादिककन्प्रत्ययान्तो निपातितः । “अभंकपृथुकपाका ववसि” (उ’ ५।५३) इत्यत्र ‘पिवतेः कन्’ इति दीक्षितः । अस्य तु पुंवद्भाव एव ॥

८३८ । संज्ञापूरण्योश्च ॥ ६।३।३८ ॥

दी—। अनयोर्न पुंवत् । दत्ताभार्यः । दत्तामानिनी । दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषित-पुंस्कत्वमस्ति । पञ्चमीभार्यः । पञ्चमीपाशा ।

Class names and ordinal numbers do not resume the masculine form. Thus दत्ता etc. Here पुंवद्भाव was expected because दत्त is used as a class name through gift and is applicable to both males and females, thus it is भाषितपुंस्क and the rules apply ; hence the prohibition. Again पञ्चमी etc.—One who has wedded a fifth wife. पञ्चमीपाशा—the wretched fifth wife.

मित—। संज्ञाशब्दानां पूरणप्रत्ययान्तानाञ्च पुंवद्भावो न स्यादित्यर्थः । दानादेव दत्तसंज्ञा । तेन दत्ता इति भाषितस्कानुङ् । ततो ‘दत्ताभार्य’ इत्यत्र “स्त्रियाः पुंवत्—” (८३१—७।३।३४) इति प्राप्नोति ; ‘दत्तामानिनी’ इत्यत्र “स्त्रियाः पुंवत्” इति वा “कानुङ्—” (८३७—६।३।३६) इति वा प्राप्तिः । उभयमपि प्रतिषिध्यते ॥

पञ्चमीपाशा इति कृतसिद्धा पञ्चमी-प्रत्यये "याप्यो-पाशप" (१६६३—५।३।४७) इति पाशप् । याप्यः कृतसिद्धः । "तद्धित्वादिषु—" (८३६—६।३।२५) इति प्राहस्यः प्रतिषेधः ॥

८४० । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ६।३।३८ ॥

दी— । वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिः, तत्र तुयंस्तद्धितः, अरक्तविकारार्थः, तदन्ता स्त्री न पुंवत् । स्त्रीव्रीभार्यः । मायुरीयते । मायुरीमानिनौ ॥ 'वृद्धिनिमित्तस्य' किम् ? मध्यम-भार्यः । 'तद्धितस्य' किम् ? काण्डलावभार्यः । 'वृद्धि'-शब्देन किम् ? तावद्भार्यः । 'रक्तो' तु काषायी कन्या यस्य स काषाय-कन्यः । 'विकारे' तु हैमौ मुद्रिका यस्य इति हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावात् इह पुंवत्—वैया-करणभार्यः, सौवश्वभार्यः ।

The masculine form will not be resumed by a word with a तद्धित affix in connection with which वृद्धि is enjoined by actually mentioning the word वृद्धि ; but the prohibition does not apply to तद्धित affixes in the sense वेन रक्तम्—dyed with it, or तस्य विकारः—made of it, got out of it. Thus स्त्रीव्री, सावरी etc. retain their feminine form in स्त्रीव्रीसावरी etc. Why say वृद्धिनिमित्तस्य ? Witness मध्यमभार्यः in which मध्यमा becomes मध्यम because the तद्धित affix मन् after मध्य does not cause वृद्धि । Why say तद्धितस्य ? Witness काण्डल etc. in which काण्डलावरी becomes काण्डलाव because the affix षच् here is a कृत् and not a तद्धित । Why say वृद्धिशब्देन ? Witness तावत् etc. in which तावती becomes तावत् because the वृद्धि in तावत् is by the special injunction, "वा सर्वनाम्," (४३०—६. ३. ११) to which the word वृद्धि does not attach directly or by अन्तर्वृत्ति । But षच् वृद्धि is not barred if the affix is in the sense 'dyed with

it; thus काशय etc. where काशयी has become काशय because the word means 'dyed red.' Similarly in ऐम etc. we get पु'वहाव in ऐमो because ऐमो means 'made of gold.' But then how do वैयाकरणो, सौवयो etc. become वैयाकरण, सौवच etc. ? These do not mean 'dyed with it' or 'made of it'. The fact is here ऐ and यो are ordained by actually naming them. Hence though the result is इङ्, it is not got from इङ्गिण्, therefore no prohibition.

मित—) 'परतविकारे विहितस्य इङ्गिणिस्य तद्धितस्य च' इत्यन्वयः ।
 'तेन रक्तम्—' (१२०२—४१२१) इति "तस्य विकारः" (१५१४—४१२१३४)
 इति च यस्तद्धितो विहितः तदितरो इङ्गे निर्मितं यस्तद्धितः इत्याद्यर्थः । 'इङ्गि'
 इत्यनेनेह इङ्गिण्येन विहिता, इङ्गिण्येन चाद्यं अनुवर्त्तय वा विहिता, इङ्गिलच्यते ।
 एतदर्थे "इङ्गिण्येन चावर्त्तते" इति नान्येन । व्याख्याने इङ्गिण्येन विहितस्य इति
 तदाशयः । तदपि कथमिति चेत्—लक्षणया इङ्गिण्येन इह इङ्गिण्येन विहिताया इङ्गी
 वर्त्तते ॥ अत्र भवा स्त्रीत्वे । इह अण् इति इङ्गिणिस्य तद्धितः, तेन पु'वहावो न । एवं
 माधुरी । मध्ये भवा मध्यमा । मन्वयो न इङ्गे निर्मितम् । पु'वहावः ॥ काश्च लुपाति
 इयमिति काश्चलावो । इह अण् इङ्गिणिस्य, परं हृदयं न तद्धितः । पु'वहावः ॥ तत्
 पौरुषाणमभ्याः तावतो । "यस्तदित्यः—" (१८४०—५१२३८) इति वतुप् ।
 'न लयं इङ्गे निर्मितम् । इङ्गिण्यु "चा सर्वनामः" (४२०—४१२१) इति विधीयते
 न इङ्गिण्येन । तेन पु'वहावः ॥ काशयिण्यं सञ्ज्ञादिना रक्ता काशयो । "तेन
 रक्तम्—" (१२०२—४१२१) इत्यण् । पु'वहावः ॥ ऐयो विकारः इयं ऐमो ।
 "तस्य विकारः" (१५१४—४१२१३४) इत्यर्थे "अनुदात्तादिय" (१५२०—४१२१४०)
 इत्यण् । पु'वहावः ॥ ननु वैयाकरणोः भाष्यो अस्य वैयाकरणभाष्यः, सौवचो भाष्यो
 अस्य सौवचभाष्यं, इत्येतयोः कथं पु'वहावः ? उच्यते—व्याकरणमधीते इयमिति
 स्त्रियामपि "न श्वाभ्याम्—" (१०२८—४१२३) इति निविद्धा इङ्गिः । परमिङ्
 इङ्गेयं फलम् ऐकारः स चावर्त्तते । न च तत् इङ्गिण्येन, किन्तु—"पूर्वो तु
 ताभ्यामिण्" (१०२८—४१२३) इति ऐकारोच्चारणेन । तदिह 'इङ्गि' प्रति
 'फलमेकारः' तस्य 'उपधात्मन्' चावर्त्तनं इङ्गिण्येन 'अङ्गतात्वात्' 'पुवत्' भवत्येव ॥

एवं सु सञ्जितः अत्र अस्य स्वरः । तस्य अपत्यं स्त्री इत्यपि अपि तर्थात् प्रक्रिया-
पुंवद्भावश्च । उदाहरणवदपि यकारवकारौ इव आदेशौ पदान्ते वर्तेत ॥

७४१ । स्वाङ्गाच्चैतः ॥ ६।२।४८ ॥

दी— । स्वाङ्गात् य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुंवत् । सुकेशी-
भार्यः । 'स्वाङ्गात्' किम् ? पटुभार्यः । 'ईतः' किम् ?
अकेशभार्यः ।

Afeminine word got by attaching ई to what is technically known as a स्वाङ्गावाचक word, will not resume the masculine form. Thus in सुकेशीभार्ये the word सुकेशी does not become सुकेश । Why say स्वाङ्गात् ? Witness पटुभार्ये where पटुी has become पटु because पटु is not साङ्ग । Why say ईतः ? Witness अकेशभार्ये where अकेशा resumes the masculine form अकेश ।

मित— । 'साङ्गम्' इति पारिभाषिकं दृश्यते । "अद्रवं नृत्तमत् स्वाङ्गं प्राणिस्यमविकारजम् । अतत्स्व तव दृष्टश्च तेन धेत् तत् तद्यायुतम् ।" इति । स्वाङ्गादिति गम्यमानपरशब्दयोगे पञ्चमी । 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यसि 'न' इति च । 'ईतः' इति षष्ठी 'स्त्रियाः' इत्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तेन 'साङ्गात्' परः यः 'ईकारः' तदन्तायाः 'स्त्रियाः न पुंवत्' इत्यन्वयः ॥ सुदर्शनाः केशा अस्याः सुकेशी सुकेशा वा । आद्ये पुंवद्भावप्रतिषेधः ॥ 'पटु' इति न साङ्गम् । तेन पटुी भार्या अस्य इत्यत्र पुंवद्भाव एव—पटुभार्यः ॥ अवर्त्तमानाः केशा अस्या अकेशा । "सहनञ्—" (५१३—४।१।५०) इति लोपभावः पुंवद्भावे अकेशभार्यः ॥

दी— । "अमानिनोति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । सुकेश-
मानिनी ।

The prohibition does not come in if मानिन् follows. Thus सुकेशमानिनी with सुकेशी changed into सुकेश ।

मित— । मानिन्शब्दे उत्तरपदे समानाधिकरणे असमानाधिकरणे च विहितः पुंवद्भावः । तस्य तु 'स्वाङ्गाच्चैतः' इति प्रतिषेधो न भवतीत्यर्थः । सुकेशीनाम्बलं मन्यते, सभिर्ना काचित् सुकेशीं मन्यते वा सुकेशमानिनी ॥

८४२ । जातेषु ॥ २३१४१ ॥

दी— । जातिः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्रा-
भार्य्यः । ब्राह्मणीभार्य्यः । सोत्रस्यैवार्य्यं निषेधः । तेन हस्तिनीनां
समूहो हास्तिकम् इत्यत्र “भस्याटे—” (८३६, वा) इति तु
भवत्येव ।

Feminine class-names do not resume the masculine form.
Thus शूद्रा etc. This prohibition affects Panini's rules only
and does not apply to Katyayana's Varttikas such as “भस्याटे—”
etc. Consequently when ठक् is attached to हस्तिनी in the sense ‘a
multitude of she-elephants’ the word changes into हस्तिन् yielding
हास्तिकम् ।

मित— । स्त्रियाः पुंवत् इत्यस्मि ‘न’ इति च । ‘इतः’ इति नानुवर्तते ।
‘जातेः’ इति स्त्रियाः इत्यस्य विशेषणम् । जातिः स्त्रिया न पुंवत् इत्यन्वयः— । जातेः
जातिवाचिनः स्त्रियाः स्त्रीप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य ‘न पुंवत्’ इत्यर्थः । एवं हि इति कृता
व्याख्यातम् । दीक्षितस्तु ‘जातेः’ इति पञ्चम्यन्तं मन्यते, तदाह ‘जातेः परो यः’
इति ॥ ‘शूद्रा’ इत्यादिषु पठ्यति “शूद्रा नाम हत—” (४३४, ग० सू०) इति ॥
‘सौवक्ष्य’ सूत्रे दृष्टस्य पाणिनिना विहितस्य पुंवद्भावस्य इत्यर्थः । तेन कान्वायनीयानां
“भस्याटे—” (८३६, वा) प्रथतीनां न निषेधः । अत्र च हस्तिनीनां समूह इत्यर्थे
हास्तिकमिति ठक् । अस्मि पुंवद्भावे हास्तिकमिति सादिति प्रपञ्चितं प्राक् ॥
इतः शेषाधिकारः । अतः परमप्रयोजकानां बहुव्रीहिः ॥

८४३ । संख्ययाव्ययासंबाद्धाधिकसंख्याः संख्येये ॥ २३१२५ ॥

दी— । संख्येयार्थया संख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते स
बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव
एकादश वा इत्यर्थः । “बहुव्रीहौ संख्येये—” (८५१—
५।४।७३) इति वक्ष्यमाणो ङच् ।

Indeclinables, numerals and the words वासुध, चद्र and
अधिक are compounded into a बहुव्रीहि with numerals that indicate

what is counted. Thus उपदश in the sense 'something near ten in number', i.e., a group of nine or eleven things. Here उपदशन् takes the समासान्त affix डच् by "बहुव्रीहौ—" (851) as will be explained further on.

नित— । संख्यातन्त्रं 'संख्ययम्', यस्मिन् गणनया संख्यायोगः कर्तव्यः तत् । 'संख्ययावशा संख्याया' इत्यस्य संख्येयि या संख्या वर्तते तथा इत्यर्थः । इच्छेऽस्मिन् दश-काकाः इत्यत्र काकाः संख्येयाः । दशसंख्या इह संख्येयेषु काकेषु वर्तते । उत्पत्तिर्येकस्मिन् काके नव शिष्यन्ते न दश । दशानां समीपे तदा काकाः—उपदशाः काकाः । एवमन्वत् आगत्य मिलिते एकस्मिन् काके एकादश काका भवन्ति न दश । तदापि दशानां समीपे काकाः—उपदशा काकाः । समासे उप दशन् इति स्थिते डच् । टिलोपे उपदशाः ॥ नायमव्ययीभावस्यापवादो बहुव्रीहिः । अव्ययीभावस्तु 'समीपम्' इत्यर्थे भवति, इह 'समीपे' इत्यर्थः । तेन अव्ययीभावप्रसङ्गो नास्ति ॥ दशानां समीपे ये ते उपदशाः इत्यत्र बहुव्रीहिनश्चमन्वपदायंता भवति । समस्मानानां प्रथमान्ता तु नास्ति । किञ्च 'ये ते' इति प्रथमायै समासः । एवं पूर्वेषु अप्राप्ते अयं विधिः ॥ ८८४४ । ति विंशतिर्ङिति ॥ ६।४।१४२ ॥

दी— । विंशतेर्भस्य तिश्चस्य लोपः स्वात् ङिति । आसन्नविंशाः—विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरत्रिंशाः । अधिक-चत्वारिंशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विसहस्रत्ता दश द्विदशाः—विंशतिरित्यर्थः ।

If the word विंशति is a न, i. e., if an affix, with a य or a vowel leading, follows it, it will drop its ति provided the affix has dropped a ड । Thus with the exposition आसन्ना विंशतेः we get आसन्न विंशति डच् yielding आसन्नविंशाः, close upon twenty, i. e., nineteen or twenty-one. Similarly अदूरत्रिंशाः, not far from thirty ; अधिक etc. more than forty ; both with टिलोप । Also द्विनाः, two or three ; and द्विदशाः, twice ten, i. e., twenty, with टिलोप ।

नित—। विंशतीरासत्रा इति वाक्ये बहुव्रीहौ आसत्र विंशति उच्च इति स्थिते आसत्रविंशति च इति कति, तिलोपे आसत्रविंश च इत्यत्र विंशशब्दस्य अकारो भसंश्रकः, न पदम् । तेन "अतो गुणे" (१८१—६।१।८०) इति पररूपे आसत्रविंश इत्यदन्तं प्रातिपदिकम् । बहुले आसत्रविंशाः ॥ इह यी आसत्राक्षी एव समासेन कथ्यन्ते । तत् अन्वपदार्थता नास्ति । समानाधिकरणत्वञ्च न, प्रधानार्थेऽपि च समासः । एवं सर्वथा बहुव्रीहिलक्षणविरहात् अप्राप्ते विधिरयम् ॥ विंशतः अदूरे अदूरविंशाः इति उपपत्त्या इतिवत् व्याख्येयम् ॥ अत्वारिंशतः अधिकाः अधिकचत्वारिंशाः । इह आसत्रविंशाः इत्यत्रैव अप्राप्ते विधिः ॥ द्वी वा तयो वा इत्यत्र न द्विशब्दस्य न वा तिशब्दस्यार्थः प्रतीयते किन्तु तयोरन्तरस्थितिः । एवमिह वा-शब्दस्यार्थः प्रधानम् । तेन अन्य-पदार्थता नास्ति । प्रधानान्ति च पदानि । तत् पूर्वेष्वेव सिद्धौ बहुव्रीहिः । कवभावाद्यं तु शेषाधिकाराद्विधिः पाठः । भवतु, कथमिह बहुवचनम् ? यदि द्वी तर्हि द्विवचनं न्याय्यम् । उच्यते—द्वी वा इत्युक्ते वावेव इति न प्रतीतिः । तयो वा इत्यपि प्रतीयते । एवं तयो वा इत्युक्ते द्वी वा इति च । तदियं पञ्चाधिका नाम वाक् । ततो बहुवचनमिति भाव्यम् ॥ विराहता इति क्रियाभ्याहृतौ सूच् । अर्थनिर्देशोऽयम् । तेन समासे सूच् न दृश्यते । क्रियाभ्याहृतौ सत्यान्नेव द्विशब्दः संख्येयि वर्तते । अतः सुअर्थस्य चत्वारान् न सूचः पुनः द्रवणम् ॥ इह आहृतिद्वारा द्विशब्दस्य दशम्यन्देन सामर्थ्यम्, तदाह 'विराहता' इति ॥ अस्यसुत्तरपदार्थप्रधानः समास इति पूर्वेण न प्राप्तिः ॥

८४५ । दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २।२।२६ ॥

दी—। दिशो नामानि अन्तराले वाच्ये प्राग्भवत् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशः अन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणात् यौगिकानां न—ऐन्द्र्याश्च कौवेर्याश्च अन्तरालं दिक् ।

Names of the quarters are compounded into a बहुव्रीहि to indicate the interval of space between them. Thus दक्षिणपूर्वा, South-east, means any direction between south and east. नामन् in the rule implies that the समास is of the well-known names-

only and is not available when names are coined to designate the quarters. Thus ऐन्द्री means the east and कौबेरी the north, but these cannot be compounded to denote the interval.

मित—। 'दिग्ः' इति लिपिकरप्रनाद इवाभाति । 'दिशम्' इति वृत्तात् न्यायम् । अन्तरालञ्च हाभ्यामेव भवति, तत् इयोङ् योः समासः ॥ इह अन्तरालमपि दिग्बि, तेन दक्षिणपूर्वा इति स्त्रीलिङ्गता । "सर्वनाथो इतिमात्रे—" (७२८, वा) इति दक्षिणशब्दस्य पुंवद्भावः ॥ अन्यपदार्थता वर्तते । समानाधिकरण्यात् तु नास्ति इति अप्राप्ते बहुव्रीहिविधीयते ॥ द्वावे 'नाम' इति प्रसिद्धे रुदे नाम लक्ष्यते न तु ऐन्द्री कौबेरी इत्यादिकं यौगिकं नाम । तेन यौगिकानि न समस्यन्ते ॥

८४६ । तत्र तेनदमिति सरूपे ॥ २।२।२७ ॥

दी—। समस्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे, द्वतीयान्ते च प्रहरण-विषये, इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारि व्योत्ये, स बहुव्रीहिः । 'इति'-शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । इच् समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद्, प्रभृतिषु इच्-प्रत्ययस्य पाठात् अव्ययीभावत्वमव्ययत्वञ्च । "अन्येषामपि दृश्यते" (३५३८—६।३।१३७) इति दीर्घः । केशिषु केशिषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डे च दण्डे च प्रवृत्त्य इदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । सुष्टीसुष्टि ।

Two identical words in the समसौ referring to what is gripped, or two such words in the द्वतीया referring to some weapon, are compounded into a बहुव्रीहि in the sense इदं युद्धं प्रवृत्तम्—The fight began—and implying reciprocity. The special subject-matter for the operation of the rule, viz.,—the grip, the weapon, the fight and reciprocity, is inferred from इति in the rule which refers to what is ordinarily seen in every-day life. Such compounds receive इच् as समासान्त as will be explained later

(866-5.4.127). This **रच्** again is listed with the **तिष्ठन्** class of words; hence after **रच्** is added, the whole is treated as an **अव्ययीभाव** and becomes an **अव्यय**. The final vowel in the first half of the double form is lengthened by "**अन्वेषामपि—**" (3539). Thus fight in which each grips the other's locks is called **केशकिञ्चि**. This is obtained by doubling **केशेयु** which offers the grip. We then get **केशेयु केशेयु**. This being a **बहुव्रीहि** the **सुप्** disappears leaving **केशेय केशेय**; lengthening the vowel, **केशाकेश**. Next adding **रच्** we have **केशाकिञ्चि** which is an **अव्ययीभाव** and therefore an **अव्यय**. Hence **केशाकिञ्चि युद्धं प्रवृत्तम्**, **दण्डादण्डि युद्धं प्रवृत्तम्**, **सुष्टीसुष्टि युद्धं प्रवृत्तम्** etc.

निमित्त— । तत्र इति सर्वनाम्नाः ज्ञाने सप्तम्यन्तं प्ररोक्ष्यन्ते, "तत्र साधुः" इत्यादिषु यथा । एषः तिष्ठ इति सर्वं वृत्तान्तम् "तत्र कौतम्" इति पत्रम् । "सङ्घर्षे आक्रान्ताः हुला ॥ " तत्र इदमिति तत्र इदमिति च सङ्घर्षे समस्यते इत्यन्वयः ॥ एक-रूपयोः पदयोः सप्तम्यन्तयोः वृत्तान्तयोर्वा समासः स बहुव्रीहिः इत्यर्थः । सप्तम्यन्तयोः पदयोर्विशेषमाह 'यद्यन्विषये पदे' इति । 'यद्यन्' मुख्यदिभिर्धारणं 'विषयो' ययोः तादृशे सङ्घर्षे पदे समस्यते । वृत्तान्तयोस्त विशेषः 'प्रहरणविषये' इति । 'प्रहरणं' तादृशं विषयो ययोः तादृशे सङ्घर्षे पदे समस्यते । 'कश्च समासार्थः?' 'इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे' समस्यते । तत्र च 'कर्मव्यतिहारः' परस्परकरणं 'द्योत्यते' । 'परस्परकरणेन प्रवृत्तमित्यम्' इत्येतदेवं समासार्थः 'युद्धम्' इति विशेष्यमात्मन् ॥ केशेयु केशेयु ऋषीणां प्रवृत्तमित्यन्तिसप्तम्यन्तयोर्विद्वद्व्रीहिः । सुबलुकि केशकेश इति स्थिते "अन्वेषामपि—" (३५३९) इति दीर्घः ॥ केशाकेश इति आत्ते "रच् कर्मव्यतिहारः" (८६६—५।४।१२३) इति इच्—केशाकिञ्चि । अथवा इच् तिष्ठन्सुप्रभृतिषु पठ्यते । तत्र राज्ञस्य अव्ययीभावसंज्ञा अव्ययत्वार्थः । केशाकिञ्चि युद्धम् ॥ एषं दण्डेन दण्डेन प्रवृत्तम् प्रवृत्तं दण्डादण्डि युद्धम् । सुष्टीसुष्टि इत्यन्वपि सुष्टिः प्रवृत्तं वृत्तान्तयोः समासः ॥ अन्यपदादीन् ५ विं शतमानानिवाक्याये प्रथमम् ॥ ऋषीणां प्रवृत्तम् प्रवृत्त

प्रवृत्तम् इत्येतयोः 'स्वित्तयोः' इत्यत्राहर्णव्यम् । ततो बृहतीत्वा स्मितयोः प्रवृत्तयोः स्वित्तयोः प्रवृत्तं युद्धमिति समानकर्मत्वनिर्वाहः ['एवंविधस्यस्ये' मद्रोस्त्रिपि' मदीरमाथ्याम् एवमाह] ॥ सविभक्तिस्त्वस एकस्मिन् इति पद्येः तदपवादोऽयं बहुव्रीहिः ॥ बाहुभ्यां बाहुभ्यां प्रवृत्त्या इदं प्रवृत्तमित्येवं बाहुबाहु इच् इति स्थिति—

८४३ । ओरोत् ॥ ६।४।१४६ ॥

टी— । उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः—
बाहुबाहुवि । 'ओरोत्' इति वक्तव्ये गुणोक्तिः 'संज्ञापूर्वकी
विधिरनित्यः' (परिभाषा) इति ज्ञापयितुम् । तेन 'स्वाय-
न्भुवम्' इत्यादि सिद्धम् । 'सरूपे' इति किम् ? ह्रस्वेन
मुसलेन ।

Words ending in उ or ऊ take गुण when a तद्धित, with य or a vowel leading, follows. Thus बाहुबाहु इच् becomes बाहुबाहुँ इ, i.e., बाहुबाहुवि with the substitution of चच् । Here ओ is wanted in place of उ or ऊ, hence the rule should have been ओरोत् which is shorter and directly mentions the requirement. The fact that this is avoided and the requirement, i.e. ओ is indirectly stated implies that injunctions given in technical terms such as गुण, इहि &c. are not universally binding, but have exceptions now and then. Hence स्वायन्भुव &c. without गुण in the sense 'son of स्वयन्भुव' &c. Why say सरूपे ? Witness absence of समास in ह्रस्वेन मुसलेन प्रवृत्त्य &c.

नित— । 'ओः' इति उ-अदस्य षट्ठा एकवचनम् । तदन्तविधिः । 'भस्य' इत्यधिकारः । तेन 'ओः' उवर्णान्तस्य भस्य इत्यर्थः । 'तद्धिते' इत्यनुवृत्तम् ॥ इच् इति तद्धितः । बाहुबाहु इच् इति गुणे बाहुबाहुँ इ—बाहुबाहुवि ॥ अत उकारस्य स्थाने ओकार इह प्रायेते तत् ओकार एव किं नोक्तः एव 'ओरोत्' इति ? किमर्थमस्युट-

निर्देशो युक्तनिर्देशश्च कृतः "भोर्गुणः" इति ? उच्यते—स्फुटीकृत आदिभ्यश्च नित्यता प्राप्नोति । नित्योऽयमादेशो माभूदित्युक्तम् "भोर्गुणः" इति । ज्ञाप्यते च ये परिभाषा 'संज्ञापूर्वको यो विधिः' संज्ञामन्वसुचार्ये तथैव संज्ञया यद्विधीयते तत् 'अनित्य' व्यभिचारि इति । अस्य ज्ञापने प्रयोजनञ्च स्थायम्भुवः इदम् अपत्यं वा इत्यर्थे अथि स्थायम्भु अण् इति स्थिते गुणाभावे "अथि ऋधातु—" (२०१—२।१।३०) इत्युक्तञ्च स्थायम्भु अण् इति जाते स्थायम्भुवम् ॥ परिभाषितं भाष्ये नीत्ता प्रयोगवाङ्मना-ङ्गतावृद्धिता । प्रयोगश्च "धाम स्थायम्भुवं ययुः" "स्थायम्भुवाङ्मरीचैर्यैः प्रयमुव प्रणापतिः" इत्यादयः । सर्वमेतदसाध्यं इति तु नागेशः । भिन्नरूपे नाथं समासः । तथा च हलेन सुसल्लि प्रहल इदं प्रहलं युद्धमिति हलासुसलि युद्धमिति न भवति ॥ ८४८ । तेन सहेति तुल्ययोगि ॥ २।२।२८ ॥

दी— । तुल्ययोगे वर्त्तमानं 'सह' इत्येतत् तृतीयान्तं प्राग्वत् ।

सह implying equal participation in any matter is compounded in a बहुव्रीहि with the word that takes तृतीया in connection with it.

मित— । 'तेन' इति तृतीयान्तस्य उपलक्षणम् । तृतीया च इह सहयोगे एव । सहयोगे यत् तृतीयान्तं भवति तेन समस्यते । किं समस्यते ? 'सह इति' सह इत्येव शब्दः समस्यते । किञ्चतः सह ? 'तुल्ययोगे' यः सहशब्दः स समस्यते । यः सहशब्दः एकांशं क्रियाम् एकाधिकस्य योगं गमयति स समस्यते ॥ एतेन सहशब्दस्य पूर्वनिपातो लभ्यते ॥ 'इति'-शब्द इह सहशब्दस्य पूर्वपदत्वं बोधयति । अतनोऽस्मिन् "तेन सह तुल्ययोगे" इत्येतावता किं समस्यते इत्यनिर्दिष्टं स्यात् । अन्यपदार्थत्वमस्ति, व्यधिकरणत्वात् पूर्वेषु न प्राप्तिः ॥ पुत्रेण सह इति वाक्ये सुसल्लि 'सह पुत्र' इति स्थिते—

८४८ । वोपसर्जनस्य ॥ २।३।८२ ॥

दी— । बहुव्रीह्यावयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा भागतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्—सकर्मकः, सलोमकः ।

सह optionally becomes स when it is a constituent of a बहुव्रीहि । Thus सपुत्रः or सहपुत्रः, the equal participation being in आगमनक्रिया । Equal participation is common in such cases, but not universal. Witness सकर्मकः, सलोमकः &c. compounded without equal participation.

मित— । “सहस्य सः सञ्जायाम्—” (१००८—६।३।७८) इत्यतः ‘सहस्य सः’ इत्यनुवर्तते । उपसर्जनस्य सहस्य सः वा इत्यन्वयः । उपसर्जन इह अवयवौ, सह इत्यवयवः । अवयवावयवविभावसम्बन्धे षष्ठी । उपसर्जनस्य अवयवो यः सहशब्दः तस्य सो वा । किमिदमुपसर्जनस्येति ? उपसर्जनमस्यास्तीति उपसर्जनः समास इत्यर्थः । अर्थ-आद्यच् । तस्य । समासस्य अवयवो यः सहशब्दः तस्य सो वा ॥ ननु ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकृतमस्ति तेनैव विज्ञायते समासावयवः सहशब्द इति । तदर्थं पुनः ‘उपसर्जनस्य’ इत्युक्त्वा कष्टा व्युत्पत्तिर्नैव कर्तव्या भवति । सैवम् । उपसर्जन इह न समासमावम् किन्तु सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिविज्ञायते । तदाह ‘बहुव्रीह्यावयवस्य’ इति ॥ कर्मणा सह लोवा सह, इति समासे स्वार्थे कः न समासान्तः कप् । कप् तु इह नास्ति । नागिणस्तु सहशब्द इह विद्यमानवचनः, सह कर्म अस्य इति विरहः, पूर्वेष्वैव समासः नानेन सूत्रेण इत्याह ॥

८५० । प्रकृत्याशिवि ॥ ६।३।८३ ॥

दी— । सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिवि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहाभात्याय ।

सह stands unchanged when expressing a hope, benediction etc. Thus सहपुत्राय &c. instead of सपुत्राय etc. the sense being—may good come unto the king etc. which expresses a hope.

मित— । ‘प्रकृत्या स्यात्’ स्वरूपेण तिष्ठेत् । स-भावो न स्यादित्यर्थः । ‘आशिवि’ इति आशीर्लिङ् प्रयोक्तव्यः, स्वस्ति भूयादिति । तत्त्वज्ञाने तु स-भावविकल्पः—स्वस्ति कार्तं सहपुत्राय सपुत्राय वा ॥

दी—। “अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।

सगवे । सवत्साय । सहसाय ।

We should add ‘except when गो, वत्स or सह follows in the उत्तरपद’ । Thus सगवे etc. also सहगवे etc. because the exception restores the option.

मित—। इह ‘अगोवत्स—’ इति पर्यादासः । गोवत्सहलवर्जितेषु प्रकृत्या इत्यर्थः । तेन गोवत्सहलेषु यथा प्राप्नो विकल्पः । सगवे—सहगवे इत्यादि ॥

८५१ । बहुव्रीहौ संख्येये उज्वहुगणात् ॥ ५।४।७३ ॥

दी—। संख्येये यो बहुव्रीहिसमात् उच् स्यात् ।

उपदशाः । ‘अवहुगणात्’ किम् ? उपबहवः । उपगणाः—अत्र स्वर विशेषः ।

A बहुव्रीहि of a numeral that indicates the number of things counted, takes उच् as a समासान्त, but not if बहु or गण is final. Thus उपदशाः (843). Why exclude बहु and गण ? Witness उपबहवः and उपगणाः without उच् । The last, उपगणाः, has no उच्, because if it had, the pitch would have been different owing to उच् having dropped च ।

मित—। ‘बहुव्रीहौ’ इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । बहुव्रीहिरित्यर्थः । ‘संख्येये’ इति विषयसप्तमी । ‘संख्येये बहुव्रीहौ संख्येये यो बहुव्रीहिसमादित्यर्थः । कथं यादृशो बहुव्रीहिः ? यस्मिन् संख्याशब्दः संख्येये वर्तमानः, “संख्यायाव्यासप्त—” (८४३—२।१।२५) इत्यनेन विहितो यो बहुव्रीहिः स इत्यर्थः ॥ उपदशाः प्राग्व्याख्यातः (८४३) ॥ “बहुगणवत्—” (२५८—१।१।२३) इत्यनेन बहुगणयोः संख्यात्वम् । उपबहवः इत्यत्र उचितं उपदशाः इति स्यात् । उपगणाः इति तु उचितं कृते अकृते वा एकमेव रूपम्, तत् किमस्य विशेषकत्वमित्याह ‘स्वरे विशेषः’ इति । उच्चचित्वात् अन्वोदासः स्यात्, इह तु पूर्वपदप्रकृतिसरः ॥

दी—। “संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः” (वार्त्तिक) । निर्गतानि

त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो
निस्त्रिंशः खड्गः ।

A तत्पुरुष, ending in a numeral that indicates the number of what is counted and beginning with an अव्यय, will take षच् as a समासान्त । Thus the age of Chaitra is निस्त्रिंश means it is past thirty ; and a sabre is निस्त्रिंश means it measures more than thirty finger-breadths.

नित्य— । संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्यापि एव ङङ्विधिरस्ति । स च अव्यया-
देरेव इति भाष्यम् ॥ निस्त्रिंशानि वर्षाणि त्रिंशतोऽधिकानि । एकत्रिंशे वर्षे
वर्तमानस्यैव इत्यर्थः । एवं निस्त्रिंशः खड्गः त्रिंशदङ्गुलिभ्योऽधिकममात्र इत्यर्थः ।
उभयव ङङ्वि त्रिंशत्तिलोपः ॥

८५२ । बहुव्रीहौ सकथ्यच्छोः स्वाङ्गात् षच् ॥ ५।४।१२३ ॥

दी— । व्यत्ययेन षष्ठो । स्वाङ्गवाचिसकथ्यन्तादुबहुव्रीहिः
षच् स्यात् । दीर्घे सकथ्यिनी यस्य स दीर्घसकथ्यः । जलजाची ।
'स्वाङ्गात्' किम् ? दीर्घसकथ्य शकटम् । स्थूलाक्षा वेणुयष्टिः ।
"अच्छोऽदर्शनात्" (८४४—५।४।७६) इत्यच् ।

The षष्ठो in सकथ्यच्छोः is a violation of the usual पञ्चमी । The sense is—षच् is added as a समासान्त after सकथि and अक्षि that are स्वाङ्ग 'in the technical sense and are final in a बहुव्रीहि । Thus दीर्घसकथ्य with षच् the sense being 'having long thighs'; in the feminine जलजाची with ङीष् because of षच्, the sense being 'a woman with lotus-like eyes'. Why say स्वाङ्गात् ? Witness दीर्घसकथि without षच् applied to a cart, सकथि meaning the two central beams ; also स्थूलाक्षा applied to a bamboo-stick, अक्षि meaning the joints. We do not get स्थूलाची because the affix is षच् by the rule "अक्षः—" (७४४) and not षच् as in जलजाची ।

मित—'बहुव्रीहि' इति पञ्चमर्थे समासी । तदाह 'बहुव्रीहिः षच् इति ॥
 'सक्यधोः' इति पञ्चमर्थे षडौ । तदन्वविधिः । तदाह 'सक्यध्वत्प्राप्त' इति ॥
 स्वाङ्गमिति, "षट्त्वं सूत्रिमत्—" इत्यादि प्रागुक्तम् (८४१—६१४०) । सक्यधि-
 विशेषणमेतत् । तदाह 'स्वाङ्गवाचिसक्यधि—' इति ॥ 'व्यत्ययिन' इत्यत्र विधिर-
 न्यथाभावो व्यत्ययः । स च "व्यत्ययो बहुलम्" (१४१२—३११८५) इति वन्दोविषयः ।
 शार्पेण कश्चित् वन्दोवत् कार्यं भवति । तदाह 'व्यत्ययिन षडौ' इति ॥ दीर्घसक्यः
 इत्यत्र दीर्घसक्यि षच् इति स्थिति भङ्गायां "यस्येति च" (१११—६४११४८)
 इति इकारलोपे रूपम् ॥ षचः विलक्षणफलं "विह्वीरादिभ्यश्च" (४६८—४११४१)
 इति स्त्रियां ङोप् । तदाह जललाचोति । "यस्येति च" इति षचि इकारलोपः
 ङोषि चकारलोपश्च ॥ ख्लाचा इत्यत्र ख्लाचि षच् टाप् इति स्थिते "यस्येति च"
 इतीकारलोपः । सर्वणदीर्घः । 'षचि' पर्वण्यन्विः । षचि तु ख्लाचौ इति स्यात् ॥
 ८५३ । अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ५।४।१४ ॥

दी— । अङ्गुलान्ताद्बहुव्रीहिः षच् स्याद्दारुण्यर्थे । पञ्च
 अङ्गुलयो यस्य तत् पञ्चाङ्गुलं दारु—अङ्गुलिसदृशावयवं
 धान्यादिविक्षेपणकाष्ठमुच्यते । 'बहुव्रीहिः' किम् ? हे अङ्गुली
 प्रमाणमस्या इयङ्गुला यष्टिः । तद्वितार्थे तत्पुरुषे "तत्पुरुष-
 स्याङ्गुलेः—" (७८६—५।४।८६) इत्यच् । 'दारुणि' किम् ?
 पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ।

A बहुव्रीहि ending in बहुलि and referring to a piece of wood will have षच् added to it as a समासान्त । Thus पञ्चाङ्गुल, having five pieces like five fingers, as applied to a piece of wood used for exposing paddy to the sun. Why say बहुव्रीहिः ? Witness दारुणा with षच् by "तत्पुरुषस्य—" (786) in the sense 'measuring two fingers'; the तत्पुरुषस्य arising in connection with the तद्वित affix मानच् or इयसच् which has disappeared. Why say दारुणि ? Witness पञ्चाङ्गुलि, having five fingers, applied to a hand.

मित्—। 'बहुव्रीहिः' इति पञ्चमी बहुलान्नादित्यर्थः । 'बहुव्रीहौ' इत्यनुबर्तते
सस्य च वद बहुव्रीहिः इत्यर्थः । तदाह 'बहुलान्नादबहुव्रीहिः' इति ॥ 'दाक्षि' इति
समासाद्यो लत्यर्थे ॥ पञ्चाङ्गुलमित्यत्र पञ्चाङ्गुलि षच् इति स्थिते "यस्येति च"
(१११—१।४।४८) इति इकारलोपः । अङ्गुलय इह अङ्गुलिकला अन्वयवाः ।
अनेन दाक्ष्या धात्वादयः शेषोच्चार्यमातमे विधिष्यन्ते आतपात्यवे च पुनः संधिष्यन्ते ॥
इह अङ्गुली प्रमाचमस्य इत्यर्थे मावधि ह्यसधि वा कर्तव्ये 'इ' अङ्गुली इत्येतयोः
"तद्धिताथे—" (७२८—१।१।३१) इति सतपुरुषः । "सतपुरुषस्याङ्गुलीः—"
(७८६) इत्यच् समासान्तः । इकारलोपः । "दिगोर्नित्यम्" (१८३८, वा) इति
सहितलुक् । ततश्चाप्—इङ्गुला । षधि तु इङ्गुलीति स्नात् ॥

८५४ । द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ५।४।११५ ॥

दी—। आभ्यां मूर्ध्नः षः स्यादबहुव्रीहौ । द्विमूर्धः ।
त्रिमूर्धः ।

The समासान्त affix ष is attached when मूर्धन् follows द्वि or त्रि
in a बहुव्रीहि । Thus द्विमूर्धः etc.

मित—। 'बहुव्रीहौ' इत्यसि । पञ्चाप्यर्थे सप्तमी । 'द्वित्रिभ्याम्' इति गन्धमान-
परगण्दयोर्नि पञ्चमी । 'मूर्ध्नः' इत्यस्य विशेषणमेतत् । द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्-शब्दः
इत्यन्वयः । 'मूर्ध्नः' इति पञ्चमी । तदेतद्विधिः । द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्-शब्दः
तदन्नाबहुव्रीहिः षः स्नात् इत्यर्थः । यथा—द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्धन्-शब्दः तथात् षः
स्नात् समासान्तो बहुव्रीहौ समासो इत्यर्थः ॥ द्विमूर्धन् ष इति स्थिते "नसाद्धिते"
(६७६—१।४।१४४) इति टिप्पणीपः ॥ षधि प्रकृते ष-विधाने षधे पूर्वपदप्रकृति-
स्वराद्यम् इति नानेयः ॥ 'ष' इति लुता प्रथमा ॥

दी—। "नेतुर्नक्षत्रे अब्रज्जन्तव्यः" (वार्त्तिक) । ऋगो नेत्रा
यासां ता ऋग्नेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ।

षप् is the समासान्त when नेत्र, final in a बहुव्रीहि, refers to some
star. Thus ऋग्नेत्रा meaning a night in which the star ऋग्शिरस्
is the leader, i. e., which commences with the rise of ऋग्शिरस् ।
Similarly पुष्यनेत्रा ।

मित— । 'नेतुः' इति पञ्चमी । 'नचने' इति नेतुरित्यस्य विशेषणम् । नचने प्रयुक्तो यो नेतृशब्दः तस्मात् इत्यर्थः । तदन्ताद्बहुव्रीहिरिति शेषः ॥ ५४११० ॥ स्वशिशो मन्त्रं वेदाङ्गं सती वासां वाः । यासु अस्मिते एव भास्करे स्वशिशोमन्त्रमुदिति । का स्वशिशस्त्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्ता रात्रयः इत्यर्थः । इह स्वगनेद अप् टाप् चसनेवाः ॥

५४१११ । अन्तर्बहिर्भ्याञ्च लोमः ॥ ५४१११ ॥

दो— । आभ्यां लोमः अप् स्याद्बहुव्रीहौ । अन्तर्लोमः । बहिर्लोमः ।

अप् is attached to a बहुव्रीहि in which लोमन् is final and after अन्तर् or बहिर् । Thus अन्तर्लोमः the hair on which is on the inside, i. e., not sticking out ; बहिर्लोमः having the hair on the out-side.

मित— । अन्तर्बहिर्भ्यां परी यो लोमन्शब्दः तस्मादप् स्यात् समासान्तः बहुव्रीहौ । यथा—तदन्ताद्बहुव्रीहिरप् स्यात् समासान्तः । अन्तर्गतानि लोमानि अस्मि इति अन्तर्लोमन् अप् । टिलोपः ॥ एवं बहिर्लोमः ॥

५४११२ । अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ५४११२ ॥

दो— । नासिकान्ताद्बहुव्रीहिरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति, न तु स्थूलपूर्वात् ।

A बहुव्रीहि with नासिका final, takes अच् as समासान्त and नासिका changes into नस but not if स्थूल precedes it. For examples we look forward—

मित— । 'अच् नासिका' इति स्थिते 'द्वीरादनुनासिके' (११६--२०४४५) इत्यनुनासिकविकल्पे अच्नासिका अञ्नासिका वा । संज्ञायां विषये 'अस्थूलात्' परायां 'नासिकायाः (पक्ष्मी) अच् स्यात् चत्वा एव 'नासिकायाः (वृत्ती) नसं' नसादेशः स्यात् । यथा—सा नासिका नसं नसादेशं लभते । इत्यन्वयः ॥ अच् संज्ञिधाने एव नसं प्राप्नोति । प्रथममनुत्पद्यते ततो नसादेश इत्यर्थः ॥

८५७ । पूर्वपदात् संज्ञयाभगः ॥ ८।१३ ॥

दी— । पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने । दुरिव नासिकास्य द्रुणसः । खरणसः । 'अगः' किम् ? ऋचामयनम् । "अणुगयनादिभ्यः" (१४५२—४।३।७३) इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य 'अगः' इति प्रत्याख्यातं भाष्ये । 'अस्थूलात्' किम् ? स्थूलनासिकः ।

n becomes ण if the cause for the change is in a पूर्वपद which does not end in न, and if, with the change, some proper name is understood. Thus द्रुणसः the proper name of a demon having a nose like a branch of a tree ; खरणसः also a Rakshasa having a nose like that of an ass. Why say अगः ? Witness ऋचामयनम् which is a proper name, but as the पूर्वपद, viz., ऋच् ends in a न, the change does not take place. The भाष्य, however prefers to omit अगः from the rule and to defend ऋचामयन by निपातन in the rule "अणुगयनादिभ्यः—" (1452). Why say अस्थूलात् ? Witness स्थूलनासिकः with नासिका unchanged.

नित— । यस्मिन् शब्दसमुदाये अवयवानां पूर्वोत्तरविभागोऽस्ति पूर्वस्य च पदसंज्ञा तत्रेदं प्रवर्तते ॥ 'निमित्त' णनिमित्तम् । तत्र रपञ्चकाराः । न चैते पूर्वपदं भवितुमर्हन्ति, तत् 'पूर्वपदात्' इत्यस्य पूर्वपदस्यादित्यर्थः ॥ 'परस्य' इति व्यवधानेन अव्यवधानेन वा परस्य । व्यवधानञ्च "अट्कुपाङ्—" (१८७—८।४२) इत्यादिभिरिव ॥ 'संज्ञायाम्' इति—कृते णत्वे संज्ञा चेतु स्यादित्यर्थः । रघुनाथ इत्यत्र कृते णत्वे रघुनाथ इति जाति संज्ञा न प्रतीयते अतो न णत्वम् । एवं इषभानुः, हरिनन्दन इत्यादिष्वपि सति णत्वे संज्ञाया अप्रतीतिर्न णत्वम् ॥ 'अगः' इति पञ्चमी पूर्वपदादित्यस्य विशेषणम् । अगकारान्तात् पूर्वपदादित्यर्थः, अगकारानां यत् पूर्वपदं तत्र स्थितात् निमित्तादिति यावत् । 'न तु

शकारव्यवधाने' इत्यस्य पूर्वपदान्स्थाने गकारेण व्यवधानमाशयः । “अगकारान्त-पूर्वपदादित्यर्थात्” इति नानिश्च ॥ इह पूर्वस्य पृथक्पदत्वात् समानपदत्वं नास्ति इत्यप्राप्तौ वचनम् ॥ द्रः वचः । द्रु, नासिका अच् इति स्थिते पूर्वस्य असंज्ञा । नसादेशे द्रुनस अ इति जाते पररूपम्—द्रुनस । णत्वे द्रुणसः, राचसविशेषस्य संज्ञा । एवं खरणसः ॥ ऋगयनमिति ऋच्-शब्दे चकारस्य ककारः, तस्य च गकारः । तदाः 'ऋन्' इति पूर्वपदान्ते गकारः, तेन णत्वं न ॥

दी— । “खुरखुराभ्यां वा नस्” (वार्त्तिक) । खुरणाः । खुरणाः ॥ पक्षे अजपीष्यते । खुरणसः । खुरणसः ।

In a संज्ञा, if नासिका comes after खुर or खर in a बहुव्रीहि, it is optionally replaced by नस् which itself is then treated as a समासान्त । Thus खुरणाः &c. without अच् and with नस् for नासिका । In the other alternative, अच् comes in and then नासिका is changed into नस् । Thus खुरणसः &c.

मित— । संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ खुरखुराभ्यामुत्तरस्य नासिकाशब्दस्य नसित्वयमादेशो वा भवति । यदा नस् तदा अच् प्रत्ययो न । सति तु अचि खुरणस इति प्राग्भेदेन रूपं वार्त्तिकञ्च व्यर्थं भवति ॥ अङ्गु नसि खुरनासिका इति स्थिते सूत्रेणैव अच्, ततो 'नस' इत्यदन्त आदेशः ॥ खुरणा इति असंजुद्धौ सौ रूपम् । “अत्वसन्तस्य—” (४३५—६।४।१४) इति उपधादीर्घः । राच-सविशेषस्य संज्ञा ॥ इह 'वा' इति हतिसमाख्ययोर्न दृश्यते । “पक्षे अच्” इति हतिसकारानुरोधत्वात् । हरदत्तन्तु “केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्तार्थम्” इति वदन् अच् नास्ति इत्येवाह ॥

८५८ । उपसर्गाच्च ॥ ५।४।११८ ॥

दी— । प्रादेर्यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसादेशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः ॥ “उपसर्गादनोत्परः—” (८।४।२८) इति सूत्रम् । तत् भङ्गो भाष्यकार आह—

अच् is the समासान्त and नस् is the substitute of नासिका when it comes after words of the प्रादि class in a चहुत्रीहि । This rule is for words that are not proper names. Thus उन्नसः having a high nose. Next comes the rule “उपसर्गात्—” which the Bhashyakara replaces with—

मित— । ‘अच् नासिकायाः’ इति ‘नसम्’ इति च इत्यनुवर्त्तते । “उपसर्गाः क्रियायोगे—” (२२—१।४।५८) इति क्रियायोगे एव प्रादीनामुपसर्गसंज्ञा । इह तु नासिकाशब्दे परे क्रियायोगाभावात् उपसर्गसंज्ञाया अप्रवृत्तेः ‘उपसर्गात्’ इति ‘प्रादेः’ इत्यर्थः ॥ असंज्ञायामेतत् । संज्ञायां तु पूर्वेषु प्राप्तेः प्रत्यय आदेशश्च । अनेन असंज्ञायामपि प्रादेः परस्य विधीयते ॥ “उपसर्गात्” इत्यस्य अयमर्थः । उपसर्गात् परो व्यो नस् तस्य षकारो भवति न तु ओकारात् परस्य, ओकारे वा परे । अनेन तु “प्रथो नय” इत्यत्र इष्टमपि षत्वं न प्राप्नोति । “प्रनः पूषा” इत्यत्र अनिष्टमपि प्राप्नोत्येव षत्वं । तत् अत्र दोषमुद्भाव्य भाष्यकार आह—

८५८ । उपसर्गाद्वहुलम् ॥ ८।४।२८ ॥

दी— । उपसर्गस्यात्रिमित्तात् परस्य नसो नस्य षः स्याद्वहुलम् । प्रणसः ।

The न of नस् is irregularly changed into ष if the cause for the change is in an उपसर्गे preceding. Thus प्रणसः one who has lost his nose.

मित— । ‘भङ्क्त्वा’ इत्यात्म, इह तु भङ्गं सम्भानञ्च दर्शयति । “उपसर्गादनोत्परः” इत्यतः “अनोत्परः” इत्यपनोत्तम् । एष तावदङ्गः । “बहुलम्” इति योजितम् । इदञ्च सम्भानम् ॥ प्रगता नासिका अस्य इति विरुद्धे “उपसर्गात्” (८५८) इत्यच् नसयादेशः । प्रनासिका अच् इति स्थिते प्रनस अ इति, पररूपे प्रनस इति । अत्र अदन्ते नसादेशे अन्तर्भूतो ‘नस्’ इति । तस्मान्नेन षः—प्रणसः । पक्षे घातुजस्य लोपाभावे प्रगतनासिकः । असंज्ञात्वात् अविधेयोऽपि पूर्वसूत्रस्य । अनेनापि प्रगतशब्दस्य प्रादिलाभावात् न प्राप्तिः ॥

दी—। “वेग्रीं वक्तव्यः” (वार्त्तिक) । विगता नासिका
अस्य विगः । “ख्यश्च” (वार्त्तिक) । विख्यः । कथं तर्हि
“विनसा हतवान्भवा” इति भट्टिः ? विगतया नासिकया
उपलक्षिता इति व्याख्येयम् ।

Among the प्राट् particles वि requires the substitute य instead of नस । Thus विगः, one who has lost his nose. The substitute is in this case optionally ख्य also. Thus विख्यः । But then how does Bhatti write विनसा in विनसा हतवान्भवा ? This is not a बहुव्रीहि qualifying हतवान्भवा, but a प्रादितत्पुरुष in the तृतीया । Thus विगता नासिका विनासिका the nose cut off ; तथा विनसा or optionally विनासिकया ।

मित—। वेः परस्य नासिकाशब्दस्य ‘य’ इत्यादेशो वक्तव्यः बहुव्रीहौ अचि । विनासिका अच् इति स्थिते विग अ, पररूपम् । ख्यश्च आदेशो वा । विख्यः ॥ “विनसा” इति तृतीयैकवचनम् । तथाहि विगता नासिका विनासिका, प्रादितत्पुरुषः । तथा विनासिकया विनसा वा । “पह्नुवोमास्—” (२२८—६।१।६३) इति पाचिको नस् नासिकायाः । ‘विनसा’ छिन्नया नासिकया ‘उपलक्षिता’ अरिषा विप्रकृतेति कथिता ‘हतवान्भवा’ सा शूर्पेनखा ‘इति व्याख्येयम्’ ॥

८६० । सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुचचतुरश्रैषीपदाजपदप्रोष्ठपदाः

॥ ५।४।१२० ॥

दी—। एते बहुव्रीहयः अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते ।
शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वः अस्य सुश्वः । शोभनं दिवा
अस्य सुदिवः । शारिरिव कुच्चिरस्य शारिकुचः । चतस्रः अश्रयः
अस्य चतुरश्रः । एखा इव पादावस्य एषीपदः । अजपदः ।
प्रोष्ठो गोः । तस्यैव पादावस्य प्रोष्ठपदः ।

The बहुव्रीहि compounds सुप्रात etc., are obtained with the समासान्त affix अच् attached by निपातन in this rule. Thus

सुप्रातः, one to whom the morning is auspicious ; सुवहः, one to whom the next day is auspicious ; सुदिशः one to whom the day-time is auspicious ; शरिक्कुचः one with the abdomen like that of a starling ; चतुरन्त्रः one having four corners ; एषीपदः, one with feet like that of a doe ; अजपदः, one with feet like those of a goat ; प्रोष्टपद, one with feet like those of a cow.

मित—। सुप्रातर् अच् इति स्थिते “अन्वयानां भनावि टिलोपः” (१३२४, वा) । अर्भागलोपे सुप्रातः ॥ सुवहम् अच् इत्यत्र अस्मागलोपे सुवहः ॥ सुदिवा अच् इत्यत्र “यस्येति च—” (३११—६।३।१४८) इत्याकारलोपः टिलोपो वा ॥ शरिक्कुचि अच् इत्यत्र “यस्येति च—” इतिलोपः ॥ एवं चतुरन्त्रः । अन्त्रिः कीचः ॥ एषीपाद अच् इति पदादेशोऽपि इष्टैव निपातनात् । एषीपद अच् एषीपदः । एवमजपदप्रोष्टपदी । प्रशस्तौ ओठौ अस्य प्रोष्ठः गौः ॥

८६१ । नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थोरन्यतरस्याम् ॥ ५।४।१२१ ॥

दी—। अच् स्यात् । अहलः—अहलिः । असक्थः—असक्थिः । एवं दुःसुभ्याम् ॥ ‘शक्तयोः’ इति पाठान्तरम् । अशक्तः—अशक्तिः ।

हलि and शक्चि final in a बहुव्रीहि and coming after नञ्, दुर्, दुस् or सु require the समासान्त affix अच् । Thus अहलः etc. Similarly when after दुर्, दुम् and सु । Some read शक्तयोः in place of सक्थ्योः । The examples will be अशक्तः etc.

मित—। नञ्दुःसुभ्यो यो हलिशब्दः सक्थिशब्दश्च तदन्ताहङुव्रीहिरच् स्यादा इत्यर्थः । महत् हलं हलिरित्युच्यते इति हरदत्तः ॥ नन्विह अकृतेऽपि हलियङ्गो हलशब्देन समासे अहलः, हलिशब्देन च अहलिः इति सिध्यति, प्रकरणावगाथा महत्त्वमपि हलस्य गंथते एव, तत् किमर्थं हलियङ्गं क्रियते ? उच्यते—अकृते हलियङ्गो ‘अहलः’ इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्यो भवति चित्स्वरस्तु न प्राप्नोति । किञ्च अहलकः अहलिकः इत्यपि वैकल्पिकेन कृपा भवति । अहलिक इति नाम्नु चित्स्वरयुक्तः अहल इति वास्तु इति कर्त्तव्यमेव हलियङ्गम् ॥

८६२ । निस्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ ५।४।१२२ ॥

दी— । 'नज्दुःसुभ्यः' इत्येव । अप्रजाः । दुःप्रजाः ॥
सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

The समासान् affix असिच् is attached to प्रजा and मेधा final in a बहुव्रीहि and coming after नज्, दुर्, दुस् and सु । Thus अप्रजाः child-
less etc., अमेधाः, witless etc.

मित— । 'नज्दुःसुभ्यः' इत्यनुवृत्तम् । नज्दुःसुभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ ।
तदन्ताद्बहुव्रीहिर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः इत्यर्थः ॥ अन्यतरस्याम-
धिकारी नास्ति तदिह नित्यव्ययं स्पष्टार्थमपि भाष्यम् । क्वचिदन्यस्मिन्नपि पूर्व-
पदे विधानार्थमिति वृत्तिः, तथाहि—“श्रीविद्यसेव ते राजान्दकस्यात्यमेधसः ।
अनुवाकहता बुद्धिर्नेषा तत्त्वाद्यदंशिनौ ॥” इति ॥ अविद्यमाना प्रजा अस्य इतिवाक्ये
अप्रजा असिच् इति स्थिते अप्रजा अस् इति जाते अकारलोपे अप्रजस् इति प्रति-
पदिकम् । सौ उपधादीर्घे अप्रजाः । इत्यादि ॥

८६२ । धर्मादनिच् केवलात् ॥ ५।४।१२४ ॥

दी— । केवलात् पूर्वपदात् परौ (यौ) धर्मशब्दस्तदन्ता-
द्बहुव्रीहेरनिच् स्यात् । कल्याणधर्मा । 'केवलात्' किम् ? परमः
स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हि इह न
केवलं पूर्वपदं किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् ॥“सन्दिग्धसाध्यधर्मा”
इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं तु 'परमस्वधर्मा'
इत्यपि साध्येव, 'निवृत्तिधर्मा' 'अनुच्छित्तिधर्मा' इत्यादिवत् ॥
पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणा आक्षिप्यते ।

अनिच् is the समासान् when धर्म is final in a बहुव्रीहि and
comes after a पूर्वपद which is absolutely a पूर्वपद । Thus
कल्याणधर्मा, one of good propensities. Why say केवलात् ?
Witness परमस्वधर्मः without अनिच् in a बहुव्रीहि of the three-
words परमः, स्वः, धर्मः । The reason is स्व here is not abso-

Intely a पूर्वपद, but only relatively because it is the middle. Compounds like सन्दिग्धसाध्यधर्मा should be defended by first compounding 'सन्दिग्धसाध्यः in a कर्मधारय and then making a बहुव्रीहि of सन्दिग्धसाध्यः and धर्मः । By this method of compounding परमसूत्रधर्मा is also correctly formed, just like निवृत्तिधर्मा अशुद्धितिधर्मा etc. That a पूर्वपद is contemplated is obvious from the fact that the section is on बहुव्रीहि ।

नित— । 'बहुव्रीहि' इत्यस्मि 'उत्तरपदे' इति च ॥ 'धर्मात्' प्रत्यय उच्यते, स च प्रत्ययः समासान्तः । तेन धर्मशब्द उत्तरपदमिति मन्यते ॥ उत्तरपदस्य इह पारिभाषिकमेव, समासपरमावयवे यत् कृतं तदेव, अधिकृतम् । तेन उत्तरपदस्य एकत्वं नियतम् । एवं धर्मशब्दस्य उत्तरपदस्य केवलत्वे सिद्धे न हि 'केवलात्' इति धर्मात्' इत्यस्य विशेषणम्, किन्तु 'बहुव्रीहि' इत्यनेन ऊहितं यत् 'पूर्वपदम्' तस्यैव पश्यन्तस्य । तदाह 'केवलात् पूर्वपदात् परः' इत्यादि ॥ इह 'परः' इत्यनन्तरं 'सः' इति बहुषु पुंसुकिषु न दृश्यते । लिपिकरप्रभादात् खलितं तत् ॥ कल्याणो धर्मोऽस्य इति विग्रहे कल्याण धर्मं अनिच् इति स्थिते अकारलोपः । कल्याणधर्मन् इति प्रातिपदिकम् । उपधादीर्घः ॥ अन्धनिरपेक्षत्वं केवलत्वम् । यत् नियतमेव पूर्वपदं न कदापि किञ्चित्पेक्षया परपदं तदेवेह 'केवलं पूर्वपदम्' । नागेश आह—केवलत्वस्य सजातीयान्वाभावत्वमिति । परमः स्त्री धर्मो यस्य इति वाक्ये स्वशब्दो न नियतं पूर्वपदं किन्तु परमशब्दापेक्षया परपदमपि । तदिह अनिच् न प्रवर्तते परमसूत्रधर्म इति च भवति ॥ "सन्दिग्धसाध्यधर्मा" इति तु न निपदबहुव्रीहिः किन्तु सन्दिग्धं च तत् साध्यञ्च सन्दिग्धसाध्यम् । सन्दिग्धसाध्यं धर्मो यस्य इति कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । तेन केवले पूर्वपदे अनिच् लभ्यत एव, अनेन प्रकारेण तु "परमसूत्रधर्मा" इत्यपि भवति ॥ ननु पूर्वपदशब्दः समासप्रथमावयवे रुद्रः तत् कथमस्य आपेक्षिकत्वं कल्पति ? सत्यं रुद्रः, यौगिकोऽपि पुनः पूर्व पदं पूर्वपदमिति सम्भवति । रुद्रत्वे तु 'केवलात्' इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । रुद्र एवायं स्यात् यदि 'उत्तरपदे' इत्यनेन आच्छिद्येत, स हि सत्यं रुद्रः रुद्रमेव सजातीयमाक्षेप्यति । अयं तु 'बहुव्रीहि' इत्यनेन विजातीयेन आच्छिद्येत ।

आक्षेपप्रकारश्च यदि बहुव्रीहिः पूर्वोत्तरपदविभागोऽस्मिन्नस्ति इत्येवंविधः ॥ यथा एवं व्याख्यास्यते—बहुव्रीहौ केवलात् एकश्चादेव पदात् परी यो धर्मशब्दः इत्यादि । “निर्वीति केवलमिति त्रिलिङ्गं लोककृतस्ययोः” इत्यमरः । अस्मिन् पक्षे द्विपदबहुव्रीहिरिव मूलस्य विधयो भवति ॥

८६४ । जम्भा सुहरितदृणसोमिभ्यः ॥ ५४।१२५ ॥

टी— । ‘जम्भा’ इति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भवे दन्ते च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । दृणं भक्षं यस्य, दृणमिव दन्ता यस्य इति वा, दृणजम्भा । सोमजम्भा । ‘स्वादिभ्यः’ किम् ? पतितजम्भः ।

जम्भ becomes जम्भा with अणिच् attached when after सु, हरित, दृण and सोम and final in a बहुव्रीहि । जम्भा is here inserted in the rule with the समासान्त attached. जम्भ means food, also tooth. The समासान्त is अणिच् । Thus सुजम्भा having fine teeth ; हरितजम्भा having green teeth ; दृणजम्भा grass-eater (vegetarian), or having teeth like grass ; सोमजम्भा drinking Soma juice. Why say ‘after सु etc.’ ? Witness पतितजम्भः, toothless, without अणिच् ।

मित— । बहुव्रीहौ स्वादिभ्यः परं यो जम्भशब्दः तथात् अणिच् भवति समासान्तः जम्भा इति च तस्य रूपं भवति इत्यर्थः ॥ ‘कृतसमासान्तम्’ अणिच्-प्रत्ययान्तमित्यर्थः । सुजम्भं अणिच् इति स्थिते अकारलोपे सुजम्भन् प्रातिपदिकम् । ‘सुजम्भन्’, ‘हरितजम्भन्’, ‘दृणजम्भन्’, ‘सोमजम्भन्’, इति चत्वारः अणिच् प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते इति फलितम् ॥

८६५ । दक्षिणीर्मा लुब्धयोगे ॥ ५४।१२७ ॥

टी— । दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणीर्मा मृगः । व्याघ्रेन कृतव्रण इत्यर्थः ।

The बहुव्रीहि word दक्षिणेर्मां has अन्च् as समासान्त by निपातन in this rule if used in connection with a hunter. Thus a दक्षिणेर्मां stag means a stag wounded to the right by a hunter.

मित— । 'दक्षिणेर्मां' इत्यन्च्प्रत्ययात्तो निपात्यते बहुव्रीहौ 'लुभेन' व्याधेन 'योगे' सति, तदीमं व्याधेन कृतं चेत् इत्यर्थः । ईमं जणः ॥ दक्षिणे ईमंमस्य इति व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः, "सप्तमो विशेषणे—" (८८८—२।३।३५) इति शापकात् । इत्तिकारणं दक्षिणं दक्षिणाङ्गत्वं ईमंमस्य इति समासाधिकरण-मीवाह ॥ "बालो ह्येमावज्जमात्तो गुरुनिधिरिपुषा निर्मितो दक्षिणेर्मां" इत्यादि तु निरङ्कुशाः कवय इति ॥

८६६ । इच् कर्मव्यतिहारे ॥ ५।४।१२७ ॥

दो— । कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मात् इच् स्यात् समासान्तः । केशाकेशि । मुसलामुसलि ॥

इच् is the समासान्त in a बहुव्रीहि which refers to reciprocity of action. Thus केशाकेशि etc., explained before (846—2. 2. 27).

मित— । "तत्र तेनेदम्—" (८४६) इति विहित एव बहुव्रीहिरिह सृज्यते । तत्र एव विलसो शयः । इच् तिङ्द्रुप्रकृतिषु पठ्यते । तेन अव्ययीभाव-संज्ञायामव्ययत्वे केशाकेशि रणः इति सुवृत्तम् ॥

८६७ । द्विदण्डादिभ्यश्च ॥ ५।४।१२८ ॥

दो— । तादर्थ्यं चतुर्थ्या । एषां सिद्ध्यर्थमिच्प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे तद्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभाहस्ति—उभयाहस्ति ।

इच् is to be added as a समासान्त to derive words like द्विदण्डि । The भ्यस् here is चतुर्थी in the sense तादर्थ्यं । Thus an assault is द्विदण्डि meaning that two sticks were used in the

course of it. Similarly विसुसलि । In उभयाहसि there is दीर्घ by the rule “अन्वेषामपि दृश्यते—” (३५३६—६।३।३७) । In उभाहसि there is no अयच् owing to निपातन in the very list of द्विदृष्ट्यादि words:

मित— । ‘इच्’ अनुवर्तते । ‘द्विदृष्ट्यादिभ्यः’ इति चतुर्थी तादर्थ्ये । ‘इच्’ कर्त्तव्यः । ‘समासान्तः द्विदृष्ट्यादिभ्यः’ द्विदृष्ट्यादिशब्दविहये इत्यर्थः ॥ नैषा पञ्चमी । तेषां तु द्विदृष्ट्यादिभ्यः शब्दभ्यः इच् स्यात् इत्यर्थो भवति । परम् इजन्ता एव द्विदृष्टि प्रभृतयो निपात्यन्ते, तैभ्यः पुनरिच् असङ्गताः, तदाह ‘तादर्थ्ये चतुर्थी एषा’ इति ॥ द्विदृष्टि प्रहरणमिति प्रहरणक्रियाया विशेषणं द्विदृष्टि । एवं विसुसलि इत्यादयः ॥ “उभादुदात्तो नित्यम्—” (१८४५—५।२।४४) इति उभयशब्दस्य अवयवे नित्यमप्यु विहितः, इह तु निपातनादेव विकल्पः । “अन्वेषामपि—” (३५३६) इति दीर्घः । इह गणे निपातितानां क्रिया-विशेषणत्वे एव साधुता, नान्यथा । तत् ही दृष्टी अस्यां शालायामिति द्विदृष्ट्या शाला न पुनर्द्विदृष्टि शाला । इतिकार आह “समुदायनिपातनाच्च अर्थविशेषे अव-कथ्यन्ते” इति । अर्थविशेषः क्रियाविशेषणरूपः ॥

८६८ । प्रसंभवां जानुनोन्नः ॥ ५।४।१२८ ॥

दो— । आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्नरादेशः स्याद्वहुव्रीही ।

प्रगते जानुनी यस्य प्रङ्गुः । संङ्गुः ।

The word जानु coming after प्र or सम् and final in बहु-व्रीहि is altered into ङु । Thus प्रङ्गुः (not प्रजानुः) meaning one who has lost his knees. Similarly संङ्गुः (not संजानुः) having well-formed knees.

मित— । जानुनोः इति प्रष्टोद्विवचने रूपम् आदेशार्थम् । प्रशब्दात् परी यो जानुशब्दः संशब्दाच्च यो जानुशब्दः बहुव्रीही उत्तरपदं तयोर्जानुशब्दयोश्चुः इत्यादेशः स्यात्, स च समासान्तः इत्यर्थः ॥ प्रगते प्रकृष्टे वा सङ्गते संश्लिष्टे वा जानुनी अस्मि इति विग्रहः । धातुजस्य अशीपे तु प्रगतजानुः, संश्लिष्टजानुः ॥ ‘जानुनी-ङुः’ इत्येकवचनेन निर्देशे सन्देहः स्यात्—पञ्चम्या ङु-प्रत्ययस्य प्रकृतिर्वा निर्दिष्टा, यथा वा ङु-दिशस्य

स्थानी—इति । सन्देहो मा भूत् षष्ठी-विज्ञायतामादेशस्य स्थानी, इति पूर्वपदस्य
द्विलभात्रित्य द्वित्वचनेन निर्देशः कृतः । अनेकाललात् सर्वादेशः ॥

८६८ । ऊर्ध्वहिभाषा ॥ ५।४।१३० ॥

दो— । ऊर्ध्वञ्जुः । ऊर्ध्वजानुः ।

Coming after ऊर्ध्व and final in a बहुव्रीहि, जानु is optionally
changed into ञ् । Thus ऊर्ध्वञ्जुः etc. with knees drawn up.

मित— । ऊर्ध्वशब्दान् परस्मैजानुशब्दस्य बहुव्रीहिरन्तावयवस्य ञ् इत्ययमादेशो
वा स्यात् स च समासान्तः ।

८७० । धनुषश्च ॥ ५।४।१३२ ॥

दो— । धनुरन्तस्य बहुव्रीहिः अनडादशः स्यात् । शाङ्गधन्वा ।

अनङ् is the substitute of the final letter of a बहुव्रीहि ending
in धनुष् । Thus शाङ्गधन्वा where शाङ्गधनुस् takes the substitute अनङ्
and becomes शाङ्गधनु अनङ् = शाङ्गधन्वन् (प्रातिपदिक) ।

मित— । “प्रसंभ्वां—” (८६८) इत्यत आदेशप्रकरणम् । ‘धनुष्’ इति
षष्ठी । धनुरन्तस्य बहुव्रीहिरन्तः । कित्स्य फलान्तराभावात् ‘अनङ्’ इत्यस्य
कित्करणं “कित्—” (४३—१।१।५३) इत्यन्वस्य अल आदेशप्रातिपत्यर्थम् ।
नकारि अकार उच्चारणात् । अनङ् इति शिष्यते स च समासान्तः ॥ शाङ्ग-
सहितप्रत्ययविकारः धनुरन्त इति शाङ्गधनुस् इति स्थिते, सकारस्य अनङ्—शाङ्गधन्वन्
इति प्रातिपदिकम् । उपधादौघः ॥

८७१ । वा संज्ञायाम् ॥ ५।४।१३३ ॥

दो— । शतधन्वा—शतधनुः ।

The substitute अनङ् is optional if the बहुव्रीहि with धनुष् final
is a proper name. Thus शतधन्वा or शतधनुः which is the name of
a warrior king. :

मित— । धनुरन्तस्य बहुव्रीहिरन्तदेशो वा स्यात् संज्ञायां विधये स च समासान्तः ।
‘शतधन्वा’ इति तु राजविशेषस्य नाम ॥

८७२ । जायाया निङ् ॥ ५।४।१३४ ॥

दी— । जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ।

निङ् is the substitute of the final letter of a बहुव्रीहि ending in जाया ।

मित— । प्रकरणवशात् ङित्तसामर्थ्याच्च आदेशो निङ्, स च समासान्तः ।

“ङित्त” (४३—१।१।५२) इत्यन्वयस्य वर्णस्य भवति । ‘जायायाः’ इति षट्ठी ॥

८७३ । लोपो व्योर्वलि ॥ ६।१।६६ ॥

दी— । वकारयकारयोर्लोपः स्यात् वलि । पुंवद्भावः ।

युवतिर्जाया अस्य युवजानिः ।

A consonant except य following, व and य are elided. Thus युवतिर्जाया अस्य gives युवति जाया ; with पुंवद्भाव this becomes युवन् जाया ; लोपं gives युवजाया ; उपसर्जनञस्य yields युवजाय । निङ् (i. e., नि) for the final अ gives युवजाय् नि ; dropping the य्, finally युवजानिः ।

मित— । ‘वल्’ इति यवर्जं व्यञ्जनमावन् ॥ यथ यथ व्यो । तयोः व्योः ॥

‘वलि’ यवर्जं व्यञ्जने परे ‘व्योः’ वकारयकारयोः ‘लोपः’ स्यात् ॥ युवतिर्जाया इति स्थिते पुंवद्भावे युवजाया । उपसर्जनञस्यः अन्वयस्य च निङ्—युवजाय्नि । यकारणोपे युवजानिः ॥

८७४ । गन्धस्येदुत् पूतिसुसरभिभ्यः ॥ ५।४।१३५ ॥

दी— । एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उदुगन्धिः ।

पूतिगन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ।

गन्ध coming after उदु, पूति, सु, सुरभि and final in a बहुव्रीहि will have its last letter changed into इ । Thus उदुगन्धि &c.

मित— । ‘गन्धस्य’ इति बहुव्रीहिरुत्तरपदस्य गन्धस्य इत्यर्थः । ‘इत्’ इत्यादेशः

समासान्तः । तकार इत् । ‘इ’ इत्यादेशस्वरूपम् । एकवर्णत्वात् न सर्वादेशः ।

समासान्ताधिकारात् नापि “आदिः परस्य—” (४४—१।१।५४) इति गकारस्य ।

तत् "अलोऽन्वस्य—" (४१—११।५२) इत्येव भवति ॥ लदगतः गन्धः अस्य इति 'लदगन्ध' इति स्थिते इकारादेशे लदगन्धिः । एवं पूतिगन्धिप्रभृतयः ॥

दो—। "गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्" (वार्त्तिक) ।

एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः । सुगन्धिः पुष्पं मलिलञ्च । सुगन्धिर्वायुः । नेह—शोभना गन्धा द्रव्याणि अस्य सुगन्ध आपणिकः ।

The substitute of इ for the final of गन्ध takes place only when the odour is a part and parcel of the entire substance and not perceived as existing distinct from it. Thus flower or water or the breeze may be described as सुगन्धि, because the गन्ध and the flower &c. are not perceived or taken separately. But a dealer in scents is only सुगन्ध without इ added, because he and his scents are distinct having obviously separate existence.

मित—। 'गन्धस्य' गन्धशब्दस्य 'इत्वे' इकारविधौ 'तस्य' गन्धस्य 'एकान्त-ग्रहणम्' एकस्वरूपसङ्घर्षं द्रव्यादविभक्तौ गन्ध इत्यध्यवसानं कर्तव्यम् । यदा द्रव्येण सह अविभागेन लक्ष्यमाणो गन्धः तदैव इत्यन्वित्यर्थः । एष कौटुम्बरदत्त-भट्टोजिज्ञानिन्द्रनाथप्रभृतिवैयाकरणानाम् आशयः । भट्टिकारस्तु नैसर्गिकगन्ध-विवक्षायामेव इकारादेशमाह—[गन्धवहः सुगन्धः इति] एतच्च भाष्ये उपी च न दृश्यते । बहुभिराहतलान् अवसूलोक्तपञ्चोऽध्यायान् । अन्तशब्दः स्रष्टवचनः । इह 'इत्वे' इति द्वितकारकः पाठो दृश्यते । उक्तभाष्ययोस्तु एकतकारकः । आपणे नियुक्त आपणिको वृत्तिः । "तत् नियुक्तः—" (१६२०—४।४।६८) इति ठक् । गन्धा गन्धद्रव्याणि । तानि च वृत्तिजा सह विभक्तान्घोषोपलभ्यन्ते, तत् न इत—सुगन्ध आपणिकः ॥

८७५ । अल्पाख्यायाम् ॥ ५।४।१३६ ॥

दो—। सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सूपगन्धि भोजनम् । घृतगन्धि । "गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयो" इति विश्वः ।

गन्ध' meaning 'अल्प' takes the substitute इ when final in बहु-
त्रीहि । Thus 'सूपगन्धि' means just a trace of soup. Similarly
'सूतगन्धि' । The विश्व gives लेश as a synonym of गन्ध, thence 'अल्पाख्या'
is 'declaration of paucity.'

मित— । 'अल्पम्' 'अल्पजम्' । तस्य 'आख्या' कथनम् तस्याम् 'अल्पा-
ख्यायां' दुर्लभत्वद्योतने यो गन्धशब्दो बहुत्रीहिरुत्तरपदं तस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् स
'अ' समासान्तः । इत्तिकारस्तु 'आख्या' अभिधानमित्याह । 'अल्पाख्यायाम्' अल्पार्थे
'वर्तमानो यो गन्धशब्दः इत्याद्यर्थः ॥ 'सूपस्य गन्धः लेशः अल्पता अधिन् सूपगन्धि' इति
अधिकरणबहुत्रीहियन्त्यः । इत्तिकारस्य तु गन्धः अल्पः सूपः अधिन् सूपगन्धि
इति विशेषणस्य गन्धशब्दस्य परनिपातो अद्यादिव वचनबलाद्भवति ॥

२०६ । उपमानाच्च ॥ ५।४।२३७ ॥

दी— । पद्मस्येव गन्धीऽस्य पद्मगन्धिः ।

इत् is also the substitute when गन्ध, coming after a standard
of comparison, is final in a बहुत्रीहि । Thus पद्मगन्धिः smelling
like lotus.

मित— । 'गन्धस्य' इत्यस्ति । उपमानात् परो यो गन्धशब्दो बहुत्रीहिरन्ता-
व्ययवक्षस्य इकारादेशः स्यात्, स च समासान्तः इत्यर्थः ॥ अथ कस्य उपमानात् ?
साधिभ्यात् 'गन्धस्य' ॥ 'पद्मस्य' इत्यतः परं 'गन्धः' इत्युद्गमम् । पद्मस्य गन्ध
इव गन्धीऽस्य इत्यर्थः ॥ इह पद्मस्य गन्धः पद्मगन्धः । तस्य च लक्षणया 'पद्म-
गन्धसदृशः' इत्यर्थः । 'पद्मगन्धः गन्धः अल्प' इति विग्रहे गन्धस्य उपमानं गन्ध
एव । परं गन्ध इह आधेयः पद्मम् आधारः । आधेयगताया उपमानताया
आधारे समासोपात् पद्मसुपमानं भवति । ततश्च "सप्तस्युपमान—" (वा,
२।२।२४) इत्युत्तरपदक्षेपे समासान्ते इकारो रूपं पद्मगन्धिः इति ॥ ननु "सप्तसु-
पमान—" इति वार्तिकं कौस्तुभान्तेप्रकृतम् । तेन अयुक्तोऽयम् इह यन्वि व्याख्या ।
यत्र पठितं तत्रापि सूत्रकारस्य सूत्रं वार्तिके प्रतिष्ठितमित्यसमझसनेव व्याख्यानमेतद्भवति ।

तदयमस्तु व्याख्या—प्रथमिति लक्षणाया पद्यमन्त्रसदृशे वर्तते । पद्यं पद्यो वा गद्यः
अस्य पद्यमन्त्रिः इति ॥

८७७ । पादस्य लोपः षड्व्यादिभ्यः ॥ ५।४।१३८ ॥

दी— । षड्व्यादिवर्जितादुपमानात् परस्य पादशब्दस्य
लोपः स्यात् बहुव्रीहौ । स्थानिहारिणायं समासन्तः । व्याघ्रस्येव
पादावस्य व्याघ्रपात् । 'षड्व्यादिभ्यः' किम् ? हस्तिपादः ।
कुसूलपादः ।

लोप is the substitute of the final letter of पाद when
it is after some standard of comparison except हस्तिन् etc.,
and is the उत्तरपद in a बहुव्रीहि । This लोप is a समासान्त
because it is in place of what is lost in the compound.
Thus व्याघ्रपात् having feet like those of a tiger. Why say
'षड्व्यादिभ्यः ? Witness हस्तिपादः without लोप the sense being
having feet like those of an elephant. Similarly कुसूल etc.
with feet resembling stands of granaries (?)

नित— । 'उपमान इत्यनुवर्तते । उपमेयस्य साभिध्यात् पाद एव ॥
'अक्षरपादेव समासान्तसंज्ञासिद्धिः तेन अव्यस्य अकारस्य 'लोपः' अदर्शनम्
'आदेशो भवति ॥ ननु संज्ञया व्यक्तिनिर्दिश्यते । अभावात्मकमदर्शनमिति का
नाम व्यक्तिः ? कथं वा तस्य निर्णयः ? उत्तरमाह 'स्थानिहारिण समासान्तः'
इति । इह स्थानो अकारो विश्रावते एव । तस्य स्थाने यो लोपः सोऽपि
तेनैव नियन्तुं शक्यः, तत्रास्ति संज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ व्याघ्रस्येव इत्यादिकं
व्याख्यानमात्रं न विवहः । व्याघ्रपादी पादी अस्य इति तु वाक्यम् । परन्तु
अनुक्तमेतदिति पूर्वसूत्रे प्रपञ्चितम् । पञ्चाक्षरे तु व्याघ्र इति व्याघ्रपादतुल्यो
लक्षणा । ततो व्याघ्री पादावस्य इति विवहः ॥ कुसूलमिति धान्यसंश्लेषावम् ॥

८७८ । कुम्भपदीषु च ॥ ५।४।१३९ ॥

दी— । कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो लोप च निपात्यते

स्त्रियाम् । “पादः पत्” (४१४—६।४।१६०) कुम्भपदी ।
‘स्त्रियाम्’ किम् ? कुम्भपादः ।

In the matter of the list of words headed by कुम्भपदी the elision of the final of पाद and the लीप् in the feminine have to be enjoined. Thus कुम्भपदी, having feet like two water-pitchers. Here we start with कुम्भपाद+लीप् in the feminine ; by लीप् we get कुम्भपाद+लीप् ; by “पादः पत्” we have कुम्भपाद+लीप्=कुम्भपदी । why say स्त्रियाम् ? Witness कुम्भपादः in the masculine without लीप् ।

नित— । ‘कुम्भपदीपु’ इति बहुवचनमसङ्गतं, नहि सन्ति बहुवः कुम्भपदी-
शब्दाः । तदिह बहुवचनेन गणो लस्यते । कुम्भपदीप्रथमो वि शब्दा गणे
पठन्ते तेषु इत्यर्थः । तदाह ‘कुम्भपदादिषु’ इति ॥ ‘पादस्य लीपः’ इति
वर्णते ॥ गणे च कृतसमासान्ताः सिद्धाः शब्दाः पठन्ते, तत् यिन रूपेण
तेषां पाठशेनैव रूपेण साधवन्ते गान्ध्या । इत्यनेन च तेषु स्त्रीत्वं लीप् च ।
ततः स्त्रियामेव तेषां साधुता, स्त्रियामपि लीपि एव । तदाह ‘लीप् च निपा-
त्यते स्त्रियाम्’ इति ॥ कुम्भाविष्य पादावस्या इति विदुः कुम्भपाद लीप् इति
स्त्रिते अनेन लोपे कुम्भपाद ई इति जाते भसंज्ञा । ततः “पादः पत्” (४१४)-
इति पांशास्य पद—कुम्भपदी । ‘पत्’ इति तु दान्तस्य रूपम् न तान्तस्य ।
तान्ते हि भत्वात् कुम्भपती इति स्यात् ॥ लीपि एव निपातनम् अतः “पादो-
ऽन्तरस्याम्—” (४५७—४।१।८) इति पक्षे कुम्भपात् इति न भवति ॥ स्त्रियामेकः
निपातनं तेन दुंश्चि लोपो न—कुम्भपादः ॥

८७८ । संख्यासुपूर्वस्य ॥ ५।३।१४० ॥

दी— । पादस्य लीपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ ।
द्विपात् । सुपात् ।

पाद after a numeral or the word सु, will elide its final if it is the उत्तरपद in a बहु व्रीहि । Thus द्विपात् etc.

मित—। लोप इत्यसि । समासान्ता च प्रकरणाद्भवति ॥ श्री पादावस
इत्यादि विग्रहः ॥

८८० । वयसि दन्तस्य दट् ॥ ५।४।१४१ ॥

दी—। संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य 'दट्' इत्यादेशः स्याद्वयसि ।
द्विदन् । चतुर्दन् । षट् दन्ता अस्य षोडशन् । सुदन्—सुदती ।
'वयसि' किम् ? द्विदन्तः करी । सुदन्तो नटः ।

दन्, final in a बहुव्रीहि and preceded by a numeral or the
word सु, will be replaced by दट् as a समासान्त if the com-
pound implies a certain age. Thus द्विदन्, an infant with
only two teeth cut ; चतुर्दन्, a child with only four teeth
cut. Why say वयसि ? Witness द्विदन्तः etc., a tusk has
two tusks only ; सुदन्तः etc., the actor has a fine set of
false teeth.

मित—। 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यसि, 'बहुव्रीहि' इति च ॥ 'वयसि' गम्यमाने
इति शेषः ॥ 'दट्' इत्यादेशः समासान्तः । ऋकार इत् 'दत्' शिष्यते । "अनेकाल-
गित्—" (४५—१।१।५५) इति सर्वादेशः ॥ श्री दन्तो अस्म इति विग्रहे द्विदन्त इति
स्थिते दन्तादेशे द्विदन् इति प्रातिपदिकम् । ऋकारित्वादिदम् 'उगित्' । श्री "उगि-
दन्ताम्—" (२६१—७।१।७०) इति तुमि द्विदन्त् सु इति स्थिते "दृष्ट्यावृथी—"
(२५२—६।१।६८) इति सुलोपः । ततः द्विदन् इत्यस्य पदत्वे 'संयोगान्तस्य लोपः
—" (५४—८।२।२३) इति द्विदन् । दाविव जाती दन्तो न वदवः इति वयो-
विशेषप्रतीतिः, शेषवन्मिति शेषः ॥ एवं चतुर्दन् षोडशित्यादि । षोडशित्यत्र "षष
उत्तम्—" (८११, वा—) इति शोभानो उभावय ॥ सुदन्ति च शोभना
दन्ताः अस्य जाती अस्म इति वयोविशेषप्रतीतिर्योश्नमिति । दट् इति ऋकारित्फलं
दर्शयति सुदती इति स्त्रियाम् "उगित्य" (४४५—४।१।६) इति लोप् ॥ द्विदन्तः
करी इत्यत्र वयो न गम्यते । एवं सुदन्तो नट इत्यत्रापि । अतो न दशावः ॥

८८१ । क्लियां संज्ञायाम् ॥ ५।४।१४३ ॥

दी—। दन्तस्य 'दृढ' स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ ।
अयोदती । फालदती । 'संज्ञायां' किम् ? समदन्ती ।

दृढ is the substitute of दन्त final in a बहुव्रीहि if the compound refers to a female and is a संज्ञा । Thus अयोदती which literally means having teeth like iron, but is used as a proper name. Similarly फालदती which too is a proper name, though meaning having teeth like a plough-share. Why say संज्ञायाम् ? Witness समदन्ती which is not a proper name but means 'having evenly set teeth' as its derivation implies, and therefore does not change दन्त into दत् ।

मित—। 'दन्तस्य दृढ' इत्यक्षि । 'स्त्रियाम्' अभिधेयायां 'संज्ञायां' विधये न यद्यक्षि । 'समासान्तः'—आदेश एव इह समासान्तः ॥ अय इव दन्ता अस्या इति विधौ अयोदन्त इत्यस्य दन्तादेशे अयोदत् ङीप् इति जाते अयोदती । एवं फालदती । मैतावता गम्यते अयोचना अस्या दन्ताः फालायताः फालतोष्णा वा । संज्ञायन्दावेती न हि नियतमीय योमार्थं गमयतः ॥ समा दन्ता अस्या इति विधौ "नासिञ्जीदर—" (५११—४।१।५४) इति वैकल्पिके ङीपि समदन्ती । पक्षे समदन्ता ॥

दृढे । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ ५।४।१४४ ॥

दी—। दन्तरुय 'दृढ' स्यादबहुव्रीहौ । श्यावदन्—
श्यावदन्तः । अरोकदन्—अरोकदन्तः ।

दृढ is optionally the substitute of दन्त final in a बहुव्रीहि and coming after श्याव or अरोक । Thus श्याव etc., having grey teeth ; अरोक etc., having lustreless teeth.

मित—। 'दन्तस्य दृढ' इत्यनुवर्तते ॥ श्यावः कपिशः ॥ अरोकः निष्पुमः । रूपेणैव । ततो नञ्समासः । एताभ्यां दन्तस्य दृढ वा स्वाबहुव्रीहौ, स च समासान्त इत्यर्थः ॥

दृढे । अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराह्मिभ्यश्च ॥ ५।४।१४५ ॥

दी—। एभ्यो दन्तस्य 'दृढ' वा । कुङ्मलायदन्—
कुङ्मलायदन्तः ।

दन्त, coming after the words शुद्ध, शुभ, इष, वराह and compounds having अय final in them, optionally changes into दृढ if it is an उत्तरपद in a बहुव्रीहि । Thus कुङ्मलाय etc. having teeth like flower-buds. Similarly शुद्ध etc. having clean teeth ; शुभ etc. having white teeth ; इष etc., having teeth like those of a bull ; वराह etc., having teeth like those of a boar.

मित—। 'दन्तस्य दृढ' इत्यस्मि । 'विभाषा' इत्यनुवर्तते ॥ अन्तशब्दः अय-
ज्ज्नेन सम्बध्यते । अयः अयशब्दः अन्तः अवसानं यस्य स अयान्तः, अयशब्दः
अन्ते यस्य इति वा । अयान्तप्रभृतिभ्यः परस्य दन्तशब्दस्य दत्तादेशो वा स्यात्
समासान्तो बहुव्रीहौ इत्यर्थः ॥ कुङ्मलानामयाणीव दन्ता यस्य इत्यादि विग्रहः ॥

८८४ । ककुदस्रावस्थायां लोपः ॥ ५।४।१४६ ॥

दी—। अजातककुत् । पूर्णककुत् ।

ककुद drops its final in a बहुव्रीहि to imply 'stage of life'. Thus अजात etc. with the hump not showing yet, which implies that the calf is still very young ; also पूर्ण etc. with a fully developed hump, which indicates prime of youth. This elision of the final (लोप) is regarded as a समासान्त ।

मित—। 'ककुद' इषाङ् । 'अवस्था' वयो वा शरीरपरिणामो वा ॥ ककुद-
शब्दान्तस्य बहुव्रीहिलोपो भवति समासान्तः अवस्थायां गण्यमानायामित्यर्थः ॥ अजात
ककुदस्य अजातककुत्, वतसः । एवं पूर्णककुत् दम्यः ॥

८८५ । त्रिककुत् पर्वते ॥ ५।४।१४७ ॥

दी—। त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वत-
विशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः ।

The बहुव्रीहि compound त्रिककुत् with लोप as समासान्त is allowed.

if it is applied to a mountain. The literal meaning is 'having three peaks shaped like three humps'; but it is the proper name of a certain mountain. Any other mountain even if it has such peaks, is विककुद without लोप ।

नित— । ककुदाकारं पर्वतस्य ग्रहं ककुदमित्युच्यते इति वृत्तिकारः ॥ 'विककुत्' इति बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते संज्ञिनि अभिधेये ॥

८८६ । उद्विभ्यां काकुदस्य ॥ ५।४।१४८ ॥

दो— । लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ।

काकुद coming after उद् or वि and final in a बहुव्रीहि takes लोप as समासान्त । Thus उत् etc., with the palate raised (swollen ?) वि etc., with the palate gone (perforated by disease ?). काकुद is palate. According to some उत्काकुत् is a letter, pronounced off the upper part of the palate and विकाकुत् is one that does not require the palate at all to pronounce it.

नित— । "लोपः" इत्यनुवर्षते । उद्विभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ उद्वमलं काकुदमस्य अस्मिन् वा उत्काकुत् । विकसलं काकुदमस्य अस्मिन् वा विकाकुत् । काकुर्मिद्धा । सा अस्मिन्नुच्यते इति काकुदं तालु इति भाष्यम् ॥

८८७ । पूर्णाद्विभाषा ॥ ५।४।१४९ ॥

दो— । पूर्णकाकुत्—पूर्णकाकुदः ।

काकुद coming after पूर्ण and final in a बहुव्रीहि optionally takes लोप as समासान्तः । Thus पूर्ण etc., having a fully developed palate (?).

नित— ।—'लोपः' इत्यस्ति । 'काकुदस्य' इत्यनुवर्षते । पूर्णशब्दात् परस्य काकुदशब्दस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ इत्यर्थः ॥

८८८ । सुहृद्दुहृदौ मित्रामित्रयोः ॥ ५।४।१५० ॥

दी— । सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते । सुहृन्मितम् ।
दुर्हृदमितः । अन्यत्र—सुहृदयः, दुर्हृदयः ।

हृदय coming after सु and दुर् and final in a बहुव्रीहि is altered into हृद् the compound meaning a friend and a foe respectively. Thus सुहृत् a friend, दुर्हृत् a foe, without reference to the derivative meaning, viz. having a good or a bad heart. If however the reference is really to the goodness or badness of the heart and not to friendship or enmity, the substitution is not available and the correct forms are सुहृदय and दुर्हृदय । Hence सुहृत् is a friend even though he has a bad heart ; and, notwithstanding his possession of a good heart, दुर्हृत् is an enemy.

मित— । सुहृद् ष्टुच्छन्दी निपात्यते बहुव्रीहौ यथासंख्यं मित्रामित्रयोरर्थयोः ॥
निपातनादेव हृदयस्य हृद्भावः अघविशेषे च वृत्तिः । तदाह सुहृन्मितमित्यादि ।
सुहृदिति मित्रेरुद्धं शोभनं हृदयमस्य इति विग्रहाद्येकत्वं नाद्रियते । एवं दुष्टं हृदयमस्य
इति विग्रहाद्येनिरपेक्षयैव दुर्हृदमिते रुद्धम् । अथ मितं, हृदयस्य दुष्टत्वेऽपि स सुहृत्,
अमितश्चेत् शोभनत्वेऽपि हृदयस्य दुर्हृदेव सः ॥ 'अन्यत्र' मितताया अमितताया वा
अविवक्षा चेत् इत्यर्थः । तदा हृदादेशो न भवति । सुहृदय इति शोभनत्वं दुर्हृदय
इति दुष्टत्वं हृदयस्याह ॥ इह 'अमितम्' इति वृत्तौ पाठः । "तस्य मित्रममित्रासौ"
इति "स्याताममित्रोमिते च" इति तु पुंसि प्रयोगो दृश्यते । तथा च लिङ्गानुशासनम्
"आतामिवच्छात्रपुत्रमन्वव्रजनीद्रीडाः पुंसि" । हरदत्तस्य अमघातोः इतत्पत्यर्थं
कृत्वा पुंसि 'अमित'—शब्दं साधयति ।

८८८ । उरःप्रभृतिभ्यःकप् ॥ ५।४।१५१ ॥

दी— । वूढोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह 'पुमान्' 'अनङ्-
वान्' 'पयः' 'नौः' 'लक्ष्मीः' इत्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचन-
बहुवचनान्तेभ्यस्तु "शेषादिभाषा" (८८१) इति विकल्पेन
कप् । द्विपुमान्—द्विपुस्कः ।

Words listed with उरस् leading, when final in a बहुव्रीहि, take, कप् as समासान्त । Thus वूढ etc., having a broad chest ; प्रिय etc.

fond of *Ghi*. This list reads पुमान्, अनङ्गान्, पयः, नीः, लक्ष्मीः in the singular. Hence when these are in the dual or plural. कप् is optional by "शेषाद्—" (891). Thus हि etc., having two servants.

मित—। उरः प्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रत्ययो भवति समासान्तः ॥ वृद्धं विशालम् । वृद्धोरर् कप् इति स्थिते क्वले विसर्जनीये च वृद्धोरः क इति । "सोऽपदादौ—" (१५३—८३।३८) इति सकारादेशे वृद्धोरक्लः ॥ प्रिय सपिंस क इत्यत्र प्रियसपिंसः क इति जाते "इणः षः—" (१५३—८३।३८) इति विसर्जनीयस्य षः ॥ प्रातिपदिकानामेव गणै पाठो युक्तः । इह तु केचित् एकवचनान्ताः पठ्यन्ते । साभिप्रायं किञ्च तत् । तदाह 'दिवचनवहुवचन—' इत्यादि ॥ द्वी पुमांसौ अस्य इति विवृष्टे द्विपुम्स् इत्यतः कपि संयोगान्तलोपकृत्वसलादिकं भाषितपुंस्त्वत् (८३१) ॥

दो—। "अर्थान्नञः" (गणसूत्र) । अनर्थकम् । "नञः" किम् ? अपार्थक्यम्—अपार्थक्यम् ।

अर्थ preceded by नञ् and final in a बहुव्रीहि is of the उरःप्रभृति class and takes कप् । Thus अनर्थकम् useless. Why say नञः ? Witness अपगतः अर्थः अस्मात्, without नञ्, yielding अपार्थक्यं and अपार्थक्यं by "शेषादिभाषा" (८८१) ।

मित—। नञः परी येः अर्थशब्दसदन्ताद्बहुव्रीहिः कप् समासान्तः । अविद्यमानः अर्थः अस्य अनर्थकः अलुप्तं उत्तरपदे तु "शेषादिभाषा" इत्येव, अविद्यमानार्थः—अविद्यमानार्थकः । एवम् अपगतः अर्थः अस्मात्, अपार्थक्यं—अपार्थक्यः ॥

८८० । इनः स्त्रियाम् ॥ ५।४।१५२ ॥

द्वी—। बहुदण्डिका नगरी ।

A बहुव्रीहि compound ending in इन् takes कप् if in the feminine. Thus बहु etc., a town with many mendicants in it.

मित—। इन्नन्ताद्बहुव्रीहिः कप् भवति समासान्तः स्त्रियां विषये ॥ उदाहरणे दण्डः एवमस्तीति दण्डिनः इति इदन्तः । बहुवो दण्डिनः अस्याम् इति बहुदण्डिन् कप् टाप् इति स्थिते कपि पदत्वे न-त्वेषः । बहुदण्डिका ॥

दी— । “अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्त-
विधिं प्रयोजयन्ति” (परिभाषा) । बहुवाग्मिका । ‘स्त्रियाम्’
किम् ? बहुदण्डी—बहुदण्डिको ग्रामः

What is enjoined of अन्, इन्, अस् or मन् has to be understood as of अन्नन्, इन्नन्, असन् or मन्नन् words no matter whether अन्, इन्, अस् or मन् be meaningless or not. Here the इन् is अश्वान् when coming from इनि, but it is अनर्थक if a part of ग्मिनि । The rule however applies equally whether the बहुव्रीहि ends with the former or the latter. Thus बहुवो वाग्मिनः अस्याम् gives बहुवाग्मिका । Why say स्त्रियाम् ? Witness बहुदण्डी without कप् and बहुदण्डिकः with कप् when applied to ग्राम which is masculine.

सित— । ननु बहुवो वाग्मिनः अस्यामिति विग्रहे अनिन सूत्रेण बहुवाग्मिका इति कप् दुर्लभः । “अथवद्द्रुहणे नानर्थकस्य” इति परिभाषाया इह सूत्रे इनिप्रत्ययस्य एव ‘इन्’ यङ्गीयते । स एव अश्वान् यतोऽसौ मत्वर्थे विहितः । यस्तु ‘इन्’ ग्मिनि-प्रत्यये दृश्यते, अनर्थकः स यतो ग्मिन्नेव मत्वर्थः न तु तत्रत्य इन्नित्यपि । उच्यते—परिभाषा एषा “अनिन्—” इत्यनेन नियम्यते । अन्, इन्, अस्, मन् इति चत्वारः अर्थवन्तोऽपि अनर्थका अपि तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । तेन ग्मिनिप्रत्ययान्तादपि अनेन सूत्रेण कप् भविष्यति ॥ वाग्मीति मतभेदादिकमकारको द्विगकारकस्यैत्यन्यत्र व्याख्यास्यामः ॥

८८१ । शेषाद्विभाषा ॥ ५।४।१५४ ॥

दी— । अनुक्तसमासान्तात् शेषाधिकारस्थाद्बहुव्रीहिः कप् वा स्यात् । महायशस्कः—महायशाः । ‘अनुक्त’ इत्यादि किम् ? व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । ‘शेषाधिकारस्थात्’ किम् ? उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्वादिना ‘शेष’ शब्दः अर्थद यपरः ।

A बहुव्रीहि coming under the jurisdiction of “शेषो बहुव्रीहिः” (829—2.2. 23), and for which no समासान्ता is announced, option-

ally takes कप् as समासज्ञातः । Thus महा &c. Why say अनुक्त &c. Witness व्याघ्रपात् &c, to which लोप etc, have been attached and therefore कप् does not come in. Why say 'शेषाधिकारस्मात्' ? Witness उपवद्धवः etc., which are outside the range of "शेषो—" (829) and do not take कप् । शेष is here understood simultaneously in two different senses, this is because of a peculiar way of pronouncing (तन्व) the word शेष here.

मित— । उक्तादन्यः 'शेषः' । तदाह 'अनुक्तसमासज्ञातः' ॥ प्रथमानुपदानामन्यपदाद्यै समासोऽपि शेष इत्युक्तं प्राक् । सोऽपीच्छाद्यैः । तदाह 'शेषाधिकार—' इति ॥ 'व्याघ्रपात्' इति प्रथमानयोः समासः तदर्थं शेषाधिकारस्यः 'समासज्ञातः' विहित एवाध्यात् 'लोपः' इति । तत्रैह कप् ॥ सुगन्धिः' इति च शेषाधिकारस्यन् विहितयाध्यादित् समासज्ञातः, अतः कवभावः ॥ एवं प्रियपथ इति च ॥ 'उपवद्धवः' इति न क्वचित् समासज्ञातो विहितः । न पुनरयं शेषाधिकारस्यः अतो न कप् । एवम् उत्तरपूर्वाः सपुत्रः ॥ नन्विह एकैव आहतिः शेषशब्दस्य द्वौ चार्थौ युगपदानती इति कौटिल्यमिति ? आह च—'तन्वादिना' इति । तन्व' कारणविशेषः यिन एकैनेव प्रयासिन उभयप्रयोजनं सिध्यति । तथाच मेदिनी "तन्व' कुटुम्बकस्ये स्मात्" इति प्रकम्प "इतादुसयार्थप्रयोजक—" इति ॥ अथवा एकशेषः क्रियताम् । 'शेषः' उक्तादन्यः । 'शेषः' शेषाधिकारस्यः । शेषश्च शेषश्च शेषः । एकवचनं सौवम् । तथात् 'शेषात्' इति ॥

८८२ । आपोऽन्यतरस्याम् ॥ ७।४।१५ ॥

दी— । कपि आव्रन्तस्य ङस्त्वो वा स्यात् । बहुमालाकः—
बहुमालाकः । कवभावे बहुमालः ।

When कप् follows, the preceding feminine word in आप् is optionally shortened. Thus बहु etc., having several strings of garland. Without कप् the form is बहुमालः with उपसर्जनङ्गस्य ।

मित— । 'आप्' इति स्त्रियां विहितटाप् । 'कपि' इति पूर्वसुप्तादनुवर्तते । 'ङस्' इति चानुवचम् । 'शेषादिभाषा' (८८१) इति विकल्पिकः कप् । कवभावे उपसर्जनङ्गस्यः—बहुमालः ॥

८८३ । न संज्ञायाम् ॥ ५।४।१५५ ॥

दो—। “शेषात्—” (७८१) इति प्राप्तः कप् न स्यात् संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः ।

The कप् enjoined by “शेषात्—” will not come in if the compound is intended as a संज्ञा । Thus विश्वदेवः, the name of some one who adores the gods known as विश्व ।

वित—। संज्ञा भवतु कस्यचित् इति यो बहुव्रीहिः क्रियते ततः “शेषात्—” इति वैकल्पिकः कप् न स्यात् । सिद्धा संज्ञा नास्य स्वस्य विषयः । सिद्धस्य संज्ञा-शब्दस्य नित्या एकरूपता इदं दृश्यं न सम्भवति ॥ ‘विश्वे’ इति जसि रूपम् । विश्वाख्य-देवगणविशेष इत्यर्थः ॥ विश्वदेवः इत्यपि अनुक्ति पाठो दृश्यते । तत्र तु “विश्वदेव इत्यपपाठः” इति नागेशः ॥

८८४ । ईयसश्च ॥ ५।४।१५६ ॥

दो—। ईयसन्तोत्तरपदान् कप् । बहुवः श्रेयांसः अस्य बहुश्रेयान् ।

कप् is not attached if the उत्तरपद in a बहुव्रीहि ends in ईयस । Thus बहु etc., having blessings in many ways.

मित—। ‘ईयस्’ इति आतिशायनिक ईयसुन् प्रत्ययः । तस्मात् । तदन्तर्विधिः । ‘बहुव्रीहौ’ इत्यस्मि । ‘बहुव्रीहौ’ समासे ‘ईयसुन् प्रत्ययान्तात् उत्तरपदान् समासान्तः कप् न भवति’ इत्यर्थः ॥ बहुश्रेयान् इति “शेषादिभाषा” (८८१) इत्यस्य प्रतिषेधः ॥ ननु “न संज्ञायसोः” इत्येव किं नीकम्, किं नर्थम् “ईयसश्च—” इति पृथक् सूत्रयित्वा गौरवं कृतम् ? उच्यते—एकयोगे इहापि “शेषादिभाषा” इत्यस्यैव निषेधः प्राप्नोति । इत्येव च ईयसुनि सर्वेषामपि कपो निषेधः । अतः पृथग्योगः । तेन स्त्रीलिङ्गे श्रेयसीशब्दे उत्तरपदे “नदृत्तश्च—” (८२३—५।४।१५३) इति नित्योऽपि कप् न भवति—बहुश्रेयसी ॥

दो—। “गोस्त्रियोः—” (६५६—१।२।४८) इति ऋस्रत्वे प्राप्तः “ईयसो बहुव्रीहेर्न” इति वाच्यम् (वार्त्तिक) । बहुवः श्रेयस्यः अस्य बहुश्रेयसी । बहुव्रीहिः किम् ? अतिश्रेयसिः ।

What is ordained of ईयस् in the masculine is available for ईयस् in the feminine also. Hence वद्वाः श्रेयसः अस्य will have no कप्, and the form is expected to be बहुव्रीहसी; but then by the rule "शोस्त्रियोः—" the ई of श्रेयसो has to be shortened. This however, is prevented by the Varttika "ईयसो—" which means—the affix ईयस् in the feminine, if final in a बहुव्रीहि, will not be shortened by "शोस्त्रियोः—". Hence finally बहुश्रेयसो in the masculine. This is a बहुव्रीहि only; thus अतिश्रेयसिः—past blessings—in a तत्पुरुष has the ई shortened.

नित—। "नद्युतश्च—" (८३२—५१४१५३) इत्यस्य प्रतिषेधं दर्शयति । श्रेयान् इत्यस्य स्त्रियां श्रेयसो कस्योपनिवर्तः ॥ मूले ईयसिन्धनेन ईयसनास्य यङ्णम् । ईयसनास्य प्रातिपदिकम् । प्रातिपदिकयङ्णो च द्विवचिदृष्ट्यापि यङ्णम् । तेन श्रेयसोऽयस्योऽप्यं कषभावाः । वद्वाः श्रेयसः अस्य इति बहुव्रीहौ बहुश्रेयसो इति स्थिते "शोस्त्रियोः—" इत्यपसर्जनश्रुत्यः प्रातः । सं इह प्रतिषिध्यते "ईयसो—" इति । बहुव्रीहावेव, तत्पुरुषे तु अतिक्रान्तः श्रेयसोम् अतिश्रेयसिः इति श्रुत्य एव ॥

८८५ । वन्दिते भ्रातुः ॥ ५१४। १५७ ॥

दो—। पूजिते अर्थे यो भ्रातृशब्दः तदन्तात् न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य स प्रशस्तभ्राता—सुभ्राता । "न पूजनात्" (८५४—५१४। ६८) इति निषेधस्तु "बहुव्रीहौ सकथ्यन्तोः—" (८५२—५४११३) इत्यतः प्राग्येव इति वक्ष्यते । 'वन्दिते' किम् ? मुखंभ्रातृकः ।

The word साद, when referring to one that is esteemed, will not take कप् if final in a बहुव्रीहि । Thus प्रशस्त &c., and सु &c., meaning one with an esteemed brother. It must not be said that 'सुभ्राता' is no example of this rule, the समासान्त after it being barred already by 'न पूजनात्' (954); for, the prohibition "न पूजनात्" applies up to the rule "बहुव्रीहौ सकथ्यन्तोः—" as will be

explained later, and कप् comes long after. Why say वन्दिते ? Witness सूखं etc., where सूखं does not imply estimation, and we have कप् by “नद्युतश्च” (836—5. 4. 158).

मित— । वदिधातुरभिवादाने स्तुतौ च वर्तते । उभयत्र पूजास्ति, तत् ‘वन्दितः’ पूजितः । भातुरिति पञ्चमी । ‘वन्दिते’ पूजिते भातरि वर्तमानो यो ‘भाट्’ शब्द-स्तदन्तात् बहुव्रीहिनं कप् । ‘पूजिते अर्थे’ इत्यत्र ‘अर्थः’ इति स्वाट्त्वव्यत्ययः । स च भाता एव । तत् ‘पूजिते भातरि वर्तमानो यो भाट्शब्दः, इति फलितम् ॥ प्रयस-भाता—सुभाता इत्यत्र “नद्युतश्च—” (८३३—५।४।१५३) इति प्रतिषिध्यते ॥ ‘सु-भाता’ इत्यत्र तु ‘न पूजनात्—’ (६५४) इति न प्रवर्तते । “बहुव्रीहौ—” (८५२) इत्यत्र आरभ्य परवर्तिनः समासान्तास्तस्य न विषयः । अतोऽनेन कप्-निवार्यते ॥ सूखो नैव हि पूजितः तेन सूखं भाट्कं कवेव ॥

८८६ । नाडोतन्त्रोः स्वाङ्ग ॥ ५।४।१५८ ॥

दी— । स्वाङ्गे यौ नाडोतन्त्रोश्चो तदन्तात् कप् न स्यात् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्यावा । बहुतन्त्रोर्धमनो । स्त्री-प्रत्ययान्तत्वाभावात् ङस्त्वो न । ‘स्वाङ्ग’ किम् ? बहुनाडोकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ।

When नाडी and तन्त्री are what is technically known as स्वाङ्ग, a बहुव्रीहि ending in them will not take कप्. Thus बहुनाडि etc. a body has several arteries in it. बहुतन्त्री; etc., the neck has several tendons in it ; बहुतन्त्री; etc., an artery has several guts in it. The final ई is not shortened in the last two because it is not a feminine affix. Why say स्वाङ्ग ? witness बहुनाडोकः etc., a post with several guy-ropes ; बहुतन्त्रीका etc., a many-stringed lyre.

मित— । स्वाङ्गमिति “अध्ववं मूर्त्तिमत्—” इति पारिभाषिकं रक्षते (८४२) ॥ बहुनाडिः इत्युपसर्जनस्य ॥ तन्त्रीशब्दस्य “अवितृकृतन्त्रिभ्य ईः—” (८३३।१५८) इत्यौषादिके ई-प्रत्यये स्त्रियां सिद्धः न तु स्त्रीप्रत्ययान्तः, तस्य ङस्त्वो न, नापि ततः

सुलीपः—बहुतन्वीर्गोवा ॥ साम्बन्धवन्धनरञ्जव उपपकारात् तन्वीति कथ्यन्ते । साइला-
भावात् कप् । “न कपि” (८३५—७।४।१४) इति ऋसुनिषेधः ॥

८८७ । निष्प्रवाणिश्च ॥ ५।४।१६० ॥

दो— । कवभावोऽत्र निपात्यते ॥ प्रपूर्वाद्द्वयतेर्लुट् । प्रवाणी
तन्तुवायशलाका ॥ निर्गता प्रवाणी अस्य निष्प्रवाणिः पटः ।

समाप्तवानः नव इत्यर्थः ।

The word निष्प्रवाणि is derived as a बहुव्रीहि by निपातन here with
out कप् । The affix is लुट् after वच् with प्र preceding. प्रवाणी is the
weaver's needle. A cloth is निष्प्रवाणि when the needle is taken
out of it, i.e. when the weaving is just finished—a new cloth.

मित— । प्रीयते अनया इति प्रवाणी । करणे लुट् । टिल्लात् लीप् ।
नाशिशत् प्रीयते अस्मान्निषेधकरणे लुटमाह । “ल्लयच्—” (२८३५—५।४।१५३)
इति षलम् ॥ समाप्तं वाने पटोत् प्रवाणी निष्प्राश्रते तदा निष्प्रवाणिः पटः ।
“नष्प्रुतय” (८३२—५।४।१५२) इति प्राप्स्य कपः प्रतिषेधः । उपसर्जनश्रृङ्खः ॥

८८८ । सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ २।२।३५ ॥

दो— । सप्तम्यन्तं विशेषणञ्च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् ।
कण्ठेकालः । अतएव ज्ञापकात् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।

चित्रगुः ।

A सप्तम्यन्त word as well as a विशेषण leads in a बहुव्रीहि com-
pound. Thus कण्ठेकालः, one with a black spot on the neck, has
सप्तमी leading. This is a बहुव्रीहि of non-collocative words; this
very rule implies its validity. Similarly चित्रगु, one having a
brindled cow, has चित्र, the विशेषण, leading in the compound.

मित— । “अनीकम्—” (८३०—१।२।२४) इति बहुव्रीहिघटकार्णा सर्वेषा-
मिव उपसर्जनते पूर्वादिपदोऽनियमः प्राप्स्य । तदनेन नियमः क्रियते सप्तम्यन्तं
विशेषणञ्च प्राक् प्रयुज्यते इति ॥ विशेषणे प्राक् इति सामर्थ्यात् । विशेषणं परमित्यायाति,
पूर्वपदं परपदस्य विशेषणमिति च ॥ सप्तमीमुदाहरति कण्ठे कालः अस्य कण्ठे-
कालः । “अधुमेमसकात्—” (८७०—६।३।१९) इति सप्तम्या अलुक् । तन्विह

कण्ठस्य य आधारी न हि स कालस्यापि । - तत् समानाधिकरणत्वाभावात् समास एव न भवति कुतः पुनः पूर्वनिपातनियमः ? उच्यते—'अतएवं' सूत्रात् 'शाश्वते' अन्वये 'व्यधिकरणत्वेऽपि' सप्तम्याः समासः । अन्यथा कथमयं सप्तम्याः पूर्वनिपातं शास्त्रि ? ननु इष्यते चेत् सप्तम्याः समासः "विशेषणं बहुव्रीहि" इत्येव स सिध्यति किं पुनः सप्तमीति पृथग्यच्छेपेन ? न सिध्यति । समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरित्यप्यसि । तत् यदेव समानाधिकरणतया विशेषणं तस्यैव भविष्यति । कण्ठे कालः, हस्तेकालः इत्यादिषु कण्ठे हस्ते इत्यादयः एकस्य कालं कालान्तरात् भेदयन्ति । एवं भेदकत्वात् कण्ठे, हस्ते इत्यादयो विशेषणानि सत्यम्, परं व्यधिकरणतया, न समानाधिकरणतया । तत् "विशेषणम्—" इत्येतावता इह सप्तम्यादीनां यद्वयं न भवति समासश्च न सिध्यति । "सप्तमी—" इति पृथगुक्तेः व्यधिकरणानां मध्ये सप्तम्याः समासः सिध्यति नान्यथा द्वितीयादीनाम् ॥ विशेषणमाह—चित्ता गौर्यस्य इति विग्रहे चित्तशब्दो विशेषणं तस्य च पूर्वनिपाते चित्तगुः ॥

दी— । "सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्" (वार्त्तिक) । सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ मिथोऽनयोः समासे संख्या पूर्वम्, शब्द-परविप्रतिषेधात् । इत्युच्यते ।

The lead of pronouns and numerals in a बहुव्रीहि has to be noted. Thus सर्व etc., one having all white, द्वि etc., one having two only white. The Varttika prevails over the rule and अत and शुक्ल, though विशेषण, does not lead. When सर्वनाम and संख्या are compounded together, संख्या leads because संख्या is pronounced later in the Varttika. Thus द्वान्यः, one who has made two mistakes.

मित— । बहुव्रीहि पूर्वनिपातप्रसङ्गे सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कस्यचिन्म । सर्वनाम पूर्वं पठति संख्या च इत्यर्थः ॥ सर्वः अतः अस्य, द्वौ शुक्लौ अस्य इति विग्रहः । तत्र अतशुक्लयोर्विशेषणत्वेऽपि वार्त्तिकस्य बलवत्परत्वात् सर्वनामसंख्ययोः पूर्वनिपातः । द्विशब्दस्य सर्वनामत्वात् 'द्विशुक्लः' इति नागेशः पठति ॥ 'परिण' परवर्तिना 'विप्रति-षेधः' विरोधः परविप्रतिषेधः । 'शब्दात् परविप्रतिषेधः' तस्मात्, उच्चारणवशात् यः

परविप्रतिषेधो जातस्तस्मात् । अयमाशयः—वार्त्तिके प्रथमं सर्वनाम छत्रं ततः संख्या । संख्यायाः परत्वात् तथा विप्रतिषेधे संख्या एव प्रवर्तते, प्राक् पतति, न सर्वनाम । अत एव 'संख्यासर्वनामोः' इति नोक्तं वार्त्तिके । एवं 'द्वौ अन्वौ' अन्वयाम्बुती अस्य इति विग्रहे त्रिशब्दस्य पूर्वनिपाते हान्यः । येन आइतिकाले द्वौ शब्दौ अन्वया पठितौ स एवमुच्यते ॥ इहोपि नाशयः 'वान्यः' इति युक्तं मन्यते । इदमपि क्वचित् वार्त्तिक-रूपेणैव पठितम् । वस्तुतस्तु पूर्ववर्त्तिनी वार्त्तिकस्य भाष्यकृता कृत व्याख्यानमावमेव न वार्त्तिकान्तरम् ॥

दी— । "संख्याया अल्पोयस्याः" (वार्त्तिक) । द्वित्राः ॥
हन्द्ऽपि । द्वादश ॥

When numerals are compounded together, the less leads. Thus द्वित्राः । This is true of a हन्द् also ; thus द्वादश ।

मित— । संख्यानां मिथः समासे अल्पोयस्यो संख्या प्राक् पतति इति वाच्यम् इत्यर्थः । एतद्द्वयं पि भवति । बहुव्रीहौ द्वित्राः, धर्त्तं द्वादश, इत्युदाहरणम् ॥ तत्-पुनर्वर्त्ति—संख्यायां शतं शतसदृशम् ॥

दी— । "वा प्रियस्य" (वार्त्तिक) । गुडप्रियः—प्रियगुडः ।
The word प्रिय optionally leads in a बहुव्रीहि । Thus गुड-etc. fond of non-clarified sugar.

मित— । बहुव्रीहौ विशेषणस्य प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातविकल्पार्थं वार्त्तिकम् । अत एव प्रियस्य सङ्घ इति विग्रहे प्रियशब्दस्य विशेषणत्वाभावात् प्रियसङ्घ इति न भवति ॥

दी— । "गड्वादेः परा सप्तमी" (वार्त्तिक) । गडुकराहः ।
क्वचित्स—वहेगडुः ।

सप्तम्यन्त words follow when compounded with words of the गडुादि class in a बहुव्रीहि । Thus गडुकराहः—having a tumour in the throat. Sometimes they do not follow. Thus वहेगडुः—having a swelling on the neck.

मित— । गडुः स्फीतिभेदः । 'गडादेः' इति पञ्चमी । 'सप्तमी' सप्तम्यन्तं

पदम् । गडुप्रभृतिभिः शब्दैः सह बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तं परं स्यात् ॥ गडुः कण्ठे अस्व
गडुकण्ठः ॥ 'कञ्चित्' सप्तमो परा 'न' यथाविहितं प्रागेव । सहः सन्धः । सङ्घे
गडुः अस्व सङ्घगडुः । "अमूर्द्धमस्तकात्—" (९७०) इति सप्तम्या अलुक् ॥

८८८ । निष्ठा ॥ २।२।३६ ॥

दो— । निष्ठान्तं बहुव्रीहो पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः ।

Words derived with क्त or क्तवत् lead in a बहुव्रीहि । Thus कृत
&c., one who has finished his work.

मित— । क्तवत् 'निष्ठा' इत्युच्यते । तदन्तविधिः । तदाह 'निष्ठान्तम्'
इति ॥ ननु कृतं कृत्यमनेन इति विषये कृतमिति विशेषणं, तस्य च पूर्वेष्वेव सिद्धः
पूर्वनिपातः, किमर्थं सूत्रम् ? उच्यते—डावपि इह क्रियाशब्दो इति विशेषणविशेष्यभावे
कामचारः । तथाच कृत्यमिति करणीयम् । करणीयेषु कानिचित् कृतानि कानि पुनर-
कृतानि वर्तन्ते इति कृत्वा कृतमिति विशेषणं कृत्यमिति विशेष्यम् । किञ्च कृतेषु अनु-
ष्ठितेषु कर्मसु कानि वा कृत्यानि कानि वा अकृत्यानि सन्ति, एवं कृत्वा कृत्यमिति
विशेषणं कृतमिति विशेष्यं भवति । तदिह नियमः क्रियते निष्ठान्तमेव विशेषणम्
इतरत् विशेष्यमिति ॥ अथवा निष्ठान्तस्य विशेष्यत्वेऽपि पूर्वनिपातो यथा स्यात् अदर्थे
सूत्रम् । तेन "छितपूर्वमभाषत" इत्यादि सिद्धम् । अत्र हि शिवं पूर्वं यन्निन् कर्मणि
तत् यथा तथा अभाषत इत्यर्थः । ततः छितमिति विशेष्यं पूर्वमिति विशेष्यम्
विशेष्यस्य च निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः । पुत्रस्येव नागस्य दशमं प्रतिभाति, यदसौ
"चारुचित्ता इत्यादिताध्यादिलात् साधु" इत्याह । आरु छितं यस्या इति विषये
छितशब्दस्य विशेष्यत्वेऽपि पूर्वनिपातः प्रसक्तः इति पक्षे एव आदिताध्यादिलक्षण्यन्तं
सङ्गच्छते, अन्यथा "सप्तमोविशेषणे—" इति छितमेव चारुचितेति ॥

दो— । "जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या"
(वार्त्तिक) । सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता ॥ प्रायिक-
ञ्चिदम् । कृतकटः । पौतोदकः ॥

Words derived with निष्ठा follow class-names,— words indica-

ting time, and words, of the सुखादि class, in a बहुव्रीहि । Thus सारङ्ग &c.,—a woman that eats venison ; मास &c.,—one who has acquired a month in age, i. e., a month old ; सुख &c.,—one unto whom happiness has come. The Varttika, however, has exceptions ; thus कृत etc., though कट is a जाति ; पीत etc. उदक being a जाति ।

नित— । बहुव्रीहि इत्यस्मि । “सप्तमीविग्रहणे—” (८८८) इत्यस्य प्रतिषेधः । जातिसुदाहरति सारङ्गी जग्धः अनया सारङ्गजग्धी । “अस्त्राङ्गपूर्वे—” (५०८—४१२) इति कौप् विकल्पः ॥ काले उदाहरणम्—मासी वयङ्गिन अस्याः मासजाता ॥ सुखादिषु—सुखं जातमस्याः सुखजाता ॥ “प्राथिकं” बाहुल्येन ‘इदं’ भवति, अन्विभारोऽपि दृश्यते इति भावः । तद् यथा—कृतकट इत्यादिषु जातिः पूर्वं निष्ठा ॥

८०० । आहिताग्नादिषु ॥ २।२।३७ ॥

द्वौ— । आहिताग्निः—अग्न्याहितः । आकृतिगणोऽयम् ।

In words of the आहिताग्नादि list, निष्ठान्त words lead optionally. Thus आहितः अग्निः अग्नेन gives आहिताग्निः or अग्न्याहितः । The list is not a closed one, but determined from usage.

नित— । आहिताग्निप्रभृतिषु शब्देषु निष्ठान्तं वा पूर्वं दृश्यते बहुव्रीहि । आहितः अग्निः अग्नेन इति विवृष्टे आहिताग्निः—अग्न्याहितः । गण एव प्रयोगानुसृत्यः ॥

द्वौ— । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” (वार्त्तिक) ।

अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । क्वचिन्न—विवृतासिः ।

In a बहुव्रीहि compound, निष्ठान्त and सप्तम्यन्त words are placed after words meaning a weapon. Thus अस्युद्यतः, one with up-lifted sword ; दण्डपाणिः, one with stick in hand. Exceptions occur sometimes, as in विवृतासिः—one with sword drawn. ।

नित— । बहुव्रीहि ‘प्रहरणार्थेभ्यः’ शस्त्रताचक्रेभ्यः शब्देषु ‘परे’ निष्ठान्तः सप्तम्य-

नञ्' शब्दः प्रयोज्यः इत्यर्थः ॥ उदात्तः अस्मि अनेन इति विषये निष्ठावाः परनिपाते असुवदतः ॥ दृष्टः पाथौ अस्य इति दृष्टपाणिः । सप्तम्यन्तस्य परनिपातः ॥ अस्मि-
देष विधिर्न, यद्यप्राप्त एव भवति । विद्यतः अस्मिः अनेन विद्यतास्मिः । "सप्तमी—"
(८१८) इति विशेषणस्य पूर्वनिपातः, प्रहरणं परम् ॥

अथ द्वन्द्वः

८०१ । चार्थे ह्रन्दः ॥ २।२।२८ ॥

दी—। अनेकं सुवन्तं चार्थे वर्त्तमानं वा समस्यति, स ह्रन्दः । समुच्चयान्वाचयेतरतरयोगसमाहाराच्चार्याः । परस्पर-
निरपेक्षस्य अनेकस्य एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्य
आनुवृत्तिकत्वे अन्वाचयः मिलितामामन्वये इतरतरयोगः ।
समूहः समाहारः ॥ तत्र 'ईश्वरं गुरुञ्च भजस्व' इति समुच्चये
"भिक्षामट गाञ्चानय" इत्यन्वाचये च न समासः, असामर्थ्यात् ॥
धवस्वदिरो । संज्ञापरिभाषम् ॥ अनेकोक्तेः होत्वपोत्वनेष्टोद्गातारः ।
हयोर्द्वयोर्ह्रन्दः कृत्वा पुनर्ह्रन्दे तु होतापोतानिष्टोद्गातारः ॥

Several सुवन्त words implying the sense of च are compounded optionally and the compound is called a ह्रन्दः । The senses of च are समुच्चयः, अन्वाचयः, इतरतरयोगः and समाहारः । समुच्चयः is the sense of च when it makes the same predication of several mutually independent matters. अन्वाचयः is its sense when it states one matter as subordinate to another. It means इतरतरयोगः if it predicates the same thing of several mutually dependent objects united. समाहारः is its meaning when it speaks of several as for-

ming a single group. Of these four senses, समास is not available in समुच्चय, such as ईश्वरम् etc. ; nor in अन्वाचय, such as भिषाम् etc., because of the absence of सामर्थ्य । ध्वस्तदिरौ is an example of इतरितरयोग, and संज्ञा etc., of समाहार । As we say several (अनेक), we may compound more than two ; thus होठ etc., with आनङ् at the end. But if we compound two and two and then again, we get होता etc., with आनङ् in all the first three.

नित— । 'शेषः' इत्यस्ति 'अनेकम्' इति च । 'अनेकम्' एकाधिकम् न तु द्वे एव । 'सुबन्तं' शेषः, प्रथमानामित्यर्थः । 'आर्षे वर्तमानम्' इति समासघटकपदस्य विशेषणम् । समासोऽपि आर्षे एव । तद्वैवं आर्षे वर्तमानानां प्रथमानानां इन्द्रः, समासस्य आर्षे इति फलितम् ॥ आर्षे विज्ञोति समुच्चयेति । 'परस्परेश निरपेक्षं' समकक्षं यत् 'अनेकम्', द्रव्यं वा गुणो वा क्रिया वा, तस्य 'एकस्मिन्' द्रव्ये वा गुणे वा क्रियायां वा यदा 'अन्वयः' तदा आर्षेः 'समुच्चयः' । तथा चि 'ईश्वरं गुरुञ्च भजन्' इत्यत्र एकस्मां भजनक्रियायां ईश्वरस्य गुरोश्च अन्वयः । ईश्वरभजनं गुरुभजनञ्च परस्परनिरपेक्षम् । तदिह समुच्चये च-शब्दः । इत्यत्र निरपेक्षता अर्थबोधे । वाक्ये तु च-शब्दो गुरुषां सम्बन्धः । 'ईश्व' भजन्' इत्येव वाक्यं प्रथममुच्यते । ततः 'गुरुञ्च' इति । तत्र च-शब्द न भजनक्रियायाम् ईश्वरेश सङ्ग गुरोः समुच्चयः । एवं गुरुरिह ईश्वरेश सापेक्षः आर्षे च गुरुरेव वर्तमानः न ईश्वरोऽपि ॥ आनुषङ्गिकत्वे अन्वाचयव्यतिः । सदाहरणम् 'भिषामिष्ट गाणानय' इति । भिषाटनं प्रधानम् । भिषा-सटन् यदि गां पश्याति आनयति, जान्वाद्य । गवानयनमप्रधानं प्रधानेन भिषाटनेन सङ्ग एकस्मिन्नेव दिवदत्ते अन्वाचीयते ॥ 'मिळितानां सङ्घितानां सापेक्षाणाम् एकस्मिन् 'अन्ये इतरितरयोगः' आर्षेः । तथा चि प्रकथ खदिरस्य दृश्यते इत्यत्र इयोरपि दर्शनं युगपदेव भवति । मिळितौ तौ दर्शनविषयी भवतः युगपद्दर्शने अन्ययोः सापेक्षतास्ति । तदिह इतरितरयोगव्यतिः ॥ 'समूहः' संज्ञतिः 'समाहारः' सोपि आर्षेः । संज्ञा च परि-आर्षा च यदा अपृथग्भावेन उपलभ्येते तदा समाहारव्यतिः ॥ समुच्चये यथा प्रागुक्तं तथा 'सुख' इति आर्षे वर्तमानम्, ईश्वर' इति तु न तथा । तत् समासघटकपदानां सर्वेषां आर्षे वर्तमानता नास्ति इति एकाग्रोभावविरहात् असामर्थ्यम्, ततः 'ईश्वरं गुरुञ्च' इति

न द्वन्द्वः ॥ किञ्च—इह इयोर्भजनक्रिययोर्भिन्नं कर्म । कर्मभेदात् क्रियापि भिन्ना । अतोपि एकार्थोभावो नास्ति, नापि समासः ॥ अन्वाचये स्पष्टमेव भिन्ना क्रियाः नैव एकार्थोभावः । असामर्थ्यं प्राग्बद्धे, नापि समासः ॥ तदाह 'न समासः असामर्थ्यात्' इति ॥ इतरंतरयोर्नि सर्वधामैव तुल्यं प्राधान्यं मिलितानाञ्च क्रियायोगः । तेन एकार्थोभावोऽस्ति समासश्च सिद्धः । अ-शब्दस्य स सर्वैरेव योगः । धवस्य खदिरस्य धवखदिरौ । धवस्य खदिरस्य च पृथगुपलब्धिरिति हिल्ले द्विवचनम् । चार्थस्य समासेन उक्तत्वात् अ-शब्दस्याप्रयोगः ॥ एवं संज्ञापरिभाषम् । संज्ञा च परिभाषा च इति विरुद्धे सापेक्षयोर्भिल्लितयोरेव क्रियायोगः । परम् इयं संज्ञा इयं परिभाषा इति विभागेन अनयोर्न यदणम् । अविभागेनैव एव समाहार इति समूहस्य एकस्य यदणम् । समूहस्य एकत्वाद्देकवचनम् । "स नपुंसकम्—" (८२१—२।४।१७) इति नपुंसकत्वे ऋद्धौ, संज्ञापरिभाषम् । इह "अध्ययनतः—" (६०८—२।४।५) इति अवयवविभागविवक्षा प्रतिषिध्यति । तेन संज्ञापरिभाषे इति इतरंतरयोगो न भवति ॥ सामान्यतो विवक्षाधीनः अवयवविभागः । तत, उद्भूतावयवभेदे इतरंतरयोगः—इंसकोकिलौ ; तिरोहितावयवभेदे समाहारः—इंसकोकिलम् । किञ्चित्तु प्रतिषिद्धा विवक्षा—संज्ञापरिभाषम् । तेषु समाहार एव इतरंतरयोगो नास्ति इति वक्ष्यति ॥ 'अनेकम् इत्यस्ति, तेन हीता च पीता च नेटा च उद्गाता च इति चतुर्थी' इत्ये "आनङ्गतो—" (६३१—६।१।३५) इत्युपान्तस्य आनङ्गि हीटपीटनेटोद्गातारः ॥ हीता च पीता च इति द्वन्द्वे हीतापीतारौ । नेटा च उद्गाता च इति नेटोद्गातारौ । ततः हीतापीतारौ च नेटोद्गातारौ च इति पुनर्द्वन्द्वे उपान्तनस्य आनङ्गि हीतापीतानेटोद्गातारः ॥

८०२ । राजदन्तादिषु परम् ॥ २।२।३१ ॥

दी— । एषु पूर्वप्रयोगाद्धं परं स्यात् । दन्तानां राजा राज-दन्तः ।

In compounds listed with राजदन्त leading, what should come first appears last. Thus दन्तानां राजा, instead of giving -दन्तराजः, yields राजदन्तः ।

सित— । 'एषु' राजदन्तगणस्येषु शब्देषु । पूर्वप्रयोगाद्धं' उपरुक्त्वात् प्राक्

प्रयोज्यम् । "संपसजनं पूर्वम्" (११५—२।२।१७) इत्यस्यापवादः अन्यस्यापि यथा-
लक्षणे विहितस्य पूर्वनिपातस्य ॥ इदं सर्वसमासविषयकम् ॥ दन्तानां राजा राजदन्त
इति षष्ठीतत्पुरुषः ॥

दी— । "धर्मादिष्वनियमः" (गणसूत्र) । अर्थधर्मो-धर्मार्थौ ॥
दम्पती—जम्पती—जायापती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च
वा निपात्यते । आकृतिगणोऽयम् ॥

There is no restriction regarding the lead with words such
as धर्म, अर्थ etc. Thus अर्थधर्मो etc. जाया becomes optionally जम्
or दम् by निपातन in this षष्ठी । Thus दम्पती etc. The षष्ठी has to
be determined from usage. (११५—२०)

नित— । धर्मोऽर्थकामनीयाः धर्मोऽर्थः । एव पूर्वनिपातस्य नियमो नास्ति ।
एते प्रागेपि परमेपि ह्यन्ये । इदं इत्यविषयकम् ॥ जाया च वतिच इति विषय-
पक्षरुद्धिं तलात् पूर्वनिपाते प्राप्ते (६०५, वा) परनिपातः । जायापति इति प्रादि-
पदिकम् । द्विवचने जायापती । जायाशब्दस्य वैकल्पिके चादेशे जम्पती—दम्पती ॥
(११५—१७) —विषयकम् ॥ ११५—२० ॥
००३ । इदं चि ॥ २।२।३२ ॥

दी— । इदं चिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ।

Words technically known as चि (११३—१।१।७) lead in a षष्ठी ।
Thus हरिहरौ ।

नित— । चि इति "शेषो घ्यसिञ्च" (२४३—१।१।७) इत्यवोक्तः शब्दाः
इसो शेषोवयोनाः । हरि इति चिसंज्ञकमिति प्राप्ते प्रयुक्तम् ॥ अनेकम् इत्यस्य
प्रथमान्तत्वात् बहुव्रीहिरिव इदोऽपि सर्वोपसर्जनः । तत् पूर्वनिपातस्य अनिवरितं प्राप्ते
निर्वयम् आरभ्यते ॥

दी— । "अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे" (वार्त्तिक) ।

हरिगुरुहराः—हरिहरगुरुवः ।

When the rule applies to more than one, the lead is re-

stricted to one only without any restriction as to the rest. Thus हरि etc. where both हरि and गुरु are entitled to lead. The lead is given to one only, viz, हरि, the rest occurring in any order.

मित—। 'अनेकान्' एकाधिके शब्दे 'प्राची' पूर्वनिपातप्राची सत्याम् 'एकव' तेषां यस्मिन् कश्चिद्विदेकस्मिन् 'नियमः' पूर्वनिपातो नियन्वते 'शिवे' इतरेषु 'अनियमः' नियमाभावः। एकः पूर्वं पतति इतरेषां शेषेषां यद्येषु विनिवेश इत्यर्थः। उदाहरणे 'हरि' इति 'गुरु' इति हयोरपि प्राप्तिः। 'हरि' इति नियतम् 'गुरु' इति अनियतम् ॥ ८०४ । अजायदन्तम् ॥ २।२।३३ ॥

दी—। इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात् ईशकृष्णौ ।

A word beginning with a vowel and ending in short 'v' leads in a द्वन्द्वे । Thus ईश leads in ईशकृष्णौ ।

मित—। 'अजादि' सरादि । 'अदन्त' ङस्रावर्णान्तम् । अजादि, च इत् अदन्तश्च 'अजायदन्तम्' । यस्य आदौ सरः अन्ते च ङस्रः अवर्णः तत्शब्दस्य रूपं इत्त्वे पूर्वं पतति । 'ईश' इत्यजायदन्तम् अतः पूर्वं प्रयुक्तम् ।

दी—। "वङ्घ्रनियमः" (भाष्यम्) । अश्वरथेन्द्राः ।

इन्द्ररथाश्वः । The rule does not apply when more than two are compounded. Thus अश्व etc., has इन्द्र last ; इन्द्र etc., has अश्व last.

मित—। 'वङ्घ्र' इत्याङ्गेषु सतसु 'नियमो न' नैव प्रवर्तते । अश्वरथेन्द्राः इत्यत्र 'इन्द्र' इति अजायदन्तत्वेऽपि परम् । एवम् इन्द्ररथाश्वः इत्यादिषु ॥ एतत्तु भाष्यकारस्य व्याख्यानमात्रं "अत्याप्तम्" (८०५) इत्यत्रोक्तं न वाचिकम् ।

दी—। "घ्यन्तादजायदन्तं विप्रतिषेधिन" (वृत्तिः) ।

इन्द्राश्वौ । When words ending in इ or उ clash with अजायदन्त words, in the matter of lead, the latter prevails. Thus इन्द्राश्वौ, where इन्द्र should have the lead because it is अजायदन्त, and अश्वि claims it because it is a चि । इन्द्र gets it because "अजायदन्तम्" is later than "इत्त्वे चि" ।

मित—। 'चि' इति इवर्णवर्णयोः संज्ञा इति' पञ्चमाश्रित्याह 'घ्यन्तात्' इति। इवर्णवर्णानादित्यर्थः। 'विप्रतिषेधेन' "विप्रतिषेधे परम्—" (१७५—१।४।२) इति सूत्रेण। 'घ्यन्तात्' घ्यन्तं विधुय 'अजायदन्तं' प्राक् पतति इत्यर्थः। इन्द्रादौ इत्यन्तं 'इन्द्र' इत्याजायदन्तम् 'अधि' इति घि, घ्यन्तं वा परवर्तिना "अजायदन्तम्" इत्यनेन पूर्ववर्तिनो "इन्धे चि" इत्यस्य बाधे इन्द्रशब्दः पूर्व पतति ॥ एतच्च न्यायप्राप्तमेव न। वार्तिकम्। इत्यानुरोधादिद्योपन्यस्तम् ॥

८०५। अल्पाक्षरम् ॥ २।२।७४ ॥

दी—। शिवकेशयो ।

That, which has fewer vowels leads in a इन्धे । Thus शिव etc.

मित—। अलः अच् अचिन् अल्पाच् । कृतः पुनरल्पताया बोधः ? अल्पत्वम् 'आधिक्यार्थ' 'आपेक्षितमेव । इतरापेक्षया अल्पो वा अधिको वा कश्चिद्भवति न हि प्रकृत्या । एवम् 'अल्पाच्' इत्येव अतिशयोक्त्यते, कथं पुनक्षरम् ? साधे तरप् इति न निपातनात् । अल्पाक्षरम् अल्पाक्षरम् । साहचर्यं शब्दरूपे इन्धे प्राक् प्रथोऽयम् ॥ इयोरेवोदाहरति शिवकेशयो इति ॥ तस्य तरपि पूर्वस्य पदले अल्पाक्षरमित्यनेन भाव्यम् किमिदमल्पाक्षरमिति ? अत्रैव निपातनात् कुलभावे ॥ ना सूत् कुलम् । अल्पाक्षरमिति तकारस्य अकारः कथं न भवति ? तदपि निपातनादेव ॥

दी—। "ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येयम्" (वार्तिक) । हेमन्त-शिशिरवसन्ताः । कृत्तिकारोहिण्यौ । 'समाक्षराणाम्' किम् ? शीघ्र-वसन्तौ ।

Names of seasons and stars containing the same number of vowels are placed in order of succession in इन्धे compounds. Thus हेमन्त etc., Autumn, Winter and spring; कृत्तिका etc. Why say समाक्षराणाम् ? Witness शीघ्र, etc., where शीघ्र having fewer vowels, leads, though in the order of succession it follows वसन्त ।

मित—। 'समाचराणां' समस्वराणामित्यर्थः । अन्यथा अक्षरशब्दोद्देशे वर्णमात्रं
 हसित्वा हेमन्तशिशिरवसन्ताः न हि समाचरा इति उदाहरणे दीयः प्रसज्यते ॥ पूर्वम्-
 लुगतः अनुपूर्वः । तस्य भावः आनुपूर्व्यं क्रमः । तेन । ऋतुनामानुपूर्व्यं भाविर्भाविणः,
 नक्षत्राणामुदयेन ॥ समाचराणाम् ऋतुनाम्नां नक्षत्रनाम्नाश्च इन्हे यथाक्रमं विन्यास
 इत्यर्थः ॥ वसन्तात् परवर्षो अपि शीघ्रोऽल्पाक्षरत्वात् प्राक् पतति ॥

दी—। "लघुत्तरं पूर्वम्" (वार्त्तिक) । कुशकाशम् ।

A word with all light syllables, leads in a इन्ध compound.
 Thus कुश etc., in which कुश with all light syllables leads.

मित—। "ऋस् लघु—" (३१—१।४।२०) इति लघुलक्षणम् । 'अक्षरम्'
 इति स्वरः । लघुनि अक्षराणि स्वरा अस्य 'लघुक्षरम्' । तादृशं शब्दरूपं इन्हे प्राक्
 पतति ॥ कुशाश्च काशाश्च इति बहुवचनेन विग्रहे "जातिरप्राथिनाम्" (६१०—२।४।६)
 इति समाहारः । कुशाश्च काशाश्च इत्थिकवचने तु कुशकाशी ॥

दी—। "अभ्यर्हितश्च" (वार्त्तिक) । तापसपर्वतौ ।

The more esteemed leads in a इन्ध । Thus तापस etc.—the
 sage and the hill.

मित—। 'अभ्यर्हितं' पूजितम् । सत् इन्हे प्राक् पतति ॥ तापसः पूज्यो न
 पर्वतः इति तापसस्य पूर्वनिपातः ॥

दी—। "वर्णानामानुपूर्व्येण" (वार्त्तिक) । ब्राह्मण-
 क्षत्रियविद्वशूद्राः ।

The classes are arranged in a इन्ध compound in order of
 precedencè. Thus ब्राह्मण etc.

मित—। 'वर्णाः' आनुर्वर्ष्यम् । 'आनुपूर्व्ये' क्रम इति व्याख्यातम् । क्रमशोऽह
 उत्पत्तिज्ञतः । ब्रह्मणो मुखोद्ब्राह्मणः, बाहुभ्यां क्षत्रियः, ऊरुभ्यां विद्व, पद्भ्यां शूद्र
 इति ॥ नन्विह उत्पत्तिस्थानगौरवात् यथाक्रमनिषामभ्यर्हितत्वम् । तत् "अभ्यर्हितश्च"
 इत्यनेनैवेदं सिध्यति किमर्थे वार्त्तिकान्तरम् ? उच्यते—अभ्यर्हितमिति कृत्वा ब्राह्मणश्च
 पूर्वनिपाते ज्ञते, तत्रैव ज्ञतेतार्थं वार्त्तिकमितरेषु त्रिषु भूयो न प्रवर्षते इति शेषाणामनियमः

प्रतीतिः, अथो वचनम्) । तत्रेव भाष्येऽपि चतुर्विधव्यवहारः, भाष्येऽप्यद्वयव्यवहारः इत्यादयो

न भवन्ति । (सिद्धान्तकीमुद्रा, भाष्ये चतुर्विधव्यवहारः, भाष्येऽप्यद्वयव्यवहारः इत्यादयो)

दी—। “भ्रातृज्यायसः” (वार्तिक) युधिष्ठिरार्जुनौ ।

The elder brother leads in a हन् compound. Thus युधि etc.

मित—। अतिशयेन बहु इति हन्सम्बन्धादीयमुनि ज्ञायान् बहुधिकः । हन्ते

ज्ञायान्, ज्ञायान्, प्राण्यत्, प्रतवि । ‘भाता’ इति ‘भातनाम्’ ॥ अभर्षितत्वादेव भातृज्यायसः

पूर्वनिपाते, सिद्धे व्यर्थे वार्तिकमिति ज्ञेयं, न । अभर्षितता प्रशस्तता । लोको यं प्रशस्तं

नम्यते स एवाभर्षितः । व्यधिकत्वं जन्मना कृतं न लोकेन । तत् बहुधिक एव अभर्षितः

इति नमसि नियमः, अस्ति च वार्तिकस्यावकाशः ॥ इह पूर्वनिपातप्रकरणे विप्रतिषेधेन

“अव्यायद्वयम्” “अव्यायद्वयम्” “अव्यायद्वयम्—” “अव्यायद्वयम्—” “अभर्षितस्य”

“भातृज्यायसः” इति पूर्व पूर्वनिपातस्य परस्मैकं प्रवर्तते । “सर्वतोऽभर्षितं पूर्वम्”

इति मतान्तरमावसुक्तं नागेशिकम् ॥ (सिद्धान्तकीमुद्रा, भाष्ये चतुर्विधव्यवहारः, भाष्येऽप्यद्वयव्यवहारः इत्यादयो)

८०६ । इन्द्रस्य प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २॥४२॥

दी—। एषां इन्द्रः एकवत् स्यात् । पाणिपादम् ।

मार्दङ्गिकपाणविकम् । रथिकाश्वारोहम् । समाहारस्य एकत्वात्

‘देकत्वे सिद्धे’ नियमार्थं प्रकरणम्—प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव

यथा स्यात् । (सिद्धान्तकीमुद्रा, भाष्ये चतुर्विधव्यवहारः, भाष्येऽप्यद्वयव्यवहारः इत्यादयो)

— compounds of parts of the body of the animate, of

members of an orchestra, of divisions of an army, are always

in the singular. Thus पाणि etc., hands and feet ; मार्दङ्गिक etc.,

drummers and taborers ; रथिक etc., charioteers and the cavalry;

Well, the singular in these is already available if we make a

समाहारस्य, because a समाहार, being a group, conveys a singular

idea. Hence this rule is to be interpreted as restrictive—समाहार

alone is available in a हन् of प्राणितूर्यम् etc., no इति

मित—। तूर्ये सङ्कीर्णसङ्घस्य सङ्घस्य इति हन्सम्बन्धादीयमुनि ज्ञायान् बहुधिकः । हन्ते

ज्ञायान्, ज्ञायान्, प्राण्यत्, प्रतवि । ‘भाता’ इति ‘भातनाम्’ ॥ अभर्षितत्वादेव भातृज्यायसः

पूर्वनिपाते, सिद्धे व्यर्थे वार्तिकमिति ज्ञेयं, न । अभर्षितता प्रशस्तता । लोको यं प्रशस्तं

नम्यते स एवाभर्षितः । व्यधिकत्वं जन्मना कृतं न लोकेन । तत् बहुधिक एव अभर्षितः

इति नमसि नियमः, अस्ति च वार्तिकस्यावकाशः ॥ इह पूर्वनिपातप्रकरणे विप्रतिषेधेन

प्राची च तूर्य्यस्य-सिना च प्राणितूर्य्यसिनाः । तेषामङ्गानिः । तेषाम् । अङ्गव्ययम् प्रत्येकं सखन्वते । 'एषां' प्राण्यङ्गानां तूर्य्याङ्गाणां सिनाङ्गानाञ्च 'इन्द्रः' एकवत् स्यात् ॥ प्राची च पादौ च प्राणिपादम् । प्राण्यङ्गमपि प्राची इति कृत्वा 'जातिरप्राणितामां' (११०—२।४।६) इत्यनेन न सिद्धिः । 'सदङ्गः' सदङ्गवादनम् । सदङ्गः शिल्पमाल्यमार्दङ्गिकः । एवं पाणविकः । मार्दङ्गिकश्च पाणविकश्च इति विग्रहः ॥ च-शब्दः समुच्चये । 'इन्द्रः' इत्यस्य पूर्वपदस्थे न 'दिगुः' इत्यनेन सङ्घः तत्त्वो 'एकवचनम्' इत्येतच्छिन्नु समुच्चयः । तत्र 'दिगुरेकवचनं इन्द्रश्च' इत्यर्थः सत्पद्यते ॥ तदाह 'इन्द्र एकवत् स्यात्' इति । अतः परम् 'इन्द्रः एकवचनम्' इत्यनुवर्तते ॥ तथाः सन्तिः एषां रथिकाः । मत्तर्थाद्यङ्गम् । अश्वानारोहन्ति अश्वारोहाः । रथिकाश्च अश्वारोहाश्च इति बहुवचनेन विग्रहे रथिकाश्वारोहम् ॥ एकवचनेन तु रथिकाश्वारोहौ ॥ १३ अङ्गव्ययम् प्रत्येकमन्ययात् प्राण्यङ्गानां इन्द्रः, तूर्य्याङ्गाणां इन्द्रः, सिनाङ्गानां इन्द्रः इत्येवं भवति; अतः प्राणिमार्दङ्गिकमित्यादि न ॥ ननु इन्द्रं विषन्नावशात् इतरितरयोगः समाहारश्च भवति इत्युक्तम् । तत् समाहारपक्षे एकत्वं भविष्यति इत्यलं तदर्थमिह यत्नेन । अत्राह 'नियमार्थं प्रकरणम्' इति । नियमश्च 'प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव' न तु पक्षे इतरितरयोगोऽपि इत्येवंविधः ॥

२०७ । अनुवादे चरणानाम् ॥ २।४।३ ॥

दी— । चरणानां इन्द्रः एकवत् स्यात् सिद्धस्य उपन्यासे ।

इन्द्र compounds of students of particular schools of Vedic study, are in the singular only if the compounds occur in reports of what are found out to be facts.

मित— । 'इन्द्रः एकवचनम्' इत्यस्ति । प्रमाणादिना सिद्धत्वेन प्राक्तस्य अर्थस्य अनुकथनम् अनुवादे । चरणं वेदशाखा । तस्य अप्राणित्वात् 'जातिरप्राणितामां' (११०—२।४।६) इति सिद्धमेवैकत्वम् । तदत्र चरणाश्रयिता चरणाः, स-एते एकस्य विग्रहः ॥ सिद्धस्य त्रिशापत्रे चरणानां इन्द्रः एकवत् स्यात् ॥ उदहरणसमे ॥

दी— । "स्येणोर्लुङ्गोति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । "उदगान् कटवासापं प्रत्यष्टात् कटकौशुभम्" ॥

The rule applies only if the report is made with लुक् attached to the root स्या or इष् । Thus उदनात् etc.,—the students of कटशाखा and कालापशाखा were in the ascendant, and those of कट and कौशुम got established—where उदनात् has लुक् after इष् and प्रत्यहात् has it after स्या ।

मित— । यदा च स्याधातोर्निष्ठातीर्वा लुकि रूपेण अनुवादी भवति तदैव तुल्यं प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ उदनात् इति इष्धातोलुक्, प्रत्यहादिति स्याधातोः ॥ कटः इति ष्विः वैशम्पायनशिष्यः । तेन प्रोक्तः इति "कलापिवैशम्पायन—" (१४८४—४११२०४) इति षिनिः । कट षिनि इति स्थिते "कटपरकालुक्—" (१४८०—४११२००) इति लुकि कटः वेदशाखाविशेषः ॥ कलापो अपि वैशम्पायनशिष्यः । तेन प्रोक्तः इति षिनी प्राप्ते "कलापिनोऽष्" इत्यप् । ततः "नात्स्य टिलोपे कर्त्तव्यत्वात्—" (१४८८, वा) इति टिलोपे कलाप् चष् इति स्थिते कालापः वेदशाखाविशेषः ॥ कटमधीयते कालापमधीयते इति "तदधीते—" (१२६८—४१२५८) इत्यप् । ततः कट चष् कालाप चष् इति स्थिते "प्रोक्तालुक्" (१२०४—४१२६४) इत्यथो लुकि कटाः कालापाः ॥ कटाय कालापाय इति विग्रहः ॥ कौशुमी इति ष्विः । तेन प्रोक्तः इत्यपि कौशुमः । कौशुममधीयते इत्यल्लुकि कौशुमाः इत्यादि ॥ अनुवादी किम् ? उदनुः कटकालापाः इति बहुवचः न हि प्रमाचनिकपितोऽर्थः ॥ स्वर्षोः किम् ? अर्थात् कटकालापाः ॥ लुकि किम् ? प्रत्यतिष्ठन् कटकालापाः ॥

८०८ । अध्युक्तुरनपुंसकम् ॥ २।४।४ ॥

दो— । यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुः तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां ह्रस्वः एकवत् स्यात् । अर्काश्वमेधम् । 'अध्युक्तु' किम् ? इत्युवच्यो सामवेदे विहितो । 'अनपुंसकम्' किम् ? राजसूयवाजपेथि । अर्थर्चादी ।

इन् compounds of names of sacrifices, not in the neuter and conjoined in the यजुर्वेदे, are in the singular only. Thus अर्कं etc.,—the sacrifices अर्कं and अश्वमेधः । Why say अध्युक्तुः ? Witness

इषु &c., in which इषु and वज्र are sacrifices laid down in the साम-वेद and the compound is in the singular. Why say अनपुंसकम् ? Witness राजसूय &c. in the dual, the विग्रह being राजसूयश्च वाजपेयश्च in the neuter which is allowable because these are अर्जुचादि words and therefore optionally neuter.

मित— । 'इन्द्रः एकवचनम्' इत्यस्ति । 'अध्युः' ऋत्विगुशिषः, तथा च "अध्युः पूर्ववृत्ता मयेति" इति प्रयोगः । इह लक्षणया अध्युर्विदः अध्युः यजुर्वेद इत्यर्थः । अध्युर्ऋतुः 'अध्युर्ऋतुः' यजुर्वेदे विहितः ऋतुः । तस्य । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ 'अनपुंसकम्' अनपुंसकस्य इत्यर्थः । ऋतुविशेषणम् ॥ अनपुंसकानामध्युर्ऋतुर्ना इन्द्र एकवत् स्यादित्यन्वयः ॥ अर्कश्च अश्वमेधश्च इति विग्रहे इन्द्रकत्वम् ॥ इषुश्च वज्रश्च इति तु सामवेदे विहितत्वात् इतरतरइन्द्रोपि ॥ राजसूयश्च वाजपेयश्च इति नपुंसकेन विग्रहे तु यजुर्वेदकृतावपि पक्षे इतरतरइन्द्रः । राजसूयवाजपेयशब्दौ अर्जुचादिषु पठ्येते, तदनयोर्वैकल्पिकी नपुंसकता ॥

६०६ । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ २।४५ ॥

दी— । अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां इन्द्र एकवत् । पदकक्रमकम् ।

इन्द्र compounds of designations received through study are in the singular only if the subjects of study follow one another close. Thus पदक etc., students of पद and क्रम । Here the rule applies because पदपाठ immediately precedes क्रमपाठ ।

मित— । 'इन्द्रः एकवचनम्' इति वर्तते । अध्ययनेन इति 'अध्ययनतः' । आयादित्वात् तसिः ॥ विप्रकृष्टं दूरम् । न विप्रकृष्टा 'अविप्रकृष्टा' प्रत्यासन्ना । 'आख्या' नाम । अनुक्रमेण अध्ययने कस्यचित् विषयस्य पूर्वः परश्च विषयस्तस्य प्रत्यासन्ना । विषयस्याख्याया यदा पाठकानामाख्या भवति तदा विषयप्रत्यासन्ना पाठकाख्या अपि प्रत्यासन्ना इत्युच्यते । तत्र हेतुरध्ययनम् । तदाह 'अध्ययनतः' इति ॥ पदानां

विन्यासविशेषः (कुम्) । प्रथमं पदप्रायः ततः कृमपादः इति प्रसक्तश्चित् । पद-
 मन्वीवते पदकारः कर्मादिभ्यो इन् (२२०३—४।४।६३) इति इन् । अम् । कर्मकृत ।
 पदकार्य कर्मकार इति विशेषः ।

८१० । जातिरप्राणिनाम् ॥ २।४।६ ॥

दो— । प्राणिवर्जजातिवाचिनां इन्धः एकवत् । धाना-
 शष्कुलि । प्राणिनां तु—विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामिव ।
 नेह—रूपरसौ, गमनाकुञ्जने । जातिप्राधान्ये एवायमेक-
 वद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु—वदरामलकानि ।

इह compounds of class-nouns, other than those of the ani-
 mate, are in the singular only. Thus धान etc. fried-grain and
 sweets. But विट्शूद्राः—Vaisyas and Sudras—in the plural, in the
 case of the animate. This is of class-names of substances only,
 not otherwise. Thus रूप &c.—form and taste; गमन etc.—
 motion and hexure. Besides this is only when the class is
 prominent; if particular individuals only are meant, not the
 class, we have no restriction. Thus वदर etc.—the plums and
 the Amalakas—meaning not plums etc. in general but a parti-
 cular collection of them lying before the speaker.

मित— । जातिः । जातेर्जातिवाचकानां । अर्थानामिवधेः । अर्थेण अयमा ।
 'अप्राणिनाम्' इति जातिवचने लङी । 'अप्राणिनां' प्रत्ययविधानं द्रव्याद्यो वा 'जातिः'
 लक्ष्णं वाचकानां शब्दाणां इन्धः एकवत् स्यात् ॥ बर्णने इयं कर्ता । -प्राणिभिर्यनां
 'प्राणिवर्जा' वाचकाः । अर्थेणोदिदृश्यानि । अर्थेण उच्यते । कुलं समावेशः । अष्कुली
 आद्रव्यविशेषः । इषीदगदिः । मीरादिः । धानाय शष्कुलाय । इति
 विषयं धानाशष्कुली इति प्रतीतिपदिकम् । इयं कर्ता । अयमेकवत् । (२२१
 २।४।६०) इति अयमेकवत् । अलो मपूर्वकम् (२२२—२।४।६३) इति अलो

धानाशयकुलि ॥ प्राणिलासिस्वात् विदुशुद्राः इत्यत्र समाहार एक इति न नियमः, तदि-
तरितरयोगमुदाहरति ॥ 'अप्राणी' इति पर्यादास्वात् 'दृष्वजातीयानामेव' । गुणक्रिययोस्त-
न नियमः । 'तेन' तत्र अवयवभेदविवक्षया इतरितरयोगोऽपि भवति । इपरसौ इति-
गुणजाती । 'गमनाकुचने' इति क्रियाजाती ॥ वदरविशेषे दृष्टे यथा दृष्टया वदर-
व्यक्तेर्विषयस्य तदाश्रयाया वदरजातेरपि । तथोरन्यतरस्यामनायुष्टे सति इतरा प्रधानं
भवति । 'यदा जातिः प्रधानम् तदेवाधमेकवद्भावः । व्यक्तिप्राधान्ये तु इह मात्रं वदराधि-
च 'आमलकानि च इति 'वदरामलकानि' तिष्ठन्ति इत्यवयवभेदविवक्षया इतरेतरयोगो-
ऽपि भवति ॥ इह प्रकरणे इतरितरयोगो नास्ति इति बोधयितुं समाहार उदाहरिते ।
प्रल्लाहरणेषु तु इतरितरयोग एव इति नाद्यः किन्तु सोऽप्यस्ति समाहारोऽपि इति ॥

८११ । विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ॥ २।४।७ ॥
दौ— । ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे (?)
हन्द् एकवत् स्यात् । उद्ध्यस्य इरावती च उद्ध्योरावति ।
गङ्गा च शोनस्य गङ्गाशोनम् । कुरवस्य कुरुक्षेत्रञ्च कुरुकुरु-
क्षेत्रम् । 'भिन्नलिङ्गानाम्' किम् ? गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः ।
'अग्रामाः' किम् ? जाम्बवं नगरम्, शालूकिनो ग्रामः—जाम्ब-
वशालूकिन्यौ ।

हन्द् compounds of names in different genders, referring all to rivers or all to lands excepting villages, are in the singular only. Thus उद्ध्य is a river in the masculine and इरावती one in the feminine ; hence उद्ध्योरावति in the neuter. Similarly गङ्गा etc., कुरु etc. Why भिन्न etc. ? Witness इतरितरयोग in गङ्गा etc. both गङ्गा and यमुना being feminine ; also in मद्र etc both being masculine. Why अग्रामाः ? Witness जाम्बव etc, where शालूकिनो being a ग्राम there is optionally इतरितरयोग also.

मित— । 'हन्द् एकवचनम्' इत्यस्ति । सूत्रविशिष्टलिङ्गादयः शब्दा इहविशेषणानि ।
'विशिष्ट' भिन्न 'लिङ्गम्' अस्य 'विशिष्टलिङ्गः' हन्द् । ननु कथमेकवचनं व 'हन्द्' भिन्न-

लिङ्गता ? घटकापदेषु भिन्नलिङ्गता द्रष्टव्या । ततो लक्षणेया इन्दीऽपि भिन्नलिङ्गः । एतेन 'विशिष्टलिङ्गः' इत्यस्य 'विशिष्टलिङ्गावयवकः' इत्यर्थः फलति । एवं 'नदी' इत्यस्य 'नदावयवकः' इति 'देशः' इत्यस्य 'देशावयवकः' इति 'शयानाः' इत्यस्य 'शयानावयवकाः' इति । तदयं सूत्राद्यैः—नदावयवको इत्यः शानभिन्नदेशावयवकस्य इत्य एकवचनं स्यात् यदि स विशिष्टलिङ्गावयवको भवेत् । 'एतदेवोच्यते 'शामवर्जं' इत्यादिना । नदीशब्देन नदीऽपि सञ्जाते ततो भिन्नलिङ्गता भवति । 'शामवर्जं' इति 'प्राणिवर्जा' इव व्युत्पादायम् ; यथा क्षुत्ला साधनीयम् । ततः सुप्सुपा ॥ इह उत्तरस्य च 'समाहारि' इति प्रश्ननिवा भाति । समाहारि एव नियता एते इत्या, इतरितरयोगस्य प्रसङ्गो नास्ति, तदाद्यं 'समाहारि' इति वचनम् । अथवा स्पष्टार्थं समाहारि इति ॥ नदी देश इति भिन्ने पदे । तेन नदी सर्वावयवकः देशसर्वावयवकः इत्यर्थः । अतएव गङ्गा च पाटलिपुत्रश्च गङ्गापाटलिपुत्रे इति इतरितरयोगसम्भवः ॥

८१२ । सुद्रजन्तवः ॥ २।४।८ ॥

दी—। एषां समाहारि (?) इन्द्र एकवत् स्यात् ।
यूकालिचम् । आ नकुलात् सुद्रजन्तवः ।

इन्द्र compounds of names of minute creatures are in the singular only. Thus यूक &c., louse and vermin. Minute creatures are from the weasel down-wards.

मित—। 'इन्द्रः एकवचनम्' इत्यस्ति । 'सुद्रजन्तवः' इति षष्ठाद्यं प्रथमा । तदाह 'एषाम्' इति ॥ इहापि 'समाहारि' इति प्रश्नितम् स्पष्टार्थं वा ॥ यूका क्लृप्तौः लिप्ता अपि । यूकाश्च लिप्ताश्च इति बहुवचनेन विग्रहः (८१६, वा) ॥

८१३ । येषाञ्च विरोधः शाम्भृतिकः ॥ २।४।९ ॥

दी—। एषां प्राग्वत् । 'अद्भिनकुलम्' 'गोव्यान्नम्' 'काकोलूकम्' इत्यादौ परत्वात् "विभाषा वृत्तमृग—" (८१६—२।४।१२) इति प्राग् चकारेण वाच्यते ।

And of those whose food is eternal the इन्द्र is in the singular.

Thus अङ्घ्रि etc., the snake and the weasel etc. In these instances the rule "विभाषा—" (916) alternates इतरितरयोग with समाहार; and that rule coming later would have superseded this one had not the च in the rule here prevented it and made समाहार compulsory.

मित—। 'शेषाम्' इत्यनेन पूर्वसूत्रस्य 'जन्तवः' इति परास्यते । 'विरोधः' वैरम् । शत्रुदित्यव्ययं सदायै । तत्र भवः । "काळाट् ठञ्—" (१३८१—४।३।११) इति ठञ् । शत्रुत् ठञ् इति स्थिते "इत्सुक्—" (१२२१—७।३।५१) इति ठञ् कादेशे प्राप्ते इहैव निपातनात् इकः । ततो भसंभ्रायाम् "अव्ययानां भमावे टिलोपः" (१२१४, वा—) इति टिलोपे प्राप्ते निपातनादेव सोऽपि न—शत्रुतिकः नित्यः । "शत्रुते प्रतिषेधः" इति भाष्योक्तेः शत्रुच्छब्दस्य सन्निवेलादिषु पाठं परिकल्प्य अङ्घ्रि शत्रुत इत्यपि ॥ शेषां जन्तूनां नित्यं वैरं तेषां द्वन्द्वः एकवत् इत्यर्थः ॥ अङ्घ्रिनकुलम् इत्यादीन् ङाङ्गणानि । ननु "विभाषा—" (८१६) इति पद्यद्वन्द्वे शकुनिद्वन्द्वे च विकल्पः उक्तः, तत्र परं सूत्रम् । तेन अङ्घ्रिनकुलादिषु वैकल्पिक एव समाहारः न नित्यः तत् कश्चेतानोऽङ्गणानि ? उच्यते—इह सूत्रे अकारोऽवधारणार्थः । तेन 'एकवचन-भेद' इत्यर्थः सम्पद्यते, ततश्च विकल्पस्य बाधो भवति । यदा—अकारादितेऽपि "शेषां विरोधः शत्रुतिकः" इत्येतावतव समाहारस्य नित्यता प्रतीयते । कुतः ? विरोधी वैरमित्युच्यते । तत्र पश्यां वा शकुनीन् वा भवेत् । तेन विरोधे सर्वत्र "विभाषा—" (६१६) इत्यनेन विकल्पः प्रसज्यते, प्रकृतञ्च सूत्रं निर्विपर्ययं भवति । अयुक्तं किञ्च तत् । अतः सूत्रकरणसामर्थ्यादेव विरोधे नित्यः समाहारो भविष्यति । तेन अङ्घ्रयश्च नकुलाट् इत्यादि विषये अङ्घ्रिनकुलादिषु अनेन नित्यः समाहारः, इमाश्च कोकिलाश्च इति तु "विभाषा—" इत्यनेन ईसकीकिलम्—ईसकीकिलाः इति विकल्पः । अकारस्त-समुच्चये—जन्तवो ये शूद्राः शेषाश्च विरोधः शत्रुतिकः तेषां द्वन्द्व एकवचनम् इति समुच्चयः ॥

८१४ । शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २।४।१० ॥

दो—। अवहृष्टकृतानां शूद्राणां प्राग्बत् । तच्चायस्कारम् । यान्नात् वहृष्टकृतानां तु चाण्डालमृतपाः ।

इन् compounds of Sudras, to whom the use of one's plate is not denied, here in the singular only. Thus तचायस्कारम्—The carpenter and the smith, But witness चाण्डाल etc., the Chandaia, and the Dow, with इतरैतरयोरेत because these two are not allowed the use of plates.

नित—। 'निरवसिताः' पात्रादृच्छकता, येषो धातवं भोजनपात्रं न दीयते तादृशाः। न तथा 'अनिरवसिताः'। 'तथा' सूत्रपरः। अयस्कारो लौकिकारः। आभ्यां भुक्ते पात्रं भक्षादिना गृह्यति तत्रैतो निरवसितो। इत्यथ समाहार एव ॥ अण्डालिन सतपेन वा भुक्ते पात्रं परित्यज्यते एव तदेतो निरवसितो इत्यथ इतरैतरयोरीति भवति ॥

६१५ । गवाश्वमन्तूनि च ॥ २।४।११ ॥

दो—। यथोच्चारितानि साधूनि स्युः। गवाश्वम्। दासीदासम्। इत्यादि।

इन् compounds classed with गवाश् leading are restricted to समाहार only in the form they are listed. Thus गवाश्वम्; the alternative form गौश्व etc., are not necessarily to be in the समाहार। Hence गौश्वम्—गौशाः etc.

सिक—। 'यथा' यथा इति 'उच्चारितानि' यथे निविष्टितानि तेन इतिरेव 'साधूनि स्युः' गवाश्वमेष गवाश्वम् इति अथकसुसैतं यथे दृश्यते। अथकिं प्रकृते समाहार एव इति न नियमः। गौश्वम् इति समाहारं गौशा इति इतरैतरयोरीति ॥ अथाय गवाश्व इति विषये तु गवाश्वं नियमः। तत्र परत्वात् 'विभाषा—' (६१६) इत्येव प्रवर्तते ॥ दासी च दासश्च इति विषये समाहारं दासी दास इति स्थिते सुव्योगात् पूर्वमेव 'पुमान् स्त्रिया—' (६१६—१।४।१०) इत्येव कथं प्राप्नोति। स च अण्डालिन निपातनाप्रियाप्ये ॥ दासश्च दासी च इति विषये तु गौश्वं पूर्वं प्रवर्तते तेन एकमेव दासी इत्येव ॥

८१६ । विभाषा वृक्षमृगतणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववङ्गवपूर्वा-
पराधरोत्तराणाम् ॥२४१२॥

दी—। वृक्षादीनां सप्तानां हन्द्ः अश्ववङ्गवेत्यादि हन्द्त्रयञ्च
प्राग्बद्धा । वृक्षादौ विशेषाणामिव ग्रहणम् । प्लुचन्यग्रोधम्—
प्लुचन्यग्रोधाः । रुरुष्टपतम्—रुरुष्टपताः । कुशकाशम्—
कुशकाशाः । व्रीहियवम्—व्रीहियवाः । दधिष्टतम्—दधिष्टते ।
गोमहिषम्—गोमहिषाः । शुकवकम्—शुकवकाः । अश्व-
वङ्गवम्—अश्ववङ्गवौ । पूर्वापरम्—पूर्वापरै । अधरोत्तरम्—
अधरोत्तरै ।

हन्द् compounds of different kinds of trees, deer, grass, grain, flavourings, animals, birds, as well as the compounds अश्ववङ्गव, पूर्वापर, अधरोत्तर, are optionally in the singular. Compounds of different species are intended in वृक्ष etc. Thus प्लुच etc, where प्लुच and अग्रोध are different species of the same genus—Fig. Similarly रुरु etc. दधि and ष्टत merely add flavour to the food and are therefore व्यञ्जन । पूर्वै etc, means East and West ; अधर etc. means high and low, up and down, etc. The reason for the rule will appear below.

सित—। 'हन्द्ः एकवचनम्' इत्यस्ति । 'प्राग्बद्धं वा' इत्यः एकवत् वा स्यात् इत्यर्थः ॥ 'विशेषाणां' इत्यादिविशेषाणाम् । एवञ्च इत्याणां हन्द् इत्यस्य भिन्नजातीयानां इत्याणां मित्यो हन्द् इत्यर्थः । प्लुच इत्येका जातिः, अग्रोधञ्च जात्यन्तरं इत्याणाम् । तयो-
र्हन्द् सप्ताहारो वा ॥ एवं न्यताणाम् । रुरवो अश्वभेदाः तथा पृथगा अपि ॥ इत्या-
श्वभेदाः तथा काशा अपि ॥ व्रीहयो धान्यविशेषाः तथा यवा अपि ॥ दधि व्यञ्जन-
विशेषः तथा ष्टतमपि ॥ गावः पशुभेदाः तथा महिषा अपि ॥ शुकाः शकुनिविशेषाः
तथा वका अपि ॥ न्यायसिद्धमितत् । यो हि वृक्षसर्वावयवको हन्द्ः स एव वृक्षहन्द्ः ।
प्लुचसौकिल्यो इत्यादयो न तथा । एवं स्रगहन्दादयोऽपि ॥ अश्ववङ्गवा च इति हन्द्
एकवत् क्रो । इतरेतरयोर्मित् "पूर्ववद्वच—" (प १—२४१२७) इति पुंस्त्वम् । पूर्वञ्च

अपरश्च इति विग्रहेऽपि ॥ अथरं निरुद्ध उत्तरम् ऊर्ध्वं च इति विग्रहेऽपि ॥ अधिक-
मये दृष्टव्यम् ॥

दी- । “फलसेनावनस्यतिमृगशकुनिवृद्धजन्तुधान्यदृष्टानां
बहुप्रकृतिरेव इन्द्र एकवदिति वाच्यम्” (वाचिक) । वद-
राणि च आमलकानि च वदरामलकम् । “जातिरप्राणिनाम्”
(८१०—२।२।६) इत्येकवदभावः । नेह—वदरामलके,
रथिकाश्वारोहौ, पुचन्यशोषौ, इत्यादि ।

The singular is compulsory in a sense of fruits, army-divisions, trees, deer, birds, minute creatures, grain, grass, only when the constituents are in the plural. Thus वदर etc., in समाहार only, the exposition being वदराणि etc. in the plural. जातिरप्राणिनाम् (910) guides the singular here. If the constituents are not in the plural, witness वदरामलके etc.

नित— । प्रकृतिः उपादानं षट्कपदमित्यर्थः । शब्दाः बहुवचनानाः प्रकृतयः
अधिन् बहुप्रकृतिः । अत्र प्रकृतयो रीषां नियमिकानाम् उक्तं तेषु फलानां सेनाङ्गानां
शृगाणां शकुनीनां च वदरामलकानां दृष्टानां बहुवचनेन विग्रहे कृते एव एकवत्ता
भवति नात्यथा । तथा च “जातिरप्राणिनाम्” (८१०) इत्यत्र वदराणि च इत्यादि
विग्रहे वदरामलकम् । वदरश्च आमलकश्च इति तु वदरामलके ॥ “दन्वश्च प्राणि—”
(८०६—२।४।२) इत्यत्र रथिकश्च इत्याद्येकवचनान्ते सति रथिकाश्वारोहौ ॥ अथापि
सूत्रे उपादानं प्रत्यय इत्यादीकवचनान्ते प्रत्ययशोषी ॥ एवमन्वथापि ॥ अधिकमुपरिष्ठात्
प्रत्ययम् ॥

दी- । “विमाषा षष्ठ—” (८१६) इति सूत्रे “थि
अप्राणिनस्ती वा ग्रहणं “जातिरप्राणिनाम्” (८१०—२।४।६)
इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् ॥ पशुग्रहणं हस्तश्र्वादिषु
सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते । शृगाणां श्मैरेव शकुनीनां तैरेव
उभयत्र इन्द्रः अन्ये तु सह इतरितरयोगः एव, इति नित्यमर्थः
शृगशकुनि ग्रहणम् ॥ एवं ‘पूर्वापरम्’ अधरोत्तरम् इत्यपि ॥

अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात्
 "पूर्ववदश्ववड्वौ" (८१३--२।४।२७) इति स्यात् ॥

In the rule "विभाषा इच—" (916) there are four—viz, इच, टच, धान्य, व्यञ्जन—that are अप्राचिन् । हन्त compounds of these are by the rule "जातिरप्राचिनाम्—" (910) expected to be always in the singular. This rule makes the singular optional as in the examples above. The rule includes पशु ; this is to make the singular optional in the case of हस्तिन्, अश्व &c., which, being सेनाङ्ग are expected to yield a compound always in the singular. नश्व and शकुनि are included to introduce a restriction, viz., the general option allowed by the rule "चाचं हन्तः" (901—2.2.29) is here available, in the case of हन्त, only when one class of हन्त is compounded with another, and in the case of शकुनि only when one class of शकुनि is compounded with another ; but if a हन्त or a शकुनि is compounded with something else the हन्त will imply इतरितरयोग only. पूर्वोपर and अचरोत्तर also imply a similar restriction, viz, the general option is not available unless the constituents are in this order. अश्ववडव is included to have the neuter as an alternative, for, otherwise, the rule "पूर्ववत्—" (813) being later than the rule "विभाषा—" (916), it will supersede this rule. The result will be the पशुहन्त with the optional singular, and the consequent neuter, will be barred and we shall always have the masculine.

नित्त— । ननु "चाचं हन्तः" (९०१—२।२।२९) इत्येतावता सिद्धः समाहार-
 विकल्पः तत् स्थे इह "विभाषा—" (९१६) इत्येव विकल्पिको विधिः इत्याशङ्क्यं सूत्रं
 समर्थयते । सूत्रे अप्राचिनस्यत्वारः—इच, टच, धान्य, व्यञ्जन । अकृते सूत्रे "जातिरप्रा-
 —" (९१०) इत्येव नित्यमेकवहावः स्यात् । 'पूर्ववत्' 'कुशकायाः' 'त्रीद्वयवाः'
 'दक्षिण्ये' इत्यादि न स्यात् । एतदद्य कर्तव्यं त्वम् ॥ पशुवहणे अकृते सेनाङ्गत्वात्

‘करितुरगाः’ इति न स्यात् । एतद्वहेमपि कर्त्तव्यो विधिः ॥ किञ्च उच्चादौ विभेषाया-
 मेष यद्व्यभिचारकम् । तेन स्वगुह्ये सगायां सगैरेव इत्येव समाहारविकल्पः, अन्यैः
 सद्य इत्येव इतरैतरयोग एव इति नियमः प्रसज्यते । ततश्च रुद्रवृद्धभाः इत्येव भवति ।
 स्वगुह्ये तिरोहितावयवभेदे ‘रुद्रवृद्धम्’ इत्यनित्यमपि प्राप्नोति ॥ एतेन शत्रुनिगुह्य-
 मपि समर्थितम् ॥ पूर्वापरशब्दे यद्योच्चारिते समाहारविकल्पः । अन्येन पूर्वशब्दस्य,
 अन्यस्य वा अपरशब्देन, समासे तु इतरैतरयोग एव इति भाग्यः । एवमधरोत्तरशब्दे-
 ऽपि । यथा—अपरं पश्चिमम् । तेन पूर्वमिति अपरमिति च विप्रतिषिद्धम् । एवम्
 अपरं निबन्धम् । उत्तरम् ऊर्ध्वं म इत्यपि विप्रतिषिद्धम् । तत् एतयोः “विप्रतिषिद्धम्—”
 (२१०) इति नियमः प्रवर्तते । अद्रव्यवाचिनो एव एतयोः समाहारविकल्पः, गान्ध्या
 इति । तथाविधो नियमो मास्यु, द्रव्यवाचिनोऽपि समाहारविकल्पो भवत्यु इत्येवमेतयो-
 र्गुह्यम् ॥ अश्ववृद्धवृद्धमपि सार्वकम् । अकृते अग्निं अश्वं वक्त्रं च इति
 पद्यन्ते अनेन पद्ये एकवद्भावे, तदा च नपुंसकम् (२२१—२४१०) प्राप्नोति ।
 “पूर्ववत्—” (२१२—२४१२०) इत्यनेन तु नियमं पुंसुम् । परत्वात् पुंसुमीव भवति,
 अश्ववृद्धम् इति न सिधति । तदव्यस्तु इत्येतद्वहेमहेवदश्ववृद्धवृद्धम् ॥ एवं सार्वकं
 सर्वावयवे सुकृतं एवम् ॥

२१० । विप्रतिषिद्धश्चानधिकरणवाचि । २४१२३ ॥

दी— । विरुद्धानामात्मद्रव्यवाचिनां इन्द्र एकवद्भा स्यात् ।
 शीतोष्णम्—शीतोष्णे ॥ वैकल्पिकः समाहारइन्द्रः “चार्ये—”
 (२०१—२४१२८) इति सूत्रेण प्राप्तः । स विरुद्धानां यदि
 भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेव, इति नियमार्थमिदम् । तेन
 द्रव्यवाचिनामितरैतरयोग एव । शीतोष्णे उदक्के स्तः ॥ “विप्रति-
 षिद्धम्” किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यो । इह पाञ्चिकः समाहारइन्द्रो
 भवत्येव ॥

Some compounds of words implying contrary character are op-
 tionally in the singular if the words do not refer to substances.
 Thus शीतोष्णे, hot and cold. This rule attaches restriction to

the general option allowed by the rule “*कार्थे—*” (901), viz, when the constituents are of a contrary character, the singular is not available unless the इन्द्र is of non-substantial things. Hence in the case of substances we have इतरैतरयोग only. Thus शीतोष्णो, hot and cold, in reference to water. Why say विप्रतिषिद्ध ? Witness मन्दक &c., where the general option is available.

नित— । ‘अधिकरणम्’ इत्यम् । ‘विप्रतिषिद्धम्’ परस्परविरुद्धम् । विरोध इह एकवचनस्थितिविरुद्धः न द्वैरम् अद्रव्येषु द्वैरस्य असम्भवात् । ‘विभाषा’ इत्यस्ति । षष्ठाथे प्रथमा । ‘इन्द्र एकवचनम्’ इत्यप्यस्ति । तदाह ‘विरुद्धार्थानाम्’ इत्यादि ॥ शीतल-सुशुण्णश्च एकव न तिष्ठतः, तदस्ति विप्रतिषिद्धः ॥ “*कार्थे—*” (६०१) इति समाहार-इन्द्रो वैकल्पिकः । परमनेन विरुद्धार्थानां वैकल्पिकः समाहारइन्द्रः अद्रव्यवाचिनामेव इति नियमः । न तु अद्रव्यवाचिनां वैकल्पिकः समाहारइन्द्रो विरुद्धार्थानामिव इति । एवमेव हि व्याख्यातं प्रामाणिकैः । नियमफलमाह—‘द्रव्यवाचिनां’ विरुद्धार्थानाम् ‘इतरैतरयोग एव’ । शीतोष्णे चदके इति शीतम् उष्णञ्च द्रव्यवाचि । तेन शीतोष्णम् इति न भवति ॥ मन्दको इरेः सुदुर्गः पाण्डजन्यसस्य शङ्कः । एकव स्थितावेती न विरुद्धौ । मन्दकपाण्डजन्यौ—मन्दकपाण्डजन्यम् ।

८१८ । न दधिपयश्चादीनि ॥ २४।१४ ॥

दौ । एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी । इष्णा-
वर्हिषी । निपातनाद्दीर्घः । ऋक्सामे ।

इन्द्र compounds listed with दधिपयस् leading, are not in the singular. Thus दधि etc., इष्णा etc., fagots and Kusa grass. इष्ण-
becomes इष्णा by निपातन in the list ; ऋक् etc., वाक् etc.

नित— । ‘इन्द्र एकवचनम्’ इत्यस्ति । ‘न’ इति प्रतिषिद्धः । “दधिपयश्चादीनि” शब्दरूपाणि न” इति स्थिते क इह प्रतिषिद्धविषयः ? नियमः प्रतिषिद्धात् उत एकवचनम् ? नचै सर्वाणि द्विवचनान्येव पठ्यन्ते । तदिह ‘एकवचनम्’ इत्यस्य प्रतिषिद्धः प्रतीयते ।

तदाह 'न एकवत् स्तुः' इति ॥ एकवचनद्वन्द्वविषयकं शब्दं विधायकं नियामकं वा सर्वमिह प्रतिषिध्यते ॥ दधिपयसी इति व्यञ्जनद्वन्द्वः । तत्र "विभाषा—" (८१६) इति वैकल्पिकः एकवद्भावः प्रतिषिध्यते ॥ इजं काठम् । वधिः कुमः । इषश्च वधिंश्च । "जातिरप्रा—" (८१०—२।४।६) इति नित्य एकवद्भावः प्रतिषिध्यते । षक् च साम च, वाक् च मनश्च, इति विधौ "चतुर—" (८४५—५।४।०८) इत्यच् समासान्तः । "वाचं दन्तः" (८०१—२।२।३८) इति वैकल्पिक एकवद्भावः प्रतिषिध्यते ॥

८१८ । अधिकरणैतावत्वे च ॥ २।४।१५ ॥

दौ । द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेव इति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ।

The restriction 'singular only' does not exist if the number of things denoted by the constituents of a द्वन्द्व is declared. Thus दन्तोष्ठाः in the sentence दश etc.—the lips and the teeth make up ten in all.

—मित्र— । 'न' इत्यसि । 'अधिकरणं' द्रव्यं समासघटकपदस्य अर्थ इति शेषः । 'घृतावच्छम्' इत्यत्र संख्या इति यावत् । समासघटकपदैर्वाणि द्रव्याणि अभिधीयन्ते तेषां संख्या क्षेत प्रतीयते तदा एकवदेव इति नियमो न इत्यर्थः ॥ दन्ताश्च शीलाश्च इति विधौ प्राण्यङ्गत्वात् एकवदेव इति नियमोऽस्ति । किं पुनः क्रियते नियमन ? न हि समाहारो विधीयते । स तु विहितः "वाचं—" (८०१—२।२।२८) इत्यनेनैव । इतरंतरयोगी निवर्तयते इत्येतन्मात्रमिह नियमफलम् । अथ नियम एव निषिद्धः भूयोऽप्रापञ्छापित इतरंतरयोगः ॥ समाहारश्च न भवति । कुतः ? तिरोहितावयवमिदं हि सः । इह तु प्रथमवयवं नचनया 'दश' इति बोधे संज्ञः खलु अवयवमिदः । अतः इतरंतरयोगमात्रमुदाश्रियते 'दश दन्तोष्ठाः' इति न समाहारोऽपि ॥

८२० । विभाषा समीपे ॥ २।४।१६ ॥

दौ— । अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्ये न परिच्छेदे समाहार एव एत्येवं रूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तोष्टम्—उपदश दन्तोष्ठाः ।

The restriction 'singular only' operates optionally if only

the approximate number of things is declared. Thus उप etc.—the lips and the teeth are about ten in all.

मित—। 'समीपे' सामीप्ये इत्यर्थः । 'अधिकरथेतावत्त्वं' इत्यस्ति षष्ठा च विपरिणम्यते । तदाह 'अधिकरथेतावत्त्वं सामीप्येन परिच्छेदे' इति ॥ यदा नियमः तदा समाहार एव 'उपदशं दन्तोष्ठम्' । समाहारस्य एकत्वात् दशानां समीपे ये सन्ति इति बहुव्रीहिसङ्गता । अन्वयौभावेन विशेषणम् दशानां समीपमिति ॥ ननु गण्यन्ते अथवाः, तत् कथं तिरोहितावयवमिदः समाहारः ? 'विभावा' इति वचनसामर्थ्यादेव सः । अथवा भ्यर्थे स्वाद्यनम् ॥ यदा तु नियमाभावस्तदा प्राक्चदितरेतरयौगोऽपि—उपदश दन्तोष्ठाः बहुव्रीहिय विशेषणम् ॥

८२१ । आनङ्गतो द्वन्द्वे ॥ ६।१।२५ ॥

दो—। विद्यायोनिष्वन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ्गस्यादुत्तरपदे परे । होतापोतारौ । होतपोत्तनेष्टोक्तातारः । मातापितरौ । "पुत्रेऽन्यतरस्याम्—" (८८०—३३२२) इत्यतो मण्डूकप्रुत्या 'पुत्रे' इत्यनुवृत्तेः पितापुत्रौ ।

In द्वन्द्व compounds of षकारान्त words implying scholastic or family connection आनङ्ग is attached to the last but one constituent. आनङ्ग drops अ and ङ leaving आन् and then न् is elided by "नलोपः—" (236—8.2.7). Thus होता etc., the sacrificial priests. होत and पौत ; होत etc. These illustrate scholastic connection. Again माता etc., illustrates family connection. The word पुत्रे comes over here at a bound like a frog from the rule "पुत्रे—" (980); hence पिता etc.—another illustration of family connection.

मित—। 'द्वन्द्वे' इति षष्ठी । तदन्तविधिः । अदन्तानामित्यर्थः "अतो विद्यायोनि—" (८८१—६।१।२३) इत्यतो 'विद्यायोनिष्वन्धः' इत्यनुवृत्ते षष्ठा च

विपरिणम्यते । तदाह—‘वाचिनास्यदन्तानाम्’ इति ॥ ‘उत्तरपदे’ इत्यधिक्रियते । ‘आनङ्’ इति कित् । नकारे अकारः उच्चारणार्थः । ‘आन्’ इति स्थितिः । एतच्च क्त्वात् पूर्वपदस्य अन्वयवर्णस्य आदेशः ॥ होता च पोता च इति विग्रहे ‘होतान् पोत’ इति स्थिते “न लोपः—” (२३६—८, २।७) इति नलोपे होतापोतारौ ॥ पूर्वपदस्याऽऽग्रमात्रङ् । न पारिभाषिकस्य, किन्तु पुर्वे पदं पूर्वपदमिति यौगिकस्य । तेन होता च पोता च नैटा च उद्गाता च इति चतुर्थो हन् नैहृशब्दस्य आनङ् भवति ॥ एतौ विद्यासम्बन्धे । योनिसम्बन्धे—‘मातापितरौ’ ॥ ननु ‘स्यतः’ इत्यनुवर्तते तस्य यद्वा विपरिणामेन सिद्धमिति किमर्थं पुनरिह ‘स्यतः’ इत्युच्यते ? ‘स्यतः’ इति पुनर्वर्णस्य अदन्तसर्वावयवकल्पार्थम् । तेन ‘पितृपितामही’ इत्यत्र नामङ् । कथं ‘पितापुत्रौ’ ? “पुत्रे—” (२८०) इत्यतः ‘पुत्रे’ इति मण्डूक इव उतप्लव अनुवर्तते तेन अदन्ते पूर्वपदे पितान् पुत्र इति स्थिते न लोपः ॥ भवतु, यदि सर्वत्र लुप्यते एव नकारः तदा ‘आनङ्’ इत्येतास्य आदेशः कथम् ‘आनङ्’ इति ? तदा सति आकारमात्रस्यैवा “उत्तरपदे” (७०—१, १।३१) इति आत् । अतो नकारः क्लिपते ॥

६२२। देवताहन्ते च ॥ ६।३।२६ ॥

दी— । इह उत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ ।

When names of gods are compounded into a हन् the penultimate constituent has its final letter replaced by आनङ् । Thus मित्रवरुण gives मित्रावरुणौ ।

मित्र— । ‘व’ इति ‘आनङ्’ इत्यस्य अन्वयवर्णार्थः । ‘स्यतः’ इति न सम्बन्धते । ‘विद्यायोनिसम्बन्धः’ इति निवृत्तम् ॥ देवतावाचिनां हन् उत्तरपदे परतः पूर्वस्य आनङ् स्यादादेशः इत्यर्थः । मित्रवरुण इति विग्रहे ‘मित्रान् वरुण’ इति स्थिते न-लोपे मित्रावरुणौ ॥

दी— । “वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः” (वार्त्तिक) । अग्निवायु—वायुन्मी । पुनर्हन्द्ग्रहणं प्रमिहसाहचर्यस्य परियहार्यम् । तेन ‘ब्रह्मप्रजापती’ इत्यादौ नानङ् । एतदि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं तापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् ॥

आनङ् is not available if the word वायु is present in the compound. Thus अग्निवायू not अग्नावायू, वायुश्री not वायाश्री । इन्द्र is there in the preceding rule, yet it is here repeated to imply that this rule applies only when the association of the two compounded is well known. Hence there is no आनङ् in ब्रह्मप्रजापती । The Vedas do not refer to their association in same sacrificial offering, nor is their association well known in the world.

मित— । 'प्रतिषेधः' आनङ्गादेशस्य इति शेषः । वायुशब्दस्य प्रयोगे इत्युच्यते न तु वायुशब्दे उत्तरपदे । तेन विधाप्रयोगसम्भवे उत्तरपदे अग्निवायू पूर्वपदे वायुश्री ॥ पूर्वपदे 'इन्द्रे' इत्यस्मिन् तदाह 'पुनर्इन्द्रयज्ञस्य' इति । यत् पुनर्त्वं सहचारि तच्च इन्द्रमिच्छति । पुनर्इन्द्रयज्ञस्य सहचारित्वद्योतनायम् । साहचर्यं यदा प्रसिद्धं तदैवानङ् भवति नान्यथा । अतएव 'ब्रह्मप्रजापती' इति यत् दधिपय आदिषु (८१८) पठ्यते तत्र आनङ् न दृश्यते । अप्रसिद्धमनयोरेतत् साहचर्यम् । 'एतच्च साहचर्यम् एकहविर्भागित्वेन न युतं' युतो वेदि शोक्तं 'नापि लोके प्रसिद्धम्' ॥

८२३ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ ३।३।२७ ॥

दी— । देवताइन्द्रे इत्येव ।

• When सोम or वरुण follows as an उत्तरपद in a इन्द्र of names of gods, अग्नि changes its last letter into ई ।

मित— । देवताइन्द्रे सोमवरुणयोः उत्तरपदयोः अग्निशब्दस्य ईकार आन्वादेशः स्यात् । आनङ्गोऽपवादः ॥ अग्निश्च सोमश्च इति विषये अग्नीषोमी इति प्राप्तिः—

८२४ । अग्नेः सुतस्तीमसोमाः ॥ ८।३।८२ ॥

दी— । अग्नेः परिधामेषां सस्य षः स्यात् समासे । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । अग्नीषोमी । अग्नीवरुणौ ।

सुत, सोम and सोम coming after अग्नि in a compound change their स into ष । Thus अग्निष्टुत्, a sacrifice ; अग्निष्टोमं the first stage

of Soma sacrifice ; अग्नीषोम fire and moon. अग्नीवरुण illustrates इत् when वरुण follows.

मित—अग्निः इति पञ्चमी । '—सोमाः' इति षष्ठ्ये प्रथमा । 'सस्यः' इत्यपेक्षया षष्ठी । 'समासे' इत्यनुवर्त्तते ॥ अनेन यत्ने अग्नीषोमी । "सात्पदावीः" (११२३—११२४) इति यत्ननिषेधस्यापवादः । एवम् अग्निः सृयति अथ इति क्विपि उत्तरपदसमासे अघिटुत् । षष्ठीसमासे अघिटोमः । अघिवरुणौ इति वरुण-शब्दस्योदाहरणम् ॥ "अग्नेर्दोषात् सोमश्च्यते" इत्युक्तेः ईदत्यादेवाग्निशब्दात् सोमस्यः षत्वम् । ईद देवताह्वये एव । तेन अदेवताह्वये न षः—अग्नेरोमी माणवकौ ।

१२५ । इहृङ्ङो ॥ ६।३।२८ ॥

दी— । वृद्धिमत्युत्तरपदे घन्नेरिदादेशः स्याद्देवताह्वये अग्रामरुतौ देवते अस्य आग्निमासत्तं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । "देवताह्वये च—" (१२३८—७।३।२१) इत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिकवाक्ये अनङ्गमीत्वञ्च बाधित्वा इत् । 'वृद्धौ' किम् ? आग्नेन्द्रः । "नेन्द्रस्य परस्य" (१२४०—७।३।२२) इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ।

If in a देवताह्वये the उत्तरपद has to undergo वृद्धि then इ is the आदेश of the final of अग्नि in place of आनङ् or ईत् । Thus आग्निमासत्तम् etc.,—a rite having fire and wind for its presiding deities. Similarly अघिवरुणम्—having Fire and Varuṇa for its presiding deities. In these, both constituents of the compound suffer वृद्धि by the rule "देवता—" (1236—7.3.19). The exposition for वृद्धि is one that exists in books only and is not in common use ; and in it आनङ् and ई are barred by इ । Why say वृद्धौ ? Witness आग्नेन्द्र which has the usual आनङ् because the वृद्धि in the उत्तरपदे is prohibited by 'नेन्द्रस्य—' (1240—7.3.22).

मित— । 'अग्नेः' इत्यस्यः 'अघिवरुणौ' इत्यधिकारः । षष्ठी उत्तरपदे अग्नेः

इत् इत्यन्वयः । तत इन्द्रिमात्रस्य उत्तरपदत्वाम्भवात् इन्द्रिशब्देन इन्द्रिमनुष्यते । तदाह
 'इन्द्रिमति' इत्यादि ॥ आनङ्कः ईतय अपवादः ॥ अथ कश्चमिह इन्द्रिः ? तद्वितेन ।
 तद्वितय प्रातिपदिकादुत्पद्यते । कृते इन्द्वा प्रातिपदिकं ततस्तद्वितः । तत्—अग्निश्च
 मरुश्च इति अग्रामरुतौ । तौ देवते अस्य इत्यर्थे "मास्य देवता—" (१२२६—४।२.२४)
 इत्यण् । ततः अग्रामरुत अण् इति स्थिते "देवता—" (१२३६०।३।१।६) इत्यभयपदवृत्तौ
 आग्रामारुतमिति भवति । एवमाग्निवारुणमिति च । उभयत्र भूत एव आदेश इति
 इदादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति ॥ अथ समाधरो 'अलौकिकवाक्ये' इत्यादि । अयमाशयः—
 लौकिके वाक्ये सङ्कटमेतत् । तदासां लौकिकम्, अलौकिकेन तद्वितो भवतु । अग्नि
 मरुत् औ अण् इति स्थिते सुब्लोपे अग्नि मरुत् अण् इति वाते मरुच्छब्दे भाविनी
 इन्द्रिमाश्रित्य आनङ्कमीत्वञ्च वाचिला इत् प्रवर्तते । ततः सिद्धमाग्निमारुतमिति ॥
 एवमाग्निवारुणमित्यपि ॥ कटोऽयं पथः । तदित्य' व्याख्यायताम्—'इहो' इति इहो
 कर्त्तव्यायामित्यर्थः । 'उत्तरपदे' इत्यस्ति । तद्वितहेतुका इन्द्रिः । तद्विते कर्त्तव्ये
 उत्तरपदे इहो च कर्त्तव्यायाम् अयः इत् देवताइन्दे । अग्निश्च मरुश्च देवते अस्य
 इत्यर्थे यदि तद्वितः कर्त्तव्यो भवति उत्तरपदे इन्द्रिय कर्त्तव्या । तदिह आनङ्क न
 भविष्यति । इत् आग्निमारुतम् ॥ एवमाग्निवारुणम् ॥ अग्निश्च इन्द्रश्च देवते अस्य इत्यर्थे
 तद्विते कर्त्तव्ये उत्तरपदे इन्द्रिने कर्त्तव्या । तेन इत् न, आनङ्क च आग्निन्द्रः ॥

दी— । "विष्णौ न" (वार्त्तिक) । आग्नावैष्णवम् ।

There is no इत् if विष्णु is the उत्तरपद । Thus आग्नावैष्णवम्—
 Having fire and Vishnu for the presiding deities.

मित-- । विष्णौ उत्तरपदे इहो कर्त्तव्यायाम् अयः इत् न । अग्निश्च विष्णुश्च
 देवते अस्य इति तद्विते अग्नि कर्त्तव्ये इन्द्रिय कर्त्तव्या । तेन आनङ्क वाचिला प्रवर्तमान
 इत् वार्त्तिकेन निदिध्यते । तत आनङ्क एव । अग्निश्च विष्णुश्च अग्नाविष्णु । तौ
 देवते अस्य इत्यपि उभयपदवृत्तौ आग्नावैष्णवम् ॥

८२६ । दिवो द्यावा ॥ ६।३।२६ ॥

दी— । देवताइन्दे उत्तरपदे । द्यावाभूमौ । द्यावाक्षमे ।

In a देवतादन्त, when an उत्तरपद follows, दिव् becomes द्याव्या । Thus द्याव्या &c.—Heaven and Earth.

यित— । दिव्शब्दस्य 'द्यावा' इत्यादेशः स्नात् उत्तरपदे परतः देवतादन्ते ॥ यौच भूमिश्च द्यावाम्भूमौ । एवं यौच यन्मा च द्यावाचमे ॥

८२७ । दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ६।३।३० ॥

दी— । दिवः इत्यत्र । चात् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं माभूदित्येतदर्थम् । यौच पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ — द्यावापृथिव्यौ । छन्दसि दृष्टानुविधिः—“द्यावाचिदस्यै पृथिवी” । “दिवस्पृथिव्योररतिः” इत्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति ।

When पृथिवी follows as an उत्तरपद in a दन्त of names of gods, दिव् changes optionally into दिवस् or द्यावा । The च final in दिवस is to show that स is heard and does not become र and thence विसर्गं ; hence the आदेशः is really दिवस् । Thus दिवस्पृथिवी &c.—Heaven and Earth. In the Vedas the injunctions have to follow what is seen in usage. Thus द्यावा etc.—where the आदेशः is seen though पृथिवी is separated from दिव् by चिदस्य । The Padakaras read a विसर्गं in दिवस्पृथिव्यौ ; etc.

मित— । 'दिव्' दिवस आदेशः 'इत्येव' । अकाराः समुच्चये 'द्यावा' इत्यनेना समुच्चयः । तदाच 'चात् द्यावा' ॥ देवतादन्ते पृथिवीशब्दे उत्तरपदे दिव्शब्दस्य दिवस् इति च द्यावा इति च आदेशौ भवत इत्यर्थः ॥ सकारात् परः सकारः किमर्थम् ? सकारो यथा अथै रुत्वादिकौ विकारस्य माभूदिति । तेन दिवस्पृथिव्यौ इत्यत्र सकारः प्रकृत्या तिष्ठति ॥ वेदेषु तु यथादृष्टं विषयः । तथाहि “द्यावा चिदस्यै—” इत्यत्र व्यवहितेषु पृथिवीशब्दे द्यावादेशो दृश्यते । किञ्च “दिवस्पृथिव्याः—” इत्यत्र पदपठेषु विसर्गत्वेन विकृतोऽपि सकारो दृश्यते दिवःपृथिव्योरिति ॥

८२७ । दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ६।३।३० ॥

दो—। उषस्यब्दस्य उषासादेशो देवताद्वन्द्वे । उषासासूर्यम् ।

In a द्वन्द्व of names of gods उषस् becomes उषासा when an उत्तरपद follows. Thus उषासासूर्यम्—the dawn and the sun.

मित—। देवताद्वन्द्वे इत्यतः परम् 'उत्तरपद' इति शीजनीयम् ॥ उषास्य सूर्यश्च इति वैल्विकः समाहारः ॥

८२८ । मातरपितरावुदोचाम् ॥ ६।३।३२ ॥

दो—। मातरपितरौ । 'उदोचाम्' किम् ? मातापितरौ ।

According to Professors in the North, मातर leading in a द्वन्द्व of मातर and पितर, becomes मातर yielding मातरपितरौ । Why say उदोचाम् ? Witness मातापितरौ which others derive with चानञ् ।

मित—। माता च पिता च इति द्वन्द्वे उदोचामाचार्याणां मतेन पूर्वपदस्य अरञ् इत्ययामादेशो भवति मातरपितरौ इति च रूपम् ॥ अन्ये वा तु चानञि माता-पितरौ ॥ ननु इह द्वन्द्वे कर्त्तव्यं सुवृत्पत्तेः प्रायेव "पिता माता" (८३६—१।२।७० इत्येकशेषे 'पितरौ' इति रूपस्यापद्यते तद-कारणं मातापितरौ इति सत्यम् । परमन्वय-मेकशेषो वैकल्पिकः । तत् तेन मुक्ते इयं सिध्यति । एकसिद्ध-चत्वारः पञ्चाः— अङ्गते एव द्वन्द्वे सुवृत्पत्तेः प्रागपि वैकल्पिके एकशेषे 'पितरौ' इत्येकः । एकशेषेण मुक्ते द्वन्द्वे उदोचा 'मातरपितरौ' इति द्वितीयः, अन्ये वा 'मातापितरौ' इति तृतीयः । महाविभाषया वाक्ये 'माता च पिता च' इति चतुर्थः ॥

८३० । इन्द्राच्चुदपहान्तात् समाहारि ॥ ५।४।१०६ ॥

दो—। चवर्गान्तात् दपहान्ताच्च इन्द्रात् टच् स्यात् समा-हारि । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्स्रजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रोपानहम् ॥ 'समाहारि' किम् ? प्रासृष्ट् शरदौ ॥

टच् is added as a समासान्त after द्वन्द्व compounds in the sense of समाहार and ending-in चवर्ग, द, ष and इ । Thus वाक् च त्वक् च

gives वाक्त्वच् टच् = वाक्त्वचम् । Similarly लक् खञ् टच् yields लक्खजम् । शमीद्वयद् टच् शमीद्वयदम् । वाक् लिप् टच् वाक्लिपम् । ख्योपानद् टच् ख्योपानदम् । Why say समाहारे ? Witness प्राष्ट् &c., without टच् in an इतरैतरयोग though ending in द् ।

मित— । वाक् च लक् च इति वैकल्पिके समाहारे वाक् लच् टच् इति स्थिते वाक्त्वचम् । एवं लक् च खक् च इति लक् खञ् टच्—लक्खजम् । शमी च द्वयद् शमीद्वयदम् । वाक् च लिप् च वाक्लिपम् । ख्योपानद् इति ख्योपानदम् । “जातिरप्रादिनाम्—” (११०—१३१६) इति एकशेषः ॥ क्वचित् चो कर्त्तव्ये, चकृते च तन्निज्, सुवृत्पक्षेः प्रागपि, एकशेषो भवति इति प्रसङ्गात् तमेव एकशेषं प्रपञ्चयति—

दी— । अर्थकशेषः । “सरूपाणाम्—” (१८८—१२१६४) ।

रामो । रामाः ।

We now proceed with एकशेषः । The rule on this point is “सरूपाणाम्—” (188). Thus रामो—two Ramas ; रामाः—more than two Ramas.

मित— । “अथ एकशेषः” प्रारभ्यते । इह रामो इत्युक्ते ‘रामश्च रामश्च’ इत्यर्थो गम्यते । एवं ‘रामाः’ इत्यत्र ‘रामश्च रामश्च रामश्च’ इति । एतथोरर्थयोः पुनश्चार्थो वर्तते । सुबन्नाथ सुबन्नेन सहितं दृश्यते । तेन “वाच्ये इत्यः (१०१—११२१२१) इति इत्यः प्राप्नोति, “सरूपाणाम्—” इत्येकशेषयः । परत्वात् एकशेषं वाचितीत्यने एव प्रवर्तते । एवं सर्वत्र सुबन्नेषु सदपिषु । तत् कौ नाम एकशेषस्य विषयः ? उच्यते—उत्पन्नं सुपि इत्यः, प्राक् सुवृत्पक्षरेकशेषः इति विषयविभागः ॥ रामश्च रामश्च इत्यत्र सुवृत्पक्षः प्राक् राम राम इति स्थिते एकशेषं ‘रामं’ इति शिष्यते । अर्थस्तु सं-एव, तत्र इह ‘रामं’ इति शिष्यार्थो गम्यते । ततो विवक्षने ‘रामो’ ॥ रामश्च रामश्च इत्यत्र सुवृत्पक्षः प्राक् ‘राम राम-राम’ इति स्थिते ‘रामं’ इति शिष्यते । सं-क् सम्प्रति-कीनार्थान्-गमयति । तत् बहुवचने ‘रामाः’ इति ॥

दी—। “विरूपाणामपि समानार्थानाम्” (वाचिक)।

वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डी—कुटिलदण्डी ।

Even of words that spell differently, one alone is retained if the meaning be the same. Thus either वक्रदण्डी or कुटिलदण्डी may be used for “वक्रदण्ड and कुटिलदण्ड” ।

मित—। अर्धे तुल्ये, रूपभेदेऽपि शब्दानामेकः शिष्यते इतरं लुप्यते इति वार्तिकार्थः ॥ वक्रदण्डश्च इत्यादि सुवृत्तपक्षेः परं इत्यवाक्यम् । अकृते सुपि तु वक्रदण्ड कुटिलदण्ड इति स्थिते अन्यतरस्य लोपे ‘वक्रदण्ड’ इति ‘कुटिलदण्ड’ इति वा शेषः । तत् इदं रूपे वक्रदण्डी—कुटिलदण्डी ॥

८३२ । वृद्धो यूना तस्य चणश्चो देव विशेषः ॥ १।२।६५ ॥

दी—। यूना सङ्घोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत् तयोः कृतस्रं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । ‘वृद्धः’ किम् ? गगगार्ग्यायणौ । ‘यूना’ किम् ? गार्ग्यगर्गौ । ‘तस्य चणः’ किम् ? भागवित्तिभागवित्तिकौ । ‘कृतस्रम्’ किम् ? गार्ग्यं वात्स्यायनौ ।

When a word technically known as वृद्ध is spoken of along with one known as युवन्, the वृद्ध is retained if the only difference between them is that of the affixes that make one a वृद्ध and the other a युवन् । Thus when गार्ग्य, which is a वृद्ध, is spoken with गार्ग्यायण which is a युवन्, the वृद्ध, i. e., गार्ग्य, is retained and the युवन्, i. e., गार्ग्यायण, is dropped, the result is गार्ग्यौ । Why say वृद्धः ? Witness गार्ग्यायणौ which speaks of गर्ग्यं and गार्ग्यायणम् ; but, though the latter is a युवन्, the former not being a वृद्ध we cannot have गर्ग्यौ । Why say यूना ? Witness गार्ग्यगर्गौ in which गार्ग्यं and गर्ग्यं are mentioned together ; but, though former is a वृद्ध, the latter is not a युवन्, consequently we cannot have गार्ग्यौ । Why say तस्य चणः ?

Witness वे भानवित्तिभानवित्तिकौ where, though भानवित्ति is a इह and भान-
वित्तिक a युवन्, yet that much is not the only difference between
the words; the उक् in भानवित्तिक, besides being a युवप्रत्यय, is
derogatory also. Hence owing to this additional difference in
the affixes we do not get भानवित्ती। Why say कृतसम् ? Witness
गार्गीवातस्वायनौ where though गार्गी is a इह and वातस्वायन is a युवन्,
and the affixes again imply nothing beyond इहल and युवल yet
we do not get गार्गी because the bases also differ, in the one
it is गर्गे and in the other वत्स।

मित—३। 'इहः' इति जीवम्। तत्र "अपत्यं पौत्रप्रथमि—" (२०५२—
४११३३२) इति संज्ञासूत्रे कृतसम् पौत्रादारभ्य अपत्यमानां सर्वेषां संज्ञा ॥ "जीवति
तु वत्सि—" (१०२०—४१२१६२) इति प्रपौत्रादारभ्य गोत्रस्यैव पित्रादीं कर्त्तव्यं
पूर्व-पुरुषे जीवति 'तुवा' इति संज्ञा ॥ तौ इहदुवप्रत्ययौ लक्ष्यमस्य 'तत्रक्षयः' वत् कृत
प्रत्ययः ॥ 'विशेषः' वैद्व्यम्, शब्दगतमङ्गगतश्च ॥ गर्गे इति मूलपुरुषः। तस्य गोत्रा-
पत्यं गार्गीः। "गर्गादिभ्यो वच्—" (११००—४११०५) इति वच्। गार्गीस्य
अपत्यं युवा गार्गीयवः। "वज्जिषीय—" (११०२—४११०१) इति षक्। गार्गीय
गार्गीयवश्च इति इन्वे विवक्षिते सुवृत्तपद्येः प्रागैव 'गार्गी गार्गीयवश्च' इति स्थिते इहस्य
एकशेषः—गार्गीः ॥ गर्गेय गार्गीयवश्च इति इन्वे कर्त्तव्ये प्राक् सुवृत्तपद्येः 'गर्गे गार्गी-
यवश्च' इति स्थिते गर्गेयस्य अहङ्गात् नैकशेषः। तेन वृषक् सुवृत्तपत्तौ 'गर्गेय गार्गी-
यवश्च' इति भवति इन्वश्च प्रवर्तते—गर्गेगार्गीयवश्चौ ॥ गार्गीय गर्गेय इति विवक्षिते गर्गे-
यस्य युपत्नाभावात् नैकशेषः। तेन इन्वे गार्गीगर्गीः ॥ भगवित्ति इति मूलपुरुषः।
तस्य 'गोत्रापत्यं' भगवित्तिः। "अत् इच्" (१०२५—४११३३) इति इच्। भग-
वित्तिरपत्यं 'तुवा' कृतमिता भगवित्तिकः। "इहाउक् षीवीरेव—" (११०२—४११।
१३८) इति उक्। अनयोस्तु प्रत्ययकृतं शब्दगतं वैद्व्यमस्यैव, परं भगवित्तिकशब्दं
कृतस्य अपि अद्यतं वैद्व्यं गच्छति। तेन नैकशेषः। सुवृत्तपद्येः, इन्वश्च ॥ वत्स
इति मूलपुरुषः। तस्य गोत्रापत्यं वात्स्यः। गर्गादि वच्। वात्स्यस्य अपत्यं युवा
वात्स्यवः। "वच्" गर्गीवातस्वायनशब्दयोः मूलपुरुषौ भिद्यते। तत्

आयोर्विशेषः 'वृद्धश्च एव' इति न, मूलपुरुषकृतोऽपि भवति । तेन नैकशेषः ॥
 'एव' इत्यनघातस्य कृतम्' विशेषं लक्षयति । एकशेषः सख्यापाहृतः विदुषाणां
 न प्राप्नोति इति कथनम् ॥

८३२ । स्त्री पुंश्च ॥ १।२।६६ ॥

दो— । यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंश्च ।
 मार्गी च गार्गीयणो च गर्गाः । 'अस्त्रियाम्' इत्यनुवर्त्तमाने
 "यञञोश्च" (११०८—२।४।६४) इति लुक् । दाक्षी च
 दाक्षायणश्च दाक्षी ।

When the वृद्ध is a female, it alone is retained if spoken along
 with a युवन, under the same conditions as above, and the
 feminine character is replaced by the masculine. Thus we
 have गर्गाः meaning गर्गी and two गार्गीयणः. Here गार्गीः was
 expected in the plural of गर्गी । But, as this is to assume male
 character, we should have गार्गाः in the plural of गार्गी । Now
 comes in the rule "यञञोश्च" (1108), which applies to male
 characters owing to the अनुवृत्ति of अस्त्रियाम्; and then यञ्
 disappears leaving गर्गाः । Similarly दाक्षी in the sense दाक्षी and
 दाक्षायण । In this दाक्षी is retained, and in the dual it becomes
 दाक्षी which is the form expected. But पुंश्चद्वय gives दाक्षि plus
 the dual termination, i.e दाक्षी ।

मित— । 'वृद्धो यूना—' (८३१) इति सर्वमनुवर्त्तते । वृद्धशब्दो लिङ्गविपरि-
 चामेन 'स्त्री' इत्यस्य विशेषणं भवति । तदाह 'वृद्धा स्त्री' गीतप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचकः
 शब्दः प्रकृतः ॥ 'तदर्थः' इति लक्षाः क्रिया शब्दः । 'पुंश्च' भवति स्त्री च पुमान्च
 गच्छते इति भावः ॥ गर्गस्य गीतवापस्य स्त्री इत्यर्थे यञिच्छते, "यञश्च" (४७१—
 ४।१।१६) इति लोपि 'गार्गी' ई' इति स्थिते "इल्लसङ्घातश्च" (४७२—६।४।१५०)
 इति यलोपे गर्गी । गर्गी च वृद्धा गार्गीयणो च युवश्चो इति इन्दु कथंश्च, प्रकृते

एव तस्मिन्, प्राक् च सुवृत्तपत्तेः 'गार्गो गार्गायथ' इति स्थिते स्त्रियाः एकशेषः । तेन बहुवचनस्यैव गार्गो-शब्दे प्राप्ते पुनश्चायः । ततो बहुवचनस्यैव गार्गायथे जाति "यत्प्रथमं" इति यत्प्रथमं लुक्—गर्गाः ॥ दक्षस्य गोतापत्यं स्त्री इत्यर्थे इति दाधि इति स्थिते "इतो मनुष्यजातिः" (३२०—४.१।६३) इति कौषि दाधी । दाधी च इहा—दाधायथय युवा इति इत्थं कर्त्तव्ये प्राग्बर्द्धकशेषे दाधी इति स्त्रियां हयोर्बर्त्तमानः शब्दः । तस्मात्पुनश्च दाधि इति हयोर्बर्त्तमानः शब्दः, तस्य च द्विवचने रूपं दाधी ॥ अथ किमत्र विधीयते पुंलक्षणात् सन् एकशेषोऽपि ? एकशेषोऽपि । स्त्रीत्वमिह अधिको विशेष इति पूर्वेषु न सिध्यति ॥ इहापि विदुषाणामप्राप्त एकशेषो विहितः ॥

८३३ । पुमान् स्त्रिया ॥ १।२।६७ ॥

दी— । स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेष्येत् । इन्दी च इंसय इन्दी ।

The male alone is retained when spoken along with the female provided the difference consists only in one of them having the female affix. Thus इन्दी—the male and the female duck.

नित— । स्त्रीप्रत्ययमात्रकृते वैदुष्येऽपि यथा एकशेषः स्यात् तदर्थे वचनम् ॥ सुवृत्तपत्तेः प्राग्बर्द्धकशेषे इन्दी ॥ इंसय परटा च इति नैकशेषः । इह स्त्रीप्रत्यय-कृतविशेषं विना प्रकृतियतविशेषोऽप्यसि इति ॥

८३४ । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितभ्याम् ॥ १।२।६८ ॥

दी— । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

भ्रातृ and पुत्र are retained when spoken along with स्वसा and दुहिता respectively. Thus भ्रातरौ and पुत्रौ ।

नित— । इहापि वैदुष्यादप्राप्ते विधिः ॥ 'भ्रातृ' 'स्वसृ' इति शब्दस्यैव-वचनान् 'तल्लक्षणः'— इत्यादि-देह उच्यन्ते ॥

८३५ । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥ १।२।६८ ॥

दी— । अक्तीवेन सहोक्ती क्लीवं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात्, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्लः पटः, शुक्ला शाटी, शुक्लं वस्त्रम्—तदिदं शुक्लम्, तानीमानि शुक्लानि ।

The neuter alone is retained when spoken of along with the non-neuter and the neuter is then optionally in the singular. Thus शुक्लाः शुक्लाः शुक्लम् give शुक्लम् or शुक्लानि ।

मित— । इह हे वाक्ये । 'नपुंसकमनपुंसकेन' इत्येकम् 'एकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यपरम् । आद्ये अनुवृत्त्या सङ्घे 'अनपुंसकेन सहोक्ती नपुंसकं शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः' इत्यन्वयः । द्वितीये 'अस्य नपुंसकस्य च अन्यतरस्यामेकवत्' इति । एवं वाक्यभेदात् 'अन्यतरस्याम्' इति आद्ये न सम्बध्यते, एकवत्ता एवास्य विषयः, सैवेह विकल्प्यते ॥ शुक्लशब्दस्य लिङ्गभेदे हितुप्रदर्शनार्थं 'पटं शाटी वस्त्रम्' इति विशेषमादौयते, तत्र न इत्तौ घटकम् ॥ 'तल्लक्षणः' इति नपुंसकानपुंसकलक्षण इत्यर्थः । तेन 'पटः शाटी शुक्लम्' इति तु नैकशेषः नपुंसकानपुंसकव्यतिरिक्तं प्रकृतिभूतविशेषस्यापि सत्त्वात् ॥ शुद्धशब्दः शुभः शशः इति एकवत् शुभो धवत्वः अन्यत् शुभम् अनिन्द्यम् इति अर्थेऽपि विशेषः तेन नैकशेषः ॥

८३६ । पिता मात्रा ॥ १।२।३० ॥

दी— । मात्रा सहोक्ती पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ वा ।

पितृ alone is retained optionally when spoken of with मात्रा । Thus पितरौ by एकशेषः; मातापितरौ without एकशेष and by इत्तौ as usual.

मित— । वेदव्यादप्राप्ते निधिः ॥ 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवृत्तौ । माता च

पिता क्व इति विग्रहे इत्येव कर्तव्ये अत्रैतः एव तस्मिन् प्राक् च सुवृत्तपत्रे रक्षये-
 पितरौ । पक्षे एकशेषेण मुक्ते इन्दे मातापितरौ । अर्थात्तन्नात् मातृशब्दस्य पूर्व-
 निपातः । "पितृदेवमुक्ते माता वीरविधातिरिच्यते" । "यानङ्गुतो—" (२२१—
 ६३५६) इत्यादिषु । "पुमान् स्त्रिया" (२२६) इत्यस्य तु मातृं विधेयः ।
 मातृशब्दो हि जनन्या इदं न ह्यत्र स्त्रीशब्दः कश्चित् कियते ॥ इहापि शब्द-
 रूपे विधिः "तद्गच्छः—" इति नापेक्षते ॥

८३७ । श्वशुरः श्वश्रू ॥ १२।७२ ॥

दी— । श्वश्रू सङ्गोक्ती श्वशुरो वा शिष्यते तद्गच्छण एव
 विशेष्येत् । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ, श्वश्रूश्च श्वशुरौ वा ।

श्वशुर alone is retained optionally when spoken along with
 श्वश्रू । Thus श्वशुरौ with एकशेष and श्वश्रू etc. by इन्दे as usual
 तद्गच्छण etc, seems to be an interpolation.

मित— । 'अन्तरस्याम्' इत्यस्ति । 'तद्गच्छः—" इत्यादेरिह नास्त्र्यपयोगः ।
 तत् प्रथितमिदं तदाभाति ॥ एकशेषेण मुक्ते सुवृत्तपत्रे इत्यत्र । "श्वश्रूः पूर्वजपत्री च
 मातृवृत्त्या प्रकीर्तिता" इति मातृवृत्त्यात्वादर्थात्तत्र च तत्र पूर्वनिपातः श्वश्रूः ।

८३८ । त्वदादीनि सर्वैर्नित्यम् ॥ १२।७२ ॥

दी— । सर्वैः सङ्गोक्ती त्वदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च
 देवदत्तश्च तौ ।

The pronouns त्वद्, तद् etc. alone are retained when spoken
 with any other word. Thus तौ when तद् and देवदत्त are
 spoken together.

मित— । निवृत्तश्वश्रूश्च अन्तरस्यामित्यस्य निवृत्त्यर्थम् ॥ 'सर्वैः' अशेषैरितरे-
 रित्यर्थः ॥ 'तौ' इत्यत्र देवदत्तेन सङ्गोक्ती तच्छब्दः शिष्यते देवदत्तशब्दो निवर्तते ।
 एतन्मन्त्रेण सङ्गोक्ती । अत्र च भवाच्च श्वात् ॥ सर्वनामसु पठितानि अखिलानि
 त्वदादीनि गच्छन्ते न तु विग्रहपर्यायान्येव ॥

दो—। “त्यदादीनां मिथः सहीतोऽयत् परं तच्छिष्यते”
(वार्त्तिक)। स च यश्च यौ। “पूर्वशिषोऽपि दृश्यते” इति
भाष्यम्। स च यश्च तौ।

That which is subsequent in the list is retained when words of the त्यदादि class are spoken of together. Thus यौ for तद् and यद्। The भाष्य says that sometimes one prior in the list is seen retained ; thus तौ for तद् and यद्।

नित—। ‘यत् परम्’ गणे यस्य परः पाठः सः शिष्यते इत्यर्थः ॥ प्रथमं तच्छब्दः पठ्यते ततो यच्छब्दः तेन यच्छब्दः शिष्यते। कश्चित् पूर्वपठितोऽपि शिष्यते अतः ‘तौ’ इत्यपि भवति इति भाष्यम् ॥

दो—। “त्यदादितः शिषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि”
(वार्त्तिक)। सा च देवदत्तश्च तौ। तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च
तानि। पुंनपुंसकयोस्तु परत्वान्नपुंसकं शिष्यते—तच्च देवदत्तश्च ते।

When त्यदादि words are retained the gender is determined by what is masculine or neuter in the group before एकशेषे। Thus in the group सा and देवदत्तः the तच्छब्द in सा will be retained but the gender will be that of देवदत्तः, i. e., masculine ; hence तौ। Again in तद्, देवदत्तः and यज्ञदत्ता the gender will be that of तद्, i. e., neuter ; hence तानि। Then the conflict is between masculine and neuter, as here, the neuter prevails because it is placed later in the Varttika, hence in तत् and देवदत्तः the final is ते in neuter dual.

नित—। ‘त्यदादितः’ इति पठ्यते तसिः पुंनपुंसकत इति तृतीयार्थे ॥ उच्यते अस्मिः वचनानि। व्युद्, करणे, लिङ्गवचनानि ‘लिङ्गवचनानि’ लिङ्गाभिधायकानि। ‘त्यदादितः’ त्यदादीनां ‘शिषे’ अतिः याजिः त्यदादीनिः शिष्यतेः तानि शिष्यात् पूर्वसहीतोऽयत् परं तच्छिष्यते अतः ‘तौ’ इत्यपि भवति इति भाष्यम् ॥

पुमांश्चैत् कथितं पुंलिङ्गानि भवन्ति, नपुंसकश्चैत् नपुंसकलिङ्गानि इत्यर्थः ॥ उदाहरणे
 देवदत्त इति पुमान्, तेन 'तौ' इति शेषः ॥ द्वितीयं 'तत्' इति नपुंसकम् 'देवदत्त'
 इति पुमान्, तत् किं शेषस्य लिङ्गम् ? उच्यते 'परत्वात् नपुंसकम्' । वार्तिके
 'पुंनपुंसकसः' इति विश्वासः, तत्र नपुंसकं परम् । तेन नपुंसकं भवति । तदाह
 'तानि' इति ॥ एवं तत्र देवदत्तस्य 'ते' इति नपुंसकदिवचनं शेषः ॥ सा च देवदत्ता
 च इति तु स्त्रीलिङ्गमेव शेषः 'ते' इति ॥

दी— । "अहन्वततत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्"
 (वार्तिक) । कुक्कुटमयूर्या इमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ ।
 तच्च सा च अहंपिप्पली ते ।

This injunction about the gender of the शेष does not apply
 to qualifying epithets of इत् and तत्पुरुष compounds. Thus the
 शेष of अयम् and इयम् as seen in अयं कुक्कुटः इयं मयूरी will not be
 इमौ always, but will depend upon the form of the इत् of कुक्कुटः
 and मयूरी । If it is कुक्कुटमयूर्या the शेष will be इमे in the feminine ;
 if मयूरिकुक्कुटी then इमौ in the masculine. This is in accordance
 with the rule "परवह्निङ्—" (812—2. 4. 26). Similarly तत् पिप्पली-
 यम् सा अहंपिप्पली will give पिप्पलीते in the neuter or अहंपिप्पली ते in
 the feminine in accordance with "परवह्निङ्गम्—" (812) and not
 ते in the neuter always as this Vartika requires.

मिति— । इत्विशेषणानां तत्पुरुषविशेषणाय त्वदादीनां नैतद्वार्तिकं लिङ्ग-
 नियामकम् । तानि तु परवह्निङ्गात्वे भवन्ति । तथा च अयस्य कुक्कुटः इयस्य
 मयूरी इत्यत्र इत् कृते कुक्कुटमयूर्या मयूरीकुक्कुटाविति वा भवति । विशेषणयोरिक-
 शेषे वार्तिकमतं नियतम् अयस्य इयस्य इमौ इत्येव भवितव्यम्, न च पुनस्तथा भवति ।
 "परवह्निङ्गम्—" (पर—२३३२३) इति तु कुक्कुटमयूर्या इति कृते 'इमे', मयूरी-
 कुक्कुटी इति सति 'इमौ' इति वैकल्पमेव ॥ एवम् तत्र पिप्पलीयम् अहंपिप्पली च सा
 इत्यत्र एकाव निहंसे वार्तिकमतं नियतमेव तच्च सा च इति 'ते' इति नपुंसकेन
 भवितव्यम् । अत्रतु पिप्पलीते इति नपुंसके, अहंपिप्पली ते इति स्त्रियाम् ॥

८३८ । ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ॥ १।२।७३ ॥

दो— । एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । “पुमान् स्त्रिया” (८३३—१।२।६७) इत्यस्यापवादः । गाव इमाः । ‘ग्राम्य’ इति किम् ? हरव इमे । ‘पशु’-ग्रहणं किम् ? ब्राह्मणा इमे । ‘सङ्घेषु’ किम् ? एतौ गावौ । ‘अतरुणेषु’ किम् ? वत्सा इमे ।

The female alone is retained when speaking of more than two of grown up domesticated animals. This over-rules “पुमान् स्त्रिया” (938). Thus गावः in the feminine. Why ग्राम्य? Witness हरवः in the masculine. Why पशु? Witness ब्राह्मणाः in the masculine. Why सङ्घेषु? Witness गावौ in the masculine when speaking of only two animals. Why अतरुणेषु—among those that are not young? Witness वत्साः in the masculine.

मित— । सङ्घाः समूहाः । ग्राम्याणां पशूनां सङ्घाः । तेषु । अतरुणेषु इति यथादृष्टं ‘सङ्घेषु’ इत्यस्य न विशेषणं, किन्तु सामर्थ्यात् ‘पशु’ इत्यस्य । तदयमर्थः— अतरुणानां ग्राम्यपशूनां ये सङ्घाः तेषु सङ्घोक्तौ स्त्री शिष्यते इति ॥ गौर्यं गौरियं गौरयम् इति गाव इमाः ॥ रुद्रस्य न ग्राम्यो सङ्घः, तेन हरहरयम् हररियम् हररयम् इति “पुमान् स्त्रिया” (८३३) इति पुंसि हरव इमे ॥ इह ब्रह्मणां सङ्घो विवक्षितः, तेन एष गौः एषा च गौः इति एतौ गावौ पुंसि ॥ अतरुणेषु तु वरसोऽयम् वरसियम् वरसोऽयम् इति पुंसि वरसा इमे ।

दो— । “अनेकशफेष्विति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । अश्वा इमे ।

This retention of the female applies to cloven-hoofed animals only. Thus अश्वाः in the masculine.

मित— । शफाः खुराः । ये तु पशवः प्रतिपदमेकशफाः तेषां पुमानेषु न स्त्री शिष्यते इत्यर्थः ॥

दो— । इह सर्वत्र एकशेषे कृते अनेकसुबन्ताभावात् इन्द्रो न । तेन ‘शिरसौ’ ‘शिरांसि’ इत्यादौ “समासस्य” (३७३४—

६।१।२२३) इत्यन्तोदीप्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न । 'पन्थानी'
'पन्थानः' इत्यादौ समासान्तो न ।

In examples of एकशेष including those quoted here we cannot have a इन् after एकशेष has operated, because then there is only one सुबन्त word left ; while इन्, or समास in general for the matter of that, requires more than one सुबन्त word. Hence शिरसी शिरासि &c., which result from एकशेष are no instances of समास । If they were they would have the final vowel in them of a high pitch by the rule "समासश्च" (3738) ; besides शिरस् being a प्राण्यङ्ग the forms would be all singular. Moreover पन्थानी, पन्थानः &c., would take the समासान्ता affix च by the rule "सङ्कपुरम्—" (940).

नित— । प्रागुक्तेषु एकशेषोदाहरणेषु एकशेषात् परं इन्संज्ञा कथं न भवति इत्युवाच—समाससंज्ञा हि एकाधिके सुबन्ते भवति, इद् च एकमेव शिष्टम् । तत् समास एव न, कृतो इन्ः । यदि इन्ः स्यात् 'शिरसी' इत्यादौ समासस्वरः चन्तोदात्तः स्यात् प्राण्यङ्गत्वात् एकवद्भावश्च । किञ्च "सङ्कपुरम्—" (२४०) इति समासान्तश्च स्यात् । एकशेषश्च प्रातिपदिकानामित्युक्तं प्राक् तत्र तस्यापि समाससंज्ञा न भवति, अतः स्वरः समासान्तश्च सर्वथा अप्रयुक्त एव ॥

अथ सर्वसमासशेषः

दो— । कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चद्वत्तयः ।

"पराधीभिधानं वृत्तिः" ।

इति is that in which a word besides expressing its own

meaning also declares the meaning of another. There are five instances of कृत्ति, लट्, क्तन्, तद्धित, समास, एकशेष, सनाद्यन्तात् ।

मित— । इत्ययः पञ्च । ताद्य क्तन्, तद्धितः समासः, एकशेषः, सनाद्यन्तात्, इति । इत्यय 'परस्व' आन्तेतरस्व यः 'अर्थः' सः 'अभिधीयते' यस्या सा । अचि-
करणे व्युट् । एतन् कौयटस्य । नामिशब्दे अभिधीयते यथा इति करणे व्युट्माह ॥
कृत्ति—कुम्भकार इत्यत्र कुम्भशब्दः कारशब्दाद्येन संसृष्टं स्वार्थमाह, कारशब्दोऽपि
कुम्भाद्येन संसृष्टं स्वार्थम् । एवमस्ति परार्थाभिधानम् ॥ तद्धिते—दाशरथिरित्यत्र,
दाशरथशब्द इज्प्रत्ययोपस्थितेन अपत्याद्येन संसृष्टं स्वार्थम्, अपत्याद्येक इज्प्रत्ययोऽपि
दाशरथशब्दाद्येन संसृष्टं स्वार्थमाह । तदस्ति परार्थाभिधानम् ॥ समासे—राजपुरुष
इत्यापि परार्थाभिधानमस्ति । एकशेषे—पितरौ इत्यत्र पितृशब्दो मातृशब्दस्वार्थार्थ-
मभिधाने, तदस्ति परार्थाभिधानम् ॥ सनाद्यन्तात्—पुत्रकाम्यति इत्यत्र पुत्रशब्दः
काम्यच्प्रत्ययाद्येन संसृष्टं स्वार्थमाह इत्यस्ति परार्थाभिधानम् ॥

दी— । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा, लौकिकः
अलौकिकश्च । परिनिष्ठितत्वात् साधुलौकिकः । प्रयोगानर्हः
असाधुरलौकिकः । यथा—राज्ञः पुरुषः, राजन् अस् पुरुष सु,
इति । अविग्रही नित्यसमासः अस्त्रपदविग्रही वा ।

विग्रह is a statement indicating the meaning of the कृत्ति । This is of two kinds—लौकिक and अलौकिक । When its constituents are in their final form with suitable affixes attached, it is admissible in usage and called लौकिक । It is अलौकिक in a form not capable of usage in common language. Thus राज्ञः पुरुषः is a लौकिकविग्रह while राजन् अस् पुरुष सु is अलौकिक । A नित्यसमास is one with no विग्रह at all, or with a विग्रह that does not contain one or more of the constituents of the समास ।

मित— । 'वृत्ते'र्थः 'अर्थः' तस्य 'अवबोधकं' प्रतिपादकं 'वाक्यं' किमतत्त्वात्पद-

समुच्चयः 'वियङ्' इति कथ्यते । वियङ् लौकिको वा अलौकिको वा । 'परिनिष्ठः' समाप्तिः विभक्तिविहितानां प्रक्रियायामिति शेषः जाता अस्व 'परिनिष्ठितः' तस्य भावसम्भान् 'साधुः' प्रयोगार्हः लौकिकः' इत्युच्यते । 'प्रयोगानर्हः' अतएव 'असाधुः' लोके अनौचित्यः 'अलौकिको' वियङ् । राज्ञः पुरुषः इति लौकिकः, राजन् अन् इत्याद्यलौकिकः ॥ 'नित्यसमासः अविद्यमानो वियङ्ो यस्य तादृशः 'अवियङ्ो' वा भवति, 'अविद्यमानः स्रपदेन' सामासघटकपदेन 'वियङ्ो' यस्य तादृशो वा भवति । एतन्तु "नित्यः समासो नित्यसमासः यस्य वियङ्ो नास्ति" इति भाष्यवाक्यस्य सन्दिग्धार्थत्वात्कृतम् । इह 'वियङ्' इति देन केनचिदपि वियङ् इति चेत, वियङ्ो नास्ति' इत्युक्ते 'अवियङ्' प्राप्तः । अथ 'वियङ्' इत्यस्य घटकपदेन वियङ्' इति शिदधेः तदा 'अस्रपदविमुहः' आयाति ॥

दी— । समासश्चतुर्विध इति प्रायोवादः । अव्ययीभावः तत्पुरुषवद्बहुव्रीहिसन्धाधिकारवद्भिर्भूतानामपि "सङ् सुपा" (६४८—२।१।४) इति विधानात् ।

That समास is of four kinds is a general statement subject to exceptions, because the rule "सङ् सुपा" (649) sanctions Samasas outside the four—अव्ययीभाव, तत्पुरुष, बहुव्रीहि and इह ।

मित— । 'प्रायस्' इत्यस्य बाहुल्यार्थे । प्रायः बाहुल्याभिप्रायेण वादः कथनं 'प्रायोवादः' । एतेन 'चतुर्विधः' इत्यस्य 'प्रायेण चतुर्विधः' इत्यर्थः फलितः । तद्विकल्पयति "सङ् सुपा" (६४८) इति पञ्चमोऽपि समासो विहितः कादाचित्क इति ।

दी— । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो हन्तः' इत्यप्रि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः । 'स्रपप्रति' 'उन्मत्तः गङ्गम्' इत्याद्यव्ययीभावे, 'अतिमास्तादौ' तत्पुरुषे, 'द्वित्राः' इत्यादि बहुव्रीहौ, 'दन्तोष्ठम्' इत्यादि हन्ते चाभावात् ।

Another statement of the older grammarians which has to-

be taken with exceptions is that an अव्ययीभाव has the sense of the leading word prominent, a तत्पुरुष that of the final word, a बहुव्रीहि that of a quite different word and a इत्थ has the sense of all its constituents equally prominent. Thus सूत्रप्रति which is an अव्ययीभाव, has the sense of प्रति, the final prominent in it; उभयतगङ्गम्, another अव्ययीभाव compound, is अन्यपदार्थप्रधान । अतिमालः, a तत्पुरुष, has the sense of अति prominent—it is पूर्वपदार्थप्रधान । द्विवाः बहुव्रीहि is उभयपदार्थप्रधान । दन्तोष्ठम्, a इत्थ, is अन्यपदार्थप्रधान ।

मित— । 'प्रायः' बाहुल्यम् 'अभिप्रायः' अत्र 'प्रायीमिप्रायः' प्रायेण एवंविधाः इत्यस्याभिप्रायः इत्यर्थः । व्यभिचारं दर्शयति—सूत्रप्रति इत्यत्र प्रतिशब्दस्यार्थः प्रधानम् । उभयतगङ्गम् इत्यत्र अन्यपदार्थः (देशः) प्रधानम् । इत्यव्ययीभावे व्यभिचारः । अतिमालः इत्यत्र अतिशब्दार्थः प्रधानम् इति व्यभिचारस्तत्पुरुषे ॥ द्विवाः इत्यत्र उभयपदार्थः प्रधानम् इति व्यभिचारो बहुव्रीहि ॥ दन्तोष्ठम् इत्यत्र अन्यपदार्थः (समाह्वारार्थः) प्रधानम् इति व्यभिचारो इत्थे ॥

दी— । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं इन्द्रबहुव्रीहोरिव, तत्पुरुषस्य क्वचिदेव इत्युक्तम् ।

कर्मधारय is a variety of तत्पुरुष, द्विगु one of कर्मधारय । इत्थ and बहुव्रीहि only may have more than two constituents, and it is said in the Bhashya that a तत्पुरुष has them rarely.

मित— । विशेष्यते इति विशेषः । यन्नात् कर्मणि षच् । तत्पुरुषस्य विशेषः कर्मधारयः । घटकपदयोः समानाधिकरणत्वे कर्मधारयः इति विशेषः । तस्य कर्मधारयस्य विशेषः तद्विशेषः । समानाधिकरणयोरपि पूर्वं चेत् संख्या स द्विगुः इति पुनर्विशेषः । 'क्वचिदेव' वाङ्मनात्वादिसु ॥

दी— । किञ्च—

सुपां सुपा तिङ्गा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङ्गा ।

सुबन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ।

सुपां सुपा—राजपुरुषः । तिङा—पर्यभूषयत् । नाम्ना—
कुम्भकारः । धातुना—कटम्, अजस्रम् ॥ तिङां तिङा—
पिवतखादता, खादतमोदता । तिङां सुपा—कृन्त विचक्षणेति
यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा । “एहीडादयोऽन्यपदार्थे च”
इति मयूरव्यंसकादौ पाठात् समासः ॥

Moreover, the wise have to note that समास is of six kinds—
A सुप् may be compounded with a सुप्, a तिङ्, a नामन्, a धातुः
a तिङ् may be compounded with a तिङ्, a सुबन्त word ; making
six altogether. Thus सुप् with सुप्—राजपुरुषः । सुप् with तिङ्—
पर्यभूषयत् by वीरविभाग of षट् (649—२. 1. 4). सुप् with नामन्—
कुम्भकारः by “गतिकारकोपपदानाम्—” (78८). सुप् with धातु—कटम्
takes to the mat, by “क्विन्चि—” (3158, Varttika) ; अजस्रम्
incessant, by “नमिक्वप्—” (११47—3. 2. 167). तिङ् with तिङ्—
पिवत &c., मयूरव्यंसकादि (754—2. 1. 72). तिङ् with सुप्—कृन्त &c.
a ceremony at which is constantly shouted “cut it down you
clever fellow” ; this is by the Varttika “एहीडादव—” (754,
Varttika).

नित— । सुपां चतुर्विधः समासः—सुपा, तिङा, नाम्ना, धातुना । तिङां
द्विविधः—तिङा, सुबन्त । एवं षट्त्रिंशः समासः ॥ राज्ञः इति सुप्, पुरुषः इति
सुप् ॥ परि इति सुप्, भूषयत् इति तिङ् ॥ कुम्भम् इति सुप् कार इति नामन्
“गतिकारकोपपदानाम्—” (७८२, इति) इति वचनात् प्राक् सुवृत्तपत्तेर्नाम्ना
समासः ॥ कटम् इति सुप्, नतो इति धातुः । कटे प्रवते गच्छति इति क्विप्
कटम् । “क्विन्चि—” (२१५८, वा) इत्यव निपातनात् धातुना समासः । नज्
इति सुप् जमु मोचणे इति धातुः । न जस्रति सुबन्त अजस्रम् क्रियासातत्यम् ।
“नमिक्वप्—” इत्यव निपातनात् धातुना समासः । पुंलिङ्गोऽयम्, कौवन्तु शब्दान्तर-
नव्येषु इति पुंलिङ्गस्यः । पिवतखादतामोदताः शब्दास्त्रयाः (‘‘७५४ क’’) ॥

अथ सर्वसमासान्ताः

६४० । ऋक्पूरब्धुःपद्यामानत्वे ॥ ५।४।७४ ॥

दी—। अ चनत्वे इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अ-प्रत्ययः अन्तावयवः स्यात्, अत्वे या ध्रुस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्षः । अन्वृचबद्ध्वावध्यतिर्य्येव । नेह—अन्वृक् साम, बद्ध्क् सूक्तम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् । क्लृवत्वं लोकात् । विमलापं सरः ।

Break up the combination as अ चनत्वे । Then the sense is—Compound ending in ऋच्, पुर, अच्, पुर, पयिन् take the समासान्त affix अ, but not if the पुर refers to the axle of a wheel. Thus अर्धर्षः, half of a ऋच् । अन्वृच—having no knowledge of ऋच्—and बद्ध्वाव one knowing several ऋच् verses—are allowed only when referring to the student ; hence, no समासान्त in अन्वृक् &c.—the Sama Veda has no ऋच् in it—and also in बद्ध्क् &c.—a सूक्त containing many ऋच् verses. विष्णु &c.—the abode of Vishnu ; here the feminine was expected, but it is neuter through usage. विमलापम् etc., a lake with limpid water.

मित—। ऋक्पूरब्धुःपद्याम् अ चनत्वे इति पदविभागः । 'अ' इत्यपि पदम्—सौतः सुलोपः । तदाह 'अ चनत्वे' इत्यादि ॥ "समासान्ताः" (६७६—५।४।६८) इत्यधिकारसामर्थ्यात् ऋगाद्यः उत्तरपदम् । तदाह 'ऋगाद्यन्तस्य समासस्य' इति । 'समासस्य' इति सामान्यतो निर्देशः । सर्वेषु समासिह ऋगाद्यन्तेषु अ-प्रत्ययः समासान्त इत्यर्थः ॥ 'अनर्षे' इति अर्धसम्बन्धे न इत्यर्थः । अर्धसम्बन्धस्य पुर एव सम्भवति । तदाह 'अत्वे या ध्रुः' इति ॥ तत्पुरुषे—अर्धम् ऋचः इति विपरीतं अर्धं ऋच् अ इति स्थिति अर्धर्षः ॥ ननु समासान्ताः स्वार्षिकाः प्रत्यया इति तदन्तानां प्रकृतिवञ्छिन् युक्तम् । तदिह "परवञ्छिन्म्"—(८१२—१।४।२६) इति ऋचः स्त्रीत्वादर्थेणा इति सौत्वं प्राप्तम् । "अर्धर्षाः पुंवि अ" (८१६—२।४।२१) इति अर्धर्षेः अर्धर्षम् इति भवति ॥ नहुप्रीडी—

अविद्यमाना अगस्त्य इति विश्वे अदृष इति यो अक्षं न अधीति तमाह । एवं अदृष इति । अन्यत्र तु एतयोः समासान्तो न—अदृक् साम इत्यादि ॥ पुनस्तत्पुरुषे—विष्णु-
पुरिमित्वत्र पुरुषस्य स्त्रीत्वात् स्त्रीत्वे प्राप्ते स्त्रीत्वं लोकात् ॥ पुनर्भुवोही—विमला
आपः अधिन् विमलापं सरः ॥

८४१ । ह्यन्तरूपसर्गभ्योऽप ईत् ॥ ६।३।८७ ॥

दौ— । 'अपः' इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । पृथ्यर्थे
प्रथमा । एभ्यः अपस्य ईत् स्यात् । द्विगता आपो यस्मिन्निति
होपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । "समापो देवयजनम्"
इति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणा-
न्नेह—स्वप् स्वपी ॥

Here अप is an imitation of अप् with the समासान्त attached. It is in the first case singular, the sense being that of पृथ्वी । Hence the rule means—अप् with the समासान्त attached, when coming after हि, अन्तर् and उपसर्ग, will change its अ into ई । Thus हि अप = हि ईप = होप, meaning a place where the current divides itself into two. Similarly अन्तरीप etc. समास as seen in "समापो—" is not a compound of सम् but should be expounded as, समा आपः etc., having still water or water of an even depth. स्वप् is a compound of सु and अप् and has no समासान्त owing to the prohibition "न पूजनात्" (954—5. 4. 69); hence the अ does not become ई । स्वपी is in the dual.

नित— । अप्शब्दान्ते समासे अपत्यये कृते 'अप' इति अस्मावयवो भवति
तस्मिन् सूत्रे अनुकरणम् ॥ तच्च प्रथमानाम् । अदृषे प्रथमा । अपस्य इति अन्तरे
अप इत्युक्तम् इति भावः । तदाह 'अपस्य ईत् स्यात्' इति ॥ अदृषोही—'हिः' द्विगता
'आपः' अधिन् इति विश्वे हि अप् अ इति पिते हि अप इति जाते "तस्या-
दिकृतसर्ग" (४१—१।४।६७) इति अदृष ईत् । ईव "आदिः परस्य" (४४—

१।४।५४) इति अपस्य आदिः अकारस्य भवति । तेन हि ईप द्वीपम्—द्वीपः, अर्द्धचाँदिः । सुजयः समासेन उक्त इति इषी सुच् न दृश्यते । एवमन्तरीपादयोऽपि इ उपसर्गेति प्रादीनामुपलक्षणम् ॥ समाप इति समासशब्दस्य समासः न तु समित्युपसर्गस्य ॥ गङ्गोत्री—सुस्थिता आपः अस्मिन्निति विद्यते सु अप् इति स्थिते “न पूजनात्”(८५४) इति निषेधात् न समासान्तः ईत्वञ्च न । श्रौवि इपं स्वप् स्वपी इत्यादि ॥

दी— । “अवर्णान्ताद्वा” (वार्त्तिक) । प्रेपम्—प्रापम् ।
परेपम्—परापम् ।

अप optionally becomes ईप if after an उपसर्ग ending in अ or आ । Thus प्र अप = प्राप or प्र ईप, i. e. प्रेप । Similarly परा अप = पराप or परा ईप, i. e. परेप ।

मित— । प्रादिषु ये अवर्णान्ताः तेभ्य उत्तरस्य अपस्य ईप् वा ॥ प्रगता आपः अस्मात् इति प्र अप इति स्थिते प्रापम्, ईत्वे तु प्रेपम् । एवं परगता आप इत्यादि ॥

८४२ । ऊदनीर्देशे ॥ ६।३।८८ ॥

दी— । अनोः परस्य अपस्य ऊत् स्याद्देशे । अनूपो देशः ॥ राजधुरा । अक्षि तु—अक्षधः, हृद्धधूरक्षः ॥ सखिपथौ । रप्यपथौ देशः ॥

अप becomes ऊप when after अनु and the compound refers to a country. Thus अनूप etc., maritime country. As an example of धुर् we have राज etc., the king's burden. No समासान्त if the reference is to an axle. Thus अक्षधः, the weight on the axle ; हृद्ध etc., the axle with a heavy load on it. For पथिन्, witness सखिपथौ, the friend and the journey ; रप्य etc., a land of fine roads.

मित— । ‘अपः’ इत्यनुवर्त्तते । ‘अनोः’ इति पञ्चमी । तदाह ‘अनोः परस्य’ इत्यादि ॥ ‘देशे’ इति समास-विशेषणम् । समासेन यदि देशोऽभिधीयते इत्यर्थः ॥

बहुव्रीहि—अतृगताः चामः अस्मिन् 'अतृपः' लक्षणायाः 'द्विजः' । ३४ प्रक्रिया हीप-
 मन्वन्तः । तत्तत्पुरुषे—राजो धूः इति विरुद्धे राजन् धूर् च इति स्थिते । 'परवजि-
 क्तन्—' (१०२—११४१४४) इति स्त्रीलि राजधुरा ॥ अथो रचयन्नास्य नाभिभावः ।
 सं-एव रचयन्ना-धारयति । अथस्य अचस्यन्निनी धूः या रचधुरा अथं प्रीक्यति सा-
 अचधूः । अचस्यन्नात् न समासानाः ॥ एवं हृदा जुर्वो धूः रचधुरा अस्मिन्निति
 वृद्धन्ः अस्माः ॥ इत्थं—सखा च पन्थाय इति विरुद्धे सखि प्रथिन् च इति स्थिते
 'नसन्निति' (१०८—११४१४४) इति टिलोपे सखिपथी ॥ बहुव्रीहि—रम्याः
 पन्थानः अस्मिन् इति रम्यपथिन् च इत्यादि प्राग्वत् ॥

८४३ । अच् प्रत्यन्वपूर्वात् सामलोम्नः ॥ ५४३५ ॥

दी—। एतत्पूर्वात् सामलोमान्तात् समासात् अच्
 स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् ।
 अनुलोमम् । अवलोमम् ।

अच् is the समासान् after compounds in which सामन् or लोमन्
 is the उत्तरपद and प्रति, अनु, or अव is the पूर्वपद । Thus प्रति etc.—
 the Saman that is to the contrary, अनु etc.—the Saman that is
 favourable, अव etc.—the Saman that is missing. Similarly
 प्रति etc.

मित—। 'प्रत्यन्वपूर्वात्', 'सामलोमः' इति समासविशेषणम् । तदाह 'एतत्-
 पूर्वात्' इत्यादि ॥ साधि साधि इति प्रतिसामम्, अन्यधीभावः । प्रतिगते साम
 इति प्रादिधमावी वा । यदा प्रतिगतं साम अस्म इति बहुव्रीहिः । सर्वत्र "न-
 सन्निति" (१०८—११४१४४) इति टिलोपः ॥ एवमुत्तरवापि ॥ अवसाममित्यादिषु
 अवधीनं साम अवधीनं लोमः इत्यादि विरुद्धः ॥

दी—। 'कृषोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमरजिष्यते' ।
 कृषाभूमः । उदगभूमः । पाण्डुभूमः । हिभूमः प्रासादः ।

अच् is desired after मृसि final in a compound and preceded

by कृष्ण, उदक्, पाण्डु or a numeral. Thus कृष्ण etc. of dark soil, उदक् etc.—having the ground to the north, पाण्डु etc.—of sable soil, द्वि. etc.—a two-storied house.

मित—। 'भूमिः' इति पश्मी । कृष्णादिशब्दपूर्वा यो भूमिशब्दः सदान्तात् समासात् अभियुक्तैः अच्-प्रत्ययः इत्यते ॥ कृष्णा भूमिरखिन् कृष्णभूमौ देश इति बहुव्रीहौ ॥ उदीची भूमिरस्य उदगभूमः ॥ पाण्डुः भूमिरखिन् पाण्डुभूमौ देशः ॥ द्वि भूमौ अखिन् द्विभूमः ॥ सर्वत्र "यस्येति अ" (१११—६।४।१४८) इति लोपः ॥ इदन्तु 'अच्' इति योगविभागात् इत्यते ॥

दी—। 'संख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च' । पञ्चनदम् । सप्त-गोदावरम् ।

अच् is also desired if नदी or गोदावरी is final in a compound and comes after a numeral. Thus पञ्च etc.—concurrency of five rivers.

मित—। 'संख्यायाः' इति पश्मी । संख्यापूर्वपदात् नदीशब्दान्तात् गोदावरी-शब्दान्ताच्च समासात् अच्-प्रत्ययः स्यात् समासान्त इत्यर्थः ॥ पञ्चानां नदीनां समा-हार इति वियञ्जे पञ्चनदी अच् । यस्येति अ" (१११—६।४।१४८) इति लोपः—पञ्चनदम् ॥ एवम सप्तगोदावरम् । गोदावरीशब्द इह नदीभावपरः ॥

दी—। 'अच्' इति योगविभागादन्यत्रापि । पञ्चनामः ।

All this is the result of the separation of अच् from the rule "अच्प्रत्ययत्व—"; "अच् then by itself constitutes a rule, the sense being—अच् comes in as a समासान्त after all compounds". Hence पञ्चनामः is defended.

मित—। सृते 'अच्' इति विधेयम् । विधेश्च उच्चैः श्नात् परं निर्दिष्टव्यम् । इह पूर्वमेव निर्दिष्टम् । तदन्त 'अच्' इति योगो विभज्यते । 'समासान्ताः' इति आधिकारः । तेन 'अच् समासान्तः' इत्यर्थः सम्पद्यते । कस्यापि समासस्येह विशिष्य अयच्छणात् अयं सर्वत्र प्राप्नोति । परं योगविभागस्य इहसिद्धार्थत्वात् अभियुक्त-

प्रयोगार्था समर्थनायैव कर्तव्यः सः । नञ्चसौ सार्वत्रिकः ॥ कृष्णभूमादयः शिष्टप्रथीना
अनेन योगविभागेन समर्थ्यन्ते । पक्षं नामौ, यस्य इति पक्षनामस्यश्च इत्यमेव
समर्थनीयाः ॥ एवमनित्यत्वादस्य “ब्रजा इवाद्वादरविन्दनामैः”, “दशितावर्त्तनामे-
निर्विन्ध्यायाः” इत्यादयो निर्वाधाः ॥

८४४ । अच्णोऽदर्शनात् ॥ ५।४।७६ ॥

दी— । अचञ्चुःपर्यायात् अच्णः अच् स्यात् समासान्तः ।
गवामचोद गवाचः ।

अच् is attached as a समासान्त when अच्, not meaning 'eye',
is final in a compound. Thus गवाच, window, which literally
means 'like the eyes of light.' Like the eye is not eye.

मिस— । दृश्यते अनेन इति दर्शनं अचुः । करणे लोट । न दर्शनम्
अदर्शनम् अचचुः अचचुःपर्याय इत्यर्थः । तद्यतिधात् अचिश्च्यत् इत्याद्यर्थः ॥ गवाः
किरणाः । गवाचशब्द अचिश्च्यत् अचि इव इत्यर्थः न तु अचि एव । तत् अचचुः-
पर्यायत्वादच् । “यस्मिन् अ” (३११—३।४।१४८) इति लोपः—गवाचः किरणानां
रश्मिः वातायनम् ॥

८४५ । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्कसामवाङ्मन-
साक्षिभुवदारगवोर्वष्टीवपट्टोवनक्तन्दिवरात्रिन्दिवाहर्दिवसरज-
सनिःश्रेयसपुरुषायुषह्मगुषत्रगुषर्गयजुषजातोच्चहृष्टोक्षोपशु-
जगोष्ठश्वाः ॥ ५।४।७७ ॥

दी— । एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते । आद्यास्त्रयो
ऽहुव्रीहयः । अविद्यमानानि चत्वारि यस्य अचतुरः । विचतुरः ।
सुचतुरः ॥

The 25 words चचतुर &c. are obtained with चच् as समासान्ता by 'निपातन in this rule. The first three are instances of बहुव्रीहि । Thus चचतुरः, one who has not got a certain four ; विचतुरः, one who has lost a certain four ; सुचतुरः, one who has a clever set of four.

मित— । 'बहुव्रीहयः' इत्यनेन बहुव्रीहय एव अजन्ता निपात्यन्ते इति लभ्यते । तिन तत्पुरुषे अजभाषे अचत्वारः, सुचत्वार इति । अत्राप्तः चच्, बहुव्रीहौ तु क्रियते ॥

दी— । "ब्रुयथाभ्यां चतुरोऽजिष्यते" (वार्त्तिक) । त्रि-चतुराः । चतुर्णां समीपे उपचतुराः ।

चच् is attached to a बहुव्रीहि ending in चतुर् and having त्रि or उप in the पूर्वपद । Thus त्रि etc., three or four ; उप etc. near four, i.e. three or five.

मित— । अद्यमव्यच् बहुव्रीहविव निपात्यते ॥ अथो वा चत्वारो वा विचतुराः । "संख्यायाव्यासन्न—" (८४३—२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । "बहुव्रीहौ संख्ये—" (८५१—५।४।७२) इति ऊच् प्राप्तः । तस्माद्यनपवादः । ऊचि तु निचता इति स्यात् ॥ एवमुपचतुरा इत्यत्रापि ॥

दी— । तत एकादश इन्द्राः—स्त्रीपुंसी । धेन्वनधुही । ऋक्सामि । वाङ्मनसे । अक्षिणो च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । ऊरु च अष्टोवन्तो च ऊर्वंष्टीवम् । निपातनात् टिलोपः ॥ पदष्टीवम् । निपातनात् पादशब्दस्त्र पद्मावः ॥ नक्तश्च दिवा च नक्तन्दिवम् ॥ रात्रौ च दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते ॥ अहनि च दिवा च अहर्दिवम् । वीष्पायां इन्द्रो निपात्यते । अहन्यहनि इत्यर्थः ॥

The next eleven are इन्द्र compounds. Thus स्त्री etc. male and female ; धेनु etc. bull and heifer ; ऋक् etc. Rch and Saman ;

वाक् etc. mind and speech ; अचि etc, eyes and eye-brows ; दार etc. wives and cows ; ऊरु etc, thighs and knees, which drops the last syllable by निपातन here ; पद etc. the feet and the knees, which has पाद replaced by पद by निपातन here ; नक्षत्रम् etc. by day and by night ; रात्रिम् etc, by day and by night, in which रात्रि becomes रात्रिम् by निपातन ; अहर् etc. by day and by day, in which अह् in the sense of pervasion is got by निपातन, the sense being evidently every day.

मित—। 'इन्द्राः' इति इन्द् एव अश्रावोऽच् निपात्यते नाम्बन्ध ॥ स्त्री च पुमांश्च इति स्त्रीपुमन् अच् स्त्रीपुं स्त्री । "पुमान् स्त्रिया" (२१२—१।१।६०) इति तु स्त्रीप्रत्ययमात्रकृते विशेषे प्रवर्तते न स्वरुपविधिः इत्युक्तं प्राक् ॥ घेन्वनङ्घ्रौ इतोत्तर-तरयोश्च उदात्तियते, समाहारं तु "इन्द्राद्दुपदान्तात्—" (२१०—५।१।१०६) इति उलोच ॥ अक् च साम च इति विषष्टे अक्स्वामिन् अच् इति स्थिते "भक्तहिते" (६०६—६।१।१००) इति टिलोपे अक्स्वामि ॥ वाक् च मनस वाङ्मने ॥ अचि-भ्रुवमित्यत्र अचि भ्रु अच् इति स्थिते "अचि घृ—" (२०१—६।१।००) इत्युक्त्वात् प्राण्यङ्गत्वादिकवहावः ॥ दाराश्च मानश्च इति विषष्टे दारगो अच् दारगवम् । "सर्वो इन्दो विभाषया (?) विभाषा) एकवद्ववति" इत्येकवहावः ॥ अष्टौवान् इति जानुपध्यायः । ऊरु च अष्टौवन्तो च इति विषष्टे ऊरु अष्टौवत् अच इति स्थिते निपातनात् टिलोपे ऊरु अष्टौव् अ अष्टौवन्तम् । प्राण्यङ्गत्वादिकवहावः ॥ पादौ च अष्टौवन्तो च इति विषष्टे पाद अष्टौवत् अ इति स्थिते निपातनात् टिलोपः पादश्चदस्व च पदं । तेन पद अष्टौव् अ इति जाते प्रदष्टौवम् । प्राण्यङ्गत्वादिकवहावः ॥ मङ्गलित्यव्ययं 'रात्री' इत्यर्थे, दिवा इति च 'दिवसे' इत्यर्थे । प्रथमान्तानां इन्दो विहितः इह तु सप्तम्यर्थे स्थितयोरव्यययो-रिन्दो निपातनादिति इतिकारः । नक्षत्रम् दिवा अच् इति स्थिते "यस्येति च" (२११—६।१।१३८) इत्यकारलोपे 'नक्षत्रि' इति जातम् । दिवाश्चदस्व अव्ययत्वेऽपि अक्षरान्तादनव्ययमेतत् "परवङ्गि" (२१२—२।१।२६) इति दिवाश्चदस्व अव्ययत्वादिति इत्येव नपुंसकेन निर्देशो न्यायः । इत अव्यययोः चाद्ययोगो नास्ति इति अरदन्तः । तेन न द्विवचनम् । ततः सिद्धं नक्षत्रिन्दिवमिति ॥ एवं रात्रिन्दिवमिति

अधिकन्तु रावेर्मान्तत्वम् ॥ अइद्विभक्ति च रात्रिन्दिवमिव । इह निपातनादेव
“विहृपाणाम्—” (वार्तिक) इत्येकशेषं बाधित्वा इन्द्रः ॥

दो— । सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहि तु
सरजः पङ्कजम् ॥ निश्चितं त्र्येयो निःत्र्येयसम् । तत्पुरुष एव ।
नेह—निःत्र्येयान् पुरुषः ॥ पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् ॥ ततो
द्विगुः । इयायुषम् । त्रयायुषम् ॥ ततो इन्द्रः । ऋग्यजुषम् ॥
ततस्त्रयः कर्मधारयाः । जातोच्चः । मञ्जोच्चः । वृद्धोच्चः ॥ शुनः
समीपम् उपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणञ्च निपात्यते ॥
गोष्ठे श्वा गोष्ठश्चः ॥

सरजसम् is an अव्ययीभाव in the sense of साकल्य । The चच् will
not be available if we make a बहुव्रीहि of it ; thus सरजः etc.
a lotus with pollens intact. निःत्र्येयसम् is available in a तत्पुरुष
only in the sense ‘assured blessings’ ; a बहुव्रीहि, for instance,
will have no चच् ; thus निःत्र्येयान् etc., a luckless wight. पुरुष etc.
means ‘the span of human life’. Next follow two द्विगु com-
pounds—द्वा etc., double the length of life ; त्रा etc., treble
the length of life. Next is a इन्द्र ; thus ऋग् etc.—Rch and
Yajus. Next follow three कर्मधारय compounds ; जातोच्च, a bull
born ; मञ्जोच्च ; a grand bull ; वृद्धोच्च, an old bull. उप etc. is an
अव्ययीभाव meaning ‘near the dog’ ; in it the चच् of चम् does not
disappear and च becomes उ by निपातन । गोष्ठश्च is २. तत्पुरुष
meaning ‘dog in the pasture.’

नित— । सरजसमिति नित्यसमासः । रजोऽप्यपरित्यज्य सरजसं मुक्त्वा
सर्वभुङ्क्ते इत्यर्थः । क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया । तस्याश्च “नाम्ययीभावात्—”
(६५०—२।४।६३) इत्यम् ॥ इयोरायुषीः समाहारः, वयाणामायुषीं समाहारः, इति
विषयः ॥ ऋचश्च यजुषि च । समाहारद्वन्द्वः ॥ जातोच्चन् चच् इति स्थिति

टिलोपः ॥ उपयन् अच् इति टिलोपाभावः वकारस्य च उकारो निपातनात्—
उपयन्म् । सुपः अम् ॥ गौष्ठयन् अ इति स्थिति टिलोपे गौष्ठयः । भाष्यवचनात्
सप्तमीतत्पुरुषः ॥ इह सर्वत्र समासो निवस्यते । यत्र यः समास उक्तः स-
एव तत्र, नान्य इति ॥

८४६ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ५।४।७८ ॥

टी— । अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ।

वर्चस् final in a compound and coming after ब्रह्मन् or हस्तिन्
requires the समासान्त affix अच् । Thus ब्रह्म etc. the might of
asceticism ; हस्ति etc. the strength of the elephant.

मित— । 'ब्रह्मन्' इति उपःसम्पत्तिरुच्यते । 'वर्चस्' दीप्तिः तेजो बलं वा ।
ब्रह्मणो बर्षेः हस्तिनो बर्षेः इति विवहः ॥

टी— । "पक्षराजभ्याश्चेति वक्तव्यत्" (वार्त्तिक) । पक्ष-
वचसम् । राजवचसम् ।

अच् comes in also after पक्ष and राजन् । Thus पक्ष etc. the-
strength of the meat-eater ; राज etc. the majesty of the king.

मित— । पक्षशब्दान् राजन्-शब्दाश्च उत्तरपदात् अच् स्यात् ॥ पक्षं मांसम् ।
तत्र साधुः पक्षः मांसभोजी । तत्र वर्षेः इत्यादि विवहः ॥

८४७ । अवसमन्वभ्यस्तमसः ॥ ५।४।७९ ॥

टी— । अवसमन्वम् । सन्तमसम् ॥ अन्वयतीत्यन्वम् ।
पचाद्यच् । अन्वयं तमः अन्वयतमसम् ॥

तमस् requires अच् coming after अव, सम, अन्व and final in a
compound. Thus अव etc. massed darkness or darkness dis-
pelled ; सम etc. pervading gloom ; continued gloom ; अन्व etc.
blinding gloom, अन्व meaning 'that which blinds' by अच् as-
seen after पचादि roots.

सित— । अत्र, सम, अत्र, इत्येतिभ्यः परी यत्नस्यब्दः तदन्तात् समासात् अच् स्यात् समासान्तः ॥ अत्रतत् संज्ञतं तमः अत्रतमसम् । अत्रहीनं प्रनष्टं तम इति वा ॥ सन्तते निरवच्छिन्नं तमः सन्तमसम् ॥

८४८ । श्वसो वस्रीयःश्रेयसः ॥ ५।४।८० ॥

दो— । वसुशब्दः प्रशस्तावाची । तत् ईयसुनि वस्रीयः । श्वसुशब्द उत्तरपदार्थप्रशंसाभाशोर्विषयमाह । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः—श्वोवस्रीयसम्, श्वःश्रेयसम्, ते भूयात् ।

The words वस्रीयस् and श्रेयस् coming after श्वस् and final in a compound require अच् । वसु means auspicious ; with ईयसुन् attached we get—more auspicious, very auspicious. श्वस् indicates that the auspiciousness expressed by the उत्तरपद is a matter for hope only and not an accomplished fact yet. The समास itself is guided by 'मयूरव्यंसकादयश्च' (754—2. 1. 72). Thus श्वः etc., may the future be auspicious to you.

दित— । 'श्वस्, इत्यव्ययं कल्यायकम्, इह तु भविष्यत्कालमात्रवचनम् ॥ 'वसु' प्रशस्तम् । अतिशयेन वसु 'वस्रीयम्' प्रशस्ततरम् ॥ एवं 'प्रशस्तम्' प्रशस्तम् + अतिशयेन प्रशस्तम् इति प्रशस्तस्य आदेशे (२००६—५।२।६०) 'श्रेयस्' प्रशस्ततरम् ॥ श्वसुशब्दात् परी यो वस्रीयस्-श्रेयस्-शब्दौ तदन्तात् समासात् अच् स्यात् इत्यर्थः ॥ वस्रीयः प्रशस्ततरं श्वः श्वोवस्रीयसम् । मयूरव्यंसकादित्वात्प्रिषयस्य परनिपातः ॥ एवं श्वःश्रेयसम् ॥ उत्तरपदार्थशासौ प्रशंसा च इति कर्मधारयः । इह समासे 'प्रशंसा' प्रशस्तता इति भावः, 'उत्तरपदस्य'—'वस्रीयः' इत्यस्य 'श्रेयः' इत्यस्य वा—'अर्थः' । स च अर्थः 'आशिशो विषयः' इति 'श्वसुशब्द आह' । इतिकारण्ये 'आशीर्विषयाम्' इति पठति, तत्र आशीर्विषयो यस्या इति बहुव्रीहिविधेः । उभयतः आशिशि लिङ् प्रयोग्यः ॥ तपःसमाधिना अपरोक्षमपि साक्षाद् दृष्ट्वा यदा तस्य कथयति तदा श्वःश्रेयसो भविष्यति इति नैव अच् ॥

८४८ । अन्ववतप्ताद्रहसः ॥ ५।४।८१ ॥

दो— । अनुरहसम् । अवरहसम् । तप्तरहसम् ।

रहस् final in a compound and coming after अनु, अव and तप्त requires अच् । Thus अनु etc., suitable privacy ; अव etc., absence of privacy ; तप्त etc. extreme privacy.

नित-- । अनु, अव, तप्त, इत्येतेभ्यः परो यो रहस्यशब्दः तदन्तात् समासात् अच् स्यात् ॥ रहस्-शब्दो विजानमाह अपकाशं वा । अनुगतं रहः, अनुगतं रहः अविप्रिति वा विपद्यः । एवमवहीनं रहः इत्यादि विपद्यः ॥ तप्तमव्यन्तमिति हरदत्तः, असप्तमनभिमतं वा ॥

८५० । प्रतेहरसः सप्तमीस्थात् ॥ ५।४।८२ ॥

दो— । उरसि प्रति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

रसम् final in a compound and coming after प्रति requires अच् if it is compounded in the सप्तमी विभक्ति । Thus प्रत्युरसम् on the chest. This is an अव्ययीभाव in the sense of a case-ending.

नित— । सप्तमी तिष्ठति इति 'सप्तमीस्थ' सप्तम्यन्तमित्यर्थः । तस्मात् 'उरसः' अच्-प्रत्ययी भवति इत्यर्थः ॥ 'सप्तमीस्थात्' किम् ? प्रतिगतसुरः प्रत्युरः ॥

८५१ । अनुगवमायामि ॥ ५।४।८३ ॥

दो— । एतन्निपाल्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यानम् । "यस्य चायामः" (६७०—२।१।१६) इति समासः ।

When 'length' is indicated, अनुगव is got with अच् by विधातन in this rule. Thus अनु etc., the cart is as long as the bullock. The समास is अव्ययीभाव by "यस्य चायामः" (६७०—२।१।१६)

मित—। गोद्वैश्वदेवसदृशदेवविशिष्टमित्यर्थे अथ्यधीभावे अङ्गुणो इति स्थिते
अस्मादेव निपातनादच्। सुप्रत्ययस्य अस्मावः ॥

८५२ । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ५।४।८४ ॥

दी—॥ अच् प्रत्ययः टिलोपः समासश्च निपात्यते ।
यावती प्रकृतौ वेदिः द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ ।
तत्रेदं निपातनम् । 'वेदिः' इति किम् ? द्विस्तावती
त्रिस्तावती रज्जुः ।

The words द्विस्तावा and त्रिस्तावा are got by निपातन in this rule
if they refer to an altar. The निपातन is for समास, अच्प्रत्यय and
टिलोप । प्रकृति is a sacrifice in which subsidiaries are all ordained.
The altar, as directed there, is doubled or trebled in अश्वमेध
and other sacrifices. This निपातन refers to such altars. Thus
द्विः तावती being compounded gives द्विः तावती अच्=द्विस्तावत् अच्
by पुंवद्भावे=द्विस्ताव् अच् by टिलोप=द्विस्तावा with टाप् attached. Simi-
larly त्रिस्तावा ।

मित—। द्विस्तावा इति त्रिस्तावा इति च निपात्यते वेदियेदभिधीयते । इह
'द्विः' इत्यस्य 'विः' इत्यस्य वा सृजलस्य तावती इत्यनेन समासः । तावतीशब्दस्य वेद्या
विशेषणम् । तत् परिमाणं यस्या वेद्याः सा तावती वेदिः ॥ "द्वित्रिचतुर्भाः सुच्"
(२०८६—५।४।१८) इति गणनायां सुच्प्रत्यय उक्तः । 'द्विः तावती' इति नाक्ये
गणनक्रिया न दृश्यते, द्विः इत्यस्य तथैव क्रियया सामर्थ्यं न तु 'तावती' इत्यनेन,
'समासश्च न प्राप्नोति ।' तदाह 'समासश्च निपात्यते' इति ॥ सर्व्वं समासे अच्प्रत्ययो
निपात्यते । द्विस्तावती अच् इति स्थिते भसंज्ञाया "भस्याटे—" (८१६, वा) इति
पुंवद्भावे द्विस्तावत् अच् इति । तत्टिलोपो निपात्यते—द्विस्ताव् अच् टाप् द्विस्तावा ॥
एवं त्रिस्तावा ॥ "यव सकलाङ्गोपदेशः सा प्रकृतिः" इति नागेशः । ज्योतिष्टोमादयः
प्रकृतिः । अश्वमेधादयो विकृतिः । प्रकृतौ यत् वेदिपरिमाणं तदेव विकृतौ द्विरा-
चक्षते विरावचक्षते वा ॥ वेद्या अथवा न निपातनं तेन न समासः । तत् असमस्तं
अत्युदाक्रियते द्विस्तावती इत्यादि ॥

८५३ । उपसर्गाद्ध्वनः ॥ ५।४।८५ ॥

दी— । प्रगतोऽध्वानं प्राधो रथः ।

अध्वन् final in a compound and coming after a particle of the प्रादि class requires अच् । Thus प्राध्वः etc. the chariot has taken the road.

मित— । उपसर्ग इत्यनेन प्रादिरुपलक्ष्यते प्रादिः परो यः अध्वन्-शब्दः तदन्तात् समासात् अच् स्यात् ॥ प्र अध्वन् अच् इति स्थिते टिलोपः ॥

८५४ । न पूजनात् ॥ ५।४।८६ ॥

दी । पूजनार्थात् परेभ्यः समासान्ता न स्यः । सुराजा । अतिराजा । स्वतिभ्यामेव, नेह—परमराजः । 'पूजनात्' किम् ? गामतिक्रान्तः अविगमः । "बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः—" (८५२—५।४।११३) इत्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह—सुसकथः स्वक्षः ।

No समासान्त is attached if the उत्तरपद comes after a word implying appreciation. Thus सुराजा, a good king, without the expected टच् (788); similarly अति etc., a mighty king. The prohibition operates only when the उत्तरपद is after तु or अति, but not in cases like परम etc., the foremost king. Why say पूजनात् ? Witness अतिगव, bigger than a cow, with टच् (729). The prohibition is in respect of rules given before "बहुव्रीहौ—" (852). Thus सुसकथ, having fine thighs; स्वक्ष, having fine eyes.

मित— । 'उत्तरपदे' इत्यस्मिन्, 'समासान्ताः' इति च । तस्य पक्षस्या विपरि-
धामः । पूजनात् परं यत् उत्तरपदे तस्मात् समासान्ता न इति मिलितोऽन्वयः ।
तदाह 'पूजनात् परेभ्यः' इत्यादि । सुराजा इत्यत्र "रान्ताहः—" (७८८—
५।४।८१) इति प्राप्तटच् प्रतिषिध्यते । एवं अतिराजा इति ॥ 'स्वतिभ्यामेव' इति:

तु "पूजायां स्वतियद्वयं कर्त्तव्यम्" इति वार्त्तिकस्यानुवादः ॥ 'अतिगवः' इत्यत्र "गौरतद्धित—" (७२८—५।४।८२) इति टच् ॥ "अतः प्रागेवायम्" इत्यादि च "प्राग्वह्वोर्द्वयद्वयञ्च कर्त्तव्यम्" इति वार्त्तिकस्यानुसरणम् ॥

८५५ । किमः क्षेपे ॥ ५।४।७० ॥

दी— । क्षेपे यः किंशब्दः ततः परं यत् तदन्तात् समासान्ता न स्युः । कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः । 'क्षेपे' किम् ? किंराजः । किंसखः । किं गवः ।

No समासान्त is attached if the उत्तरपद comes after the word किम् in a derogatory sense. Thus किंराजा etc., without the usual टच्, the sense being 'a despicable king' etc. Why say क्षेपे ? Witness किंराजः etc., with टच् in the sense of 'which king' or 'king of whom' etc., किम् implying a mere query without derogation.

मित— । 'उत्तरपदं' इत्यसि 'समासान्ताः' इति च । 'न' इति चानुवर्त्तते । 'किम्' इति पञ्चमी । 'क्षेपे' इति 'किम्' इत्यस्य विशेषणम् । तदाह 'क्षेपे यः' इत्यादि । 'ततः परं यत्' इत्यत्र यत् उत्तरपदम् इति बोध्यम् ॥ किंराजा इत्यादिषु क्षेपे किमित्यव्ययम् । "किं क्षेपे" (३४७—२।१।६४) इति समासः किंशब्दस्य पूर्वनिपातश्च । टजभावः ॥ किंराजः इत्यादिषु कीराजा इति विरुद्धः किंराजा इति वा इति टोकाकृतः । षष्ठीतत्पुरुष एव युक्ततरः प्रतिभाति ॥ कर्मधारये तु 'कः' इत्यस्य विधेयत्वादसमासो ग्यायान् । इह 'किम्' इत्यनव्ययम् । निन्दाभावात् टच् ॥

८५६ । नञस्तत्पुरुषात् ॥ ५।४।७१ ॥

दी— । समासान्तो न । अराजा । असखा । 'तत्पुरुषात्' किम् ? अधुरं शकटम् ।

No समासान्त is attached if in a तत्पुरुष the उत्तरपद comes after

नञ् । Thus अराजा, 'no king, etc. Why say तत्पुरुषात् ? Witness अधुरम् etc., a cart without a yoke, where we have the usual अ after a बहुव्रीहि ।

मित—। 'उत्तरपदे' इत्यसि 'समासान्ताः' इति च । 'न' इति चानुवर्तते । 'नञः' इति पञ्चमी । उत्तरपदे नञः परतः सति तत्पुरुषात् समासान्तो न इत्यन्वयः । नञ्त्तत्पुरुषात् समासान्ता इत्यर्थः ॥ अधरं शकटमित्यत्र बहुव्रीहिरिति भवत्येव समासान्तः ॥

८५७ । पथो विभाषा ॥ ५।४।७२ ॥

दी—। नञ्पूर्वात् पथो वा समासान्तः । अपथम्—अपन्थाः । 'तत्पुरुषात्' इत्येव । अपथो देशः । अपथं वर्त्तते ।

The समासान्त is optional in a नञ्त्तत्पुरुष if पथिन् is in the उत्तरपदे । Thus अपथम् etc., a bad road. The option is allowed in a तत्पुरुष only, Witness the compulsory समासान्त in अपथः etc., a trackless tract, and in अपथम् etc., there is no road here.

मित—। 'नञः' इत्यादि सर्वमनुवर्तते । नञ्पूर्वात् तत्पुरुषात् पथिन् शब्दान्तात् समासान्तो वा स्यात् ॥ प्रतिषेधविकल्पोऽयम् । सति प्रतिषेधे अपन्थाः, असति—अपथम् । "अपथं नपुंसकम्" (८२५—२।४।३०) इति लीबलम् । "पथः संख्याव्ययदेः" (८२९, वा) इति वा ॥ प्रतिषेधस्तत्पुरुषे एव नास्ति । विकल्पोऽपि तत्रैव न अत्यन्तं नित्यः समासान्तः । "अपथो देशः" इति बहुव्रीहौ समासान्तः, "अपथं वर्त्तते" इति अभावार्थेऽप्यथोभावे ॥

अथालुक्समासः

८५८ । अलुगुत्तरपदे ॥ ६।१।११ ॥

दी—। अलुगधिकारः प्रागान्तः । उत्तरपदाधिकारस्तु आपादसमासः ।

अलुक् and उत्तरपदे now continue to dominate over the rules about to be enunciated. अलुक् continues up to the rule "आनङ्—" (921—6. 3. 25) and उत्तरपदे to the end of the section.

मित—। न लुक् अलुक् । प्रसज्यप्रतिषेधः । उत्तरपदशब्दः समासस्य चरमावयवे ऋदः । 'आनङ्' इति "आनङ् ऋतो—" (९२१) इति लक्ष्यते ॥

८५८ । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ६।३।२ ॥

दी—। एभ्यः पञ्चम्या अलुक्स्यादुत्तरपदे । स्तोकाङ्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । 'उत्तरपदे' किम् ? निष्क्रान्तः स्तोकात् निःस्तोकः ।

The fifth case-ending, after कृच्छ्र and words meaning little, far or near, is not elided in a compound when an उत्तरपद follows. Thus स्तोकात् etc., easily released, retains पञ्चमी in स्तोक though it is a compound. Similarly in the case of कृच्छ्र, etc. Why say उत्तरपदे ? Witness निःस्तोकः in the sense 'easily come out' with the पञ्चमी in स्तोक elided as usual.

मित—। स्तोकाङ्मुक्त इत्यत्र "सुपो धातु—" (६५०—२।४।७१) इति पञ्चम्याः प्राप्ते लुक् निषिध्यते ॥ "स्तोकान्तिक—" (७०२—२।१।३९) इति सूत्रोक्तानि स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्रि स्तोकादयः । तथाच अस्याङ्मुक्तः । अन्तिकादागतः—अभ्यासादागतः । दूरादुक्तः—विप्रकटात्पलायितः । कृच्छ्रान्मुक्तः इत्याद्यपि ॥ 'उत्तरपदे' इति उत्तरपदे परे इत्यर्थः । तथाच निःस्तोकः इत्यत्र स्तोकात् परा अपि पञ्चमी, उत्तरपदे किञ्चित् परतो नास्तीति, लुप्यते एव ॥ स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्तः इत्यादि द्विवचनबहुवचनान् नेहोदाहरणम् । तत्र समास एव नास्ति, आर्त्ता तावदलुक् । "स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य स्तोकाङ्मुक्त इत्येव यथा स्यात्... द्विवहुष्वसमासः...अनभिधानात्" इति पूर्वसूत्रे भाष्यम् ॥

दी—। "ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम्" (वार्त्तिक) । ब्राह्मणे

विहितानि शस्त्राणि उपचारात् ब्राह्मणानि । तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चमी उपसंख्यानदेव ।

The word ब्राह्मणाच्छंसी has अलुक् of पञ्चमी by निपातन in this Varttika. Laudatory formulæ that appear in sections of the Vedas known as Brahmanas and have to be muttered low are here by transference of epithet 'themselves spoken of as Brahmanas. ब्राह्मणाच्छंसी is a priest who mutters them. The पञ्चमी is in the sense of द्वितीया and defended by निपातन in this very Varttika.

नित— । 'उपसंख्यानं' गणनम्, पञ्चम्या अलुग्विधी इति शेषः । ब्राह्मणशब्दं विदधोति—ब्राह्मणं वेदभागविशेषः । तत्र देवानां गुणकौर्त्तनानि विहितानि । तेषु यानि नेयानि तानि स्तोत्राण्युच्यन्ते, इतराणि च शस्त्राणीति । इह ब्राह्मणाच्छंसिग्व्यन्दे ब्राह्मणे विहितानिशस्त्राण्येव उपचारात् ब्राह्मणानोच्यन्ते । यो हि ऋत्विक् तानि ब्राह्मणानि शंसति स ब्राह्मणाच्छंसी ॥ 'द्वितीयार्थे पञ्चमी' इति कर्मणि पञ्चमी इत्यर्थः, चापि इहैव निपातनात् ॥ 'तानि शंसति' इति तु अर्थकथनं न विग्रहः । विग्रहे सति "सुप्यजाती—" (२८८८—) इति णिनिः स्यात् । तदा तु "तत्पुरुषे कति—" (२७२—६।१।१४) इत्येव हि बहुलपञ्चमात् अलुक् सिद्धति इहोपसंख्यानश्च व्यर्थं भवेत् ॥ इरदक्षन्तु द्वितीयार्थे पञ्चमी स्वादित्येव उपसंख्यानं मन्यते । तच्च भाष्य-विरुद्धम् । तत्र हि 'पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन् उपसंख्यानम्' इति स्थितम् । 'पञ्चमी प्रकरणे' इत्युक्तं न 'पञ्चमीविधी' इति । प्रकरणश्च अलुक् एव । तदलुगीवोपसंख्यायते । तथा च द्वितीयार्थे पञ्चमी इत्येतदर्थम् "अन्वार्थे च" इति वार्तिकान्तरमुपपन्नस्य उक्तम् "अन्वार्थे षेषा पञ्चमी द्रष्टव्या" इति । अतः परमगुणब्राह्मणसः "अथवा युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः" इति । यदि युक्तं पञ्चमी किमन्यदिह निपात्यते ऋतेतस्याः पञ्चम्या नृगभावात् । तदिह 'सुप् सुपेति समासः' इति नारीशोक्तमेव न्यायः ॥ अत्रयं शंसतीति शंसोः आवश्यकं णिनिः । ब्राह्मणानि शंसो इति द्वितीयायाः क्लृप्, सुप्सुपेति समासः । इतो तु यदा घटकापदधीरन्तभावः तदा

ब्राह्मणाच्छंसो इति द्वितीयार्थे पञ्चमी तस्याद्यानुक् । “अकर्मोभविष्यत्—” (६२८—
२।३।७०) इति द्वितीया ॥

८६० । भोजःसङ्घोभस्तमसस्ततीयायाः ॥ ६।३।३ ॥

दी— । भोजसाकृतम् । इत्यादि ।

The दतीया after भोजस् सङ्घस्, अश्वस् तमस् does not elide when an उत्तरपद follows. Thus भोजसा etc., forcibly done, etc.

मित— । भोजस्, सङ्घस्, अश्वस्, तमस् इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्यः परतन्तुतीयाया
नुक् न भवति उत्तरपदे सति ॥ भोजसाकृतम्, अश्वसाकृतम्, तमसाकृतम् ।
“कर्तृकारणे—” (६२४—२।१।३२) इति समासः ॥ पूर्वपदेभ्यः किम् ? सततनेत्र-
तमोऽतम् । ‘तमस्’ इतीड न पूर्वपदम् अती लुगिब इति हरदत्तादयः । भद्रोजिस्तु
मनोरमायामाह—तच्चिन्वन् । तन्वते इति ष्वतम् । नैशतमसो इतम् ।... (ततः)
सततं नैशतमोऽतं यकिन् इति ।

दी— । “अञ्जस उपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । अञ्जसा-
कृतम्, आर्जवेन कृतमित्यर्थः ।

अञ्जम् has to be included in the list. Thus अञ्जसा etc.
honestly done.

मित— । प्राग्वत् समासः ।

दी— । “पुंसानुजो जनुषान्श्च इति च” (वार्त्तिक)

यस्यायजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्श्चो जात्यन्श्चः ।

The two words पुंसानुजः and जनुषान्श्चः have to be taken as
अनुक् compounds. of दतीया । पुंसानुजः is one who is preceded
by a brother in birth ; जनुषान्श्चः is blind from birth.

मित— । पुंसानुजो जनुषान्श्च इति च उपसंख्यानम् इति पूरबीयम् ॥ पुंसा
हेतुना अनुजः । जनुषा जन्मना हेतुना अन्श्चः । उभयत्र हेतौ दतीया । सुप्-
सुपेति समासः ॥

८६१। 'मनसाः संज्ञायाम् ॥ ६।३।४ ॥

दी—। मनसागुप्ता ।

The द्वतीया in मनस् is not elided when an उत्तरपद follows if the compound is used as a proper name. Thus मनसागुप्ता ।

नित—। मनसः परतन्तुतीयायाः संज्ञायासक्तुः भवति उत्तरपदे ॥ 'संज्ञायां' किम् ? मनोगुप्ता ।

८६२। आज्ञायिनि च ॥ ६।३।५ ॥

दी—। 'मनसः' इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायोः ।

The द्वतीया is retained also when आज्ञायिन् follows. This too is of मनस् । Thus मनसा etc, one who communicates his commands mentally.

नित—। इहापि उपपदतत्पुरुषः परिहर्तव्यः । 'मनसा आज्ञातुम्' इत्यादि व्याख्यानमात्रं न विवहः ॥ 'आज्ञातुं' शीलमस्य आज्ञायोः । सोपसर्गे षिनिः । मनसा आज्ञायोः, सुपसुपेति समासः ॥

८६३। आत्मनश्च ॥ ६।३।६ ॥

दी—। आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ।

The द्वतीया after आत्मन् is not elided when an उत्तरपद follows.

दी—। "पूरण इति वक्तव्यम्" (वार्षिक) । पूरण-प्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः आत्मनापञ्चमः । "जनार्दनस्त्वात्म-चतुर्थ एव" इति बहुव्रीहिविधीय । 'पूरणे किम् ? आत्मकतम् ।

Add पूरणे after आत्मनश्च in the rule. The sense then becomes—The द्वतीया after आत्मन् is not elided if an ordinal number follows as an उत्तरपद । Thus आत्मना etc, fifth counting himself. In "जनार्दनः—" the compound आत्मचतुर्थः is a बहुव्रीहि so आत्मन् is

compounded in the प्रथमा । Why say पूरणे ? Witness आत्मकृतम्, personally done.

मित— । ‘पूरणे’ इति सूत्रे वक्तव्यम् । “आत्मनश्च पूरणे” इति सूत्रे कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । एतदेव वृत्तिकारस्य सूत्रम् ॥ ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति । ‘पूरणे उत्तरपदे’
इत्यस्य पूरणशब्दे उत्तरपदे इति तु नाथेः । “अपूरणौमियादिषु” (८११—६।३।१४)
“अपूरणौमियाद्योः” (८३२—५।४।११६) इत्यादिष्विव इहापि ‘पूरणे इत्यस्य
पूरणप्रत्ययान्ते इत्यर्थः ॥ आत्मनापचम इति द्विब्रह्मतीयायाः सुप्सुपेति समासः ।
“जगद्वनस्तु—” इत्यत्र न हि ‘आत्मना चतुर्थेः’ इति ब्रह्मतीया लुभा, किन्तु आत्मा
चतुर्थो यस्य इति बहुव्रीहौ प्रथमाया लोपः ॥

८६४ । वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ६।३।७ ॥

दी— । ‘आत्मनः’ इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा ।
तादर्थ्यं चतुर्थी । ‘चतुर्थी’ इति योगविभागात् समासः ।

चतुर्थी after आत्मन् is not elided in technical names in use
with Grammarians. Thus आत्मनेपदम् etc. The चतुर्थी is तादर्थ्ये ।
The समास is by योगविभाग of चतुर्थी from the rule चतुर्थी “तादर्थ्ये—”
(6)8—2.1. 36).

मित— । ‘आत्मनः’ इति पूर्वस्वादेशतुल्ये तदाह—‘आत्मनः इत्येव’ इति ॥
वैयाकरणानां या आख्या यया आख्याया वैयाकरणा व्यवहरन्ति तत्र स्थिता आत्मन्-
शब्दात् या चतुर्थी तस्या उत्तरपदे परतो न लुक् इत्यर्थः ॥ आत्मने कर्त्ते कर्त्तृभिप्राये
इत्यर्थः, पदम् आत्मनेपदम् ॥ एवम् आत्मने भाषा आत्मनेभाषा आत्मनेपदमित्यर्थः ॥
तादर्थ्यं चतुर्थी । सा च प्रकृतविकारभावे एव समस्यते । इह तु स नास्ति । तदाह
‘योगविभागात् समासः’ इति (६८८) । अथच योगविभागो भाषा न दृश्यते
तत् सुप्सुपेति समासो युक्तः इति नागैः ॥

८६५ । परस्य च ॥ ६।३।८ ॥

दी— । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ।

चतुर्थी after पर also is not elided from technical names used by Grammarians. Thus परकी etc.

मित—। परशब्दात् या चतुर्थी वैयाकरणाख्यायां प्रयुज्यते तस्या उत्तरपदे न लुक् इत्यर्थः । सुप्सुपेति समासः ॥

८६६ । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ६।३।८५ ॥

दी—। हलन्तात् अदन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ।

The सप्तमी is not elided, from words ending in a consonant or च, when an उत्तरपद follows, if the compound is a proper name. Thus त्वचि etc., one whose strength is in the skin, i. e., the bamboo.

मित—। त्वचि बल्लि सारः अस्य त्वचिसारी वंशः । “सप्तमी—” (८६८—२।२।३५) इति प्रापकाद्याधिकरणपदे बहुव्रीहिः ॥

८६७ । गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ८।३।८५ ॥

दी—। आभ्यां स्थिरस्य सप्तम्याः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र ‘गवि’ इति वचनादेव अलुक् । युधिष्ठिरः । अरण्ये तिलकः । अत्र “संज्ञायाम्” (८२१—२।१।८४) इति सप्तमीसमासः ।

The स of स्थिर coming after गवि and युधि in a compound changes into व । Thus गविष्ठिरः । Here the statement that स्थिर comes after गवि is enough to infer that the सप्तमी in गवि is not elided. Similarly युधि etc., the eldest of the Pandavas ; अरण्ये etc., wild Tilakas. In these the समास is by the rule “संज्ञायाम्” (721).

मित—। ‘स्थिरः’ इति अष्टम्ये प्रथमा, यदाच, ‘स्थिरस्य सप्तमी’ इति ॥ गवि वचि स्थिरः गविष्ठिरः सप्तम्यादी । संज्ञा कस्यचित् । इह ‘संज्ञायाम्’ (२२१—

‘८३।५०) इति क्वं “सात्पदायोः” (२१२२—८३।१११) इति निषिद्धम् । अतः प्रतिप्रसक्ताद् “गवियुधिभ्याम्—” इति ॥ अर्जौकिके विषये गो डि स्थिर सुप् इति स्थिते जेजुक् प्राप्तः । स च अन्तरङ्गमपि डिप्रयुक्ते गो-शब्दे अवादेशं बाधते “अन्तरङ्गानपि विधीन् वदिरङ्गो जुग्बाधते” इति वचनात् । ततो ह्यः परो डि न भवति, तेन “हलदन्तात्—” इति अलुक् न प्राप्नोति । तदाद् गवि इति वचनादेव अलुक् इति । क्वि सति ‘गवि’ इत्यतः परं ‘स्थिरः’ इति न, किन्तु ‘गो’ इत्यतः परम् ॥ ‘युधिङिः’ इति हलः परो डिस्थेन अलुक् संश्रायाम् ॥ अरण्यातिलक इति अकारान् परो डिस्थेन अलुक् संश्रायाम् ।

दी— । “हृद्व्युभ्याञ्च” (वार्त्तिक) । हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ।

सप्तमी after हृद् and दिव् is not elided when an उत्तरपद follows.

मित— । ‘हृद्’ ‘दिव्’ इत्येताभ्यां परा या सप्तमी तस्या अलुग्भवति उत्तरपदे परे । हृदयं स्पृशति इत्यर्थे कर्मणि सप्तमी । ततो ऊी हृदादेशे (२२८—६।१।६६), हृदिस्पृक् । ‘स्पृशोऽनुदके क्तिन्’ इति क्तिन् । स च कर्मणिपदे एव । तत् अलुक्विधिवेदे कर्मणि सप्तम्या प्रापकः ॥ एवं दिवं स्पृशति इत्यपि ॥

६६८ । कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ ६।३।२० ॥

दी— । प्राचां देशे यत् कारनाम् तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तात् समम्या अलुक् । मुकुटिकार्षापणम् । हृदिमाषकः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थम्—कारनाम्न्येव, प्राचामेव, हलादावेव इति ॥ ‘कारनाम्नि’ किम् ? अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्यैतत् देयस्य नाम ॥ ‘प्राचाम्’ किम् ? यूथपशुः ॥ ‘हलादौ’ किम् ? अविकटोरणः ॥ ‘हलदन्तात्’ किम् ? नद्यां दीहो नदीदोहः ॥

The सप्तमी after हलन्त and अटन्त words is not elided if the उत्तरपद begins with a consonant and the compound is the designation of some assessment in Eastern countries. Thus

सुकुटे etc., cowries for wearing a diadem ; दृषदि etc., the māsha of gold for a stone building. As the अक्षुक् is already available, the rule serves to attach certain restrictions in designations of assessments only, in eastern countries only, and only where, the उत्तरपद begins with a consonant. Why say कारनाम्नि ? Witness अम्बुहित etc., the animal in honour of some august personage which, though a due, is not an assessment and therefore drops the सप्तमी although the practice prevails in eastern countries and the उत्तरपद begins with a consonant. Why say प्राचाम् ? Witness वृक्षपय, the cow, goat etc. out of a herd, which is a custom in countries other than eastern, and therefore drops the सप्तमी though it is an assessment and the उत्तरपद begins with a consonant. Why say हलादी ? Witness ऋषि etc., the sheep out of the herd, where the उत्तरपद does not begin with a consonant and therefore the सप्तमी is dropped although the compound designates an assessment in eastern countries. Why say हलदन्तात् ? Witness नदीदोहा, the milking at the brink of the river, which is an assessment in eastern countries and has the उत्तरपद beginning with a consonant, yet drops the सप्तमी because the पूर्वपद does not end in a consonant or the short अ ।

नित— । 'हलदन्तात्' इत्यादि पूर्वसुखं सर्वमनुवर्तते ॥ राजयाज्ञो भागः करः । कर एव कारः, प्रशादित्वाद् अर्थे । कारस्य करविशेषस्य नाम संज्ञा कारनाम्, तद्विद्यते ॥ 'संज्ञायाम्' इत्यनुवर्तमानेऽपि नामयद्वयं स्वष्टायम् ॥ प्राग्देशे प्रजासु विज्ञासे आर्षापञ्चमिणान् कपटान् दक्षा राजात्मनि लभ्या प्रस्य मरुके सुकुटः आरोप्यते । तत्रि देयं सुकुटेकार्षापणमित्याच्यते ॥ शिलासयं वासभवनं चित् कश्चित् प्राग्देशे प्रजासु कर्तुमिच्छति स मासमिदं सुवर्णं राज्ये दक्षा राजात्मनि लभते । स हि कारो दृषदिमाषक इत्युच्यते ॥ 'नियमाद्यम्' इति विविधं नियमाङ्गं दृश्यति ।

—‘कारनाच्च’ इव इत्यादि । एतन्नित्यसंज्ञितानि एव नियमः प्रवर्तन्ते नाम्बन्धा ॥ ७० ॥
एकैकस्य अभावे नियमाभावं दर्शयति ॥ ‘अभ्यर्चितपशुः’ इति गृहागताय पूष्याय
सम्भावनायै च; पशुर्दीयते सः । अधिस्वरश्चविवक्षया सप्तमी । निर्दं कारनाम इति
प्राचामपि हलादावपि लुगेव ॥ शीर्षेषु यथानि सञ्चारयितुं राजानुमतिरिक्तं पशुं
देत्वा लभते स पूषपशुरित्युच्यते । स च उद्गर्देशं कारः न प्राचाम् इति कारनाम्यापि
हलादावपि लुगेव ॥ अविः उरणश्च नियमव्याप्तौ । अवीनां सङ्घातः अविकटः । संचाते
कटचप्रलयः (१८३०, वा) । अविकटे उरणः इति यूष्पशुरिव व्याख्येयः । हलादित्वा-
भावात् कारनामि अपि प्राचामपि लुगेव ॥ सर्वैस्त्वं हलदन्तादलुक् । नटुत्तारणे
गवामुत्तारणमूल्यं दुग्धम् । तदर्धश्च ताः तदाणीमिव दुग्धन्ते । अथ दीहः कारः
नदीदीह इत्युच्यते । तत्र हलदन्तत्वाभावात् सर्वेषामिव प्राचां वा उदीचां वा लुगेव ॥

८६८ । मध्याद्गुरु ॥ ६।३।११ ॥

दी— । मध्यगुरुः ।

The सप्तमी after मध्य is not elided when गुरु is the उत्तरपद ।
Thus मध्यगुरु, heavy in the middle.

मित— । संज्ञायामिति चित्तम् । मध्यशब्दान् वा सप्तमी तस्या अधुक् आत्
गुरुशब्दे उत्तरपदे ॥ सुप्सुपेति समासः ॥

दी— । “अन्ताच्च” (वार्त्तिक) ॥ अन्तेगुरुः ।

Also if the सप्तमी is after अन्त । Thus अन्तेगुरु, heavy at
the end.

मित— । इहापि सुप्सुपेति समासः ॥

८७० । अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामि ॥ ६।३।१२ ॥

दी— । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । ‘अमूर्द्धमस्तकात्’
किम् ? मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । ‘अकामि’ किम् ? मुखे
कामोऽस्य मुखकामः ।

The सप्तमी after हलन्त and अदन्त words denoting what are

technically known as स्त्राङ्ग is retained when an उत्तरपद except काम follows and the सप्तमी is not after मूर्धन् or मस्तक । Thus कण्ठकालः, dark in the throat ; उरसि etc., having a hairy chest. Why say अमूर्धे etc. ? Witness मूर्धे etc. 'having a tuft of hair on the head. Why अकामे ? Witness मुखे etc., having the wish expressed in the face.

नित— । हलदन्तादित्यसि । हलदन्ताददन्ताच्च मूर्धंमस्तकवर्जितात् स्त्राङ्गवाचकात् या सप्तमी तस्या अलुग्भवति कामशब्दभिन्ने उत्तरपदे ॥ कण्ठकालः अस्य इत्यादिः सर्वत्र लदाहरणप्रतुदाहरणेषु व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः ॥ इह 'संश्रयाम्' इत्यप्यनुबर्धते इति नागेशः । वृत्तिकारस्तु इमामनुवृत्तिं निश्चयति । तथा च तस्य मूर्धंशिखः, मस्तकशिखः, मुखकामः, अचशौण्ड, इत्यादीनि प्रत्युदाहरणानि । यदि संश्रयामिति नानुवर्धेत 'इदिसृक्' इत्यपि अन्येनैव सिद्धयति । तदर्थं "इद्गाभ्याश्च" (२६७ वा) इति वार्तिकं न स्यात् इति हि नागेशस्याशयः । तत्रेदं वक्तव्यम्— "हलदन्तात्—", "कारणाम्—", "अमूर्धंमस्तात्—", इत्यादिषु यथाविहिता एव सप्तमी गृह्यते । 'इदिसृक्' इत्यत्र तु न तथा । तत्र "अन्यार्थे रेषा सप्तमी द्रष्टव्या" इत्यात्मम् । एवं स्वैरप्राप्ता सप्तमी अप्राप्तय अलुक् कारिकायां विधीयते । अकृते वार्तिके सप्तमी एव न सिध्यति कुतो लुक् ? तन्मन्वे वृत्तिकालेना एक पक्षो व्यायान् ॥

८७१ । बन्धे च विभाषा ॥ ६।३।१३ ॥

दी— । हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः—हस्तबन्धः । 'हलदन्त—' इति किम् ? गुप्तिबन्धः ।

The सप्तमी after हलन्त and अदन्त words is optionally elided when बन्ध follows as an उत्तरपद in a तत्पुरुष । Thus हस्ते &c., fetters in the hand. Why हलन्त &c. ? Witness गुप्ति etc., confinement in a jail, which drops the सप्तमी ।

नित— । बन्ध इति घञन्तम् । 'तत्पुरुषे' इत्यात्तरसूत्रादपगत्यते । बन्धे उत्तरपदे हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् वा तत्पुरुषे इत्यर्थः ॥ बन्धने बन्धः इति घञ् ॥

इत्ते बन्धः इति विग्रहे-अलुक्त्वा । वध्नातीति बन्ध इति पञ्चाद्यपि तु "निन्विषि—"
(८७७—६।३।१८.) इत्यलुङ्निषेधि इक्षवन् इत्येकमेव रूपम् । एवं नित्ये निषेधे इष्ट-
अजि विभाषा ॥ शुभो कारायां बन्धः गुप्तबन्धः ॥ 'तत्पुरुषे' किम्? इत्ते बन्धः अस्स
इक्षवन् इत्येव ॥

८७२ । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ६।३।१४ ॥

दी— । स्तम्बरमः—स्तम्बरमः । कर्णेजपः—कर्णजपः ।

कचिन्न—कुरुचरः ।

सप्तमी is dropped in a तत्पुरुषे if the उत्तरपद is कृदन्त ; but there is no uniformity in the matter. Thus कर्णे &c., an elephant ; कर्णे &c., a spy, an intriguer. Sometimes there is no अलुक् as in कुरुचरः, one wandering among the Kurus.

मित— । बहुल्यदृष्टं व्यभिचाराद्यम् । तत् "इलदन्तात्—" इति निष्ट सम्बध्यते । कृदन्ते उत्तरपदे तत्पुरुषे पूर्वपदस्याया सप्तम्या बहुलमलुक्भवति ॥ कर्णे कौषकगुण्ये शालिगुण्ये वा रमते इति विग्रहः । उपपदतत्पुरुषः । स्तम्बरमः करी ॥ कर्णे जपति निवेदयति इति विग्रहः । उपपदतत्पुरुषः । कर्णेजपः खलः ॥ कुरुपु चरतीति लुगि व ॥ सर्वमेतदलुक्प्रत्ययान्ताद्भवति । इरदत्त आह—सर्वमेव अलुक्-प्रकरणमश्वेव प्रपञ्चः इति ॥

८७३ । प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥ ६।३।१५ ॥

दी— । प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ।

सप्तमी after प्रावृष्, शरद, काल and दिव् is not elided when ज follows as an उत्तरपद । Thus प्रावृषिजः &c. This is only a detail of the previous rule.

मित— । प्रावृष्, शरद, काल, दिव् इत्येतेषां सप्तम्या अलुक् स्यात् तत्पुरुषे जशब्दे उत्तरपदे ॥ 'ज' इति कृति उपलब्ध्यान्तम् । तत् न हि विधानार्थमेतत् सूत्रं

किन्तु पूर्वस्वस्वायं विक्षारः । 'तत्पुरुषे कृति—' इत्यस्यैव उदाहरणप्रदर्शनाय-
 सेवत् । तदाह 'पूर्वस्वायं प्रपञ्चः' इति ॥ बहुलग्रहणात् एषु अलुगेव ॥

८७४ । विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ ६।३।१६ ॥

दी— । एभ्यः सप्तम्या अलुक् जि । वर्षेजः—वर्षजः ।
 क्षरेजः—क्षरजः । शरेजः—शरजः । वरेजः—वरजः ।

The सप्तमी after वर्ष, क्षर, शर, वर is retained optionally in a
 तत्पुरुष when ज follows as an उत्तरपद । Thus वर्षेजः &c. grown
 during rains ; क्षरेजः etc., grown in water ; शरेजः etc., grown
 among reeds ; वरेजः etc, grown in a betel-grove.

नित— । 'जि' इत्यनुवर्धते । वर्षादीनां या सप्तमी तस्या वा अलुक् तत्पुरुषे
 जि उत्तरपदे ॥ अयमपि बहुलग्रहणात्प्रथ्यते । एषु विकल्प एव ॥

८७५ । घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ ६।३।१७ ॥

दी— । सप्तम्या विभाषया अलुक् स्यात् ॥ घ । पूर्वाह्ने तरे—
 पूर्वाह्नतरे । पूर्वाह्ने तमे—पूर्वाह्नतमे ॥ काल । पूर्वाह्ने काले—
 पूर्वाह्नकाले ॥ तन । पूर्वाह्ने तने—पूर्वाह्नतने ॥

The सप्तमी after designations of stages of time is retained
 optionally when तरप्, तमप्, टा or टाल् follows or when काल follows
 as an उत्तरपद । Thus, when घ follows, पूर्वाह्ने etc., very early in
 the morning ; when काल follows, पूर्वाह्ने etc, in the morning
 time ; when तन follows, पूर्वाह्ने etc., during what happens in
 the morning.

नित— । 'कालनाम्नः' इति पञ्चमी । घ इति, तरसप्तमी । तन इति
 टाटाली । कालनाम्नः परा या सप्तमी तस्या अलुक्ता घे परे, कालनाम्ने उत्तरपदे,
 तने च परे ॥ प्रतिश्रुतेन पूर्वाह्ने यच्छ्रुति इति सप्तम्ययुक्तस्य पूर्वाह्नस्य प्रकथं विवक्ष्यमानं

उत्तरपदमपौ । तद्विद्वत्त्वात् प्रातिपदिकत्वम् । “सुप्तो धातुप्रातिपदिकयोः” (५५०—
२।४।०१) इति सप्तम्या नित्यलुक्प्रसङ्गे वा अलुक्त्वपीयते ॥ एवं पूर्वाह्नकाले गच्छति
इत्यादिव्यपि ॥ यत् पूर्वाह्ने भवं तद्धिन् यतते इत्यर्थे ट्वाः ट्वाल् वा तुट् च ।
आग्वत् लुक् प्रसङ्गे विभाषा अलुक् ॥ सर्वत्र बाह्यमर्थमपेत्य सप्तमी सम्बध्यते ॥

८७६ । शयवासवासिष्वकालात् ॥ ६।३।१८ ॥

दी— । खेशयः—खशयः । ग्रामेवासः—ग्रामवासः ।
ग्रामेवासी—ग्रामवासी । हलदन्तादित्येव—भूमिशयः ।

The सप्तमी is optionally retained after words that do not mean some stage of time if the उत्तरपद is शय, वास or वासिन् । Thus खेशयः &c. The सप्तमी has to be after हलन्त or अदन्त words, Witness भूमि etc. which drops सप्तमी ।

नित— । कालवाचकवर्जितात् हलदन्तात् शब्दात् या सप्तमी तस्या वा अलुग्भवति शयशब्दे, वासशब्दे, वासिन्शब्दे च उत्तरपदे ॥

दी— । “अपो योनियन्मतुषु” (वार्त्तिक) । अप्सु,
योनिरुत्पत्तिर्यस्य सः अप्सु योनिः । अप्सु भवः अप्सव्यः ।
अप्सु मन्तौ आज्यभागौ ।

The सप्तमी after अप् is retained when योनि is the उत्तरपद or यत् or मतुप् has to be attached. Thus अप्सु etc ; अप्सव्यः growing in water ; अप्सु etc. two shares of sacrificial offerings dedicated by pronouncing the word अप्सु ।

नित— । ‘अपो’ अप्शब्दादित्यर्थः । इह अप्शब्दस्य अर्थः अपप्रधानम् । तेन ‘अप्ताः’ इति नोक्तम् । शब्दप्रधानत्वादेकवचनम् ॥ अप्शब्दात् परा वा सप्तमी तस्य नित्यमलुक् योनिशब्दे उत्तरपदे, यति, मतुपि च कर्त्तव्ये ॥ अप्सव्य इति दिगादिकत् । “ओर्गुणः” (८४०—६।४।१४६) इति गुणः । “वान्तो यि—” (३३—६।१।०८) इत्यादिदेशः ॥ ‘अप्सु’ इत्यनुकरणशब्दः एतयोरस्ति इति अप्सु मन्तौ । यथोराज्यभागयोः अप्सुव्यसने मन्तौ ‘अप्सु’ इत्युच्चार्यते तौ इत्यर्थः । इह अनुकरणशब्दत्वात् सप्तम्या लुक्

नैव प्राप्नोति इति व्यर्थं तच्वनम् । अत इह 'मतिषु' इति युक्ततरः पाठः—अस-
मतिरस्य असुमतिः ॥ इह 'विभाषा' इति न सम्बधते ॥

६७७ । निन्सिद्धवध्नातिषु च ॥ ६।३।१८ ॥

दो— । इन्नन्तादिषु सप्तम्या अलुक् न । स्थण्डिलशायी ।
साङ्काश्य सिद्धः । चक्रबद्धः ।

The सप्तमी is not retained when सिद्ध, or some word with
इन् attached, or some derivative of the root बन्ध is the उत्तरपद ।
Thus स्थण्डिल etc. sleeping on sacrificial ground ; साङ्काश्य etc.,
attained salvation in the forest Samkasya ; चक्र etc., tied to a
wheel.

मित— । तत्पुरुषे इन्नन्ते, सिद्धशब्दे, बन्धधातुजे च शब्दे उत्तरपदे सप्तम्या
अलुक् न । इह चक्रबन्ध इत्यपपाठः । यन्नन्तस्य बन्ध-शब्दस्य तत्पुरुषे विकल्पः उक्तः ।
अन्तस्य बन्धशब्दस्य विषये अलुक् प्राप्तिर्नास्ति कुतो निषेधः ? चक्रं बद्ध इति "साधने
कृता" इति भाष्योक्तेः समासः, सुप् सुपा वा ॥ "तत्पुरुषे कृति—"(६७२)
इत्यनन्तरस्थायं निषेधः, न तु "असूते—" (६७०) इत्यस्यापि, व्यभिहितत्वात्तस्य ।

६७८ । स्थे च भाषायाम् ॥ ६।३।२० ॥

दो— । सप्तम्या अलुक् न । समस्थः । 'भाषायाम्' किम् ?-
कृष्णोऽस्याखरिष्ठः ।

The सप्तमी is not retained in ordinary lay writings when स्थ
is the उत्तरपद । Thus समस्थः lying easy. Why say भाषायाम् ?-
Witness, in the Vedas आखरिष्ठ, with the सप्तमी retained, in कृष्णः
etc.—his charioteer is dark.

मित— । तत्पुरुषे स्थशब्दे उत्तरपदे भाषायाम् सप्तम्या अलुक् न ॥ कथं तर्हि
"कृष्णेऽस्य आखरिष्ठः" इति "अनेकम्—" (८३०—२।३।२३) इत्यत्र भाष्ये प्रयोगः ?-

“असूईमलकात्—” (८७०) इत्यस्य तु भायं निषेधः ‘इताक्तं प्राक्’ अतः कण्ठेऽथ इति भविष्यति ॥ आसूयः अशुभयाशा । तच्चिंक्षिततीति आसूयः सारथिः ॥

८७८ । षष्ठ्या आक्रोशे ॥ ६।३।२१ ॥

दी— । चौरस्य कुलम् । ‘आक्रोशे’ किम् ? ब्राह्मण-कुलम् ।

षष्ठौ is retained when an उत्तरपद follows if abuse is meant by the compound. Thus चौरस्यकुलम्, a thief’s house. Why आक्रोशे ? Witness ब्राह्मण etc., the house of a Brāhmana.

मित— । ‘अलुगुत्तरपदे’ इत्यस्ति । आक्रोशो नास्ति । षष्ठ्या अलुक् उत्तर-पदे परे आक्रोशे गम्यमाने इत्यर्थः ॥

दी— । “वाग्दिक्पश्यद्भयो युक्तिदण्डहरिषु” (वार्त्तिक) । वाचोयुक्तिः । दिग्दण्डः । पश्यतोहरः ।

षष्ठौ after वाच्, दिग्, पश्यत् is retained when युक्ति, दण्ड, हर respectively are the उत्तरपद । Thus वाचोयुक्तिः, reason for a statement ; दिग्, etc., punishment of a whole quarter ; पश्यतः etc., one that will rob before one’s eyes.

मित— । वाच्, दिग्, पश्यत् इत्येतेभ्यः परा या षष्ठौ सस्या अलुक् यथाक्रमं युक्ति, दण्ड, हर इतिरित्पु उत्तरपदेषु इत्यर्थः ॥ वाचः प्रयुक्तस्य वाक्यस्य युक्तिः न्यायः वाक्यसमर्थनमित्यर्थः । षष्ठौ शेषे ॥ दिग्ः लक्षणया दिग्विशीलवासिनां सर्वेषां दण्डः दण्डनम् । कर्मणि क्तयोगा षष्ठौ ॥ पश्यतः पश्यन्तसनाह्वय हरः भोषकः । ‘षष्ठौ अनादरे’ (६१५—२।३।३८) इति षष्ठौ । सुप्सुपेति समासः ॥

दी— । “आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च” (वार्त्तिक) । अमुष्य अपत्यम् आमुष्यायणः । नडादित्वात् फक् (११०१) ॥ अमुष्यपुत्रस्य भाव आमुष्यपुत्रिका । मनोच्चादित्वात् वुञ् (१७८८) ॥ एवमामुष्यकुलिका ॥

The वही is retained by निपातन in आमुष्यायथ, आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यकुलिका । Thus आमुष्यायथ means 'son of the gentleman yonder,' फक् (आयन) is the affix here because अमुष्य is of the नडादि class आमुष्यपुत्रिका means 'the plight of the son of the gentleman yonder' ; the affix is कुल् (अक) in the feminine attached to अमुष्यकुल which is of the मनोशादि class. Similarly आमुष्यकुलिका, 'the plight of the line or house of the gentleman yonder.'

नित— । आमुष्यायथ, आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यकुलिका इति त्रीणि अलुत यटीकानि निपात्यन्ते ॥ अमुष्य इति नडादिषु पठ्यते । अमुष्य अपत्यमिति फकि यथा क्रीपे प्राप्ते अनेन अलुक् ॥ अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, इति मनोशादिषु पाठः । तुलि कृते यथा अलुकि आमुष्यपुत्रक, आमुष्यकुलक इति । खिवा टापि आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यकुलिका ॥ अमुष्य, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल इति यथे याथादेव यथा अलुक् शायते । इह वार्तिके तस्मैव श्रामितस्यार्थस्य अत्रवादः न हि अपूर्वं किञ्चिदधीयते ॥

दी— । "देवानांप्रिय इति च मूर्खं" (वार्तिक) । अन्यत्र देवप्रियः ।

The compound word देवानांप्रियः, idol, of fools, retains the वही to mean a dullard ; elsewhere देवप्रियः, beloved of the gods, with the वही dropped.

नित— । देव इति मूर्खंपर्यायोऽपि इति कौयटातुकार्णो वार्तिकः । देवानां मूर्खोर्षा प्रयः देवानांप्रियः ॥ अन्यत्र देवशब्दस्य देवतात्वं देवानां प्रियः देवप्रियः ॥

दी— । "शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः" (वार्तिक) । शुनःशेपः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ।

The वही after शन् is retained when शेप, पुच्छ, or लाङ्गूल is the अक्षरवदः । Thus शुनःशेप, having the generative organ formed like that of the dog ; शुनःपुच्छ, etc., having a tail like that of the dog.

नित— । शन्-शब्दात् परा या वही तथा अक्षरवदमिति । शेपपुच्छे पुच्छवद

साङ्ख्यशब्दे च उत्तरपदे ॥ यत्र शेषमिव उपस्य इव शेषमस्य, यत्र पुच्छमिव पुच्छमस्य, यत्रो लाङ्गुलमिव लाङ्गुलमस्य इत्यादि विग्रहः ॥ 'शेफ' इति 'शेफस्' इति च शेषमस्य अर्थे दृश्यते ॥ ऋषिविशेषाणामेताः संज्ञा इति उच्यते ॥

दी— । “दिवस दास” (वार्त्तिक) । दिवोदासः ।

The षष्ठी after दिव् is retained when दास is the उत्तरपद । Thus दिवोदास which is a proper name.

मित— । दिवोदास इति संग्राहब्दः । अथयवार्थे इह नास्ति ॥

६८० । पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ ६।३।२२ ॥

दी— । षष्ठ्याः पुत्रे परे अलुक्वा निन्दायाम् । दास्याःपुत्रः—
दासोपुत्रः । 'निन्दायाम्' किम् ? ब्राह्मणीपुत्रः ।

The षष्ठी is optionally retained when पुत्र is the उत्तरपद and the compound implies abuse. Thus दास्याः etc., son of a serf (harlot). Why say निन्दायाम् ? Witness ब्राह्मणी etc. which drops the षष्ठी because it states a fact.

मित— । 'आक्रोशे' इत्यनुवर्धते । तदाह 'निन्दायाम्' इति ॥ दास्याः पुत्रः इति निन्दामात्रं न हि तत्ततोऽपी दासो गभंजातः ॥ ब्राह्मणीपुत्र इति तु तत्त्वकथनम् ॥

६८१ । ऋतो विद्यायोनिमन्वन्धेभ्यः ॥ ६।३।२३ ॥

दी— । विद्यासम्बन्धयोनिमन्वन्धवाचिन ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ।

The षष्ठी after a ऋदन्त word implying relationship through study or marriage is retained when an उत्तरपद follows. Thus होतुः etc. disciple of the Hotri ; होतुः etc. son-of the Hotri ; पितुः etc. disciple of the father ; पितुः etc., son of his father.

मित—। विद्या च योनिश्च ताभ्यां सम्बन्धः विद्यायोनिस्सम्बन्धः। तथात् ।
एतच्च 'ऋतः' इत्यस्य विशेषणम् । यदुपचनं सौवम् । तदाह 'सम्बन्धवाचिनः'
इत्येकवचनेन ॥ उदाहरणानि उपरिष्ठाद्याख्यास्तु ॥

दी—। "विद्यायोनिस्सम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वात्तरपदग्रहणम्"
(वार्त्तिक) । नेह—होत्वधनम् ।

In विद्यायोनिस्सम्बन्ध above, the relation is to be taken as exist-
ing in both पूर्वपद and उत्तरपद of the compound. Thus the अलुक्
does not operate in होत्वधनम् where धन implies neither विद्यासम्बन्ध
nor योनिस्सम्बन्ध ।

मित—। 'उत्तरपदं' इत्यस्ति । तत्र समास आचिष्यते । विद्यायोनि-
सम्बन्धे इत्युक्तम् । तत्र 'तच्च' समासस्य 'पूर्वपदग्रहणम् उत्तरपदग्रहणञ्च' कर्तव्यम् ।
समासे तदा पूर्वोत्तरपदाभ्यां विद्यासम्बन्धं योनिस्सम्बन्धञ्च विना अन्यः सम्बन्धो न
प्रतीयते तद्विधायमलुक् प्रचरति नान्यथा इति क्लृप्तम् । तदत्र चत्वारः पक्षाः—पूर्वपदं
विद्यासम्बन्धवाचि, उत्तरपदं विद्यासम्बन्धवाचि योनिस्सम्बन्धवाचि वा इति द्वौ । पूर्वपदं
योनिस्सम्बन्धवाचि, उत्तरपदं विद्यासम्बन्धं योनिस्सम्बन्धं वा कथयति इति चापरी द्वौ ॥
ततः होतुरन्ववासी' इति विद्यासम्बन्धवाची होत्वशब्दः, तथा च अन्ववासी' इति ।
होतुःपुत्रः इत्यत्र तु पुत्रशब्दो योनिस्सम्बन्धवाचि । एवं योनिस्सम्बन्धवाचिनः पित्रशब्दस्य
विद्यासम्बन्धवाचिना अन्ववासिश्च न समासः योनिस्सम्बन्धवाचिना पुत्रशब्देन च ॥
धनशब्दस्तु न विद्यासम्बन्धं नापि योनिस्सम्बन्धमभिधत्ते तदनेन समासे षष्ठा लुगि ॥
पूर्वोत्तरपदग्रहणं विद्यायोनिस्सम्बन्धेभ्य इत्यत्रैव ननु 'ऋतः' इत्यत्रापि । तथा चैवीदा-
ह्यतम् ॥ निबोधयं विधिः उत्तरत्र विभाषायङ्गणात् ॥

८८२ । विभाषा स्वसृपत्योः ॥ ६।३।२४ ॥

दी—। ऋदन्तात् षष्ठा अलुक्त्वा स्वसृपत्योः परयोः ।

The षष्ठी after a ऋदन्त word is optionally retained when सृष्ट
or पति is the उत्तरपद । Hence with the exposition मातुः स्वसा we

have the option to drop or not to drop the वही। If the वही is retained, we look forward—

मित—। स्वसृशब्दे पतिशब्दे वा उत्तरपदे विद्यायोनिस्त्वन्ववाचिनः स्वसृशब्दात् या वही तस्या विभाषा अलक् भवति। मातुः स्वसा इति विपरी पठ्या अलुकि—

८८३। मातुःपितृभ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८।३।८५ ॥

दी—। आभ्यांस्वसुः सस्य षो वा स्यात् समासे। मातुः-
ष्वसा—मातुःस्वसा। पितुःष्वसा—पितुःस्वसा। लुक्पक्षे तु—

In a compound the स of स्वसृ coming after मातुः or पितुः is optionally changed into व। Thus मातुः etc., mother's sister; पितुः etc., father's sister. If however the वही is elided, we look further forward—

मित—। 'मातुः' 'पितुः' इति पठ्यान्वानुकरणम्। अनुकरणानापि प्राति-
पदिकत्वमसि अर्थवत्त्वात् मातुश्च पितुश्च मातुःपितुरौ। ताभ्याम् ॥ 'स्वसा' इति
पूर्वपुत्रादनुवर्तते पठ्या च विपरिणम्यते। यथा पठ्यार्थे इयं प्रथमा। 'सस्य षः'
इत्यसि 'समासे' इति च। तदाह 'आभ्यां स्वसुः' इत्यादि ॥ "सात्पदायोः"
(२१२३—८।३।१११) इति निषेधस्यापवादः ॥

८८४। मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८।३।८४ ॥

दी—। आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात् समासे।
मातृष्वसा। पितृष्वसा। असमासे तु—मातुः स्वसा, पितुः स्वसा।

In a compound the स of स्वसृ becomes व when after मातृ or पितृ। Thus मातृ etc. But the स is not changed when not in a compound, thus मातुः etc.

मित—। 'मातृ' 'पितृ' इति समासगतद्वयस्यानुकरणम्। तेन नामन्।
मातृ च पितृ मातृपितृणौ। ताभ्याम् ॥ 'स्वसा' इति पठ्यार्थे प्रथमा ॥ "सात्पदायोः"
(२१२३—८।३।१११) इति निषेधस्यापवादः। स च समासे एव। तेन असमासे नैव

श्वस्—मातुः स्वसा, पितुः स्वसा ॥ ननु 'मातृ' पितृ' इति रूपानुकरणम् । असमासितद्रुपाभावादेव षत्वप्राप्तिर्नास्ति, तत् कथमिदं 'प्रत्युदाहर' भवति ? सत्यं, परं प्रत्युदाहरणमेतत् सूत्रत्रयमप्यभिवक्ष्य उपस्थाप्यते । पूर्वसुवात् वैकल्पिकं षत्वं प्राप्नोति तदसमासेन कार्यते ॥

अथ समासाश्रयविधयः

८८५ । धरूपकल्पचेलङ्गुवगोत्रमतइतेषु ङ्योऽनेकाचो ङस्वः ॥
६।२।४३ ॥

दी—। भाषितपुंस्कात् यो ङी तदन्तस्थानिकाचो ङस्वः
स्वात् धरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु चोत्तरपदेषु ।
ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । ब्राह्मणिरुपा । ब्राह्मणिकल्पा ।
ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणिगोत्रा । इत्यादि ।
ब्रूजः पचाद्यचि वच्चादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते । चेलडा-
दीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि । तैः "कुत्सिनानि कुत्सनैः"
(७३२—२।१।५३) इति समासः । 'ङ्यः' किम् ? दत्तातरा ।
'भाषितपुंस्कात्' किम् ? आमलकौतरा । कुवलीतरा ।

The feminine affix ङी coming after a भाषितपुंस्क word of more than one syllable is shortened when any of the affixes च, इप, कल्प is attached ; also when any of चेलङ्, वुव, गोव, मत, इत is the उत्तरपद । Thus ब्राह्मणितरा, an eminent Brāhmani ; ब्राह्मणितमा, pre-eminently a Brāhmani ; ब्राह्मणिरुपा, a good Brāhmani ; ब्राह्मणिकल्पा, very much like a Brāhmani ; ब्राह्मणिचेली, a wicked Brāhmani ; ब्राह्मणिब्रुवा, a so-called Brāhmani ; ब्राह्मणिगोत्रा, kin of

a Brāhmani ; ब्राह्मणिमता, believed to be a Brāhmani ; ब्राह्मणिहता, a wretched Brāhmani. In ब्रुव we have वच् attached to ब्रु as is seen after पचादि roots. But ब्रु does not become वच्, nor does its ऊ become ओ by गुण ; and we get ब्रुव instead of व्रुव । All this is by निपातन in this very rule. खेलट् and the rest, when उत्तरपद in a compound, imply 'deprecation' (कृतसा) and are compounded by the rule "कृतसितानि—" (732). Why say ऊः ? Witness दत्ता-तरा which does not become दत्तरा । Why say भावितपुंस्कात् ? Witness आमलकीतरा, a well-developed Amalaki tree ; कुवलीतरा, a well-developed plum tree.

मित— । 'ऊः' इति ङीशब्दस्य वट्टा एकवचने ऋणम् । अस्य च 'अनेकाचः' इति विशेषणम् । खेवल्लयु ङी एकाजिव तत्र 'ङी' इति ङान्तो ष्यते ॥ "श्रियाः पुंवत्—" (८३१—६।३।३४) इत्यतो 'भावितपुंस्कात्' इत्यनुवर्तते ॥ 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते । अक्षपकल्पाः प्रत्ययाः । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययवृद्धौ तदन्तविधिर्नास्ति (८८८) इतीह घादय एव ष्यन्ते न तदन्ताः । तदाह 'प्रत्ययेषु परेषु' न प्रत्ययानेषु परेषु इति ॥ खेलट् इति टित् ङीवर्धः । खेली कृतसिता । खेली ब्राह्मणी इति कर्मधारये "कृतसितानि—" (७३२—२।१।३३) इति ब्राह्मणशब्दस्य पूर्वनिपातः । ब्राह्मणी-खेली इति प्राप्तः "पुंवत् कर्मधारयः—" (७४६—६।३।३२) इति पुंवदानः—क्रियताम् अनेन वा ऋषेः । परत्वात् पुंवदानं वाधित्वा ऋष एव प्रवर्तते—ब्राह्मणिकेली ॥ एके तु वा ब्राह्मणी, गोवा ब्राह्मणी, मता ब्राह्मणी, हता ब्राह्मणी इत्यादिवपि ॥ 'इति-वियये कृतसमवाचीनि' इत्यस्य वृत्तादेव कृतसा वाक्ये कृतसा नास्ति इत्यर्थः । तत् स्वपदविषयं परिहृत्य 'कृतसिता ब्राह्मणी इत्यर्थे' एतावदेव वक्तुमुचितं प्रतिभाति ॥ दत्तातरा इत्यत्र ङी नास्ति तत्र ऋषो न । "तसिलादिषु—" इति पुंवदपि न 'संज्ञा-पुरुषीय' (८२६—६।३।३८) इति निषेधात् ॥ आमलकीशब्दो भावितपुंस्कात् एव इति भाष्याश्रयः । तत् कुवलीतरा इति द्वितीयसुदाहरणमुपन्यस्तम् ॥

३८६ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् । ५।३।४४ ॥

दो— । अद्यन्तनद्याः अद्यन्तस्य एकाचस्य घादिषु ऋषो वा स्यात् । ब्रह्मवन्धुतरा—ब्रह्मवन्धुतरा । स्त्रितरा—स्त्रीतरा ।

Words technically known as नदी, other than those mentioned in the previous rule, optionally become shortened when च etc., follow. Thus व्रद्ध etc., a close female relation of a Brāhmana ; स्त्रि etc., very much a woman.

मित—। 'वृद्ध' इत्यनुवर्तते 'ऋस्वः' इति च । 'शिवस्व' पूर्वसूतीका-
दन्वस्य 'नद्याः' नदीसंज्ञकस्य शब्दस्य 'अन्वतरस्त्री' विभावया 'ऋस्वः' स्यात् चादिषु
परं इत्यर्थः ॥ पूर्वसूते कृतानु नदीशब्देषु ये अनेकाचः त एवोक्ताः । तन् अङ्गान्ती
नदीशब्दः सिध्यते, कृतानु एकाच् । तदाह 'अङ्गान्त' इत्यादि ॥ 'व्रद्ध' इति
अङ्गान्ततया लडाहरणम् । 'स्त्री' इति कृतानु एकाच् नदीशब्दः ॥ 'स्त्री' इति
नित्यस्त्रीवाचकत्वात् न भाषितपुंस्त्वम् । सुवेदिकिन् 'भाषितपुंस्त्वात्' इति न सम्बध्यते
तत् इदमदाहरणम् ॥

दी—। "कन्नद्या न" (वार्त्तिक) । लक्ष्मीतरा ।

A word rendered a नदी by some कन् affix does not become shortened when च etc., follow. Thus लक्ष्मीतरा very much like Lakshmi.

मित—। 'दी' कृतप्रत्ययेन कृता नदीसंज्ञा न स्त्रीप्रत्ययेन 'तेषां' चादिषु न
वृद्धा ॥ 'लक्ष्मी' इति तु लक्षयति प्रमासमिति विद्यते 'लक्ष्मीर्मुत्' (७० शरद०)
इत्थीचादिकम् ईप्रत्ययान्तं न कृतम् । अङ्गान्तत्वात् वैकल्पिको ऋस्वः प्राप्तः अनेन
प्रतिषिध्यते ॥ एतम् अस्त्री-वन्ती इत्यादिषु च ॥

६८७ उगितश्च ६।३।४५ ॥

दी—। उगितः परा या नदी तदन्तस्त्वचादिषु ऋस्वी वा
स्यात् । विदुषीतरा । ऋस्वाभावपक्षे तु "तसिलादिषु—" (८३६
—६।३।३५) इतिपुं वत् । विदुषीतरा । वृद्ध्यादिषु विदुषीतरा
इत्यप्युदाहृतम् । तन्निर्मूलम् ।

A word rendered a नदी by some affix attached to what has dropped/उ, च of उ in its formation, will optionally shorten

its final when च etc., follow. Thus विदुषि etc., a very learned woman. Here, in the alternative when there is no shortening, there will be पुंवहाव by "तस्मिन्नादिषु—" (836); hence विदुषीतरा also. The Vritti etc., quote a third form विदुषीतरा but there is no authority for it.

मित— । 'उक्' इति उवर्णस्य ऋवर्णस्य एवर्णस्य च संज्ञा । उक् इत् अच्चात् ऋगित् । तच्चात् । नन्यमानपरस्यन्दयोगे पञ्चमी । 'नद्याः' इति षष्ठान्तमनुवर्तते 'अन्यतरस्याम्' इति च । उगितो नद्याः अन्यतरस्यां ऋधो घादिषु इत्यन्वयः ॥ 'नदी' इति ईदूतो वर्णो इति पञ्चमाश्रित्य आह—'या नदी तदन्तस्य' इति, स्त्रियां विहितो य इ-प्रत्यय क-प्रत्ययश्च तदन्तस्य इत्यर्थः । कच्चात् च विहित इत्याकाशायामाह 'उगितः परा या नदी' इति उगिच्छब्दादिहित ईकारोकारात्प्रकी यः स्वार्थेः प्रत्ययः इत्यर्थः ॥ पूर्वसूत्रे तु ईदूदन्त एव नदी न तु ईदूवर्णमात्रम् । तस्मिंश्च पक्षे इह 'उगितः' इति षष्ठान्तं 'नद्याः' इत्यस्य विधीयणम् । उगितो नद्या अन्यतरस्यां ऋञ्च इति च सुगमोऽन्वयः । तद्विषं त्वोपासनामपि ईदूदन्तपञ्चमुपेत्य सुखञ्च व्याख्यानमनाह्वय यत् ईदूवर्णपञ्च आद्रियते कश्च व्याख्यानं क्रियते, प्रीदिमात्रं किञ्च तत् वैषिवाध्यं वा स्यात् ॥ वेति इति विद्वान् । "विदिः यतुर्वसुः" (११०५—७१।१६) इति वसुप्रत्ययः । स च उगित् । तत्सम्बन्धात् विदुश् इत्युपगित् । स्त्रियां ङीप् विदुषीति 'उगितः परा या नदी तदन्तम्' । तेन तरपि ऋक्षविकल्पः । ऋक्षपक्षे विदुषीतरा ॥ यदा न ऋक्षः तद्य 'वक्षप—' (८८५) इत्यनेन कृतात् विप्रतिषेधान्मुक्तः निर्वाचः "तस्मिन्नादिषु —" (८३६) इति सूत्रोक्तः पुंवहावः । तेन विदुषीतरा ॥ 'निर्मलम्' भाष्यादिषु प्रमाणाश्रयेषु अदृष्टमित्यर्थः ॥ ईदूदन्तो नदी इति पक्षे वसुप्रत्ययसम्बन्धात् यथा विदुश् इत्युगित् तथा विदुषी इत्यपि । शेषं प्राग्वत् ॥

८८८ । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासिषु ॥ दी३।५० ॥

दी— । हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृदयम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः । 'लेख' इत्यस्मन्तस्य ग्रहणम्, घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणं प्रापकम् "उत्तरपदाधिकारे तदन्त-विधिर्नास्ति" इति ।

हृदय becomes हृद् when लिख and लास are उत्तरपद and when the affixes यत् and चण् are attached. Thus हृत्स्लिख, one who scratches his chest, has changed हृदय into हृद्. Similarly हृद्य, to heart's liking, with यत् attached; हृद्य, belonging to the heart, when चण् is attached; हृत्स्लास palpitation of the heart, when लास follows. Here लिख is supposed to be the form when the क्त affix चण् is attached with हृदय as उत्तरपद; hence with चण् the form is हृदयस्लिख without the substitution of हृद्. But as चण् is mentioned in the rule separately this will include चण्ण words also—both क्त and तद्धित—by तदन्तविधि, consequently the mention of लिख with चण् becomes superfluous. Thus the inference is—In the section on उत्तरपद, affixes mentioned do not include words ending in those affixes.

नित—। हृदयशब्दस्य 'हृद्' इत्ययमादेशो भवति लिख, यत्, चण, लास, इत्येतेषु परस्मिन् ॥ चण् इति क्तत् तद्धितयः । 'लिख' इति क्तदशो यद्वयम् अभियुक्तेश्चोपव्याख्यानात् । तदाह 'हृदयम्' इत्यादि । कर्मोपपदे चण् । हृद्यम् इति तद्धितोऽण् ॥ हृद्यम् इति तद्धितो यत् ॥ ननु 'हृद्' इति प्रकृत्यन्तस्य हृदयपर्यायः तन्नेव सिद्धे किमनेन हृदादेशिनः ? उच्यते—हृदादेशो 'हृदयस्लिख' 'इत्यादीनिःशब्दयम् । हृदयं लिखति इत्यादिवाक्ये 'हृदयस्लिखः' इत्यादि ना भूदिति । किं तर्हि हृदयस्लिख इत्यसाधुरिव ? वाचस्पत्याधुर्यदि हृदयं लिखतीति विग्रहः क्रियते । अधिन्नु विपश्चि 'चण्' एव नाम्नाः प्रत्ययः । यदा पुनर्लेखनं लिखः, लिखति अनेन वा कारणेन, इति चण् तदा भवत्येव हृदयस्य लिखः हृदयस्लिख इति । परमर्थो भिद्यते—अणि कर्ता उच्यते यत्रा तु भावः कर्तृत्वतिरिक्तं वा कारकम् ॥ भवतु, उक्त एव चण् सुप्ते, तत् तदन्तविधिना एव चण्णो लिखशब्दो लभ्यते किं तस्य प्रथम्यहणम् ? चण्णादिक प्रथम्यहणादनुनीयते "उत्तरपदाधिकारि—" इत्यादि ॥

८८८ । वा श्लोकश्चोत्तरीषु ॥ ६।३।५१ ॥

दी—। हृत्श्लोकः—हृदयश्लोकः । सौहार्दम्—सौहृदयम् । हृद्रोगः—हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृत्शब्दोऽस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ।

The substitution of हृद् is optional when शोक, व्यज् or रोग follows. Thus हृत्शोकः etc., the heart's grief; सौहार्दम् etc., goodness of heart; हृद्दोगः etc., heart-disease. The purpose of the substitution is served by the independent word हृद् which means the same as हृदय, hence the substitution is only to illustrate diversity of derivation.

नित— । 'हृदयस्य हृद्' इत्यस्ति । 'शोक' इति 'रोग' इति उत्तरपदम् । 'व्यज्' इति प्रत्ययः ॥ हृदयस्य शोकः हृदयस्य रोग इति विग्रहः ॥ श्रीभक्तं हृदयमस्य सुहृदयः उदार इत्यर्थः । तस्य भाव इति ब्राह्मणादि-व्यञ्जि सुहृदय व्यञ्ज् इति स्थिते ह्रस्वावे सुहृत् व्यञ्ज । "ह्रस्वसिन्धुन्ते—" (११२६—७।२।१८) इत्युभयपदह्रस्वी सौहार्दम् उदारता । अकृते ह्रस्वावे तु सुहृदय व्यञ्ज् इति स्थिते "यस्मिन् च" (२११—६।७।१८) इति लोपे सौहृदयम् ॥ एवञ्च अपि सौहार्दमिति ॥ इदं "हृदादिग-पथे ह्रस्वसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य श्वर्युभयपदह्रस्विः" इति तदतां ह्रस्वतामनुरोधान् । वस्तुतस्तु एव व्यञ्जि अपि च यो हृद् हृदयस्य, लाघणिकः सः । "लाघण्यप्रतिपदीकयोः प्रतिपदीकस्यैव" (परिभाषा) इति लाघणिकस्य ह्रस्वस्य "ह्रस्वग—" इत्यत्र यद्व्यञ्जं न भविव्यति । तेन उत्तरपदह्रस्वरभावात् अपि सौहृदम् व्यञ्जि सौहृदम् इत्येव, न हि सौहार्दम् इति सौहार्दमिति च ॥ "सुहृद् ह्रस्वी—" (८८८—५।७।१५०) इति निपातिते सुहृदस्य यो हृद् सोऽपि लाघणिक एव, तस्यापि उत्तरपदह्रस्वी न यद्व्यञ्जम् । अद्योच्यते सुहृदिति लाघणिकं न हृदिति, तदा सुहृदित्यस्य अर्थवत्त्वंऽपि केवलं हृदिति नास्ति । किञ्च "ह्रस्वग—" इत्यत्र "अर्थवत्त्वं नानर्थकस्य" (परिभाषा) इति कृत्वा अनर्थकस्य ह्रस्वस्य यद्व्यञ्जं न भविव्यति । तत् प्राग्देव उत्तरपद-ह्रस्वरभावः ॥ तथा सति हृदयशब्देन समानार्थो यो ह्रस्वस्येन समासे सुहृदिति स्थिते अपि व्यञ्जि च सौहार्दम् सौहार्दमिति च ॥ तदर्थं निश्चयः—अपि ह्रस्वावे सौहृदमिति व्यञ्जि सौहृदमिति च । प्रकृत्यन्तरं यो 'हृद्' स तु न अपि न वा व्यञ्जि हृद्, ततः सौहार्दमिति सौहार्दमिति च । एतदेव यदुक्तं काव्यालङ्कार-सूत्रज्ञेयौ भामिनेन "अपि ह्रस्वावात्" इति । एवञ्च कृत्वा युवादिगथे ब्राह्मणादिगथे

च सुष्ठुसुष्ठुशब्दयोरुभयोरपि पाठः सुष्ठुश्चते । आयात् सौहार्दसौहार्दौ, द्वितीयान् सौहार्दसौहार्दौ भक्ततः । अन्तरग्रहणाभावे शब्दद्वयज्ञानिः प्रसज्यते ॥

८८० । पादस्य पदाज्यातिगोपहृतेषु ॥ ६।३।५२ ॥

दी— । एषूत्तरपदेषु पादस्य 'पद' इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । "अज्यतिभ्यां पादे च" [? "अज्यतिभ्याञ्च" (७० ४।१३०), "पादे च" (७० ४।१३१)] इति इण (? इञ्) प्रत्ययः । अजीर्व्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ।

पाद becomes पद when आजि, आति, ग or उपहत follows as उत्तरपद । The substitute is अदन्त । Thus पदाजि etc. a foot-passenger. The affix is इञ् by the उणादि rule "पादे च"—Also when पाद is the उपपद । This has to be taken along with the previous rule "अज्यतिभ्याञ्च"—इञ् is attached to अजि and अत also. अजि does not become औ by निपातन in "पादस्य—" (११०). Also पदग, travelling on foot ; पदो etc., struck with the feet.

मित— । आजि, आति, ग, उपहत इत्येतेषु उत्तरपदेषु पादशब्दस्य 'पद' इत्यदन्त आदेशः स्यात् ॥ सूत्रे 'पद' इति लुप्तप्रथमानाम् । तदाह 'अदन्त आदेशः' इति । तत्र लिङ्गम् उत्तरसूत्रे 'पद' इत्यादेशान्तरकरणम् । यदि श्वापि दान्त आदेशः स्यात् तदा उत्तरत्र "यत्यतदर्थे" इत्येव सूत्रयेत् । किञ्च 'पदगः' 'पदोपहतः' इति न सिध्यति ॥ पद अजि इञ् इति पदाजिः । अकिञ्चैव सूत्रे 'आजि' इति निपातनात् अजीर्व्यभावो न ॥ इह उणादियु "अज्यतिभ्यां पादे च" इति सूत्रं नोपलभ्यते । सुदृतेषु पुस्तकेषु "अज्यतिभ्याञ्च" "पादे च" इति द्वे सूत्रे प्रत्ययश्च इञ् न इण् ॥

८८१ । पद यत्यतदर्थे ॥ ६।२।५३ ॥

दी— । पादस्य पद स्यात् अतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति षष्ठाः शर्कराः । 'अतदर्थे' किम् ? पादार्थसुदको पाठ्यम् । "पादाधीभ्याञ्च" (२०८३—५।४।२५) इति यत् ।

पाद becomes पद् when यत् not implying तादृश्यं follows. Thus पदाः etc.—sugar hurting the feet when trod upon, so big are the crystals. Why say चतुर्थे ? Witness पादम् etc., water for the feet which does not take the substitute because यत् implies तादृश्यं । The यत् is by the rule “पादाच्चा—” (२०९३).

नित— । पदिति दान्तीऽयमादेशः । पदाः शर्कराः इत्यत्र “विध्यलघुना” (१६३५—४१४८२) इति यत् ॥

दी— । “इक्ते चरतानुपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् (१५५८) छन् ।

The substitute has to be noted when the affix इक् follows in the sense चरति, walks. Thus पदिक, walks on foot ; the affix is छन् (इक्) because पाद is of the पर्पादि class.

नित— । ‘तेन चरति’ इत्यधिकरणे य इक्, छन्प्रसङ्गः इत्यर्थः, तस्मिन् परे पादस्य पद् इत्ययमादेशः स्यात् ॥ पादाभ्यां चरति इति पाद छन् इति स्थिते पादस्य पद् । छमः प्रकाशकारो इती, टस्य च इक् । तेन पदिक इति । इह “पर्पादिभ्यः छन्” (१५५८—४१४१०) इति छन् । प्रत्ययस्य विश्वात् स्त्रियां पदिकी ॥ वार्त्तिकमिदं— “पादः प्रथ” इति पर्पादिषु गणस्यलघुनाहवादः ॥

८८२ । हिमकाषिहतिषु च ॥ ६३।५४ ॥

दा— । पङ्क्तिमम् । पत्काषी । पङ्क्तिः ।

पाद becomes पद् when हिम, काषिन् or हति is the उत्तरपद । Thus पङ्क्ति, cold to the feet ; पत्काषिन्, those who hurt their feet ; पङ्क्ति, trod upon with the feet.

नित— । हिम, काषिन्, हति इत्यन्तेषु उत्तरपदेषु पादस्य पदित्वादेशो भवति ॥ पादयोर्हिमं श्रौतमिति विग्रहः ॥ पादौ कथतीति पत्काषी पादचारी । “सुध्य-

जाती—” (२८८८—३।१।७८) इति णिनिः ॥ पादाभ्यां ह्यते इति पञ्चतिः पत्याः ।
कारणोपपदे त्तिन् ॥

८८३ । ऋचः श्रे ॥ ३।३।५५ ॥

दो— । ऋचः पादस्य पद् स्याच्छे परि । गायत्रीं पच्छः
शंसति । पादं पादमित्यर्थः । ‘ऋचः’ किम् ? पादशः कार्पापणं
ददाति ।

पाद of a ऋच् becomes पद् when the affix श follows. Thus
पच्छः in गायत्रीम् etc., cites a गायत्री a line of it each time. Why
say ऋचः ? Witness पादशः without the substitution, in पादशः etc.,
gives away one कार्पापण measure of cowries a fourth of it each
time.

मित— । ‘ऋचः’ इति पादाभिचया षष्ठी । तदाश्च ‘ऋचः पादस्य’ इत्यादि ॥
इह ‘पाद’ इति चतुर्थीशः । स च परिमाणम्, अतः “संख्यं कवचमात्—” (२११०—
३।३।७३) इति शस् वीसायाम् ॥ कार्पापणमितान् कपदेकान् ददाति, तच्च दानं
प्रतिवारं चतुर्थीशमितमित्यर्थः ॥

८८४ । वा घोपमिश्रशब्देषु ॥ ३।३।५६ ॥

दो— । पादस्य पत् । पद्घोषः—पादघोषः । पन्मिश्रः—
पादमिश्रः । पच्छब्दः—पादशब्दः ।

पाद optionally becomes पद् when घोष, मिश्र, or शब्द follows as
उत्तरपद । Thus पद्घोष etc., the noise of foot-steps ; पन्मिश्र etc.,
mixed with a quarter ; पच्छब्द etc., the noise of foot-steps, or
the word पाद ।

मित— । घोष, मिश्र, शब्द इत्येतेषु उत्तरपदेषु पादस्य ‘पद्’ इत्यादेशः स्यात् ।
दोः एवादेशः, ‘पत्’ इति शब्द इत्थी तान् । प्रथमेकवचने रूपम् ॥ पद्घोष इत्यत्र
षष्ठीसमाप्ते, उत्तरपदाधी मादशब्दः ॥ पन्मिश्र इत्यत्र पादचतुर्थीशः । “पूर्वसदृश—”

(६६३—२।१।३२) इति समासः ॥ पञ्चदश इति पञ्चोप-पद । यथा—पाद इति शब्दः इत्यर्थः । कर्मधारयः ॥

दी—। “निष्के चेति वाच्यम्” (वार्तिक) । पञ्चिष्कः—
पादनिष्कः ।

Also when निष्क is the उत्तरपद । Thus पञ्चिष्क etc., gold measuring one पाद ।

मित—। निष्कः सुवचंम् । तच्चिन्नुत्तरपदे पादस्य पश्चात् ॥ इह पादः परि-
माणभेदः, चतुर्थांशो वा । पादस्यासौ निष्कश्च इति कर्मधारयः ॥

८८५ । उदकस्योदः संज्ञायाम् ६।३।२७ ॥

दी—। उदमीघः ।

उदक becomes उद when an उत्तरपद follows, if the compound is a proper name. Thus उदमीघ, the name of some one.

मित—। उदकशब्दस्य ‘उद’ इत्यादिशः स्यादुत्तरपदे परे समुदाययेत् संज्ञा भवति ॥ उदकगर्भो मीघः उदकमीघः । तेन वर्षादिभिः साहचर्यात् यदि उदकमीघ इति कस्यचित् संज्ञा क्रियते तदा उदकमीघ इत्यस्य उदमीघ इति रूपं भवति ॥

दी—। “उत्तरपदस्य चेति वाच्यम्” (वार्तिक) ।
चीरोदः ।

The substitute comes in also when उदक is the उत्तरपद if the whole is a proper name. Thus चीरोद, the sea of milk.

मित—। उत्तरपदमिति इह उदकविशेषणम् । उत्तरपदस्य च उदकशब्दस्य उदादेशो भवति संज्ञायाम् ॥ चीरमुदकमस्य चीरोदः उत्तरसागरस्य संज्ञा ॥ ‘संज्ञायाम्’ किम् ? उदकशोचितः । प्रसन्नोदको सरः ॥

८८६ । पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ६।३।५८ ॥

दी—। उदपेषं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उद-
धिष्वन्तः, समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् ।

उदक- becomes उद also, when पेयम् वास, वाहन or धि follows as-
उत्तरपद । Thus उदपेयम् etc., grinds with water ; उदवास, stay in
water ; उदवाहन, the carrier of water, i. e., a cloud ; उदधि: etc.
a jar in which water is stored (we say घट: because in the case
of the sea the compound is available by the previous rule,
being a संज्ञा of the sea).

मित— । सञ्जायामिति निवृत्तम् । पेयम्, वास, वाहन, धि इत्येतेषु उत्तर-
पदेषु च उदकस्य उद इत्यादीभ्यो भवति ॥ उदकेन करणेन पिनष्टि इत्यर्थे उदपेकं
पिनष्टि । “खिहने पिवः” (३२५०—३४४३८) इति षसुल् ॥ उदके वासः
उदवासः । “सहस्ररातीरुदवासतत्परा” । बहुव्रीहिसौ ॥ उदकस्य वाहन उद-
वाहनो भवः । उदकं पीयते चाधन् उदधिः जलाधारः । स चेह घटः । समुद्रस्य
ह उदधिरिति संज्ञा, तेन पूर्वस्यैवैव स्थिति ॥

६८० । एकहस्तादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ६।३।५८ ॥

दी— । उदकुम्भः—उदककुम्भः । ‘एक—’ इति किम् ?
उदकस्थालौ । ‘पूरयितव्ये’ इति किम् ? उदकपर्वतः ।

उदक optionally become उद if the उत्तरपद begins with a single-
consonant and means something to fill up. Thus उदकुम्भ etc.,
jar of water. Why say एक etc. ? Witness उदक etc., without
the change because the उत्तरपद begins with the conjunct con-
sonantस्य । Why say पूरयितव्ये ? Witness उदक etc., a mountain
where it rains heavily, without the change because a पर्वत cannot
be filled up.

मित— । एकः असंज्ञायः हलन्तरेण असंज्ञाः इत् आदिर्यस्य सत एकहस्तादि ।
‘पूरयितव्ये’ उदकस्थालौ । उदकस्यपि उत्तरपदविशेषणम् ॥ ‘पूरयितव्ये’ पूरयितव्यवाचि
‘एकहस्तादि’ असंज्ञायादि यद् उत्तरपदं तस्मिन् परतः उदकस्य ‘उद’ इत्यादीभ्यो

भङ्गति वा इत्यर्थः ॥ स्यात् इति पुरयितव्यमपि संयोगादि तेषु न उदादेशः ।
पसंज्ञ इत्यसंयोगादि अपि न पुरयितव्याः तेषु न उदादेशः ॥

८८८ । मन्वीदनसक्तुविन्दुवज्रभारहारवीवधगाह्येषु च ॥६।३।६०॥

दी— । उदमन्यः—उदकमन्यः । उदीदनः—उदकौदनः ।
इत्यादि ।

उदक optionally becomes उद् also if the उत्तरपद is मन्य, चीदन, सक्तु, विन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध or गाह्य । Thus उदमन्य etc., a paste made with water ; उदीदन etc., food mixed with water ; etc.

मित— । मन्य, चीदन, सक्तु, विन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध, गाह्य इत्येतेषु च उत्तरपदेषु उदकस्य उदादेशो वा स्यात् इत्यर्थः ॥ द्रवद्रव्यसंस्तताः सक्तुवो मन्यः । उदकेन मन्यः । “अग्नेन व्यञ्जनम्” (६८६—२।१।२४) इति समासः ॥ एवम् उदकेन सक्तुः इत्यपि ॥ उदकस्य वज्रः वज्र इव प्राणहर उदकमक्षेप इत्यर्थः ॥ उदकं विभर्त्सति उदभारः वारिगाहकः । कर्मण्यण् ॥ एवम् उदकं हरतीति ॥ भारवहनसाधनम् उभयतो वज्रशिक्यो वंसदण्डो वीवध इत्युच्यते । शिक्ययोर्भारं न्यस्य सक्तुनेन वीवध उच्यते । उदकस्य उदकवहनसाधनम् वीवधः इति विशयः ॥ उदकं गाह्ये उदगाहः । कर्मण्यण् ॥ एतानि उत्तरपदानि एकह्रस्वादिभ्यपि न पुरयितव्यानि इति पूर्वेण अत्रात्ते विधिः ॥

८८८ । इको ङ्खोऽङ्खो गालवस्य ॥ ६।३।६१॥

दी— । इगन्तस्य अङ्खन्तस्य ङ्खो वा स्यात् उत्तरपदे ।
ग्रामणिपुत्रः—ग्रामणीपुत्रः । ‘इकः’ किम् ? रमापतिः । ‘अङ्खः’
किम् ? गौरीपतिः । ‘गालव’-ग्रहणं पूजार्थम्, ‘अन्यतरस्याम्’
इत्यनुवृत्तेः ।

The learned Galava says इ, ऊ, ऋ except ङी are shortened optionally when an उत्तरपद follows. Thus ग्रामणि etc., son of the headman of the village. Why say इकः ? Witness रमापति

in which the **च्** is not shortened. Why say **चङः**? Witness **गौरीवति** which does not shorten its **इ** because the **इ** is from **ङी** in the feminine. **Galava** is named to show respect and not to secure optionality because '**अन्यतरस्याम्**' comes in here from the preceding rule and allows the option.

मित—। इ उ च ल इति इक् । तस्य ॥ न ङीः चङीः । तस्य चङः ।
-इदम् 'इकः' इत्यस्य विशेषणम् ॥ 'उत्तरपदे' इत्यस्मि 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते ॥
चङः इको ङस्यः स्यात् अन्यतरस्याम् उत्तरपदे परतो गालवस्य आचार्यस्य मतेन
इत्यर्थः ॥ यामं नयतीति क्विपि यामथीः न शान्तः । तेन ङस्यविकल्पः ॥ 'पूजायम्'
इति पूर्व्यं गालवस्य मतमित्यर्थः ॥

दो—। "इयङ्वङ्भाविनामव्ययानाञ्च निति वाच्यम्"
(वार्त्तिक) । शोमदः । भ्रूभङ्गः । शक्तीभावः ।

The option to shorten does not exist in the case of words that admit **इयङ्** for **इ** or **उवङ्** for **उ** and of indeclinables. Thus **शो** etc., the pride of wealth; **भ्रू** etc., a frown; **शक्ती** etc., turning white.

मित—। इयङ्वङ्गोभावः भवनसुत्पत्तिरित्यर्थः इयङ्वङ्गभावः । सः चक्षि
-एष इयङ्वङ्गभाविनः । इनिर्मल्यर्थे । तेषाम् ॥ 'न' इत्यत्र 'ङस्य' इति योज्यम् ।
तेन वैकल्पिकस्य ङस्यस्य निषेधः । अतो दीर्घ एव उदाह्रियते ॥ "ज्यादिचि—"
(७१२—१।३।११) इति मित्रात्रिण्डुचिः पठ्यते तेन अव्ययत्वम् ॥

दो—। "अभ्रुकुंसादीनामिति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) ।
-भ्रुकुंसः—भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः—भ्रुकुटिः । अकारः अनेन
विधोयते इति व्याख्यानान्तरम् । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । भ्रुवा
कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य स स्त्रीविशधारी नर्त्तकः । भ्रुवः
कुटिः कौटिल्यम् ।

It should be stated that the option is not cancelled with

regard to भ्रुकुंस and the like. Thus भ्रुकुंस etc., one who speaks with his eyebrows, or one who shows well in his eyebrows, i. e. a male dancer in female attire ; भ्रुकुटि &c., curving of the eyebrows. The Varttika is also explained as affixing अ to भ्रु &c., in भ्रुकुंस &c. Thus भ्रुकुंस, भ्रुकुटि ।

मित— । 'अभ्रुकुंसादीनां' भ्रुकुंसादिवर्जितानामित्यर्थः । एतत् पूर्ववार्तिकस्य 'इयङ्कुवङ्भाविनाम्' इत्यस्य विशेषणम् । भ्रुकुंसादिवर्जितानामित्यङ्कुवङ्भाविनां ब्रह्मनिवेधः । तेन भ्रुकुंसादीनां पाचिकी ब्रह्मो भवत्येव ॥ यदा 'अभ्रुकुंसादीनामिति' प्रसज्यप्रतिषेधः । भ्रुकुंसादीनां न इत्यर्थः । किमेषां न ? यत् पूर्ववार्तिके उक्तम् । किसुक्तम् ? उवङ्भाविनां ब्रह्मनिवेध उक्तः; भ्रुकुंसादयश्च उवङ्भाविनः । एषां ब्रह्मनिवेधो न ॥ एवं पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि रूपद्वयं भ्रुकुंसः भ्रुकुंस इति ॥ केचित्तु वार्तिकेभ्यन् अकारस्य विधिं वर्णयन्ति । तेषाम् 'अ' इति लुप्तप्रथमानाम् । भ्रुकुंसादीनाम् इकः अकार आदेशो भवति, इति च तदा वार्तिकार्थः सम्पद्यते । अथञ्च सूतीक्तस्य ब्रह्मस्यापवादः । तेन भ्रुकुंस इति रूपम् । अतस्त्विदम्यम्—'भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्णकः' इति ॥ इह 'अभ्रुकुंसादीनाम्' इति ब्रह्मपाठः प्रामादिकः ॥

१००० । एक तद्धिते च ॥ ५३॥६२ ॥

टी— । एकशब्दस्य ऋश्वः स्यात् तद्धिते उत्तरपदे (? च) । एकस्या आगतम् एकरूप्यम् । एकचीरम् ।

एका becomes एक when an उत्तरपद follows also when a तद्धित has to be attached. Thus एकरूप्य with the तद्धित affix इव्य attached in the sense तत आगतः—derived from it. Also एक etc., milk of a single cow.

मित— । 'एक' इति लुप्तप्रथमानाम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकाशब्दस्य अर्थे विधिः । तस्य ऋश्वः । अकारस्तु न इक् अतः पूर्वपूर्वेषु न प्राविः ॥ इह

‘उत्तरपदे च’ इति चकारो लिपिकरप्रसादात् खलितः ॥ तद्विदित्तुदाहरति एकद्वय-
मिति । यदा ‘एका’ इति काश्चिन्नाद्युपौ लक्ष्यति तदा एकस्मा भागतम् एकद्वयम् ।
‘हित्तुमुच्चैः—’ (१४६१—४३३८) इति द्वयप्रत्ययः ॥ उत्तरपदे—एकस्माः
चोरम् एकचोरम् ॥ इह “सर्वनाम्नी हतिमांवे पुत्रज्ञावः” (७२८, वा) इत्यपि
सिद्धाति । परं तत् वार्तिकज्ञतो दशमं न सूत्रगतः ॥

१००१ । ह्यापोः संज्ञाछन्दसीर्वहुलम् ॥ ६।३।६३ ॥

दो— । रेवतिपुत्रः । अजचीरम् ।

Words ending in *ह्यो* and *चाप्* are irregularly shortened in proper names (or—particular class names) and the Vedas when an उत्तरपद follows. Thus रेवति etc., being the name of some one, has रेवतो shortened into रेवतो । Also अज etc., in the Vedas has अज instead of अजा ।

मिति— । ह्यन्तस्य चावनस्य च ऋषः स्यात् बहुलं उत्तरपदे परतः संज्ञायां
विषये छन्दसि च इत्यर्थः ॥ रेवतिपुत्र इति संज्ञायां रेवत्या ह्यन्ताया इतो ऋषः ।
अजायाः चोरमिति छन्दसि ॥

१००२ । स्वे च ॥ ६।३।६४ ॥

दो— । त्वप्रत्यये ह्यापोर्वा ऋषः । अजत्वम्—अजात्वम् ।

रोहिणित्वम्—रोहिणीत्वम् ।

Words ending in *ह्यो* or *चाप्* are irregularly shortened in the Vedas when the affix *त्व* is attached. Thus अजत्वम् etc., रोहिणित्वम् etc.,

मिति— । “संज्ञाछन्दसी” इत्यनुवृत्तम् । “संज्ञा तु त्वप्रत्ययान्तेन न सम्भवति ।
तद्विदित्तु छन्दसि च ॥

१००३ । व्यङ्गः सम्भसारणं पुत्रपत्नीस्तत्पुरुषे ॥ ६।३।६५ ॥

दो— । व्यङ्गन्तस्य पूर्वपदस्य सम्भसारणं स्यात् पुत्रपत्नी-
उत्तरपदयोस्तत्पुरुषे ।

If in a तत्पुंस्य the पूर्वपद ends in अच् and the उत्तरपद is पुत्र or पति the अच् will have its व changed into इ (सम्प्रसारणम्) । Thus कुमुदश्लेषे गोवापस्य gives कुमुदगन्धिः । तस्य गोवापस्यम् gives कौमुदगन्धम् with अच् । The अ final here is replaced by अच् which minus the elisions, is व । This gives कौमुदगन्धम् । With वाच् added in the feminine we have कौमुदगन्ध्याः । Now कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः will have सम्प्रसारण by this rule. The form then is कौमुदगन्धिपुत्रः । We now look forward.

मित । 'सम्प्रसारणम्' इति यकारादीनामिकारादिरादीभ्यः । 'अच्' इत्यव्यकारककारि इती । 'य' इति शेषः । तदन्तस्य सम्प्रसारणम् अरुंशे यकारस्य इकारादीभ्यः पुत्रशब्दे पतिशब्दे वा उत्तरपदे तत्पुंस्ये इत्यर्थः ॥ 'तत्पुंस्ये इत्युच्यते । तस्य अ इ एव पदे । तत्र 'पुत्रपत्योः' इति सप्तम्यन्तत्वात् उत्तरपदमिषेयणम् अच् इति पूर्वपदान्तम् । तदाह 'अङ्गन्तस्य पूर्वपदस्य' इत्यादि । कुमुदश्लेषे क्वः अस्य कुमुदगन्धिः । "उपमानाच्च" (८०६—५।४।१२०) इति इकारः अन्तादीभ्यः । कुमुदगन्धेश्च गोवापस्यं स्त्री इति कुमुदगन्धि अच् इति स्त्रियां कर्त्तव्ये कौमुदगन्ध इत्यस्य स्त्रीत्वे विधातव्ये "अधिजीरणाप्ययोः—" (११२८—५।१।१०८) इति अच्भाजस्य व्यञ्जादेशे कौमुदगन्ध इति इपम् । ततः "यकवाप्" (५२८—५।१।१०४) इति स्त्रियां चापि कौमुदगन्ध्या इति जातम् । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्र इति विधये कौमुदगन्ध्या पुत्र इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणम् । कौमुदगन्ध इ वा पुत्र इति जाति "सम्प्रसारणाच्च" (११०—५।१।१०८) इति पूर्वपदे कौमुदगन्धिपुत्र इति प्राप्ति—

१००४ । सम्प्रसारणस्य ॥ ६।३।१३८ ॥

दी— । सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ऋसो न ॥ "स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न" (परिभाषा) इति तदादिनियमप्रतिषेधात्, परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनियमात् नेह—अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ॥

A सम्प्रसारण becomes lengthened when an उत्तरपद follows. Hence कौमुदगन्धिपुत्र becomes कौमुदगन्धीपुत्र । Similarly कौमुदगन्धीपति । We do not get optionally a short vowel in गन्धी by "इको इसः—" (२२६) because the option is restricted, operating in certain cases and not operating in certain others. The सम्प्रसारण is one of the cases where the option does not operate.

How then is it that there is no सम्प्रसारण in अतिकारीषगन्ध्यापुत्र ? This is because the व्यञ्जन word, viz, कारीषगन्ध्या is not the पूर्वपद । The पूर्वपद is अतिकारीषगन्ध्या ; hence no सम्प्रसारण । Well then why परमकारीषगन्धीपुत्र with सम्प्रसारण ? In this case the maxim "स्त्रीप्रत्यये—" interferes. We have the general maxim what when a प्रत्यय is spoken of it stands for the whole word got by attaching the प्रत्यय and not for itself only. Hence when we say व्यञ्ज् takes सम्प्रसारण we mean that the entire व्यञ्जन word takes it in its व्यञ्ज् portion. Now "स्त्रीप्रत्यये—" modifies this declaring that when a स्त्रीप्रत्यय is not in an उपसर्जन the प्रत्यय will not necessarily mean the प्रत्ययान्त word only, i. e., the विधि then affects the whole word at the end of which the प्रत्यय is seen even though that include more than the व्यञ्ज् of the प्रत्यय । In परमकारीषगन्धीपुत्र the exposition is परमा कारीषगन्ध्या, परमकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्रः । Here कारीषगन्ध्या is not an उपसर्जन । Consequently in its case, the rule "व्यञ्ज् सम्प्रसारणम्—" (१००३) thinks of व्यञ्ज् only as a matter where it is. Thus though कारीषगन्ध्या is not the पूर्वपद the सम्प्रसारण comes in yielding परमकारीषगन्धीपुत्रः ।

नित—'कौमुदगन्धिपुत्र' इत्यत्र सम्प्रसारणस्य इकारस्य अनेन, दीर्घे कौमुदगन्धीपुत्रः । एवं कौमुदगन्धीपतिः । "इको इसो—" (२२६—६३६२) इति

अस्त्विकल्पो न भवति । स हि विकल्पो व्यवस्थितः—इह भवति इह न इति तत्र व्यवस्था अस्ति । तेन एतयोर्न क्रमः । तदाह 'व्यवस्थितः—' इत्यादि ॥ इह व्यङ्ग्यत्वं पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं भवति इत्युक्तम् । व्यङ्ग्यता च यावतामने थङ् इत्यते तावतामिह प्रसक्ता । एतद्वि स्वाभाविकम् । तत्र नियमः क्रियते "प्रत्ययवृद्धये यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य वृद्धयम्" (परिभाषा) इति । अयमर्थः—प्रत्ययवृद्धये तदन्तस्य प्रत्ययान्तस्य 'वृद्धयं' भवति 'यस्मात्' अज्ञात् 'सः' प्रत्ययो 'विहितः तदादेः' तस्य अङ्गस्य आदेर्वर्णादारभ्य । एतेन अङ्गसमेतः प्रत्ययः प्रत्ययान्तम् नाधिकं किञ्चित् इति फलितम् । एष तावत् "तदादिनियमः" । उदाहरणयोः 'कौमुदगन्ध्या' 'कारोषगन्ध्या' इत्येतावत् व्यङ्ग्यम् ॥ यद्यपि परमा कारोषगन्ध्या परमकारोषगन्ध्या । परमकारोषगन्ध्यायाः पुनः इति विषये व्यङ्ग्यं पूर्वपदं नास्ति । 'कारोषगन्ध्या' इत्येतावदेव व्यङ्ग्यं, पूर्वपदं तु 'परमकारोषगन्ध्या' इति । सम्प्रसारणं तर्हि न प्राप्नोति 'परमकारोषगन्ध्यापुनः' इति भवति, इत्येते च 'परमकारोषगन्धीपुनः' इति । अत्र समाधिनाह "स्त्रीप्रत्यये—" इत्यादि । अयमर्थः—'अनुपसर्जने' उपसर्जनव्यतिरिक्तो शब्दे स्थितः यः 'स्त्रीप्रत्ययः' तस्मिन् विषये 'न च' नैव तदादिनियमो भवति । तत्र तु यावतः सङ्घातस्य अन्ते प्रत्ययो इत्यते तावानेव तत्प्रत्ययान्तः । प्रकृते थङ् इति स्त्रियामादेशः । स च इह अण्प्रत्ययस्य, इति स्थानिहारेण स्त्रीप्रत्ययः थङ् । अपि तु परमा कारोषगन्ध्या इति विषये अनुपसर्जनं यः कारोषगन्ध्याशब्दः तत्र स्थितोऽयं स्त्रीप्रत्ययः । तेनात्र तदादिनियमो नास्ति । एवं 'तदादिनियमप्रतिषेधात्' परमकारोषगन्ध्यायाः पुनः' इत्यत्र समुदाय एव व्यङ्ग्यं पूर्वपदम् । ततः सम्प्रसारणे परमकारोषगन्धीपुनः ॥ 'अनुपसर्जने' इत्युक्तम् । अतिप्रान्ता कारोषगन्ध्याम् इति वाक्ये 'कारोषगन्ध्या' इत्युपसर्जनम् । तत्र स्थितः स्त्रीप्रत्ययः थङ् । अतः 'अति-कारोषगन्ध्यायाः पुनः' इति विषये अस्त्वैव तदादिनियमः सम्प्रसारणञ्च न भवति । तदाह 'तदादिनियमात्रेण—अतिकारोषगन्ध्यापुनः' इति ॥

१००५ । बन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ ६।१।१४ ॥

दी— । बन्धुशब्दे उत्तरपदे थङ्ः सम्प्रसारणं स्यात् बहुव्रीहौ । कारोषगन्ध्या बन्धुरस्य कारोषगन्धीबन्धुः । 'बहुव्रीहौ'

इति किम् ? कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्यावन्धुः ।
 क्लोवनिर्देशसु शब्दस्वरूपापेक्षया ।

In a बहुव्रीहि with बन्धु as उत्तरपद the व्यङ्ग्य word immediately preceding will have सम्प्रसारण । Thus कारीष &c., one of whom कारीषगन्ध्या is a friend. Why say बहुव्रीहि ? Witness कारीषगन्ध्यावन्धु without सम्प्रसारण in a कर्मधारय । In the exposition we have बन्धु in the masculine because the rule does not want बन्धु to be taken in the neuter ; the neuter form is merely with reference to the form of the word and does not refer to its meaning.

मित— । 'व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणम्' इत्यस्ति । सर्वोपसर्गो बहुव्रीहिः, तदिह उपसर्गोऽस्ति व्यङ्ग्यः । तेन तदादिनिधनोऽस्ति, व्यङ्ग्यवृत्ते व्यङ्ग्यन्तमातस्य च वृत्तं तस्यैव च सम्प्रसारणम् । परन्तु अनेकपदो बहुव्रीहिरिति उत्तरपदेनात् पूर्वपदं नाचिष्यते । अतएव व्यङ्ग्यन्तस्य पूर्वपदस्य इति नोक्तम् ॥ 'बन्धुनि' इति बन्धुशब्दस्य अर्थो न लक्ष्यते तेन क्लोवनिर्देशः । तदाह 'शब्दस्वरूपापेक्षया' इति । विपद्ये तु अर्थापेक्षा अस्ति अतो 'बन्धुरस्य' इति पुंसि लक्ष्यते ॥ पूर्वपदस्य अनादिपात् विपद्ये बहुव्रीहावपि परमकारीषगन्ध्यावन्धुः ॥

दो— । "मातृज्मातृकमातृषु वा" (वार्त्तिक) । कारीष-
 गन्धीमातः—कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धोमातृक—
 कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता—कारीषगन्ध्या-
 माता । अस्मादिव निपातनात् मातृशब्दस्य मातृजादेशः
 "नद्यृतश्च" (८३३—५४११५३) इति कव्विकल्पश्च ॥ बहुव्री-
 हाविवेदम्, नेह—कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता ॥
 चित्त्वसामर्थ्यात् चित्त्वस्वरो बहुव्रीहिस्वरं बाधते ॥

The सम्प्रसारण is optional in a बहुव्रीहि if मातृ, मातृक or मातृ follows. Thus कारीष &c. one whose mother is कारीषगन्ध्या । By

निपातन in this very Varttika, the कप् guided by "नट्टात्थ" (838) comes in optionally and, when there is no कप्, माळ optionally changes into मातच् । This is in a बहुव्रीहि only. Thus in a बहु-समान, though there is no कप्, माळ does not change and there is no सम्प्रसारण । मातच् drops च hence the pitch is that of चित् in preference to that of a बहुव्रीहि ।

मित— । मातच्शब्दे माळकशब्दे, माळशब्दे च उत्तरपदे व्यङ्ग्यस्य सम्प्रसारणं भवति वा बहुव्रीहि इत्यर्थः ॥ इह बहुव्रीहि माळशब्द एव उत्तरपदम् । ततो 'नट्टात्थ' (८३८) इति नियोऽपि कप् इतिव निपातनात् विकल्प्यते । सति कपि 'माळक' इति व्यङ्ग्यः परं भवति । क्वभावे 'माळ' इति । तस्य च माळशब्दस्य अतएव निपातनात् मातजादेशो वा ॥ त्रिष्वपि व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणं वा । कारीषगन्धीमातः इत्यादि च रूपम् । मातचि चित्स्वरौ भवति अनीदात्तः न तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

:१००६ । इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥ ६।३।६५ ॥

दी— । इष्टकादीनां बदन्ताश्च पूर्वपदानां चित्तादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ऋस्वः स्यात् । इष्टकचित्तम्—पक्के ष्टकचित्तम् । इषीकतूलम्—सुञ्जेषीकतूलम् । मालभारो—उत्पलमालभारी ।

इष्टका, इषीका and माला being the पूर्वपद, or final in the पूर्वपद, shorten their आ if चित्, तूल and भारिन् be the उत्तरपद respectively. Thus इष्टक etc. made of bricks ; पक्क etc. made of burnt bricks ; इषीक etc., cotton from grass ; सुञ्ज etc, cotton from munja grass ; माल etc, carrying a garland ; उत्पल etc., carrying a garland of lotuses.

मित— । 'ऋस्वः' इत्यस्ति । आबन्ता एते शब्दाः संज्ञायां कन्दसि च पूर्वेषु ऋस्वः प्रयोजयन्ति । असंज्ञार्थे भाषार्थे च वचनम् ॥ 'उत्तरपदे' इत्यनेन इह पूर्वपदमा- चित्तम् । इष्टकादयस्तस्य पूर्वपदस्य विशेषणानि । नार्थं सार्वत्रिकोविशेष्यविशेष्यभावः ।

इह तु इत्येते, तथैव व्याख्यानात् ॥ "पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च" इति परिभाषया ऋक्सविधिरयम् इष्टकादीनां तदन्तानाञ्च भवति । 'तदुत्तरपदस्य' तदन्तस्य इत्यर्थः ॥ इष्टकाभिहितम्, इषीकायास्तूलम्, मालां विमर्चितं इत्यादि विग्रहः ॥

१००७ । कारि सत्यागदस्य ॥ ६।३।७० ॥

दी— । मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ।

मुम् is the augment of सत्य and अगद when कार follows as उत्तरपद । Thus सत्यङ्कारः, the pronouncement of an oath अगदङ्कारः, relief of disease.

मित— । कारशब्दो घञलः । "अवर्द्धिषत्—" (२६४२—६।३।६७) इत्यन्तोः 'मुम्' अनुवर्तते ॥ सत्यस्य शपथस्य कारः उत्तरार्थं सत्यङ्कारः । अगदशब्दो सत्यस्य समयस्य कार इत्याह । तत्र "सत्यादशपथे" (२१३७—५।४।६६) इति आचः परत्वात् सुमा नाथः ॥ गदो रोगः । अगद आरोग्यम् । तस्य कारः करणम् ॥ सत्यं करोति अगदं करोति इत्येवं विग्रहे तु कर्मण्यपि मुम् । अत्र पथे अगदङ्कारो वैद्यः ॥

दी— । "अस्तुष्येति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । अस्तुङ्कारः ।

अस्तु takes मुम् when कार is the उत्तरपद । Thus अस्तुङ्कारः ।

मित— । 'अस्तु' इति तिङन्तप्रतिदपकमन्वयं स्त्रीकारे । तस्यानुकरणशब्दात् षष्ठी ॥ 'कारे' इत्यस्ति । अस्तु कारः अनुङ्कारः स्त्रीकरणम् । यथा अस्तु करोतीति अनुङ्कारः अभ्युपगमा, देवताविशेषो वा ॥

दी— । "धेनोभंव्यायाम्" (वार्त्तिक) । धेनुभ्रव्या ।

धेनु takes मुम् when भव्या is the उत्तरपद । Thus धेनुभ्रव्या, a cow that is nearing her term of delivery.

मित— । भविष्यति इति भव्या भविष्यन्ती । "भव्यरीय—" (२८२४—३।४।६८) इति कर्त्तरि षत् । भव्यशब्दे उत्तरपदे धेनुशब्दस्य सुमागमः स्यात् ॥ भव्या धेनुः धेनुभ्रव्या चासन्नप्रसवा गौः । मयूरव्यं सखादित्वात् विशेषणस्य परनिपातः ॥

दो—। “लोकस्य पृथे” (वार्त्तिक) । लोकम्पृथः ।

‘पृथः’ इति मूलविभुजादित्वात् कः ।

लोक takes मृन् when पृथ is the उत्तरपद । Thus लोकम्पृथः, the joy of the world. Here पृथ is formed with the affix क because the word लोकम्पृथ is of the मूलविभुजादि class.

मित—। पृथे उत्तरपदे लोकशब्दस्य समागमः स्यात् ॥ लोकं पृथति इति विपश्चि मूलविभुजादित्वात् कर्त्तृपदे क-प्रत्ययः । पृथतीति प्रीणने तुदादिषु—“पृथति पित्रदीवताश्च” इति इलायुधः ॥

दो—। “इत्येऽगभ्यासस्य” (वार्त्तिक) । अनभ्याशमित्यः दूरतः परिहर्त्तव्य इत्यर्थः ।

अनभ्याश takes मृन् when इत्य is the उत्तरपद । Thus अनभ्याशमित्यः, not to be approached too close, i. e., one that has to be avoided from a distance.

मित—। अभ्याशः समीपम् । न अभ्याशः अनभ्याशः दूरम् । इत्यः गन्तव्यः उपसर्त्तव्य इत्यर्थः । “एतिस्तु—” (२८५७—३१११०८) इति क्वप् कर्मणि । अनभ्याशशब्दस्य समागमः स्यात् इत्यशब्दे उत्तरपदे ॥ अनभ्याशं यथा तथा इत्यः अनभ्याशमित्यः । सुप्सुपा ।

दो—। “भाद्राग्नयोरिन्धे” (वार्त्तिक) । भाद्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

भाद्र and अग्नि take मृन्, when इन्ध is the उत्तरपद । Thus भाद्र &c., burns the pan ; अग्नि etc., lights fire.

मित । भाद्रशब्दस्य अग्निशब्दस्य च मृन् स्यात् इन्धशब्दे उत्तरपदे ॥ भाद्रो भाजनविशेषः । भाद्रमिन्धे इति भाद्रमिन्धः यो हि बुद्ध्यामधिश्चयेन भाद्रं तापयति सः कर्मण्यण् । एवमग्निमिन्धे प्रज्वलयतीति अग्निमिन्धः ॥

दो—। “गिलेऽगिलस्य” (वार्त्तिक) । तिमिङ्गिलः । ‘अगिलस्य’ किम् ? गिलगिलः ।

Words, except गिल, take सुम् when गिल is the उत्तरपद । Thus तिमि etc., that which swallows a whale. Why say अगिलस्य ९ Witness गिल etc., swallower of the swallower, without सुम् ।

मित—। अगिलस्य गिलभिन्नस्य सुम् स्यात् गिले परे ॥ तिमिं गिलतीति तिमिङ्गलो मङ्गामेदः । गिरतेः कः । मूलविभुजादिः । तिमिगु क इति स्थिते ऋत इत्ये रपरले तिमिगिर् अ इति जाति “अचि विभाषा” (२५४१—८२।२१) इति वैकल्पिके लकारे तिमिगिल इति प्राप्ते अनेन सुमि तिमिङ्गिलः ॥ गिलतीति गिलः, पचाद्यच् । इहेव निपातनात् गुणाभावः । क-प्रत्ययो वा । तं गिलतीति मूल-विभुजादित्वात् कः—गिलगिलः । गिलस्य गिल इति षष्ठीसमासो वा ॥

दी—। “गिलगिले च” (वार्त्तिक) । तिमिङ्गिलगिलः ।

Words except गिल take सुम् also when गिलगिल is the उत्तर-पद । Thus तिमि etc. swallower of the swallower with respect to a whale, i.e., the whale is a swallower, but this is a swallower of the whale even.

मित—। गिलगिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य पूर्वपदस्य सुम् स्यात् ॥ गिलं गिलतीति गिलगिलः । तिमिगिलगिलः इति षष्ठीसमासे सुम् ॥ कैयटादयस्तु तिमिङ्गिलं गिलतीति व्युत्पत्तौ व्यर्थं वार्त्तिकमिति मन्वन्ते ॥ व्यर्थमेव यदि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिष्विव तिमिगो गिलस्य गिल इत्यर्थो भवति । यदा तु गवां दायद इत्यस्य यथा गोदूषं दायमादत्ति इत्यर्थः तथा इष्टापि तिमिगिलगिल इत्यस्य तिमिदपो यो गिलस्यमयं गिलति इत्यर्थे इष्यते तदा सायंके वार्त्तिकम् ॥

दी—। “उष्णभद्रयोः करणे” (वार्त्तिक) । उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ॥

उष्ण and भद्र take सुम् when करणं is the उत्तरपद । Thus उष्णम् etc., the means to make warm ; भद्रम् etc., that which does good..

मित— । उच्यते इति भद्रशब्दस्य च सुम् स्यात् करणे उत्तरपदे ॥ क्रियते अनेन इति करणम्, भद्रस्य करणम्, इति विग्रहः ॥

१०८८ । रात्रेः कृति विभाषा ॥ ६।३।७२ ॥

दी— । रात्रिञ्चरः—रात्रिचरः । रात्रिमटः—रात्र्यटः ॥ अखिदर्थमिदं सूत्रम् । खिति तु “अरुहिषत्—” (२८४२—६।३।६७) इति नित्यमेव वक्ष्यते । रात्रिश्चरः ।

रात्रि takes सुम् optionally if a कृदन्त word is the उत्तरपद । Thus रात्रि etc., night-ranger. This rule is only for affixes that do not drop ख । In the case of खित् affixes the सुम् is compulsory by the rule “अरुहिषत्—” (2942); thus रात्रिश्चरः, one that considers himself to be night.

मित— । कृदन्ते उत्तरपदे रात्रिसुम् वा स्यात् ॥ न तु “उत्तरपदाधिकारि तदन्तविधिर्नास्ति” इत्युक्तं प्राक् (८८८), तत् कथं ‘कृति’ इत्यस्य इह ‘कृदन्ते’ इत्यर्थः ? उच्यते—प्रातिपदिकात् कृतो न भवन्ति, तत् रात्रिशब्दात् कृत् न सम्भवति, तेनेह कृदन्ते’ इत्यर्थः सम्भवते ॥ रात्रौ अतीति विग्रहे “अरिष्टः” (२८९०—१।२।१६) इति टप्रत्ययः ॥ रात्रौ अतीति पचाद्यञि सुम् वा । सामान्यतः कृति अयं विधिः, खिति कृति तु “अरुहिषत्—” (२८४२) इत्यनेन वाध्यते । विकल्पश्च न भवति । तथा च रात्रिमात्मानं मन्यते इति विग्रहे खशि नित्यमेव सुम् । तेन रात्रिश्चरः इत्येव न तु रात्रिमन्त्र इत्यपि ॥

१००८ । सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ६।३।७८ ॥

दी— । उत्तरपदे । सपलाशम् । ‘संज्ञायाम्’ किम् ? सहयुध्वा ।

सह becomes स when an उत्तरपद follows and the compound is a proper name. Thus सपलाशम् which is a name of a certain

place having पलाश trees in abundance. Why say संज्ञायाम् ? Witness सङ्ग etc., one that caused another to fight with him.

मित— । सङ्गशब्दस्य सः स्यात् उत्तरपदे परे समुदायश्चेत् संज्ञा भवति । पलाशैः सङ्ग इत्यर्थे सपलाशम् इति संज्ञाविशेषः ॥ सङ्ग योधितवान् युद्धवान् वा इत्यर्थे “सङ्ग च” (३००६—३।२।८६) इति कनिषि सङ्गयुद्धा इत्यत्र सभावो न । तत्पुरुषो-
ऽयम् न बहुव्रीहिः, तत्र “वोपसर्जनस्य” (८४८—६।३।८२) इति निष्प्रवर्तते ॥

१०१० । ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७८ ॥

दी— । अनयोः परयोः सङ्गस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहर्त्तं
ऽद्योतिषमधीते, सद्रोणा रुवारी ।

सङ्ग becomes स also when the उत्तरपद implies the end of a subject of study or an excess over the proper measure of something. Thus समुहर्त्तम् etc., studied Astronomy to the end of the chapter relating to मुहर्त्तं ; सद्रोणा etc., a खारी with a द्रोण in excess.

मित— । ग्रन्थान्ताधिके उत्तरपदे इति सम्बन्धः । सङ्गस्य सः स्यात् यदि उत्तर-
पदम् अथ यस्य ग्रन्थस्य अन्तवचनं भवति यदि वा प्रकृतादधिकं किञ्चिदिति ॥ ‘अनयोः’
ग्रन्थान्ते अधिके च इत्यर्थः । उत्तरपदविशिष्यमितत् । अनयोः उत्तरपदयोः परयोः
इत्यन्वयः । ‘उत्तरपदे’ इत्येकवचनत्वात् अधिकारादेषया ॥ मुहर्त्तान्तं समुहर्त्तम् अन्त-
वचनेऽव्ययीभावः । मुहर्त्तमिति मुख्यतः कालवाचि श्लेषणया च कालविषयकग्रन्थवाचि ।
तत्र “अव्ययीभावे चाकाले” (६६०—६।३।८१) इति न सिध्यति । अप्राप्ते वचनम् ॥
द्रोणेन सङ्ग इति विरुद्धे द्रोण इह खार्थ्यान्ताधिक इति वीधः । “वोपसर्जनस्य” (८४८)
इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थे वचनम् ॥ ‘मुहर्त्तं’ इति ग्रन्थान्तः ‘द्रोण’ इति अधिकः ।
तदाह ‘अनयोः परयोः’ इति । परम् अन्ततात् आधिक्यस्य सङ्गशब्देनैव शील्यते, तत्र
“ग्रन्थान्ते अधिके च वर्तमानस्य सङ्गशब्दस्य” इत्यादि इतिकारेणोक्तं व्याख्यानम् ॥

१०११ । द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ६।३।८० ॥

दी— । अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ।

सह becomes स when an उत्तरपद follows if the subordinate one has to be inferred not directly perceived. Thus सराक्षसीका etc., might implying the presence of a demoness. The presence of the demoness is not directly perceived but only inferred because it is night.

नित— । सहशब्दः प्रधानेन अप्रधानं योजयति । अप्रधानमिह द्वितीयमित्युक्तम् । उपाख्यायते साक्षादनुपलभ्यते इत्युपाख्यम् । कर्मण्यङ्प्रत्ययः । आर्थः स्त्रीलाभायः । अलर्थे कप्रत्ययो वा । न उपाख्याननुपाख्यम् अनुमेयम् ॥ राक्षसा सह सराक्षसीका । इह निशा प्रधानम् राक्षसी अप्रधानं द्वितीया । 'वीपसर्जमस' (८४६) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थे वचनम् ॥ निशासु राक्षसी चरति इति निशाप्रवृत्तिं हृद्वा राक्षसीप्रचारीऽनुमीयते ॥

१०१२ । समानस्य क्रन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ६।३।८४ ॥

दी— । समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्द्धादिषु । अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु सखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । 'तत्र भवः' इत्यर्थे "सगर्भसयूथसनुताद्यन्" (३४६०—४।४।११४) । 'अमूर्द्धादिषु' किम् ? समानमूर्द्धा । समानप्रभृतयः । समानोदकाः ।

समान becomes स in the Vedas when an उत्तरपद other than मूर्द्धन्, प्रभृति or उदकं follows. Thus सगर्भे, the same womb, as in अनु भ्राता सगर्भ्यः, the uterine brother follows ; सयूथ्य, the same herd, as in अनु सखा सयूथ्यः, the companion of the same herd follows ; सनुत्य, similar prayer, as in यो नः सनुत्यः, what comes

unto us from a similar prayer. सगर्भं etc. in these examples are derived from सगर्भं etc., with the affix यन् in the same तत्त्व-भवः by the rule "सगर्भं—" (३५६०). Why say असूर्जादिषु ; Witness समानसूर्जा, of the same height ; समानप्रभुत्वः, equals and others ; समानोदकाः, leading to the same end.

मित— । इन्दोविषयं सूत्रम् ॥ सगर्भः, सयूथम्, सनुतम् इत्यादय उदाहरणानि । तानि च सगर्भं, सनुत्यः इत्यादिषु प्रयोगेषु उपलभ्यन्ते ॥ समानो गर्भः सगर्भः । तत्र भवः सगर्भः सद्योदरः । "सगर्भं—" (३५६०) इति यन् ॥ एवं समानं यूथं सयूथम् । तत्र भवः सयूथः एकयूथविहारी । प्राग्वत् यन् ॥ तुतं तुतिः । भावि ऋः । समानं तुतं सनुतम् । तत्र भवः इति यनि सनुत्यः, तुल्यभक्तिप्रतया तुत्या लभ्यः । "सनुत्याः प्रसादः" इति पुरुषोत्तमस्योदाहरणम् ॥ उदकैः परिणतिः । समान उदकैः एषामिति बहुव्रीहिः ॥

दी— । 'समानस्य' इति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः, साधर्म्यम्, सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका । अथवा सङ्घशब्दः सङ्घवचनोऽस्ति, सङ्घः सख्या ससखि इति यथा । तेनायमश्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः—समानः पक्षोऽस्य इत्यादि ।

Here the Kāśika says समानस्य is separated from its connection in the rule and is to be treated as a rule by itself. With the अनुवृत्ति of सः from "सङ्घस्य सः—" (1009—6. ३. 78) this gives—समान becomes स when an उत्तरपद follows both in the Vedas and classical Sanskrit. Thus सपक्षः etc. are obtained with the exposition समानः पक्षः अस्य etc. We may however, get these examples from बहुव्रीहि compounds of सङ्घ in the sense 'similar' and पक्ष etc. Thus when we say समानः पक्षः अस्य we do not mean that समास is compounded, but that समास is given in place of सङ्घ-

to show that the विग्रह is अस्यपद । सह in the sense 'similar' is seen in the अव्ययीभाव compound ससङ्घि (660). The योगविभाग is therefore unnecessary.

मित— । समानः पञ्चः अस्य सपञ्चः ॥ समानो धर्मोऽस्य सधर्मा । तस्य भावः साधय्ये न् ॥ समाना जातिः जातिरस्य वा सजातिः । सजाति द्रव्यं सजातीयम् । “जात्यन्तात्—” (१०८१—५।४।८) इति छः ॥ अथ कश्चिन्मनादियु समानस्य सः ? तदाह—समानस्तेति योगो विभज्यते । “सङ्घस्य सः—” (१००८) इत्यतः सः इत्यनुवर्तते । छन्दसि इति तु न सम्बध्यते । तेन लोके वेदे च ‘समानस्य सः स्यात्’ इत्यर्थः सम्पद्यते । अतः सिध्यन्त्युदाहरणानि ॥ अयं तु योगविभागो भाष्ये न दृश्यते तत् समाधानान्तरमप्याह—अव्ययीभावेषु सङ्घशः सख्या इत्यस्यपदवियङ्गे सङ्घशब्दस्य समासो दृश्यते । इहापि सङ्घशब्दस्यैव अस्यपदवियङ्गो बहुव्रीहिरस्तु । विग्रहकसमानः पञ्चः अस्य, सङ्घशः पञ्चः अस्य, इत्यादि भवतु । समास एव अयमर्थः सङ्घशब्दस्य दृश्यते, न वाक्ये । तेन न्याय्योऽयमस्यपदवियङ्गः । सति समासे “नोपसर्जनस्य” (८४८—६।२।८२) इति सङ्घस्य सो वा ॥ ‘तेन’ सङ्घशब्देन ‘अयम्’ एव बह्व्यमाणः ‘अस्यपदवियङ्गो बहुव्रीहिः’ इत्यन्वयः ॥

१०१३ । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो-
वचनबन्धेषु ॥६।३।८५ ॥

दी— । एषु द्वादशसु उत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः । इत्यादि ।

saman becomes स when the उत्तरपद is one of the following twelve—ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु । Thus सज्योतिः, equally brilliant ; सजनपदः, of the same country ; etc.

मित— । ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गोत्र, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु इत्येतेषु उत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् लोके पूर्वेषुवात् वेदे च ।

१०१४ । चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ६।३।८६ ॥

दी— । ब्रह्मचारिणि उत्तरपदे सामानस्य सः स्याच्चरणे
समानत्वेन गम्यमाने । चरणः शाखा । ब्रह्म वेदः । तद-
ध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म । तच्चरतोति ब्रह्मचारी । समानः
सः सब्रह्मचारी ।

When ब्रह्मचारिन् is the उत्तरपद, समान becomes स if equality in
the matter of Vedic study is implied. चरण is a school of
Vedic study. ब्रह्मन् is Veda. By transference of epithets the
vow to study the Veda is also ब्रह्मन् । Hence ब्रह्मचारी is the
practiser of that vow. Equal ब्रह्मचारी, i. e., equal in the matter
of ब्रह्मचर्ये is सब्रह्मचारी ।

मित— । 'समानस्य सः' इत्यस्ति । उत्तरपदे इति चाधिकृतम् । तत्र 'चरणे'
इति 'समानस्य' इत्यस्य विशेषणम् । चरणे वर्तमानो यः समानशब्दः तस्य इत्यर्थः ।
समता चेत् चरणे इति फलितम् । तदाह 'चरणे समानत्वेन गम्यमाने' इति ।
'ब्रह्मचारिणि' इति तु 'उत्तरपदे' इत्यस्य विशेषणम् ॥ 'शाखा' वेदशाखा ।
'तदध्ययनार्थं वेदाध्ययनार्थं चरणविशेषाध्ययनार्थमिति भावः ॥ 'तत्' ब्रह्म व्रतमित्यर्थः
'चरति' ऋत्तिरिति इति ब्रह्मचारी । "सुप्यजातौ—" (२८८८--३।२।७८) इति
रिणिः ॥ 'समानः सः' समानो ब्रह्मचारी इति शेषः 'सब्रह्मचारी' । व्रतचरणे यस्य
तुल्यत्वमस्ति सः । एकानेव शाखामघातुं ये व्रतचारिणस्तौ सब्रह्मचारिण इत्यर्थः ॥
'समानस्य सः सब्रह्मचारी' इत्यपपाठः ॥

१०१५ । तीर्थे ये ॥ ६।३।८७ ॥

दी— । तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य
सः स्यात् । सतीर्थः, एकगुरुकः । "समानतीर्थे वासो"

(१६५८--४।४।१०७) इति यवप्रत्ययः ।

समान becomes स when तीर्थे is the उत्तरपद and some तद्धित

beginning with य, has to be affixed. Thus सतीर्थः, a pupil of the same preceptors. The affix is यत् by the rule "समान—" (1658).

मित—। 'तीर्थे' इति 'उत्तरपदे' इत्यस्य विशेषणम् । 'ये' ये परे इत्यर्थः । परत्वञ्च उत्तरपदापेक्षया । समासे उत्तरपदात् परं किं नाम स्यात् अन्वत् प्रत्ययात् ? तत्-स्य' इति प्रत्ययः । परं 'यत्' एव प्रत्यय इह विहितः न. 'य' इति । 'यत्' च यादिः प्रत्ययः । तदाह 'यादौ प्रत्यये' इति । 'यति' इत्यनुज्ञा लाघवाद्येमुक्तं 'ये' इति ॥ तीर्थे गुरुः । समानम् एकः । समानं तीर्थम् समानतीर्थम् ॥ अथर्वं वसति सेवते इति वाची । आवश्यके णिनि ॥ समानतीर्थे वाची इति विद्युहै वैकल्पिक-शक्तिर् यत्-प्रत्ययः । तद्धितस्य विवक्षायां तद्धितोत्पत्तेः प्रागिव समानस्य सः—सतीर्थः अविवक्षायां वाक्यमेव, समासी वा समानतीर्थेवासी इति ॥

१०१६ । विभाषोदरे ॥ ६।३।८८ ॥

दी—। यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्थः—
समानोदर्थः ।

समान optionally becomes स when उदर is the उत्तरपद and some तद्धित beginning with य has to be affixed. Thus सोदर्थः etc. uterine brother, the first with य and the second with यत् ।

मित—। 'ये' इत्यनुवर्तते । तदाह 'यादौ प्रत्यये विवक्षिते' इति ॥ 'समानम्' एकम् । समानमुदरं समानोदरम् ॥ समानोदरे शयितः इति विद्युहै वैकल्पिक-यत्प्रत्यये कर्त्तव्यं (१६५८—४।४।१०८) प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागिव समानस्य समासी वा । असति सादृशे समानोदर्थः एकमात्रजातः ॥ सादृशे तु सोदरे शयित इति जाते 'सोदरायः' (१६६०—५।४।१०८) इति यत्प्रत्ययस्य अपवादी य-प्रत्ययः—सोदर्थः ॥

१०१७ । दृग्दृशवतुषु ॥ ६।३।८९ ॥

दी—। सदृक्—सदृशः ।

समान becomes स when दृश्, दृश्य, or वतु follows. Thus सदृक्-etc., looks like equal.

मित—। 'विभाषा' इति नानुवर्तते । दृश् शब्दे, दृश्यशब्दे, 'वतौ च परतः समानस्य सः स्यात् ॥ समानमिव पश्यन्ति जनाः इति वियष्टि "समानान्वयोः—" (२२७४, वा) इति किन्कञौ प्रत्ययौ । किञि सदृक्, कञि सदृशः ॥

दी—। "दृचे चेति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । सदृचः । वतुरुत्तरार्थः ।

समान becomes स also when दृच follows. Thus सदृचः, looking like equal. वतु cannot be attached to समान ; it is mentioned here for the sake of the rule following.

मित—। "क्योऽपि बाध्यः" (२६७४, वा) इति ल्यदादिषु समानान्वयीय दृशेः क्यप्रत्ययोऽपि विहितः । तत्र 'दृच' इत्युत्तरपदं भवति । तस्मिन् परतः समानस्य सः स्यात् ॥ दृश्, दृश्य, दृच इत्युत्तरपदानि । वतुरिति प्रत्ययः । स च समानशब्दात् न विहितः । तदाह 'वतुरुत्तरार्थः' इति । उत्तरत्वे वतुपदस्य प्रयोजनं वक्ष्यति इति तस्यार्थः ॥

१०१८ । इदंकिमोरीशकी ॥ ६।३।८० ॥

दी—। दृग्दृश्वतुषु इदम् ईश किमः की स्यात् । ईदृक्—ईदृशः । कौदृक्—कौदृशः । वतूदाहरणं वक्ष्यते ।

इदम् becomes ई and किम् becomes की when दृश्, दृश्य or वतु follows. Thus ईदृक् etc., like this ; कौदृक् etc., like what ? वतु will be illustrated later,

मित—। 'ईशकी' इति लुप्तप्रथमादिवचनान्तम् । तौ च यथासंख्यं भवतः ॥ "ल्यदादिषु—" (४३८—४३९०) इति दृशेः किन्कञौ । किञि 'दृश्' इत्युत्तर—पदम्, कञि 'दृश्य' इति । दृश्शब्दे दृश्यशब्दे च उत्तरपदे वतुप्रत्यये च परतः इदम् शब्दस्य ईश किमशब्दस्य च की इत्यादेशः स्यात् ॥ 'दृश्' इत्युत्तरपदस्य 'की'

इति च अनेकाल् । तत् “अनेकालशित्—” (४५—१।१।५५) इति सर्वादेशा-
वेती ॥ इदमिव पश्यन्ति जना इदम् इति विग्रहे इदम् इद्म् किन् इति स्थिते
ईशभावे ईदृक् । एवम् ईदृशः, कौदृशः, कौदृश् इति ॥ ‘व्यत्ये’ अनुपदमेव
व्यत्ये इत्यर्थः ॥

दी— । “दृचे चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । ईदृचः ।
कौदृचः ॥

इदम् becomes ई and किन् becomes की also when दृच is the
सप्तमपद । Thus ईदृचः, like this ; कौदृचः, like what ?

मित— । क्तप्रत्यये ‘दृच’ इत्युत्तरपदम् । तस्मिन् परेऽपि इदम् ईश् किमश्
कौ स्यात् ॥

दी— । “आ सर्वनाम्नः” (४३०—६।३।८१) “दृचे च”
(वार्त्तिक) । तादृक्—तादृशः—तावान्—तादृचः ॥ दीर्घः ।
मत्वोत्वे । अमूदृक्—अमूदृशः—अमूदृचः ॥

In the case of a सर्वनाम, the final letter changes into आ
when दृक्, दृश or वतु follows, also when दृच follows. After आ
is substituted, सर्वर्षदीर्घं follows. Thus तादृक् &c., like him.
In the case of अदृश्, first comes आ, next सर्वर्षदीर्घं giving अदा दृक्
etc. Now दृ becomes म and आ becomes क । Hence finally
अमूदृक् etc., like that.

मित— । सर्वनाम्नः दृचे दृग्दृशवतुषु च परतः आकारः आत्देशः स्यात् इति
वार्त्तिकान्वितस्य सूत्रकार्यः ॥ तमिव पश्यन्ति जना इदमिति विग्रहे तद् इद्म् किन्
इति स्थिते तदो दकारस्य आकारः । तथा इद्म् किन् इति जाते सर्वर्षदीर्घे तादृक् ।
एवं तादृशः तादृचः ॥ “यत्तद्विभक्तः—” (१८४०—५।२।३८) इति वतुषु तद्
वतुष् इति स्थिते आकारादेशे तावान् ॥ अमूमिव पश्यन्ति जना इदम् इति विग्रहे
अदृश् इद्म् किन् इति स्थिते आकारादेशे अद आ इद्म् किन् इति जाते सर्वर्षदीर्घे

अदाहृत्किन् इति । "अदसोऽसिः—" (४१८—८२।८०) इति दस्य मत्वे आकारस्य च ङसि अमूहक् ॥ एतन् अमूहशः, अमूहशः । यत्पु तु अदसो न भवति ॥ इह 'अमूहशः—अमूहक्' इति प्रामादिको व्यत्यसः पाठः ॥

१०१८ । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८।३।८० ॥

दी— । अङ्गुलिशब्दात् सङ्गस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् समासे । अङ्गुलिषङ्गः । 'समासे' किम् ? अङ्गुलेः सङ्गः ।

When सङ्ग is compounded with अङ्गुलि leading, its स will become ष । Thus अङ्गुलिषङ्गः, touch with fingers. Why समासे ? Witness अङ्गुलेः सङ्गः with स unchanged when not compounded.

मित— । 'अङ्गुलेः' इति पञ्चमी । गम्यमानपरशब्दयोर्नि पञ्चमी । तेन समासे अङ्गुलिशब्दः पूर्वपदे, सङ्गशब्दश्च उत्तरपदे, इत्यायाति ॥ सङ्गः संस्यर्गः । भावे षञ् । तस्य । षष्ठार्थे प्रथमा ॥ अङ्गुलेः सङ्गः इति विग्रहे सुवृत्तुकि 'अङ्गुलि सङ्ग' इति स्थिते "इष्कोः" (२११—८।३।५७) इति प्राप्तं षत्वं "सात्पदायोः" (२१२३—८।३।१११) इति प्रतिषिद्धम् । तस्यायं प्रतिप्रसवः ॥ असमासे तु 'अङ्गुलेः सङ्गः' इत्यत्र "गुन्-विसर्जनीय—" (४३४—८।३।५८) इति प्राप्तस्य षत्वस्य "सात्पदायोः" इति प्रतिषेध एव ॥

१०२० । भीरोः स्थानम् ॥ ८।३।८१ ॥

दी— । भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् समासे । भीरुस्थानम् । असमासे तु भीरोः स्थानम् ।

When स्थान is compounded with भीरु leading, its स becomes ष । Thus भीरुस्थानम्, resort of the timid. But if uncompounded, स is not changed ; thus भीरोः स्थानम् ।

मित— । स्थानमिति षष्ठार्थे प्रथमा इच्छापि भीरो, इति पञ्चमी । तेन समासे भीरुशब्दः पूर्वपदे, स्थानशब्दश्च उत्तरपदे स्थितः ॥ प्रायत् "सात्पदायोः"

(३१२२) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । सति पत्वे 'भौरघानम्' इति स्थिते "टुभा टुः" (११२—८।४।४१) इति चकारस्य ठकारः ॥ भौरोः स्थानम् इत्यत्र तु प्रतिषेध एव ॥

१०२१ । ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८॥३।८३ ॥

दी— । आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः समासे । ज्योति-
ष्टोमः । आयुष्टोमः । 'समासे' किम् ? ज्योतिषः स्तोमः ।

When स्तोम is compounded with ज्योतिस् or आयुस् leading, its स is changed into ष । Thus ज्योतिष्टोमः a kind of sacrifice ; also आयुष्टोमः । Why say समासे ? Witness the absence of ष in ज्योतिषः & or, which is uncompounded.

नित— । स्तोमः राशिः, ऋषां राशिः । तद्वारा यज्ञोऽपि स्तोमः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ 'ज्योतिरायुषः' इति द्वन्द्वकत्वे पञ्चमी । ज्योतिस्-शब्दः आयुस्-शब्दश्च पूर्वपदे, चत्वरपदे स्तोमशब्दः । "सात्पदाद्योः" (२१२३) इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥ "खर्षि-
शरि—" (१५१, वा) इति विसर्गलोपे रूपम् । पक्षे लोपाभावे ज्योतिःशोमः, ज्योतिस्-
ष्टोमः । "तन्विसर्जनीय—" (४३४—८।२।५८) इति प्राप्तिः ॥

१०२२ । सुषामादिषु च ॥ ८।२।८८ ॥

दी— । सस्य मूर्द्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा
सुषन्धिः ।

Words listed with सुषामन् leading have the स changed into ष । Thus सुषामा, one who chants the सामन् well ; सुषन्धिः, well-jointed or a safe-knot.

नित— । सुषामादयः कृतवन्ताः पश्यन्ति ॥ 'सुषामा' इति "सात्पदाद्योः" (३१२३—८।२।१११) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । सुषन्धिरिति ष ॥

१०२३ । एति संज्ञायामगात् ॥ ८।३।८८ ॥

दी— । सस्य मूर्द्धन्यः । हरिषेणः । 'एति' किम् ?— हरि-
सक्थम् ? 'संज्ञायाम्' किम् ? पृथुसेनः । 'अगकोरात्' किम् ?
विष्वक्सेनः । इण्कोः इत्येव—सर्वसेनः ॥

स changes into व if followed by ए and comes after इष् or क् but not after ङ, provided the change makes a संज्ञा । Thus हरिविष्ः, a proper name. — Why say एति ? Witness हरिसक्वम् which does not change though a संज्ञा because स is the followed by ष not ए । Why say संज्ञायाम् ? Witness पृष्टसेनः, a king with a mighty army, which does not change because the word is an ordinary attributive and not a संज्ञा । Why say षमात् ? Witness विष्वक्सेनः which, though a proper name of विष्वक् with स followed by ए, does not change because the क् in विष्वक् is really ग । For all this the स must have इष् or क् preceding. Witness सर्वसेन which though a संज्ञा and has ए after स, does not change because इष् or क् before does not precede the स ।

नित— । 'इष्को' 'सस्य षः' इत्यस्ति । 'षमात्' इति 'इष्को' इत्यस्य विशेषणम् ॥ 'षमात्' गकारवर्जितात् 'इष्को' परस्य 'सस्य षः' स्यात् 'संज्ञायाम्' गम्यमानाधाम् । श्लेष्म चेतु संज्ञा गम्यते इत्यर्थः ॥ "सातपदादोः" (२१२३—८११११) इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥ हरिविष् इति संज्ञा ॥ हरिः सिंहश्लेष सक्व्य हरिसक्वम् । टष् समासान्तः । संज्ञाया अथवावार्थमनाश्रित्वैव प्रवर्तते ॥ पृष्ठी विपुला सेना यस्य पृष्टसेनो राजा ॥ 'विष्वक्' इति गकारान्तमव्ययम् । विष्वक् समन्ततोयायिनी सेना यस्य विष्वक्सेनः । "खरि च" (१२१—८१४/५५) इति सकारे परे गकारस्य ककारः । "पूर्वतासिद्धम्" (१२—८१२/१) इति श्लेषे प्रति ककारस्य षमिद्धत्वात् इष् गकारादेव परः सकारः तिन न श्लेषम् ॥ सर्वसेन इत्यपि संज्ञा ॥ सुषामादिषु गणस्यमिदमिति दीर्घतस्यास्य षपरिष्ठात् स्फुटीभविष्यति ॥

१०२४ । नक्षत्राद्वा ॥ ८१३/१०० ॥

दी— । एति सस्यः संज्ञायाम्गकारात् सूहन्वो वा । रोहिष्णीषेणः—रोहिष्णीसेनः । 'षमाकारात्' किम् ? अतभिषक् सेनः । आकृतिगणोऽहयम् ।

स changes optionally into ष if followed by ए, the cause for the change being in a पूर्वपद designating some star, provided the change makes a संज्ञा । Thus रोहिणी etc. which is a proper name. Why say चागत ? Witness शत etc. where शतभिषज् changes its ज् into ग and the ग changes into क but is regarded here as ग and bars ष । The सुषामादि list is added to from usage.

मित— । “एति संज्ञायाम्—” इति सर्वमनुवर्तते । तस्य च नञववाचिनि पूर्वपदे इह विकल्पो विधीयते ॥ भिषज् इति लकारः । तस्य कुर्वेन गकारः । तस्य चर्लभिन्यादि विध्वक्सेन इव द्रष्टव्यम् ॥ ‘अयं’ सुषामादिः ‘आहतिगणः’ । एष “सुषामादिषु च” (१०२२) इति प्रागुक्तस्य सूत्रस्योपसंहारः । तत्र “एति संज्ञायाम्—” “नञवादा” इति तस्यैव अन्तर्गणं सूत्रद्वयमिति दीक्षितस्वाशयः ॥

१०२५ । अषष्ठ्यष्टतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ६।३।८८ ॥

दी— । अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यात् आशीरादिषु परिसु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्सुकः । अन्यदूतिः । अन्यतृकारकः । अन्यद्रागः । अन्यदीयः । ‘अषष्ठी’ इत्यादि किम् ? अन्यस्य अन्येन वा आशीः अन्याशीः ।

अन्य receives the augment दुक् when the उत्तरपद is चागिन्, आशा, आस्थित, उत्सुक, कति, कारक or राग also when ह् is affixed to it, but not if अन्य is बहुल or वृत्तीयल । Thus अन्यदाशीः with दुक् in the sense अन्या आशीः, अन्यस्य आशीः &c. Similarly अन्या दास्था etc. give अन्यदास्था etc. अन्यदीयः is in the sense अन्यस्मिन् भवः with ह् attached. Why say ‘अषष्ठी’ etc. ? Witness अन्याशीः etc. which have no दुक् after अन्य the sense being अन्यस्य आशीः or अन्येन आशीः etc.

मित—। आशिसु, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, कृति, कारक, राग इत्येतेषु उत्तरपदैषु कप्रत्यये च परतः अन्यशब्दस्य दुर्गागमः स्यात् । पञ्चमस्य तृतीयान्तस्य वा अन्यशब्दस्य समासे तु न इत्यर्थः ॥ दुर्गिति ककारोकारौ इतौ । कित्वात् अन्ये आहम् ॥ आस्था आयुः । कृतिः रथा ॥ अन्वा आशीः इत्यादि वियङ् । अन्यः कारकः कर्ता कर्मकरो वा अन्यत्कारकः ॥ अन्यदीय इति तव भव इत्यर्थे कप्रत्ययः । अन्यशब्दो गद्गदेषु द्रष्टव्यः । गद्गदिराकृतिगणः ॥ अन्येन आशीः इति हेतुतृतीयायाः सुसुप्तिरिति समासः । कारकतृतीयायां तु असामर्थ्यात् समासो न स्यात् । अथवा कृतशब्दाध्याहारिण्ये समासः ततः समासः, अन्यकृता आशीः अन्वाशीरिति ॥

दी—। कारके हे च नायं निषेधः । अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्य अयम् अन्यदीयः । गद्गदिराकृतिगणत्वात् कः ॥

The prohibition 'but not if, etc.' does not apply to क and the word कारक । Thus अन्यत् etc., another's servant, or the doer of a different thing ; अन्यदीयः belonging to another, the क being available because the गद्गदि list has to be filled in from usage.

मित—। अर्थः निषेधः । पञ्चमस्य तृतीयान्तस्य को निषेधः 'कारके' कारकशब्दे उत्तरपदैर्दिक् । कप्रत्यये च परतो नि । ततः पञ्चमस्य तृतीयान्तस्य मि तुक् इत्यर्थः । अतः च "अन्येदमन्यदीयम् । अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारकः" इति भाष्यस्योक्तौ विवृतम् ॥

१०२६ । अर्थे विभाषा ॥ ३।३।१०० ॥

दी—। अन्यदर्थः—अन्यार्थः ।

दक् is optional after अन्य when अर्थे is the उत्तरपद । Thus अन्यदर्थः etc., a different sense.

मित—। अर्थशब्दे उत्तरपदे अवहातृतीयास्यस्य अन्यशब्दस्य वा दक् । अवहती इति किम् ? अन्यस्य अर्थः अन्येन वा अर्थे; अन्यार्थः ॥

२०२७। कीः कत् तत्पुरुषेऽचि ॥ ६।३।१०१ ॥

दी—। अजादावुत्तरपदे । कुत्सितोऽश्वः कदश्च । कदन्नम् ।
‘तत्पुरुषे’ किम् ? कूट्टी राजा ।

In the तत्पुरुष, if the उत्तरपद begins with a vowel, कु in the पूर्वपद changes into कत् । Thus कदश्च, an unserviceable horse ; कदन्नम् bad food, Why say तत्पुरुषे ? Witness कूट्टः without the change in a बहुव्रीहि in कूट्टी राजा, a king with an unserviceable camel corps.

नित—। कु इत्यव्ययं कुत्सिताद्यैः । तस्य “कुत्सिति—” (०६१—२।२।१८) इति समासे कदादीयः स्यात् अजादि चेदुत्तरपदम् ॥

दी—। “द्वौ च” (वार्त्तिक) । कुत्सितास्त्रयः कक्षयः ।

Also if वि is the उत्तरपद । Thus कक्षयः, the wicked three.

नित—। विशब्दे च कीः कत् तत्पुरुषे ॥

२०२८। रथवदयोश्च ॥ ६।३।१०२ ॥

दी—। कदश्च । कद्वदः ।

Also when रथ or वद is the उत्तरपद । Thus कदश्च; a bad chariot ; कद्वदः a bad speaker.

नित—। रथशब्दे वदशब्दे च उत्तरपदे कीः कत्तत्पुरुषे ॥ वदतीति वदः अज्ञा । पचायच् । कुत्सितो वद इति विग्रहः ॥

२०३८। वृषे च जाती ॥ ६।३।१०३ ॥

दी—। कक्षयम् ।

Also when वृष is the उत्तरपद provided the compound is a class name. Thus कक्षयम् a sort of reed.

मित—। वचशब्दे उच्यते उत्तरपदे कोः कश्चिदुच्यते समुदायश्च तत्कथनाति-
विशेषस्य नाम ॥

१०३० । का पय्यचयोः ॥ ६।३।१०४ ॥

दी—। कापयम् । काचः अत्रशब्देन तत्पुरुषः, अचि-
शब्देन बहुव्रीहिवर्वा ।

कु becomes का if the उत्तरपद is पयिन् or अच । Thus कापयम्,
a bad road ; काचः bad eye, or defective axle. The last is either
a तत्पुरुष with अच or बहुव्रीहि with अचि ।

(२३) मित—। पयिन्शब्दे अचशब्दे च परतः कुशब्दस्य कादेशः स्यात् (तत्पुरुषे ?) ।
कृतसितः पय्याः इति विषये “अकृत्पूरम्—” (८४०—५।४।७४) इति अपत्ययः
समासस्य “विषयः संख्यो—” (५२३—५।३।३१) इति अपत्ययः ॥ अचः उच्यते ॥
कृतसितः अचः इति तत्पुरुषः । इन्द्रियार्थे तु अचशब्दः कौत्रि तेन घनासौ काचमिति
स्यात् ॥ बहुव्रीहिस्य “बहुव्रीहो—” (८५२—५।४।१११) इति षच् । परन्तु
द्वयोर्द्वयं षचः । ‘तत्पुरुषे’ इति पूर्वे परचानुवर्तते, अत्र तत्र सम्बन्धते इत्यसमञ्जसम् ।
‘पयिन्’ इति शब्दमव दपम् ‘अच’ इति कृतस्य कासान्निभ्यपि न घनोच्यते ॥

१०३१ । ईषदर्थे ॥ ६।३।१०५ ॥

दी—। ईषज्जलं काजलम् । अजादावपि परत्वात्
कादेशः—कास्त्रः ।

कु becomes का also when it means ‘slight’, ‘incomplete’ &c.
Thus काजलम्, a little water. In the case of an उत्तरपद begin-
ing with a vowel and कु meaning ‘slight’, there is conflict between
rule 1027 and this rule. But this rule, coming later, sets aside
rule 1027. Thus काचः slightly acid, with का instead of कृत् ।

मित—। ईषदर्थे अजादावपि परत्वात् कादेशः स्यात् तत्पुरुषे ।

इति विग्रहे अजादुत्तरपदे "कोः कत्—" (१०२७) इति प्राप्तम् अनेन च 'का' इति । परत्वात् कादेश एव भवति । काश्च इति अस्त्रशब्द आस्त्रशब्दो वा ॥ ईषदपूर्णे कृतसिताद्भिन्नम् । दुष्परिणतं कृतसितम्, सुपरिणामाभिमुखमपरिणतम् ईषत् इति विवेकः ॥

१०३२ । विभाषा पुरुषे ॥ ६।३।१०६ ॥

दी— । कापुरुषः—कुपुरुषः ॥ अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव—ईषत् पुरुषः कापुरुषः ॥

कु optionally becomes का if पुरुष is the उत्तरपद in a तत्पुरुष । Thus कापुरुषः कः, a deformed man. This case is not covered by "ईषदर्थे" (1031) when कु means कृतसित (not ईषत्) । Hence the option is for an unprovided for case. If कु means ईषत् the का is compulsory setting aside the option allowed by this rule ; thus कापुरुषः, incomplete man.

सित— । केशब्दस्य विभाषा कादेशो भवति पुरुषशब्दे उत्तरपदे ॥ सामान्येन विभागं कृतसिताद्यै च ईषदर्थे च । तत्र कृतसिताद्यै अप्राप्तः ईषदर्थे पूर्वेण प्राप्तः कादेशः यः अप्राप्तः कृतसिताद्यै कादेशः तत्र इयं विभाषा । तदाह 'अप्राप्तविभाषेयम्' इति । तेन कृतसितः पुरुषः कापुरुषः कुपुरुषो वा ॥ यत्तु ईषदर्थे पूर्वेण प्राप्तः कादेशः नित्यं तस्य विभाषा । स परानपि विभाषानिर्मा वाचते । सोऽयं स्वाभाविकस्य परिप्रतिषेधस्य भाषक इह पूर्वविप्रतिषेधः । तेन ईषत् पुरुष इति विग्रहे नित्ये कादेशी कापुरुष इत्येव ॥

१०३३ । कवोष्णम् ॥ ६।३।१०७ ॥

दी— । उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् ।

कवोष्णम्—कौष्णम्—कदुष्णम् । कु becomes का or कव optionally when कृष्ण is the उत्तरपद । Thus कवोष्णम् &c., कपटम्.

मित— । 'त्रिभाषा' इत्यनुवर्तते । सभावादीपदार्थेऽपदिशः । तत् लकारिण
 'का' इत्यस्य समुच्चयः । त्रिभाषया काकवाभ्यां मुक्तेः अजादात्तत्वरपदे कत् भवति ।
 त्रिन स्त्रीणि इत्याणि ।

२०३४ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ ६।३।१०८ ॥

द्वौ— । पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारिताणि तथैव
 साधूनि स्युः । एषदुदरं पृषोदरम् । तलोपः ॥ वारिवाहको
 बलाहकः । पूर्वपदस्य वः, उत्तरपदादेश लत्वम् ॥

भवेद्वर्णागमाहंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् ।

गूढोक्ता वर्णविक्षतेर्वर्णनाशात् पृषोदरम् ॥

Words like पृषोदर, the belly of a stag, in the form they are
 pronounced by the older sages, are to be deemed as regular.
 Thus पृषोदर for एषदुदर with the elision of त ; बलाहक for वारि-
 वाहक, water-carrier, with व substituted for वारि and ल for the
 first letter of the उत्तरपद । Similarly हंस has a letter added,
 सिंह has letters transposed, गूढोक्ता has a letter substituted and
 पृषोदर a letter elided.

मित— । पृषोदरम् चादिः प्रचार एषां पृषोदरादीनि पृषोदरसदृशानि इत्यर्थे,
 लक्षणेभ्यश्चिचारवन्ति इति शेषः । यथा उपदिष्टम् इति भिन्ने पदे । उपदिष्टम्
 उच्चारितम्, शिष्टैः अविमुक्तैः अविभिरित्यर्थः । एवं हि भाषिणः ॥ प्राचीनास्तु उप-
 दिष्टमिति भावे कः । यथोपदिष्टमिति यथाज्ञान्ययीभावः इत्याहुः । तन्मते शिष्टी-
 च्चारणमनतिक्रम्य साधुता भवति । त्रिन शिष्टीच्चारणव्यतिक्रमात् एषदुदरम्, वारि-
 वाहक इत्यादीनामसाधुता प्राप्नोति । तत् प्राप्नोतीत्यनेन ल्वापः । उपदिष्टमित्येक-
 वचनतु सौवम् ॥ प्रत्येकामिप्रत्येक वा । अतः यत् यथा उच्चारितं तत्तत् समा इति ।
 'तथैव' इत्यवयवः खलुमन्त्रार्थे न तु अन्ययोगव्यवच्छेदि ॥ प्रपतः इतिप्रविशेत्त

'उदरं पृथोदरम् । इह पृथुदरम् इत्यस्य तलोपे सति वर्णनाशः ॥ 'वारिवाहक' इत्येव
 वारिशब्दस्य 'व' वाहकस्य 'वाहक' इति वर्णविकृतिः ॥ सूत्रमिदमलाभ्यसिवांस्य
 साधुतामाह न तु लक्ष्यप्राप्तस्य असाधुतासपि । तेन वारिवाहकादयोऽपि भवन्ति ॥
 इति गच्छति साधुगच्छतीति पञ्चाद्यधि हन इति वक्तव्ये सकारागमि ईशः ॥ छिनत्तीति
 पञ्चाद्यधि छिंस इत्यन इकारसकारयोर्विपर्यये चिंहः । गूढः आत्मा अस्य गूढात्मा
 इत्यन आकारस्य ओकाररूपे विकारे गूढोत्मा । यथा एकादेशात् प्रागेव आत्मा इत्यस्य
 उत्मा इति विकारे गूढोत्मा इति ॥

दी— । “दिक्शब्दे भ्यस्तोरस्य तारभावो वा” (वार्त्तिक) ।

दक्षिणतारम्—दक्षिणतोरम् । उत्तरतारम्—उत्तरतोरम् ।

तोर optionally becomes तार coming as an उत्तरपद after a
 दिक्शब्द in the पूर्वपद । Thus दक्षिण etc., the south bank. उत्तर
 &c., the north bank.

नित— । ‘दिक्शब्देभ्यः’ इति पञ्चमौनिर्देशात् दिक्शब्दानां पूर्वपदत्वम् ।
 उत्तरपदे यस्तोरशब्दः तस्य तारभावो वा दिक्शब्दे पूर्वपदे ॥

दी— । दुरो दाशनाशदमध्ये घूर्त्त्वसुत्तरपदादेः घूर्त्त्वञ्च
 (वार्त्तिक) । दुःखेन दाशयते दूडाशः । दुःखेन नाशयते दूणाशः ।
 दुःखेन दभ्यते दूडभः । खल् त्रिभ्यः । दश्चेर्नलोपी निपात्यते ।
 दुःखेन ध्यायतीति दूष्यः । “आतस—” (२८८८—३११।३३६)
 इति कः ॥ ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति हसी । ब्रुवच्छब्दस्य 'वृ'
 आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आह्वतिगणीऽयम् ॥

The final of दृ becomes ड when दाश, नाम, रभ, or ध्य is the
 उत्तरपद and then the first letter of the उत्तरपद changes into the
 corresponding letter of the टवर्ग । Thus दूडाशः, given with

difficulty; दूषायः, killed with difficulty; दूढमः, challenged with difficulty. These three have खल् । 'द' elides the nasal by निपातक in this very Vārttika. Similarly दूष्यः, meditates with difficulty. Here the affix is क by the rule "आतक्षोप—". (2898). One more example of प्रथोदरादि words is हसी, seat on which one sits while speaking one's first words, i. e., a seat of Kusa grass offered to guests on arrival. Here हुवन् becomes ह। The root खद् takes here ह्र in the sense of अधिकारण। This गण is determined from usage.

नित—। दूरः इति षष्ठी। दूरः छलं भवति, अन्यस्य अली भवति । तेन दूह दू इति जातम् ॥ कदा एष भवति ? दाश, नाश, दध, ध्य इत्येतेषु परतः, एतेषु उत्तरपदेषु इत्यर्थः । किञ्च उत्तरपदस्य च आदिवर्णः तस्य छलं दृवर्गादिषो भवति । ततो दूदाश इत्यस्य दूदाश, दूनाश इत्यस्य दूणाश, दूदध इत्यस्य दूधम, दूध्य इत्यस्य दूध्य इति रूपम् ॥ व्युत्पत्तिश्च दुःखेन दाशते दीयते, दुःखेन नाशते इत्यते दुःखेन दधते प्रतिस्पर्धाते चिञ्छते वा इति कर्मणि खलि । अन्ये तु दृष्टेव निपातनात् अक्षरादिभ्योर्दूहम, दूहम् इति रूपम् । अस्मात् सोदन्ति इति हुवच्छब्द उत्पत्तौ सोदन्ति भेद अधिकारणः । विश्वात् टिक्षोपि ज्ञियां कोपि हसी कृष्टासुवम् । अन्यथासामने इति प्रथमियाभ्यागते, भट्टिचि, कृष्णसुनं दीयते, च प्रथमेन तन्नोपविशति तदाह 'न वन्नोऽस्मान्' इत्यादि ॥ अयं प्रथोदरादिः 'आक्षुत्या गण्यते' प्रथोव- (३३५३—३३५६) । अक्षुत्तु तौतिगायत्रे ॥ ३३५३ ॥

२०३५ । संचित्तयासम् ॥ ३३५२४ ॥

दी—। अधिकारोऽयम् ।
 The line is removed by the author of the edition. What is said relates to संचित् (euphonic combination).

मित— । वर्षानामतिशयितः सन्निभिः संहिता इत्युच्यते । प्रनन्तरोक्तानि
सूत्राणि संहितायां विषये मन्तव्यानि इत्यर्थः ॥

१०३६ । कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नक्लिन्नक्लिद्रसुव-
स्वस्तिकस्य ॥ ६।३।११५ ॥

दो— । कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः । द्विगुणा-
कर्णः । 'लक्षणस्य' किम् ? शोभनकर्णः । 'अविष्टादीनाम्'
किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्न-
कर्णः । क्लिन्नकर्णः । क्लिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

When कर्ण is the उत्तरपद, the preceding word, if indicating a
distinctive mark has its final lengthened when it is a short vowel.
Thus द्विगुणा etc., having its ears doubled. Why say लक्षणस्य ? Wit-
ness शोभन etc., having fine ears. Why say अविष्टादीनाम् ? Witness-
विष्ट etc., having ears smeared with paint (?) ; अष्ट etc., having
eight marks on the ears ; पञ्च etc., having five marks etc. ; मणि
etc., having the figure of a gem, painted on the ears ; भिन्न etc.,
having split ears ; क्लिन्न etc., having mutilated ears ; क्लिद्र etc.,
having ears pierced ; सुव etc., having the representation of a
सुव painted on the ears ; स्वस्तिक etc., having the representation
of a स्वस्तिक painted on the ears.

मित— । उत्तरपदाधिकारोऽस्ति । परे उत्तरपदे इत्यर्थः । लक्षणं चिह्नम् ।
यत् पश्यामः स्वामिपरिग्रामार्थं क्रियते तत् । 'दीर्घः इति 'दुलीचे—' (१०४—
६।३।१११) इत्यतोऽनुवर्तते ॥ द्विगुणोऽर्णो अस्य द्विगुणाकर्णः मण्युः कर्णे कर्णाकार-
विवितः सः (?) यस्य वा विष्टः भिन्नो कर्णो ॥ शोभनत्वं वा स्वामितः परिभाषकं
तेन न दीर्घः ॥ विष्टो व्याप्तो रक्षवद्व्योण कर्णो यस्य अष्टकर्णः (१) ॥ अष्टौ अष्ट-
पञ्चमुक्तौ अष्टधा भिन्नौ वा कर्णौ अस्य पञ्चकर्णः ॥ —एवं पञ्चकर्णादयः ॥

१०२७ । नद्विष्वतिष्वपि व्यधिरुचिसहितनिषु कौ ॥ ६।३।१६ ॥

दौ— । क्लिवन्तेषु परिषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् ।
नीहत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नौरुक् । अभीरुक् । ऋतौषट् ।
परीतत् । 'कौ' इति किम् ? परिणहनम् । "विभाषापुरुषे"
(१०३२) इत्यतो मण्डूकप्रुत्या 'विभाषा' अनुवर्तते । सा
च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरिव । नेह—पटुर्दृक्,
तिग्मर्दृक् ।

The final of the पूर्वपद, if a vowel, is lengthened when the roots नह, इत, षच, व्यध, रुच, सच, लन follow with क्लिप् attached. Thus उपानत्, shoes ; नीहत्, a country ; प्रावृट्, the rains ; मर्मावित्, that which rends the vitals, 'नौरुक्, bright ; अभीरुक्, dazzling ; ऋतौषट्, tolerant of censure ; परीतत्, spreading all round. Why say कौ ? Witness परिणहनम् without lengthening of व in परि । विभाषा comes in here at a bound like a frog from the rule "विभाषा—" (1032) and the option is restricted, lengthening being allowed when the पूर्वपद is a गति or a कारक and not allowed in other cases. Hence पटुर्दृक्, तिग्मर्दृक् etc., are unchanged because पटु, तिग्म etc., are neither गति nor कारक ।

मित— । 'उत्तरपदे' इत्यसि 'दीर्घः' इति च । पूर्वपदवाचिसमुत्तरपदेन ।
कौ परे ये नष्टादयो धातवः तेषु, क्लिवन्तेषु तेषु इत्यर्थः, उत्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घः
स्मृतः ॥ उपनष्टते पादौ यथाति इत्युपानत् । "नहो कः" (४४०—५।३।१६)
इति धः । अजलं, अलंविश्रस्यः ॥ नितरां वसति इति नीहत् ॥ प्रवर्षतीति
प्रावृट् । अजलं, अलंविश्रस्यः ॥ मर्मे विध्यतीति मर्मावित् । "द्विष्वया—"
(१०३२—६।३।१६) इति सप्तकारणम् ॥ नितरां रोषते इति नौरुक् ॥ आभि-
सृज्येन रोषते अभीरुक् ॥ अतिमन्वानामो ऋतौ इति ऋतौषट् । आन्दर्षं धलम् ।

“दोः” (३२४—५२३१) इति टः, जश्लं, चर्त्तविकल्पः ॥ परि समन्तात्
 तदुते इति परीतत् । समादित्वाद्गलोपः ॥ परिषण्डनम् इत्यत्र मुद्रितेषु पुस्तकेषु
 मूर्धन्यमात्रे इत्यत्र स च प्रमादजः ॥ ‘सा च व्यवस्थिता’ इत्यस्य अयमर्थः—इह न
 हि एकस्मिन्नेवोदाहरणे दीर्घो भवति न च भवति किन्तु केषुचित् भवति केषुचित् न ।
 गतिकारकयोर्दीर्घो भवति इतरस्य न । तथा च ‘उपानत’, नीहत्, प्राहट, नीरक्,
 अमीरक् परीतत् इत्येतेषु गतेर्दीर्घः । समाहित, षतोषट् इत्येतयोः कारकस्य ।
 पठुः तिङ् इति न गतिर्नापि कारकम्, तेन न दीर्घः ॥

१०३८ । वणगिर्याः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ॥

६।३।११७ ॥

दी— । कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे च
 दीर्घः स्यात् संज्ञायाम् ।

कोटर etc., have दीर्घ when वन follows and किंशुलुक etc. have
 it when गिरि follows as the उत्तरपद if the compound is a संज्ञा ।

मित— । वनगिर्याः उत्तरपदयोः इत्यर्थः ॥ कोटरश्च किंशुलुकश्च कोटर-
 किंशुलुकी । ती च तयोरादयश्च कोटरकिंशुलुकादयः तदन्ता इत्यर्थः । तेषाम् ।
 कोटरकिंशुलुकी आदौ शेषामिति तु न । परस्मै कोटरादयो निर्दिष्टा एव न पुनः
 कोटरशब्दादितः कला ॥ कोटरादयो वनशब्देन किंशुलुकादयो गिरिशब्देन
 यथासंख्यं नैयाः ॥ कोटराणां वृत्तविशेषाणां वनम् इति वियञ्जे कोटरावन इति
 स्थिते—

१०३९ । वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रभ्यः ॥

८।४।१८ ॥

दी— । वनशब्दस्य उत्तरपदस्य एभ्य एव एत्वं नान्येभ्यः ।

इह कोटरान्ताः पञ्च दीर्घविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां
 कृतदीर्घाणां एत्वविधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रशब्दस्य तु
 विध्यर्थः । पुरमात्रणम् । सिध्रकावणम् । सिध्रकावणम् ॥

शारिकावणम् । कोटरावणम् । 'एभ्य एव' इति किम् ? अस्मि-
पत्रवनम् ॥ वनस्याद्ये अग्रवेणम् । राजदन्तादिषु निपातनात्
सप्तम्यो अलुक् । प्रातिपदिकार्थे प्रथमा ॥ किंशुलुकागिरिः ॥

वन in the लृत्तरपद will have its न changed into च when it comes after पुरगा, मिशका, सिद्धका, शारिका, कोटरा and अद्ये and not in any other case. The five words here ending with कोटरा are referred to by कोटरादि in the rule "वनमिथीः—" (1031) enjoining दीर्घ of the final. In the rule "वनं पुरगा—" the words occur with the final already lengthened. But the lengthening is in the matter of a संज्ञा only. Hence the चत्वं after these five is in the case of a संज्ञा only. Now, the चत्वं in a संज्ञा is already secured by the rule "पूर्वपदात्—" (857—8, 4, 3). Hence the present rule is restrictive, i. e. it means that 'वन' final in a संज्ञा will change न into च only when after the five पुरगा etc. In the case of अद्ये, since अद्ये वण is no संज्ञा, the rule is permissive. Thus पुरगा etc. These are all संज्ञा of certain forests. Why say एभ्य एव ? Witness अस्मि etc. without च though the word is a संज्ञा and the cause for the change exists in the पूर्वपद । अद्ये वणम् means just beyond the forest. The सप्तमी is retained through निपातन in the राजदन्तादि list and, although the exposition has the sense of the locative prominent in it, that sense is now the sense of the प्रातिपदिक resulting from the समास । Hence we have प्रातिपदिकार्थे प्रथमा in अद्ये वणम् । किंशुलुका etc. the bill of किंशुलुका trees (1).

नित्त । वनं वनल इत्येव । इत्येव प्रथमा । पूर्वपदात् इत्युत्पत्तिः ।

पुरगादयः पूर्वपदस्य विशेषणानि । तेन पुरगादिभ्यः पूर्वपदेभ्यः षत्वञ्च षत्वञ्च स्यात् इत्यर्थः ॥ किञ्च पुरगादयः “वनगिर्योः—(१०३८) इति संज्ञायामिव दीर्घान्ताः । अतो दीर्घेभ्य एतेभ्यो यदिह षत्वमुच्यते तत् संज्ञायां षत्वम् । संज्ञायाश्च “पूर्वपदात् संज्ञायामगः” (८५७—८५८) इति सिद्धमेव षत्वम् । एवं सिद्धे सति अयमारभो नियमार्थः—पुरगादिभ्य एव षत्व नान्येभ्यः—इति । पुरगावणप्रभृतयो वनविशेषाणां संज्ञाः । असिपत्रवनम् इति नरकविशेषस्य संज्ञा ॥ अयवणमिति न संज्ञा, तदिह अप्राप्तं षत्वं विधीयते । सप्तम्यर्थप्रधानोऽयं समासः । स चार्थः सति समासे प्रातिपदिकार्थः संज्ञाः । तेन प्रातिपदिकार्थे प्रथमा ॥

१०४० । वले ॥ ६।३।११८ ॥

दी— । वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात् संज्ञायाम् । कृषीवलः ।

The final of the stem, if a vowel, is lengthened when वलञ्च is affixed to indicate a संज्ञा । Thus कृषीवलः, a farmer.

नित— । संज्ञायां किम् ? पुत्रवलः ॥

१०४१ । मती बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ६।३।११८ ॥

दी— । अमरावती । ‘अनजिरादीनाम्’ किम् ? अजिरवती । बह्वचः किम् ? व्रीहिमती । ‘संज्ञायाम्’ इत्येव, नेह— वलयवती ।

Of a stem of more than two vowels, the final, if a vowel, is lengthened when मनुप् is attached, the whole being a संज्ञा ; but not if the stem is of the अजिरादि class. Thus अमरावती । Why say बह्वचः ? Witness व्रीहिमती which is a संज्ञा, but व्रीहि, having only two vowels, does not lengthen the final. The word must be a संज्ञा । Witness वलयवती, provided with a barcelet, which has a stem of more than two vowels, but not being a संज्ञा the stem does not lengthen its final.

मित—। बह्वचः प्रातिपदिकस्य दीर्घः स्यात् मती परे संज्ञायां विषये।
अजिरादीनां तु न ॥ मस्य वत्वेऽपि एकदेशविकृतास्य अनन्यत्वात् मत्वेष सः ॥

१०४२ । शरादीनाञ्च ॥ ६।३।१२० ॥

दी—। शरावती ।

Words of the शरादि class lengthen their final when मत्व् is attached in the case of a संज्ञा । Thus शरावती । अजिरवती, श्रोत्रिमती, शरावती etc. are names of rivers. The first is infested by frogs (अजिर) the second flows through paddy fields, the third passes through reeds (शर) ।

मित—। शरादीनां प्रातिपदिकानां दीर्घः स्यात् मती परे संज्ञायां विषये । शरवणानामांभिर्नो नदी शरावती ॥ पूर्वसूत्रोक्ता अजिरवत्यादयोऽपि नदीनामानि एकस्यः । अजिरो भेकः । भेकवहला नदी अजिरवती । श्रोत्रिखण्डान्तर्वाहिनी नदी श्रोत्रिमती । इत्यादि ॥ शरादिराकृतिमणः ॥

१२४३ । इको वहेऽपीलोः ॥ ६।३।१२१ ॥

दी—। इगन्तस्य दीर्घः स्वाहहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । 'इकः' किम् ? पिण्डवहम् । 'अपीलोः' किम् ? पीलुवहम् ।

A पूर्वपद ending in इ, उ, or लु lengthens its final when वच् is the उत्तरपद but not if the पूर्वपद is पीलु । Thus ऋषी etc. Why say इकः ? Witness पिण्ड etc. Why say अपीलोः ? Witness पीलु etc. carrying पीलु trees.

मित—। वहतोति वच् । पचाद्यच् । इगन्तस्य पूर्वपदस्य दीर्घः स्यात् वेदशब्देऽपि उत्तरपदे पीलुशब्दस्य तु न दीर्घः ॥ ऋषीणां वच् इत्यादि ऋषीसमासः । पीलुः वृक्षविशेषः । 'यत्र पीलुवनाम्बुत' इति भारते ।

दी—। “अपीस्वादीनामिति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।
दारुवहम् ।

We should say ‘not of words of the पीस्वादि class’. Thus दारुवहम् does not lengthen the उ of दारु ।

मित—। आदिशब्दः प्रकारे । पीस्वादीनां पीलुप्रकाराणां न दीर्घः ॥

१०४४ । उपसर्गस्य घञप्रमनुष्ये बहुलम् ॥ ६।३।१२२ ॥

दी—। उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात् घञन्ते परे न तु मनुष्ये । परीपाकः—परिपाकः । ‘अमनुष्ये’ किम् ? निषादः ।

The final of an उपसर्ग, if a vowel, is lengthened when the root following takes घञ् and the word does not refer to a human being ; but there is no uniformity in the matter. Thus परीपाक etc. Why say अमनुष्ये ? Witness निषाद, a low-class hunter, which does not lengthen नि ।

मित—। निषीदत्यघिन् पापं निषादो लुब्धकजातिभेदः । “बहुलम्” (३१००—३।३.१२२) इत्यधिकरणे घञ् । अत न दीर्घः ॥ बहुलसङ्ख्यात् अनुयष्टि प्रसाद इति घञि न दीर्घः, इमेयं प्रासाद इति न ऋक्षः । साहस्यं भेदे वा प्रकार इति घञि न दीर्घः, प्राचीरे प्रकार इति न ऋक्षः । इत्येवं मन्यते । अतएव “सादकारयोः कृविने” इति वार्त्तिकमिच्छ परिहरति ॥

१०४५ । इकः काशि ॥ ६।३।१२३ ॥

दी—। इगन्तस्य उपसर्गस्य दीर्घः स्यात् काशि । वीकाशः ।
नीकाशः । ‘इकः’ किम् ? प्रकाशः ।

An उपसर्ग ending in इ or उ lengthens its final when काश follows as उत्तरपद । Thus वीकाश etc., that which shines well. Why say इकः ? Witness प्रकाश, that which shines.

मित— । विशेषेण काशते वीकाशः । नितरां काशते नौकाशः । प्रकर्षेण काशते प्रकाशः । सर्वत्र पचायच् ॥ “मुदा विकाशं मुनिमभ्युपेयुधी” इति तु भावे चञ् । बाहुलकात् दीर्घाभावः ॥

१०४६ । अष्टनः संज्ञायाम् ॥ ६।३।१२५ ॥

दी— । उत्तरपदे दीर्घः । अष्टापदम् । ‘संज्ञायाम्’ किम् ? अष्टपुत्रः ।

When an उत्तरपद follows, अष्टन् lengthens its final after the elision of न if the compound is a संज्ञा । Thus अष्टापद gold. Why say संज्ञायाम् ? Witness अष्टपुत्र, having eight sons.

मित— । संज्ञायां विषये अष्टन्शब्दस्य पूर्वपदभूतस्य दीर्घः स्यात् उत्तरपदे परे । अष्टपदानि स्थानानि अस्य अष्टापदम् । सुवर्णस्य संज्ञा ॥

१०४७ । चित्तिः कपि ॥ ६।३।१२७ ॥

दी— । एकचित्तीकः । द्विचित्तीकः ।

The word चित्ति lengthens its final when कप् is attached. Thus एक etc., having one heap of bricks etc.

मित— । एका चित्तिः चथो राशिः सदा वा इष्टकानां वा अस्य इत्यादि विग्रहः । “शेषादिभाषा” (८६१—५।४।१५४) इति कप् ॥

१०४८ । नरे संज्ञायाम् ॥ ६।३।१२८ ॥

दी— । विश्वानरः ।

The final of the पूर्वपद, if a vowel, lengthens when नर is the उत्तरपद । Thus विश्वानरः, one who deems all men his own.

मित— । ‘विश्वस्य’ इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । नरे उत्तरपदे विश्वस्य पूर्वपदभूतस्य दीर्घः स्यात् संज्ञायां विषये ॥ विश्वे नरा अस्य विश्वानरः कश्चिद्विश्वम् ॥

१०४८ । मिते चर्षौ ॥ ६।३।१३० ॥

दी— । विश्वामित्रः । 'ऋषौ' किम् ? विश्वामित्रो
माणवकः ।

Also when मित् is the उत्तरपद the compound being a संज्ञा of
of some ऋषि । Thus विश्वामित्र, a celebrated sage. Why say ऋषौ ?
Witness विश्वामित्र in विश्व etc., the little fellow has all for his
friend.

मित— । 'विश्वस्य' इत्यस्ति । मिते चोत्तरपदे ऋषौ ऋषिष्वे विश्वशब्दस्य
दीर्घः ॥ विश्वं मित्रमस्य विश्वामित्रः कौशिकस्य नाम ॥

दी— । “शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो
वाचः” (वार्त्तिक) । श्वादन्तः इत्यादि ।

The word चन् lengthens its final after the elision of न when
दन्त etc., are the उत्तरपद । Thus श्वादन्त etc., a dog's tooth etc.

मित— । चन् शब्दस्य दीर्घः स्नात् दन्तादिषु उत्तरपदेषु ॥ शुना दन्तः श्वादन्तः ।
शुनो दन्त इव दन्तः अस्य इति बहुव्रीहिसर्वा ॥ श्वाकुन्दं कुन्दसदृशस्य पुष्पविशेषस्य
नाम् (?) ॥ श्वा च वराहस्य श्वावराहम् । इत्यः “विषास्य विरोधः—” (८१३—
२:४।८) इति एकवद्भावः ॥ नागेशस्य प्रयोगत एषो साधुत्वं मन्यते ॥

१०५० । प्रनिरन्तःशरेच्छुभ्राम्बकार्षणखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञाया-
मपि ॥ ८।४।५ ॥

दी— । एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात् । प्रवणम् ॥ कार्षणवणम् ।
इह पात्परत्वात् णत्वम् ।

The न of वन in the उत्तरपद becomes ण also when the com-
pound is not a संज्ञा if प्र, निर्, अन्तर्, शर, इच्छ, भ्रम, आम्, कार्ष्ण, खदिर,

वीर्या are the पूर्वपद । Thus प्रवणम्, deep forest; कार्ष्णं etc. forest of Karshya (?). In the last the cause for ष is ष, hence कार्ष्णं with a palatal is a mis-reading.

मित— । पूर्वसूत्रात् 'वनम्' इत्यनुवर्त्तते । 'पूर्वपदात्' इत्यनेन आचिन्तमुत्तर-पदमित्युक्तं प्राक् । तेन 'वनम्' इत्युत्तरपदम्, पञ्चम्यन्ताः प्रादयः पूर्वपदानि । 'असंज्ञायामपि' इत्यपिशब्दबलीन सामान्यतः संज्ञायामसंज्ञायाश्च विधिः ॥ प्रकृतं वनं प्रवणम्, निर्गतं निर्मूलं वा वनं निर्वणम् । प्रादिसमासौ ॥ वने इत्यर्थे अन्तर्वणम् अव्ययीभावः ॥ शरवणादयः षडौसमासाः ॥ इह असंज्ञायां समानपदे विहितं षत्वं पूर्वपदस्याग्निमित्ताद् प्राप्नोति इति प्रनिरादिभ्यः अप्राप्ते, क्वचिच्च "विभाषौषधि—" (१०५१) इति विकल्पो प्राप्ते विधिः । संज्ञायाश्च "वनं पुरमा—" (१०५६—८१४४) इत्यत्र पुरगादिभ्य एव वननकारस्य षत्वं विहितं प्रनिरादिभ्यो न प्राप्नोति इत्यप्राप्ते एव विधिः ॥ इह 'कार्ष्णं वणम्' इत्यत्र यदि षकारो षत्वस्य निमित्तं नाश्रीयते तदा षकारेण व्यवहितो रीफ इति रीफाग्रयं षत्वमपि न भवति । तदाह 'घात्परत्वात् षत्वम्' इति ॥

१०५१ । विभाषौषधिवनस्पतिप्रभृतिभ्यः ॥ ६।४।६ ॥

दो— । एभ्यो वनस्य षत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्—
दूर्वावनम् । शिरीषवणम्—शिरीषवनम् ।

The न of वन optionally changes into ष when herb-names or names of trees are in the पूर्वपद । Thus दूर्वा etc. (herbs); शिरीष etc. (trees).

मित— । षोडशयः फलपाकान्ताः । 'वनस्पतिः' इत्यमात्वम् । षोषधिविधिभ्यः पूर्वपदेभ्यः इषवाचिभ्यश्च वननकारस्य षत्वं वा स्यात् । दूर्वेति षोषधिः, शिरीष इति इषः ॥

दो— । "ह्यच् स्रज्स्थामिव" (वात्तिक) । मेह—
देवदारुवनम् ।

This applies only to a पूर्वपद of two or three vowels. Thus देवदाहवनम् does not take षत्व because देवदाह has four vowels, in it.

मित— । पूर्वपदं यदि ङाच् वाच् वा भवति तदेव षत्व सूत्रस्य प्रकृतिः ज्ञान्यथा ॥

दी— । “इरिकादिभ्यःप्रतिषेधो वक्तव्यः” (वार्तिक) ।
इरिकावनम् । मिरिकावनम् ।

The न of वन does not change if the पूर्वपद is one of the इरिकादि class. Thus इरिका etc. .

मित— । इरिकादयः शोधधिविशेषाः । इरिकादिव्यः परस्य वन-नकारस्य षत्वं न भवति ॥ इरिकादिराकृतिगणः ॥

१०५२ । वाहनमाहितात् ॥ ६।४।८ ॥

दी— । आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थ्यात् निमित्तात् परस्य वाहन-नकारस्य षत्वं स्यात् । इन्दुवाहनम् । ‘आहितात्’ किम् ? इन्द्रवाहनम् । इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः । वहेर्लुप्रति वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात् ।

The न of वाहन becomes ष when the cause for the change is in a पूर्वपद designating what is placed on back and carried. Thus इच्छु etc., draft animal carrying sugar-canes. Why say आहितात् ? Witness इन्द्रवाहनम् without ष the sense being Indra's mount, and not implying that इन्द्र is actually on its back. In वाहन, there is वृद्धि in वृह् with ल्युट् by निपातन in this very rule.

मित— । आहितं पृष्ठं कृतम् ॥ उह्यते अनेन इति वाहनम् । करणे ल्युट् । इहैव निपातनात् वृद्धिः । षड्गणैः प्रथमा ॥ आहितवाचके पूर्वपदे यदा निमित्तं तदा

वाहनशब्दस्य उत्तरपदभूतस्य नकारस्य शकारः स्यात् ॥ इच्छुषां वाहनम् इक्षुवाहयम् ।
गवा महिषेषु वा उक्षमानेषु शत्वम् ॥ इन्द्रस्वामिर्वा वाहनम्, न हि तदानीमाहित-
समिन्द्रः इति न शत्वम् ।

१०५३ । पानं देशे ॥ ८।४।८ ॥

दो— । पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य पानस्य नस्य शत्वं
स्यात् देशे गस्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः ।
सुरापाणाः प्राच्याः । पीयते इति पानम्, कर्मणि ल्युट् ।

When the cause for the change is in the पूर्वपद the न of पान
becomes श if there is reference to some country. Thus क्षीरपाण
with a श in क्षीरपाणाः etc., the sense being—people of the
country known as उशीनर are milk-drinkers ; also सुरापाण in
सुरापाणाः etc., meaning—people of eastern countries are wine-
imbibers. पान in these compounds is derived with ल्युट् in the
कर्मवाच्य and means that which is drunk, i. e., the drink.

मित— । पीयते इति पानम् । बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥
'देशे' इत्यस्य देशवासिषु इत्यर्थे इति नानिश्च ॥

१०५४ । वा भावकरणयोः ॥ ८।४।१० ॥

दो— । 'पानस्य' इत्येव । क्षीरपाणम्—क्षीरपानम् ।

The न of पान with ल्युट् in the भाव or करणवाच्य optionally
changes into श the cause for the change being in a पूर्वपद ।
Thus क्षीर etc., meaning either 'drinking of milk' (भावे), or a
milk-bowl (करणे) ।

मित— । भावे करणे वा व्युत्पन्नो यः पानशब्दः तस्य पूर्वपदस्थात् निमित्तात्

परस्य नस्य षः स्यात् ॥ पीयते इति पानं पानक्रिया । लुप्त भावे ॥ पीयते अनेन इति पानं पानपावम् । लुप्त करणे ॥ उभयत्र चौरस्य पानम् इति नियहः । भावे करणे च एकमेवोदाहरणम् ॥

दी— । “गिरिनद्यादीनां वा” (वार्त्तिक) । गिरिनदी—गिरिणदी । चक्रनितम्बा—चक्रणितम्बा ।

गिरिनदी &c., optionally change the न into ष । Thus गिरि &c. चक्र &c.

मित— । गिरिनदीप्रभृतीनां नस्य षो वा ॥ गिरिर्नदी गिरिनदी गिरिणदी वा । चक्रमिव नितम्बो यस्याः सा चक्रनितम्बा चक्रणितम्बा वा ॥

१०५५ । प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ॥ ८।४।११ ॥

दी— । पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य एषु स्थितस्य नस्य षो वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते—माषवापिणौ । नुमि—व्रीहि-वापाणि । विभक्तौ—माषवापिण । पक्षे माषवापिनी इत्यादि ॥

If the cause for the change is in a पूर्वपद, the न is optionally change into ष if it is at the end of the प्रातिपदिक in the उत्तरपद, or in a नुम्, or again in a विभक्ति । Thus माषवापिणौ, the 1st case dual of माषवापिन्, has ष because वापिन् is a प्रातिपदिक in the उत्तरपद and it has न at its end ; माषवापाणि, the 1st case plural of माषवाप in the neuter, has ष because the न is in नुम् ; माषवापिण, the 3rd case singular of the same, has ष because the न is in a विभक्ति । Also optionally माषवापिनी, माषवापानि and माषवापिन ।

मित— । ‘पूर्वपदात्’ इति वर्धते । तेन च उत्तरपदमाश्रियते । तत्तु सामर्थ्यात् ‘प्रातिपदिकान्त’ इत्यनेनैव सम्बध्यते न नुमा न वा विभक्त्या, असम्भवात् ॥ समासस्य उत्तरपदे यत् प्रातिपदिकं तदन्ते यो नः तस्य, समासात् परो यो नुम् तव स्थितस्य च नकारस्य, समासाद्गतपदार्थां विभक्तौ यो नस्तस्यापि षो वा स्यात् ॥ माषः पुनःपुनश्च्यते

भाभ्यामिति माषवापिणौ माषवापिणौ वा । “बहुवचसाभौषण्यं” (२६६१—२६६२) इति चिनिः । इह ‘वापिन्’ इति नान्तं प्रातिपदिकमुत्तरपदम् । सुवृत्पतेः प्रागेव समासः । तेन ‘वापिन्’ इत्यस्य पदत्वाभावेऽपि उत्तरपदसंज्ञा, उत्तरपदं हि समासस्य अरमावयवे ऋदम् । स चावयवः पदं वा प्रातिपदिकं वा उत्तरपदमित्येव कथ्यते ॥ त्रीह्य उप्यन्ते एषु त्रीह्रिवापाणि त्रीह्रिवापानि वा । अधिकरणे घञ् । इह उत्तरपदं ‘वाप’ इति प्रातिपदिकम्, ततो बहिर्नकारः । तेन ‘प्रातिपदिकान्ते’ इति न प्राप्नोति । अतो ‘नुम्’ इति पृथगुच्यते ॥ एवं माषवापिण इत्यत्रापि प्रातिपदिकाद्बहिर्विभक्तौ स्थितौ नकारः । तस्य चानेन एत्वम् ॥

दो— । उत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव एत्वम् । नेह—गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अतएव नुम्यग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात् तद्गतौ हि नुम्, न तु उत्तरपदस्य ॥ किञ्च ‘प्रह्विण्वन्’ इत्यादौ ह्रिवेर्नुमो एत्वार्थमपि नुम्यग्रहणम् । ‘प्रेन्वनम्’ इत्यादौ तु क्षुभादित्वात् (? न्नः) ।

Here the न at the end of a प्रातिपदिक changes only when the प्रातिपदिक is the उत्तरपद in the compound that is being formed. Thus if we compound with the exposition गर्गाणां भगिनी, the उत्तरपद being भगिनी, which does not end in न, there is no change. Hence it is that नुम् is separately mentioned in the rule. नुम् is enjoined of the entire stem to which the विभक्ति is attached ; it is therefore a part of the whole stem and not of the उत्तरपद. Besides the separate mention of नुम् is necessary for the change in the नुम् that attaches itself to the root ह्रिवि as is seen in प्रह्विण्वन् &c. The नुम् in the root ह्रिवि does not change because प्रेन्वनम् &c. that are derived from it are of the क्षुभादि class.

मित—। 'उत्तरपदं यत्' इत्यादि 'पूर्वपदात्' इत्यस्य अनुवर्तनात् लभ्यते इति प्रदर्शितं प्राक् । फलमस्य—गयाणां भगिनी इति विग्रहे गगंभगिनी इत्यत्र षत्वाभावः । इह भगिनी इत्युत्तरपदं न तु तस्य अन्ते नकारः ॥ 'अतएव' प्रातिपदिकस्य उत्तरपदत्वादेव नुमि अं प्राप्तं यत् षत्वं तदर्थं 'नुम्यङ्गणे कृतं' नुम् पृथगुच्यते इत्यर्थः ॥ तामि-
प्रातिमिव दर्शयति 'अङ्गस्य' इत्यादिना । 'त्रीङ्ङिवापाणि' इत्यस्य त्रीङ्ङिवापशब्दात् जस् । जसः शिः । 'त्रीङ्ङिवाप इ' इति स्थिते नुमि 'त्रीङ्ङिवापन् इ' इति जातम् । इह 'त्रीङ्ङि-
वाप' इत्येव अङ्गम्, न तु 'वाप' इति । नुम् च अङ्गस्य आगमः । अतः 'आगमात्तदनुषी भूतास्तदवयवेषु न गृह्यन्ते' (परिभाषा) इति त्रीङ्ङिवापवयवेषु नुम् गृह्यते वापमावयवेषु न न गृह्यते उत्तरपदे वापन् इति न लभ्यते । तेन 'प्रातिपदिकान्ते' इति नुमो षत्वं न प्रयोजयति ॥ नुम्यङ्गणस्य प्रयोजनान्तरमप्याह—किञ्चित् । छिन्नि प्रीणने इकारित् । तेन नुमि अतरि प्रच्छिन्नन् इति नुमि षत्वं दृश्यते । तदर्थमपि नुम्यङ्गणं कर्तव्यम् ॥ यदोषम् इति श्यात्री इत्यस्यापि नुमः सति निमित्ते षत्वं स्यात् । 'प्रिन्वनम्' इति च षत्वाभावो दृश्यते । कथं नाम तत् ? चुम्नादिषु प्रिन्वनमित्येवमादयो द्रष्टव्याः ॥ इह 'चुम्नादित्वात्' इति निर्दिष्टार्थकः पाठो लिपिकरप्रमादजः । यदा चुम्नादित्वात् न षकारः इति कश्चित् समर्थनीयः ॥

दौ—। "युवादेर्न" (वार्त्तिक) । रम्ययुना । परिपक्तानि ।

If words of the युवादि class be in the उत्तरपद, the न at the end, or in a नुम्, or again in a त्रिभक्ति does not change into ष । Thus रम्ययुना without ष though न is at the end of the उत्तरपद । Similarly परिपक्तानि does not change the न in its नुम् because एङ् is of the युवादि class.

मित—। युवादिः सम्भवे "प्रातिपदिकान्त"— (१०५५) इति विधिर्न स्यात् ॥ 'रम्ययुना' इति प्रादिकान्तनकारस्य षत्वभावः । 'परिपक्तानि' इति नुमि स्थितस्य ॥

दौ—। "एकाजुत्तरपदे षः" (३०७—८।४।१२) । नित्य-
मित्युक्तम् । वृत्रहणौ । हरिं मानयतीति हरिमाणी । नुमि—
क्षीरपाणि । विभक्तौ—क्षीरपेण, रम्यविणा ।

It has been explained under the rule "एकाच्—" (307) that the ष at the end of a प्रातिपदिक etc. is compulsory if the उत्तरपद has only one vowel in it. Thus इवइषौ, the उत्तरपद being इन्, an एकाच् ending in न् । Similarly हरिमाणौ, worshipper of हरि, the उत्तरपद being मान् also having न् final. Again चौरपाणि has ष in नुम्, the उत्तरपद being प् with only one vowel ; चौरपेण has ष in the विभक्ति । वि is पक्षी ; रम्यविः a fine bird ; the instrumental singular of this is रम्यविणा with ष, the उत्तरपद having only one vowel.

मित— । "एकाजुत्तर—" (३०७) इति 'प्रातिपदिकान्त—" इत्यस्य विकल्पस्य वाचकः ॥ इवइन् इति क्लिपि एकाजुत्तरपदम् ॥ हरिमान् इति च क्लिपि एकाजुत्तरपदम् । स्त्रियां ङीपि हरिमाणौ । मानयतीति मानौ इति प्रागेव यदि ङीप क्रियते यदा हरिमांनौ इति विग्रहे हरिमानो इति तु न शक्यम् । नापि नकारः प्रातिपदिकान्तः न च उत्तरपदमेकाच् ॥ चौरं पिबतीति कप्रत्यये चौरप इत्येकाजुत्तरपदम् ॥ रम्यो विः पक्षी । तेन रम्यविणा ॥

१०५६ । कुमति च ॥ ८।४।१३ ॥

दी— । कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिणौ । हरिकामाणि । हरिकामेण ।

If the उत्तरपद has कवर्ग in it the न at the end of a प्रातिपदिक etc. becomes always ष । Thus हरिकामिणौ with ष at the end of a प्रातिपदिक, हरिकामाणि in नुम्, हरिकामेण in the विभक्ति ।

मित— । 'प्राग्वत्' इति प्रातिपदिकान्तानुविभक्तिषु नित्यं शक्यम् इत्यर्थः । "एकाजुत्तर—" इति वार्तिकं लक्षयति ॥ हरिं कामयेति इति ताच्छौल्ये षिनी हरिकामिणौ । 'कामिन्' इत्युत्तरपदम् । तदन्तस्य नस्य षः ॥ हरिं कामयन्ते इति ष-प्रत्यये हरिकामाणि । स्त्रियः पुरुषाय इति सामान्ये नपुंसकम् । नुम् स्थितस्य शक्यम् ॥ हरिकामेण इति विभक्तिष्यस्य ॥

१०५७ । पदव्यवायेऽपि ॥ ८।४।३८ ॥

दी— । पदेन व्यवधानेऽपि णत्वं न स्यात् । माषकुम्भ-
वापेन । चतुरङ्गयोगेन ।

The change does not take place when between the न and the cause for the change a whole पद intervenes. Thus माष etc. does not change into ष because between न and ष there is कुम्भ which is a पद । Similarly चतुरङ्ग etc. has no ष because अङ्ग is a पद between न and र ।

नित— । नकारस्य णत्वनिमित्तस्य च मध्ये यत्र पदेन केनचित् व्यवधानमस्ति तत्र णत्वं न भवति ॥ वपनं वापः । भावे घञ् । माषार्था कुम्भः माषकुम्भः । तस्य वापः । तेन । “भ्रातिपठिकान्त—” (१०५५) इति विकल्पिकं णत्वं प्राप्तम् । तस्य च प्रतिषेधः ॥ यदा—कुम्भस्य वापः कुम्भवापः । माषार्था कुम्भवापः । तेन । “कुमति च” (१०५६) इति नित्यप्राप्तिः । तस्याच प्रतिषेधः ॥ अत्रारि अङ्गानि अस्य चतुरङ्गः । क्रीडाविशेषः, सेना वा । तेन योगः । तेन । “कुमति च” इत्यस्य प्रतिषेधः ॥ ननु माषकुम्भः चतुरङ्गः इत्यादिषु ‘कुम्भ’ ‘अङ्ग’ इत्यादीनां “उत्तर-पदत्वे चापदादिविधी” (वार्त्तिक) इति पदत्वं नास्ति । तत्र कथं पदेन व्यवधानम् ? मैवम् । अपदादिविधी इति पर्यादासः । तेन उत्तरपदस्य यदा आदिमित्यस्य वर्णस्य किञ्चिद्विधीयते तदेव पदत्वप्रतिषेधः । नेह ‘कुम्भ’ ‘अङ्ग’ इत्यादीनां विधिः, तदस्यैव पदत्वम् णत्वप्रतिषेधश्च भवति ॥

दी— । “अतद्धित इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । आर्द्र-
गोमयेण । शुष्कगोमयेण ।

The prohibition does not operate if the intervening पद is a पद because some तद्धित is attached to it. Thus आर्द्र etc. has ष in spite of the prohibition because गो is a पद in connection with the तद्धित affix मयट् ।

मित— । तद्धिते यत् पदं तेन व्यवधाने तु न प्रतिषेधः ॥ गो पुरीषं गोमयम् । मयट्प्रत्ययः । तस्मिन् परे गोशब्दस्य पदसंज्ञा । आर्द्रं गोमयम् तेन ॥

१०५८ । कुसुम्बुरुणि जातिः ॥ ६।१।१४३ ॥

दी— । अत्र सुट् निपात्यते । कुसुम्बुरुधांन्याकम् । क्लीबत्वमतन्तम् । जातिः किम् ? कुतुम्बुरुणि, कुत्सितानि तिन्दुकीफलानि इत्यर्थः ।

The class-name कुसुम्बुरु is obtained with a स before त्त by निपातन in this rule. कुसुम्बुरु is धान्याक, coriander. The gender is immaterial. Why say जातिः ? Witness कुतुम्बुरु without सुट् meaning 'bad तिन्दुकी seeds'.

मित— । कुसुम्बुरुणि इत्यत्र क्लीबत्वे अनासङ्गः । तदाह मतन्तम् इति । तन्मं शास्त्रं विधिरित्यर्थः । क्लीबत्वं न विधीयते इति भावः ॥ एवं बहुत्वमपि । अतएव 'कुसुम्बुरुधांन्याकम्' इति पुंसि एकवचनेन निर्देशः ॥ 'अत्र' अस्मिन् कुसुम्बुरुशब्दे 'सुट् निपात्यते' इत्येव सूत्रे निपात्यते इत्यर्थः ॥ कुतुम्बुरुणि इत्यत्र "कुगति—" (७६१—२।२।१८) इति समासः । तुम्बुरुशब्दस्य जातित्वेऽपि कुतुम्बुरुशब्दो न जातिपरः तेन न सुट् ॥

१०५९ । अपरस्वराः क्रियासातत्ये ॥ ६।१।१४४ ॥

दी— । सुट् निपात्यते । अपरस्वराः सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्ति इत्यर्थः । 'क्रिया—' इति किम् ? अपरपरा गच्छन्ति । अपरे च परे च सक्रदेव गच्छन्ति ।

The word अपरस्वर has a सुट् by निपातन in this rule when implying ceaselessness of action. Thus अपरस्वराः etc., there and yonder are caravans passing, i. e., passing always without cessa-

tion. Why say क्रिया etc. ? Witness अपरपराः etc. meaning— others and yet others are passing, i. e., passing simultaneously once only.

मित— । अपरस्पराः इत्यत्र सुट् निपात्यते क्रियासातव्ये गन्तव्ये ॥ अपरे च परे च इति विषये “इन्” च” (२२४—१।१।३१) इति सर्वनामसंज्ञानिषेधः । अपरपरा इति रूपम् । क्रियासातव्ये तु अपरस्परा इति ॥

१०६० । गोष्यदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६।१।१८८ ॥

दी— । सुट् सस्य षत्वञ्च निपात्यते । गावः पश्यते अस्मिन् देशे स गोमिः सेवितो गोष्यदः । असेविते—अगोष्यदान्धर-स्थानि । प्रमाणे—गोष्यदमात्रं क्षेत्रम् । ‘सेवित—’ इत्यादि किम् ? गोः पदं गोपदम् ।

In the word गोष्यद we have सुट् and the change of स into ष by निपातन in this rule meaning what is frequented, or what is incapable of being frequented, or again the dimensions of an object. Thus a piece of land is गोष्यद meaning thereby that cows are seen on it. Forests are अगोष्यद implying that it is not possible for cows to graze there. A field is a गोष्यद in the sense that it is small in measure.

मित— । ‘सेवित’ इति कर्मणि क्तः ॥ ‘असेवित’ इति भावे क्तः । सेवितं सेवा । अविद्यमानं सेवितमस्मिन् असेवितः यत्र सर्वा प्रचारे न सम्भवति सः ॥ सेविते असेविते प्रमाणे च शीघ्रं गोष्यदशब्दे निपात्यते । अर्धविशेषे निपातनं न हि अविशेषे ॥ गावः पश्यते अस्मिन् इति अधिकरणे षः । यत्र प्राप्ते निपातनादेष षः । यद्य “गोचरसञ्चर—” (३२८८—३२११८) इत्यत्र चकारस्य अतुल्यसमुच्चयार्थत्वात् षः । अथवा घञेविद् प्रत्ययः, संज्ञापूर्वको विधिनित्य इति उदात्तभावः । पदादित्वाद्-मामं षत्वं निपात्यते ॥ गावो न पश्यन्ते एषु इति तु सन्देहः इह गोपचारः प्रतिषिद्ध

उक्त असम्भव इति । आद्ये अगोपदानि शस्त्रचेदाणि इत्येतत् न गोपदानि इति नञ्-
समासेनैव सिध्यति न हि तदर्थमसंवितग्रहणं कार्यम् । अन्यार्थमसंवितग्रहणं क्रियते
तदाह 'अगोपदान्तरखानि' इति ॥ गोः पद पदचेपस्थानं गोपदं यदि तेन प्रमाणं
गम्यते । अन्वधा गोपदम् । गोपदं मात्रा प्रमाणमस्य गोपदमात्रम् अल्पप्रमाणमित्यर्थः ।
मात्राशब्दस्य प्रयोगं विनापि सुटा षत्वेन चेह प्रमाणं गम्यते । तथा च 'गोपदं चेतम्'
इत्येव नागेशस्य पाठः ॥

१०६१ । आस्यदं प्रतिष्ठायाम् ॥ ६।१।१४६ ॥

दो— । आत्मयापनाय स्थानि सुट् निपात्यते । आस्यदम् ।
'प्रतिष्ठायाम्' इति किम् ? आ पदात् आपदम् ।

The word आस्यद takes सुट् by निपातन here in the sense 'foot-
ing for maintenance of self'. Why say प्रतिष्ठायाम् ? Witness the
आस्यदोभाव compound आपदम् without सुट् meaning reaching down
to the foot.

मित— । प्रतितिष्ठत्यस्वामिति प्रतिष्ठा स्वनिवासस्थानम् । अङ् अधिकरणे ।
तस्यां योव्यायामास्यदमिति निपात्यते ॥ आ समन्तात् पश्यते अस्मिन् आस्यदम्
आत्मयापनाय स्थानम् । आत्मनः शरीरस्य यापनं धारणमात्मयापनं शरीररक्षणम् ।
प्राग्वत् घः घञ् वा अधिकरणे क्लीबत्वमपि निपातनादिव ॥

१०६२ । आश्चर्यमनित्ये ॥ ६।१।१४७ ॥

दो— । अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत ।
'अनित्ये' किम् ? आश्चर्यं कर्म शोभनम् ।

The word आश्चर्य takes सुट् by निपातन here if it means 'wonder-
ful' or some 'rare phenomenon.' Thus आश्चर्यम् etc, I should
be surprised if he ate. Why say अनित्ये ? Witness आश्चर्यम् etc.
etc. only good acts have to be done.

मित— । अनित्यं कादाचित्कम् अतद्यत्वीकरणम् अद्भुतम् अद्भुतमित्यव्युत्पन्नम् । आङ्पूर्वात् चरतेत्यति सुटा आचर्यमिति भवति अद्भुतमिति चेतु तस्यार्थः ॥ यो न भुङ्क्ते तस्य भोजनमाचर्यम् । “शेषे लुङ्यदी” (२८०८—२१३/२५२) इति चित्वीकरणे लिङ् ॥ अनित्यव्यतिरिक्ते अर्थे यति आचर्यमिति भवति । “चरराशि चागुरी” (२८४८, वा) इत्याङ्पूर्वाचरतेत्यम् ॥

१०६३ । वर्चस्कोऽवस्करः ॥ ६।१।१४८ ॥

दी— । कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम् । तस्मिन् सुट् । अवकीर्यते इत्यवस्करः । ‘वर्चस्के’ किम् ? अवकरः ।

The word अवस्कर takes सुट् when meaning what is left of rice sticking to the boiling pot. वर्चस्क is ‘the dregs of rice’ derived from वर्चस् with कन् in the sense कुत्सित । अवस्कर has the derivative meaning ‘what is scattered.’ Why say वर्चस्के ? Witness अवकर which has the same derivation has no सुट् । The difference is, अवकर is any thing that is scattered, while अवस्कर means the dregs of rice which are also scattered while cleaning the utensils.

मित— । वर्चः तेजः लक्षणया तेजस्कारं वस्तु अन्नादिकमित्यर्थः । कुत्सितं वर्चः वर्चस्कम् । कन् कुत्सिते । “भाष्येषु यज्ञप्र” काष्ठादिना अपकृत्य काष्ठादिभ्यो विकीर्यते भूमाववशिष्यते । किरतेरप् कर्मणि ॥ अन्नमलव्यतिरिक्ते अर्थे न सुट्, अवकर इति रूपम् ॥

१०६४ । अपस्करो रथाङ्गम् ॥ ६।१।१४९ ॥

दी— । अपकरः अन्यः ।

The word अपस्कर takes सुट् if meaning 'carriage-wheel.' In other senses we have अपकर without सुट् ।

मित— । रथाङ्गं चक्रम् । अपरिहरति वहति अनेन अपस्कारो रथचक्रम् । अपरिहरतेः करण घः ॥

१०६५ । विष्किरः शकुनौ वा ॥ ६।१।१५० ॥

दो— । पक्षे विकिरः । वा वचनेनैव सुड्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् इति वृत्तिः । तन्न, भाष्यविरोधात् ।

The word विष्किर optionally takes सुट् when meaning a bird. The alternative form is विकिर । Here the Vritti says— The particle वा is enough to make the सुट् optional in the case of a bird ; yet विकिर is directly mentioned in the rule to show that विकिर also is not used except to mean a bird. This goes against theभाष्य and is therefore inadmissible.

मित— । विकिरति विष्किरपति इति विष्किरः विकिरो वा । किरतेः कः । "परिनिविध्य—" (२२७५.—८।३।७०) इति पलम् । तत्र आद्यः शकुनावेव । इतरस्तु शकुनौ अन्यथापि ॥ वृत्तिकार आह 'विष्किरः शकुनौ वा' इत्येतावतैव सुड्विकल्पो लभ्यते । तथापि सूत्रे विकिरशब्दो ष्टङ्गोत् इत्यादि । एतत्तु "विकिरः शकुनौ विकिरो वा" इति सूत्रपाठे एव सङ्गच्छते । भाष्ये पुनः "विष्किरः शकुनौ विकिरो वा" इति वार्तिकरूपेषोपस्थापितं प्रत्याख्यातञ्च । एवं भाष्यविरोधात् वृत्तिः पाठो नादत्तव्यः तन्मूलकं विकिरशब्दस्य शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् इत्यनुमानञ्च हेयमेव ॥ "विष्किरः शकुनौ वा" इत्येव भाष्यसम्मतः सूत्रपाठः प्रतिभाति । अर्थश्च— 'शकुनौ अभिधेये 'विष्करो वा' सुट् भवति वा, अन्यत्र सुडभावः विकिर इति रूपम् ॥

१०६६ । प्रतिष्कशश्च कशः ॥ ६।१।१५२ ॥

दो— । 'कश्च गतिशासनयोः' इत्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यच्

सुट् निपात्यते षत्वञ्च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिक्रम इत्युच्यते ।
'कशेः' किम् ? प्रतिगतः कशां प्रतिक्रमः अश्वः । यद्यपि
कशेरिव कशां तथापि 'कशेः' इति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रती-
त्यं ह्यर्थम् । तेन धात्वन्त्वरोपसर्गात् ।

The word प्रतिक्रम, when derived directly from the root कश्
to move or to check, with प्रति as an उपसर्ग and the affix अच्
takes सुट् and the change into ष । प्रतिक्रम is a companion or
one that moves in advance. Why say कशेः ? Witness प्रतिक्रमः,
a horse, with the derivation प्रतिगतः etc. coming in the way of
the whip. But in this derivation कश् comes from the root कश्,
then why not सुट् and षत्व here too ? The fact is the root कश्
is mentioned to imply that प्रति should be an उपसर्ग to it ; no
सुट् if it is an उपसर्ग to some other root in the derivation. The
exposition प्रतिगतः etc. makes प्रति an उपसर्ग to the root गम् and
not to कश् ; hence no सुट् ।

मिते— । कशेः कश्धातोः प्राप्तः प्रतिक्रमशब्द इह सूत्रे निपातनात् सिद्ध
इत्यर्थः ॥ प्रतिक्रमति प्रतिगच्छति इति प्रतिक्रमः सहायः पुरोयायी वा । पचाद्यच् ।
अस्यां व्युत्पत्तौ साक्षात् कश्धातोरेव प्राप्तः प्रतिक्रम इति । अत इह सूत्रे निपातनात्
सुट् षत्वञ्च ॥ ननु कश्ति अत्र प्रति गच्छति इति कशा पचाद्यचि स्त्रियाम् । प्रतिगतः
कशां प्रतिक्रमः अश्वः इत्यत्र कशेरिव सिद्धे शब्दे कठं न सुट् षत्वञ्च ? उच्यते—
सूत्रे 'कशेः' कश्धातोर्थः 'प्रतिक्रमः' इति वचनान् 'प्रति' इति कशेरिव उपसर्गो
विश्रायते । तेन यदा स 'धात्वन्त्वरोपसर्गो' भवति नास्ति तदा सुट् । इह तु
'प्रतिगतः' इत्युक्ते गमेरेव उपसर्गः प्रतिः, न कशेः । तेन न सुट् ॥

१०६७ । प्रस्काखहरिचन्द्रावृषी ॥ ६।१।१५३ ॥

दी— । हरिचन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । 'ऋषि' इति किम् ?
प्रकखो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ।

The words प्रकृष्व and हरिचन्द्र take सुट् when referring to sages. हरिचन्द्र is allowable in Mantras even when not referring to a sage. This rule sanctions its use outside Mantras. Why say ऋषी ? Witness प्रकृष्वः etc., a land of unrighteousness ; हरिचन्द्रः etc., the urchin is named Harichandra.

मित—। प्रकृष्वशब्दे हरिचन्द्रशब्दे च सुट् निपात्यते ऋषी अभिधेये । ऋषिः प्रकृष्वः, राजर्षिहरिचन्द्रः ॥ प्रभूतं कृष्वं पापमस्मिन् प्रकृष्वो देशः, प्रगतं कृष्वमथादिति वा ॥ “ऋष्याञ्चन्द्रोत्तर—” (३५२०—६।१।१५१) इति ऋषिभिर्नेऽपि हरिचन्द्रः सिद्धो मन्त्रः । इह अमन्त्रेऽपि यथा साधुः स्यात् तदर्थं वचनम् ॥

१०६८ । मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ ६॥१।१५४ ॥

दी—। मकरशब्दः अव्युत्पन्नः । तस्य सुट् इनिश्च निपात्यते । ‘वेणु—’ इति किम् ? मकरो याहः । मकरो समुद्रः ।

मस्कर with सुट् in the sense of वेणु, a reed, and मस्करिन् with सुट् and इनि in the sense परिव्राजक, a mendicant, are derived by निपातन in this rule. मकर is a primitive word ; it takes सुट् and इनि by निपातन । Why say वेणु etc. ? Witness मकर meaning ‘alligator’ and मकरो meaning ‘sea’ without सुट् ।

मित—। ‘मस्कर’ इति शब्दरूपं निपात्यते वेणौ वाच्ये ‘मस्करिन्’ इति च परिव्राजके ॥ वेणोरन्वय मकरो याहः ॥ मकराः सन्वस्मिन् इति मत्वर्थेऽपि इनी मकरो मस्करो वा । यावः समुद्रवाचो द्वितीयस्तु इह परिव्राजके निपात्यते ॥ एव हि मतान् इतिकारः प्राह । भार्ये तु मा कुरुत कर्माणि इति भ्रमणशब्दे अभिधेये माङ्गि उपपदे कृष्वस्ताच्छीर्ष्ये इनिः माङ्गी ऋषः कृष्वः सुट् च निपात्यते इति मस्करिन्शब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता, इत्तावपि दृश्यते । एवञ्च मकरो इति प्रसु-

दाहरणं चिन्त्यम् ॥ मस्कर-शब्दात् न, मस्करौ । तथा सति मस्करिन्यङ्गं व्यङ्गं भवति ॥

१०६८ । कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ ६।१।१५५ ॥

दी— । ईषत्तोरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अज-
स्येव तुन्दमस्य इति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । 'नगरे' किम् ?
कातीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

The words कास्तीर and अजस्तुन्द are names of two cities and got by निपातन in this rule. कास्तीर is a city with a short length of sea-beach. अजस्तुन्द is another with its middle like that of a goat. Why say नगरे ? Witness कातीर and अजस्तुन्द without स in a different sense.

नित— । "ईषदये" (१०३१—६।३।१०५) इति कुशब्दस्य कादेशे कातीरा-
दयः ॥

१०७० । कारस्करो वृक्षः ॥ ६।१।१५६ ॥

दी— । कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत्र कार-
करः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ।

The word कारस्कर has सुट् by निपातन in this rule in the sense 'tree'. Thus कारस्कर, that which brings in revenue, i. e., a tree. But कारकर is any thing that adds to the revenue, except trees. Some place this in the कस्कादि list and not among the Sūtras.

नित— । एर एष कारः । कारं करोतीति वियङ्गे कारस्करः कारकरश्च ।
"द्विवाविभा—" (२८३५—३।२।२१) इति टः । वृक्षेभ्यो राजस्वमुत्पद्यते इति वृक्षो-

ऽपि कारं करोति । तत्र तु सुटा कारस्कर इति इह निपात्यते ॥ केचित् इत्यग्रहां
सूचयति । कस्कादीनां सकारो विसर्गजात इह तु त तथा इत्यग्रहा ॥

१०७१ । पारस्करप्रभृतौनि च संज्ञायाम् ॥ ६।१।१५७ ॥

दी— । एतानि समुत्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः ।
किष्किन्धा ।

Words listed with पारस्कर leading, are obtained by निपातन
when they are used as proper names. Thus पारस्कर, name of
a country or town ; किष्किन्धा, name of a mountain.

मित— । संज्ञायां विषये पारस्करादीनि शब्दरूपाणि समुत्कानि साधूनि
भवन्ति इहेव निपातनात् ॥ पारं करोतीति पारस्कारो देशविशेषः । “कञो इव—”
(२८३३—३।२।२०) इति हेतौ टः ॥ किम् निन्दायामव्ययम् । वीष्णायां हिले किंकिम्
कुवसितं सर्वम् । किं किं दधाति इति ञणि प्राप्ते निपातनात् कः । ततः उपपदस्य
प्राहस्य सलोपः, पराहस्य च सुट् षत्वञ्च निपातनात् । स्त्रियां किष्किन्धा पर्वत-
विशेषस्य गृहा ॥

दी— । “तद्ब्रह्मतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च”
(मणसूत्र) । तात् पूर्वं चत्वेन दकारो बोध्यः ॥ तद्ब्रह्मतो-
र्दकारतकारौ लुप्येते, करपत्योस्तु सुट् । ‘चोरदेवतयोः’ इति
समुदायोपाधिः । तस्करः । ब्रह्मस्यतिः ।

When कर and पति are the उत्तरपद respectively, तद् and ब्रह्म
drop their final letter and the उत्तरपद takes सुट् । Here सुट् तलोप
is really सुट् दलोपः which becomes सुट् तलोपश्च । The meaning
there is तद् drops द and ब्रह्म drops त while कर and पति take सुट् ।

‘चोरदेवतयोः’ is the sense of the entire compound respectively, i. e., तद् drops द, कर becomes कर and the compound तकर which thus results means a thief ; इहन् drops त, पति becomes स्यति and the resultant compound इहस्यति refers to a god.

मित— । दृतलोपः इत्यस्य चर्त्वे तृतलोपः इति रूपम् । तद्इहतीः तृतलोपः इति यथासंख्यं नियम् । तेन तद्ः दलोपः इहत्तः तलोपः ॥ तद्इहतीः करपत्योः इत्यपि यथासंख्यमेव । तेन तद्दो दलोपः करे परे, इहत्तलोपः पत्यौ परे इत्यर्थः ॥ चोरदेवतयोः अर्थयोः । स चार्थः पूर्वोत्तरपदसमुदायस्य । यथासंख्यस्य । सुद्धिति उभयत् उत्तरपदस्य ॥ तदेवमयमर्थः । तद्दो दलोपः करे उत्तरपदे करस्य च सुद् चोरस्यत् समासाद्यः । इहत्तलोपः पत्यौ उत्तरपदे पत्युश्च सुद् देवता चेत् समासाद्यः ॥ तत् सर्वजनविदितं निन्दितं कर्म चौर्यामिति श्रेष्ठः करोतीति तस्करः । ताच्छौक्ये “कृजो हेतु—” (२६३४) इति टः ॥ इहती वाक् [तथा च अतिः “वाग्इहती”] । इहत्याः पतिः इति विग्रहे “कृकृद्यादीनामष्टादिषु” (७३६ वा) इति पुंवद्भावे ‘इहन् पति’ इति जाति अनेन इहस्यतिः ॥

दो— । “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः” (गणसूत्र) । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् ॥ वनस्पतिः । इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

चित्ति and चित्त take सुद् when in the उत्तरपद after प्राय । Thus प्रायश्चित्ति etc., vow for penance. वनस्पति etc., also are in this list which is not a closed one but is added to from usage.

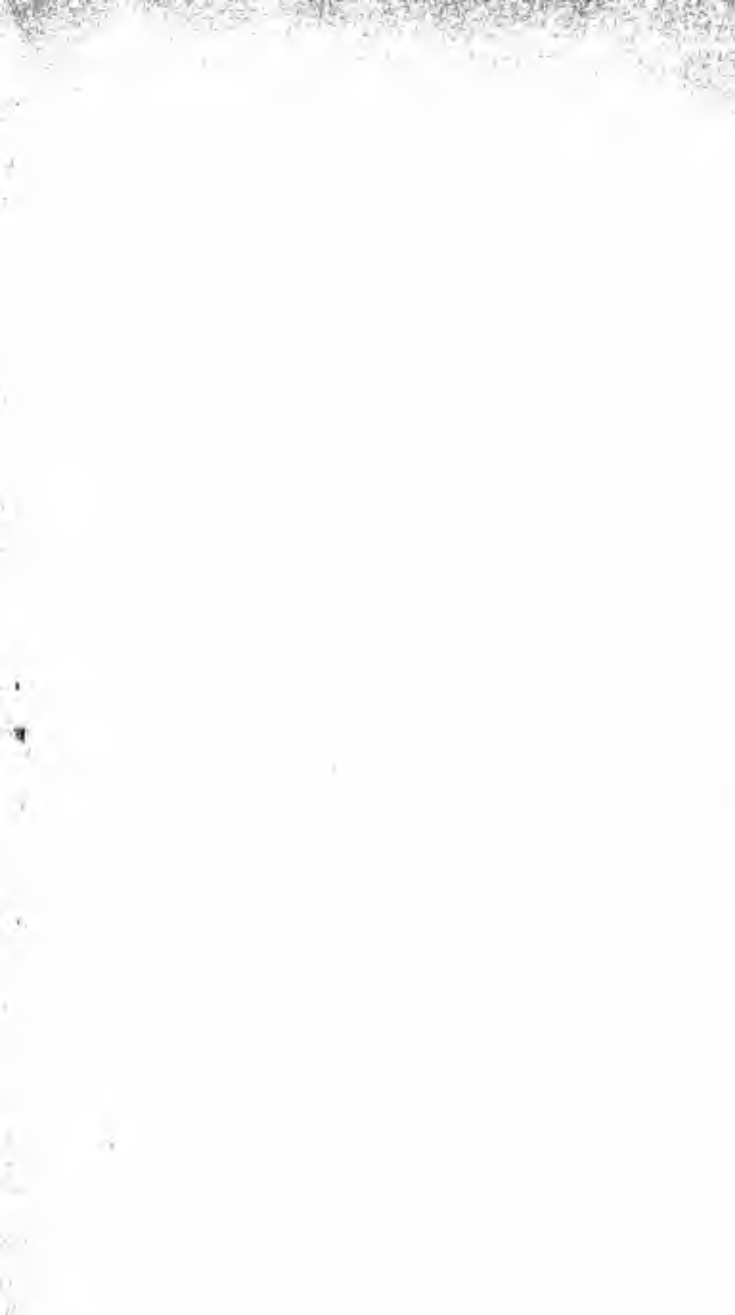
मित— । ‘प्रायस्य—’ इति सूत्राश्रयानाम् । सूत्रं तु ‘प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुउस्कारो वा’ इति । अयमर्थः—चित्तिचित्तयोरुत्तरपदयोः सुद् प्रायस्य पूर्वपदस्य अस्कारो वा । सुद्धित्यागमः अस् इत्यादेशः । ताभ्यां योगे उभयत्र षष्ठौ । चित्ती संज्ञाने । भावे क्तिन् क्तो वा । चित्तिः निश्चयः, चित्तञ्च । प्रायः तपः । प्रायस्य चित्तिः चित्तं वा इति विग्रहे प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तम् ॥ वनस्य पतिः वनस्पतिः इत्यपि

पारस्करादिषु द्रष्टव्यः । आकृत्या प्रयोगेण पारस्करादयो गण्यन्ते इत्याह 'आकृति-
गणोऽयम्' इति ॥

इति श्रीसारदारञ्जनविद्याविनोदकृतायां
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषिण्यां समासप्रकरणम् ।

समासश्च द्वितीयो भागः ॥

व्याख्याने कौमुदीये हरिहरचरणे यातु भागो द्वितीयः
प्रौढन्तां तातपादा विदधतु च धृतिं शेषसम्पू र्त्तये नः ।
आर्याः कार्ये प्रसन्ना नियतशुभकरोराशिषः संगृह्यन्तु
प्रत्युहा यान्तु दूरे दिनकरकिरणैर्धाविता वाग्धकाराः ॥

OPINIONS

ON

BHATTOJI'S SIDDHANTA-KAUMUDI

".....European students...will be grateful for your new work which will remove doubts and difficulties and enable them to grasp the full meaning of Bhattoji's Remarks....."—*Dr. E. Hultsch, Halle.*

"..... Of great value.. I should like to say how much I admire the purity and excellence of the English style.....I found your exposition very clear..."—*E. J. Thomas Esqr. University Library, Cambridge.*

".....I have gone carefully through your Tika and am delighted with it. It is full of useful matter and written in the style of old writers.....It will give one deep insight into the science of Grammar..."—*Mahamahopadhyaya Pandit Kamahayanath Tarkavagisa.*

".....The tika is very well done I was delighted to read it"—*Pandit Ganes Sastri Godbole, Poona.*

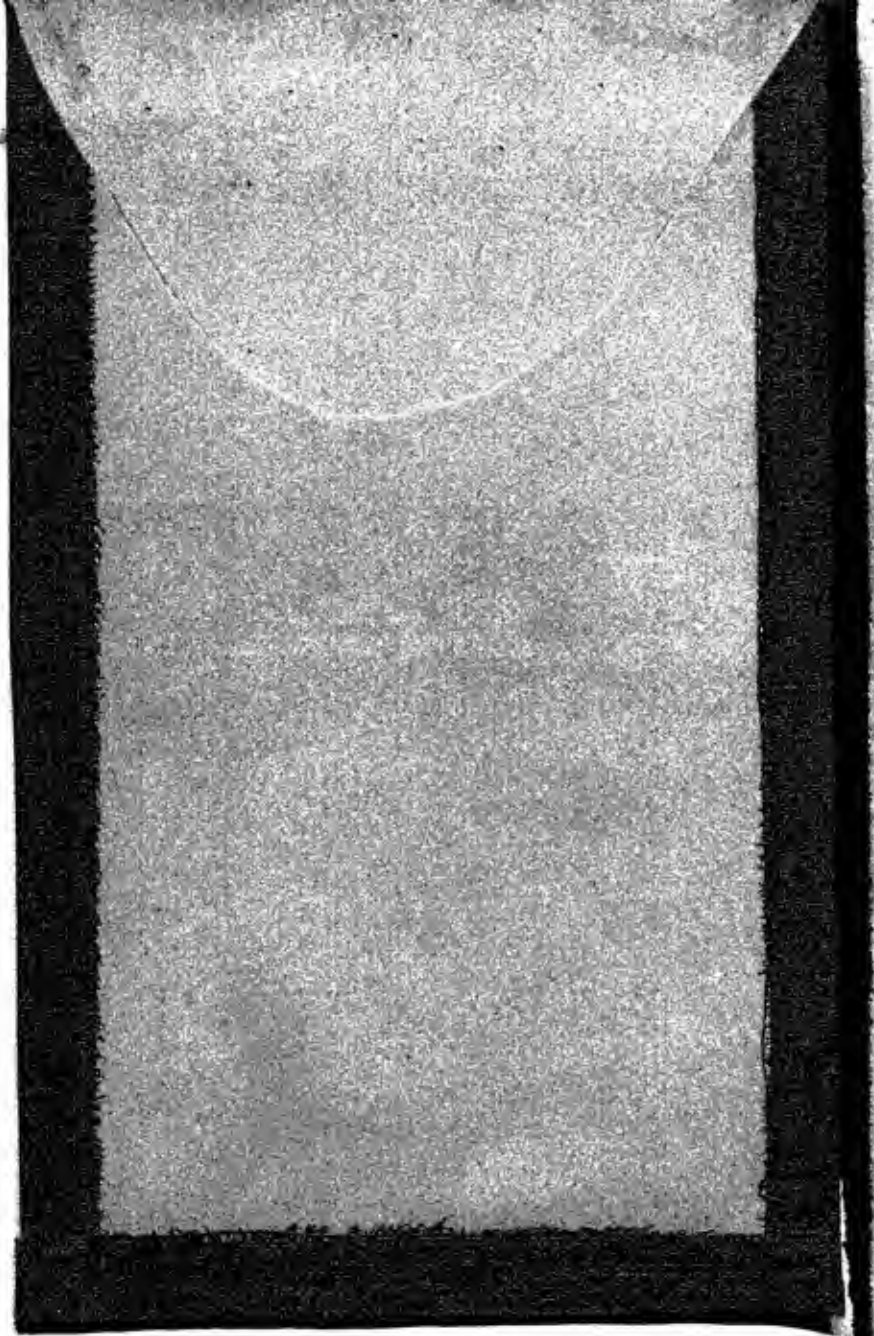
"I like exceedingly the plan...your commentary is so lucid...Older commentators...never try to explain the text in the way modern scholars learning without the aid of a regular Pandit would like it to be explained...Your Commentary would serve the needs of both the old and the new school."—*Gajendragadar, M.A. Ph. D. Elphinstone College, Bombay.*

Published by **K. RAY**, 7, Bhawani Dutt Lane.

Printed by C. C. Santra at the **LALIT PRESS**
81, Simla Street, Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Borrower's Record.

Catalogue No. Sa 4V/Dik/Ray.- 447.

Author—Dikshita, Bhattaji.

Title—Siddhanta-Kaumudi.
Vol. II, Pt. 2.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Dr. V. Alageer By M. M. K. R. Board S. S. G. P. 28-6-60	28-6-60	2-8-60

P.T.O.